

MIGUEL GILA: UN EQUÍVOC HUMOR BLANC
Entre Franco i l'antifranquisme

Marc Lobato Gumbre

Director: Dr. Ferran Sáez Mateu
Setembre de 2015

Universitat Ramon Llull
Facultat de Comunicació i Relacions Internacionals
Blanquerna

ÍNDIX

Críteris ortotipogràfics	13
Agraïments	15
Introducció	18

PART I - L'HUMOR

1. El riure	29
1.1. Què és el riure?	29
1.2. Què ens fa riure?	30
1.3. Beneficis mèdics el riure	33
1.4. Funcions psicològiques bàsiques del riure	35
1.4.1. Realitats primordials i endavaments	36
1.4.2. El riure com a part d'un joc	38
1.5. Riure molt està mal vist	40
2. Els elements còmics	42
2.1. Comicitat, humor i sàtira	42
2.2. La comicitat, un fenomen desconegut	45
2.3. Mecanismes còmics	46
2.3.1. Incongruència	46
2.3.2. Superioritat	51
2.3.3. Distància	52
2.3.4. Sorpresa	55
2.4. Estructures més comunes en els elements còmics	56
2.4.1. Estructura ternària	57
2.4.2. L'acudit per parts	58
2.4.3. El <i>running gag</i>	59
2.4.4. Els jocs de paraules	59
2.4.4.1. Polisèmia	59
2.4.4.2. Mots similars	61
2.4.5. <i>Bisociació</i>	62
2.4.6. Dobles sentits	62

2.4.7. Extravagància	63
2.4.8. <i>Post hoc</i>	64
2.4.9. Argument per apel·lació a l'autoritat	65
2.4.10. La paradoxa	65
2.4.11. La paradoxa de Zenó	66
2.4.12. Absolut hegelianà	68
2.4.13. La relativitat	69
2.4.14. Elements metacòmics	70
2.5. Elements indissociables de l'humorisme	70
2.5.1. El missatge	71
2.5.2. Temes tabú	71
2.6. Humor i melancònia	72
2.6.1. La paraula <i>humor</i>	72
2.6.2. Els humors corporals	74
2.6.3. Nous significats per a la paraula <i>humor</i>	75
3. Elements humorístics: eines o armes	77
3.1. Eficàcia i eficàcia dels elements còmics	77
3.2. L'humor gràfic	85
3.3. Elements humorístics a altres cultures	88
3.4. Els límits morals dels elements humorístics	90
3.4.1. Políticament correcte	91
3.4.2. Qui paga mana	93
3.5. L'objecte humorístic	94
3.6. Un punt d'incorrecció	95
3.7. Grups socials i humor	100
3.7.1. Mestres i professors	100
3.7.2. Polítics	101
3.7.3. L'Església	104
3.8. Crítica o odi	105
3.9. Excepcions?	108

PART II – CONTEXT HISTÒRIC

1. Tombant de segle (1895-1914)	115
1.1. La guerra de Cuba	115
1.1.1. Canvi de tornes	117
1.2. Política	120
1.3. Cultura	125
1.3.1. Generació del 98	125
1.3.2. Urbanisme	129
1.3.3. Revistes amb elements còmics	130
1.3.4. Teatre	135
2. De la Primera Guerra Mundial a la Segona República	137
2.1. Espanya durant la Primera Guerra Mundial	138
2.1.1. Les llacunes de la neutralitat espanyola	143
2.1.1.1. Els serveis secrets	143
2.1.2. L'economia espanyola durant la Primera Guerra Mundial	145
2.1.2.1. Mala distribució de la riquesa	147
2.2 El Sexenni Crític	148
2.2.1. Les tres crisis de 1917	148
2.2.1.1 Les Juntes Militars de Defensa	148
2.2.1.2. Els regionalismes	150
2.2.1.3. La revolució dels treballadors	151
2.2.2. Camí de la dictadura militar	153
2.3. La dictadura de Primo de Rivera	155
2.3.1. El cop d'estat	158
2.3.2. Els directoris	163
2.3.3 El dedivi de la dictadura	166
2.3.4. Les repercussions del context internacional	168
2.3.4.1. Feixisme	168
2.3.4.2. Economia	169
2.4. La ciutat de Madrid	172
2.5. La Cultura	175
2.5.1. Els estudiants	175

2.5.2. Els cafès	176
2.5.3. Els intel·lectuals	178
2.5.4. Generació del 27	180
2.5.4.1. Orígens de la Generació del 27	181
2.5.4.2. Membres	184
2.5.4.3. Crítiques	185
2.5.4.4. Altres disciplines artístiques	186
2.5.4.5. El record d'una generació	187
2.5.5. La cultura de masses	187
2.5.5.1. Ètica	189
2.5.5.2. Laïcització social	191
2.5.5.3. L'odi com a eina democratitzadora	192
2.5.5.4. Els esports	193
2.5.5.4.1. Futbol	193
2.5.5.4.2. Boxa	195
2.5.5.4.3. Altres esports	196
2.5.5.5. Toros	199
2.5.5.6. Teatre	202
2.5.5.7. Altres formes d'odi tradicional	208
2.5.5.7.1. Circ	208
2.5.5.7.2. Festes populars	209
2.5.5.8. Cinema	210
2.5.5.9. Mitjans de comunicació	219
2.5.5.9.1. Ràdio	220
2.5.5.9.1.1. Programació i locutors	222
2.5.5.9.2. Revistes amb elements còmics	224
3. La Segona República (1931-1936)	229
3.1. Primers passos republicans	230
3.2. Partits polítics i grups de pressió	232
3.3. Les eleccions de 1931	236
3.4. 1931-1933. El govern d'esquerres	237
3.4.1. Reformes laborals	239
3.4.2. Religió	240

3.4.3. Les autonomies	244
3.4.4. Les forces d'ordre	245
3.4.5. Relacions internacionals	249
3.4.5.1. Economia	250
3.5. 1933-1936. De Lerroux a Gil-Robles	251
3.5.1. El feixisme	254
3.5.2. Canvi de govern	255
3.5.2.1. Retrocés de la reforma agrària	255
3.5.2.2. Reinstauració dels poders del dero	256
3.5.2.3. Reconstrucció de l'exèrct	256
3.5.2.4. Conflictes	257
3.6. 1936. El triomf del Front Popular	258
3.6.1. Reforma agrària	259
3.6.2. L'Església	259
3.6.3. Les forces d'ordre	260
3.6.4. Les dretes	261
3.6.5. Conflictes	261
3.7. Ciutat de Madrid	262
3.7.1. Població	262
3.7.2. Urbanisme	263
3.8. Cultura	264
3.8.1. Esports	266
3.8.1.1. Futbol	267
3.8.1.2. Altres esports	267
3.8.2. Toros	268
3.8.3. Teatre	269
3.8.4. Cinema	270
3.8.4.1. Doblatge	271
3.8.5. Ràdio	272
3.8.5.1. Programació i professionals	274
3.8.6. Revistes amb elements còmics	276
4. La Guerra Civil (1936-1939)	278
4.1. Desenvolupament del conflicte	278

4.1.1 Canvis en les direccions	280
4.1.2. Càlculs erronis	281
4.1.3. Generalísimo Franco	283
4.1.4. La batalla de Madrid	284
4.1.5. La Unificació	285
4.1.6. Els mesos centrals de 1937	286
4.1.7. El primer govern de Franco	288
4.1.8. L'enfonsament republicà	289
4.1.9. La imposició d'un nou model	292
4.1.9.1. Reformes	292
4.1.9.2. L'economia domèstica	293
4.1.10. La internacionalització de la guerra	295
4.2. La ciutat de Madrid	298
4.3. Cultura	299
4.3.1. Els intel·lectuals	299
4.3.2. Mitjans de comunicació i espectacles	302
4.3.2.1. Diaris i revistes	302
4.3.2.2. Ràdio	305
4.3.2.3. El fi justifica els mitjans	308
4.3.2.4. Cafès	310
4.3.2.5. Cinema	311
4.3.2.6. Teatre	314
4.3.2.7. Esports	317
4.3.2.8. Toros	318
4.3.3. Humor	318
4.3.3.1. Humor al front	318
4.3.3.1.1. Humor sense voler	322
4.3.3.1.2. Conversos	323
4.3.4. Revistes amb elements còmics	325
5. Postguerra (de 1939 a 1951)	328
5.1. Francisco Franco	329
5.2. Inspiracions dictatorials	331
5.3. Les famílies del règim	332

5.3.1. Falangistes	332
5.3.2. Monàrquics	333
5.3.3. Catòlics	334
5.3.4. Els militars i les institucions polítiques	335
5.4. La no-intervenció espanyola a la Segona Guerra Mundial ..	336
5.4.1. Gir a la guerra: els aliats guanyen	338
5.5. Canvis al govern	340
5.5.1. Falangistes: l'atemptat de Begonya	340
5.5.2. Monàrquics: don Joan de Borbó redama el tron	341
5.5.3. Més poder per als catòlics	343
5.6. Vida quotidiana	345
5.6.1. Repressió	345
5.6.1.1. Les presons	346
5.6.1.2. Els mitjans de comunicació	348
5.6.1.3. Educació	349
5.6.1.4. Forces d'ordre	349
5.6.1.5. Vida laboral	350
5.6.2. Gana, malalties i alta mortalitat	350
5.6.3. Reformes laborals i serveis socials	352
5.7. 1951: L'any del debut de Gila al teatre	354
5.8. Ciutat de Madrid	355
5.9. Cultura	358
5.9.1. Els intel·lectuals i la censura	358
5.9.2. Ràdio	359
5.9.2.1. Programes i professionals	362
5.9.3. Cinema	366
5.9.4. Teatre	367
5.9.5. Esports	368
5.9.6. Toros	369
5.9.7. Revistes amb elements còmics	370

PART III. Breu biografia de Miguel Gila

1. Prehistòria de Gila	377
1.1. Embaràs, casament i trasllat	378
1.2. La viduïtat de la mare	380
2. Els avis	382
2.1. L'àvia Manuela	382
2.2. L'avi Antonio	383
2.3. La resta de la família	384
3. Detalls d'infantesa	386
3.1. L'escola	386
3.2. La gana	387
3.3. Crueltat	388
3.4. La mort	390
4. La guerra	393
4.1. <i>A mí me fusilaron mal</i>	396
4.2. Gila presoner	397
5. Postguerra	398
5.1. El servei militar	398
5.2. Mà esquerra amb la Dreta	399
6. La ràdio	400
7. El dibuix	404
7.1. Primers brots de fama	405
7.2. <i>La Codorniz</i>	406
8. Teatre	413
8.1. De Zamora a Madrid	414
8.2. El gran debut	416
8.3. Els diners	418
8.4. Altres aventures teatrals	422
8.5. La genialitat	424
8.6. Els fracassos teatrals de Gila	425
8.7. El telèfon	426

9. El cinema	429
10. Contractes i actuacions per al règim	431
11. Gila i Amèrica	432
11.1. Humor no internacional	433
12. El retorn	434

PART IV. Conclusions

Hipòtesi 1. L'originalitat i qualitat de les seves actuacions	439
Hipòtesi 2. Evolució de les obres	442
Hipòtesi 3: Les bones relacions amb els poderosos	444
Hipòtesi 4: Humor gestàltic	449
Hipòtesi 5: Un context històric idoni	451
Consideracions finals	454

PART V. Fonts documentals

1. Llibres i revistes	459
2. Artides de diari	474
3. Teletips	480
4. Pel·lícules i enregistraments de vídeo	481
5. Programes de ràdio i televisió	481
6. Recursos d'Internet	482
7. Tesis	486
8. Conferències, ponències i taules rodones	487
9. Documents oficials	488

CRITERIS ORTOTIPOGRÀFICS

Per tal de facilitar la lectura, apuntem alguns dels criteris ortotipogràfics que hem fet servir per a la redacció d'aquesta investigació.

- 1) Els noms de les empreses, partits polítics, associacions o institucions –incloses les seves sigles– apareixen sense cursiva ni negreta independentment de la llengua en què estiguin escrites. Ex. Radio Unión de Madrid, Generalitat de Catalunya o RNE.
- 2) Els pseudònims estan escrits entre cometes dobles tan si apareixen aïllats com acompanyats del nom original. En aquest segon cas, però aniran també entre parèntesi. Ex. Antonio Lara de Gavián (“Tono”).
- 3) Mantenim en castellà i sense cursiva ni negreta alguns noms que traduïts al català prenen un significat que ja s'utilitza en aquesta llengua per a altres significats. Ex. Gran Vía o Somatén.
- 4) Mantenim també el nom original de les formacions esportives que no tenen el seu origen a Catalunya. Ex. Real Madrid, Real Unión o Atlético de Madrid.
- 5) Els títols de pel·lícules de cinema, obres de teatre, programes de ràdio i televisió, cançons, llibres o revistes apareixen en cursiva, excepte si es troben a l'interior d'una citació en cursiva, motiu pel qual es presenten en rodona.
- 6) Tret dels casos apuntats anteriorment, la terminologia que no és pròpia de la llengua catalana apareix escrita en cursiva.
- 7) Les expressions que apareixen durant el text amb una clara intenció humorística i aquelles que es refereixin a conceptes utilitzats popularment també estan escrites en cursiva.
- 8) Les citacions literals de textos que no ocupen més d'una línia s'inclouen de forma continuada en el cos del text. En els casos en què aquesta referència és d'una llargada superior a la línia se segreguen del text amb un salt de línia al principi i al final.
- 9) En el casos en què citem alguns fragments en una llengua que no sigui català o castellà, en traduïm el contingut en un peu de pàgina. Aquestes traduccions estan realitzades per l'autor

d'aquesta investigació tret d'aquelles traduccions que ja hagi fet algun altre autor i que estan degudament citades.

- 10) Mitjançant les notes a peu de pàgina incloem, a banda de les referències documentals, aquelles dades que ens semblen interessants per entendre millor el concepte que estem desenvolupant però que no són estrictament necessàries per entendre el contingut global del text.

AGRAÏMENTS

Compaginar la investigació universitària amb les exigències de l'exercici del periodisme ha estat força complicat. Ja no tant pel fet de posar-hi hores –moltes en una cosa i en l'altra–, sinó per intentar aconseguir una planificació que permetés fer totes dues tasques a la vegada sense arribar a un cansament que impedís fer correctament cadascuna de les feines.

Per aquest motiu, començo aquest apartat d'agraïments recordant alguns dels companys de COM Ràdio –emissora de ràdio integrada després a La Xarxa– que han facilitat informació o han ajudat al desenvolupament d'aquesta investigació. Grans professionals com el Jordi Duran, l'Albert Vico, la Vanessa Raja, el Jordi Sacristan, el Ramon Aymerich, el David Martínez, l'Esther Minguell, el Sergi Ribas, el Joan Pau Inarejos, el Cristian Machío, l'Esteve Soler, l'Anna Pérez Pagès, el Jordi Cortinas, la Montse Huguet, el Joan Carles Gómez, la Irene Fitó, la Laia Micó, la Sara Barrera, l'Eva Corbacho, la Mont Carvajal, l'Albert Garcia, el Pere Sanz, la Laura Álvarez i el Jordi Casino. Tots ells companys, alhora, de la Gemma Brunat, assessora i correctora lingüística que reuneix coneixements, modèstia i capacitat pedagògica a altíssims nivells. Gràcies a la tasca en aquesta emissora he pogut entrevistar també un munt de persones que m'han aportat informació valuosíssima per a aquesta investigació.

Dins l'àmbit universitari, no em puc oblidar tampoc de molts dels professors que en algun moment han donat un cop de mà per tirar endavant aquest projecte i que s'han interessat per la seva marxa. De la ciutat on va viure la seva infantesa Gila, els doctors Fernando Hernández i Gutmaro Gómez Bravo, juntament amb el professor Federico Volpini de la Universitat Complutense de Madrid. Molt a prop d'allà, a l'Instituto Quevedo del Humor –vinculat a la Universitat d'Alcalá de Henares–, hi treballa una persona que sempre s'ha mostrat predisposada a ajudar en el que calgués: el secretari executiu d'aquesta entitat, Juan García. Una predisposició igual que la del doctor Juan Antonio Ríos Carratalá de la Universitat d'Alacant. A la Universitat de Girona, el futur doctor en història Xavier Carmaniu ha estat d'enorme ajuda amb les seves propostes de llibres interessantíssims per a entendre una mica millor el context social de Gila. També

vull subratllar les estones dedicades a aquesta tesi de la Gloria Pascual, estudiant d'Informació i Documentació de la Universitat de Barcelona. Pel que fa a la Universitat Ramon Llull, hi ha els noms de la doctora Eva Comas –a qui he d'agrair les hores de conversa i ànims per seguir endavant amb aquest estudi–, el doctor Josep Rom, el professor Daniel Martí i, òbviament, el doctor Ferran Sáez, amb qui, molt abans que acceptés dirigir aquesta tesi, ja havíem comentat en més d'una ocasió els diversos usos de l'humor en la comunicació.

Reservo un apartat també als escriptors que han respost algunes de les meves preguntes: Antonio Ortiz, Pius Pujades o David Torres, autor de *Todos los buenos soldados*, una novel·la de ficció ambientada en la visita de Gila a Sidi Ifni. Col·laboració que em fa pensar en els minuts que em va concedir el tinent coronel José Ignacio Domínguez. Vull agrair també l'ajuda de totes aquelles persones –tot i que no en puc apuntar tots els noms, perquè en alguns casos els desconec– que des dels ajuntaments, parròquies i associacions de diverses poblacions espanyoles m'han ajudat a confirmar o desmentir algunes informacions sobre la vida de Miguel Gila. En aquesta mateixa línia, ha estat interessantíssim el testimoni d'una figura de la ràdio d'aquells temps com el de Luisa Fernanda Martí, a qui he pogut conèixer gràcies a Josefa Solera; el de la filla de l'humorista, Malena Gila; i el del fill d'un dels testimonis de Gila al teatre l'any 1951, Antonio Casal.

No m'oblido tampoc d'un munt d'amistats i familiars que han seguit molt de prop tots aquests anys de feina, començant pels meus pares, Jorge Lobato i Núria Guembe; el meu germà, Pol Lobato, i la meua àvia, Núria Jané. El capítol d'amics amb qui he conviscut durant aquest temps d'estudi és ampli. Esmentaré –a risc de deixar-me'n algun– aquells amb qui recordo haver debatut sobre alguns dels apartats d'aquesta tesi: Marc González, Raúl Zamorano, Sergi Abadal, Isabel Cavallé, Kay Díaz, Pep Riera, Toni Murillo, Jaume Bonnín, Mireia Guillella, David Sánchez, Pepa Pallarès, Joan Vidal, Jordi Fornieles, Jeremy Williams, Juan Carlos Ortega, Carol Sorribas i tots els membres de l'E.P. i especialment l'Alba Calventus, que ha respectat la soledat i el silenci necessaris en aquests moments finals de la tesi, alhora que hi ha afegit grans dosis de serenitat per calmar els nervis –no sé si necessaris però probablement inevitables– d'enfrontar-me a una investigació com la que avui tenen a les seves mans.

INTRODUCCIÓ

Després de la mort de Gila, l'humorista Andreu Buenafuente emulava un d'aquells actes d'homenatge a les figures més estimades dels equips de bàsquet, que consisteix a penjar la samarreta amb el número del jugador estrella al sostre del pavelló. En aquest cas, no hi havia pavelló sinó plató de televisió, i no hi havia samarreta sinó una camisa vermella com la que Gila portava sota l'americana negra. Era el gest que Buenafuente dedicava a un dels seus grans mestres. Aquella camisa vermella era el símbol d'un home a qui es vinculava, pels seus monòlegs, vinyetes, llibres i entrevistes, amb una defensa de l'ideari d'esquerres. La seva trajectòria així semblava demostrar-ho. Era l'humorista que havia marxat a l'Argentina fugint de la dictadura i que deu anys després de la mort de Franco tornava a Barcelona per viure-hi els seus últims anys, ja en plena democràcia. El dia de la seva mort, els seus amics subratllaven la qualitat de la seva obra, el seu compromís ideològic i alguns, fins i tot, ho exemplificaven amb la seva significació política, que havia demostrat participant en alguns actes del Partit Socialista al final del segle XX. Sonava també aquells dies la cançó que el cantant Txontxu li havia dedicat a qui ja anomenaven "El maestro" i que deia «*camisa roja como el corazón, tu vida se merece una canción*». Es va celebrar més tard un homenatge a Gila en què diversos cantants també vinculats amb les esquerres van recordar de nou algunes de les vivències que ja havia dit en nombroses entrevistes i que havia escrit en alguns llibres. Fins llavors, tot encaixava. La figura de Gila estava ben definida i *contrastada* per diverses fonts que reproduïen les mateixes informacions.

L'exercici del Periodisme –la major part de la meua carrera a la ràdio–, o potser simplement els anys, m'ha dut a posar en dubte qualsevol informació. Les persones tenen interessos i els mitjans de comunicació són una bona oportunitat per difondre discursos amb què l'imaginari col·lectiu es vagi formant un seguit d'idees i judicis sobre subjectes i situacions. Les reserves apuntades no representen una situació de desconfiança patològica –ni molt menys de misantropia– sinó una contemplació de la possibilitat que les narracions siguin interpretacions total o parcialment falsables en el moment en què algun dels elements que les componen no s'ajustin a la realitat. Explicacions que en moltes ocasions no es propaguen de

mala fe però que si desperten algun interès en el receptor prenen forma i corren el risc de tornar a ser contagiades.

Aquest punt de vista sobre allò que percebem el comparteixen també la Filosofia i l'Humor, maneres de buscar altres aspectes que contemplen perspectives diferents a les que es mostren a simple vista. Sobre aquest segon camp vaig fer la meua tesina doctoral, que se centrava en l'ús dels elements còmics com a eines eficients i eficaces per a informar. Interessat per l'Humor i els humoristes, l'any 2009 vaig començar a estudiar la vida de Miguel Gila amb intenció de publicar-ne un llibre un parell d'anys després coincidint amb el desè aniversari de la seva mort. Com en tota tasca d'aquest tipus, el primer pas va ser el de la recollida d'informació i, al cap de poc temps, van sorgir els primers dubtes raonables. Malgrat la camisa vermella, les cançons i les paraules dels seus amics, que destacaven el seu esperit antidictatorial Gila tenia un passat professional que anava més enllà dels anys 80 i 90. De fet retrocedia fins els anys 50, amb un debut a l'escenari –concretament el 24 d'agost de 1951 al teatre Fontalba de Madrid– i anteriorment, als anys 40 publicant algunes vinyetes en diverses revistes, algunes de tant representatives com *La Codorniz*. Alguna cosa fallava. ¿Com podia ser que un significat republicà com Gila hagués pogut sortir-se'n tant bé en uns anys tan durs com van ser els primers de la dictadura franquista, en què la repressió sobre els vençuts va ser d'una gran duresa? I no només aconseguir fer-se un lloc sinó convertir-se en una de les primeres espases de l'humor espanyol d'aleshores.

Calia buscar diverses explicacions a un fenomen tan extraordinari, a una anomalia d'aquesta magnitud. Potser era que la qualitat i l'originalitat dels monòlegs de Gila era tan gran que va superar qualsevol altre impediment. Com una mena d'encontre estètic, en què els espectadors no poguessin fer res més que admirar i aplaudir una obra humorística tant ben feta. Per alguna cosa devia ser que tantes persones s'hi referien com “El pare del monòleg a Espanya” en un moment en què diverses televisions havien tornat a apostar per aquest gènere amb formats de l'estil d'*El club de la comedia*. Si encara aleshores la qualitat dels monòlegs de Gila era molt superior a la d'alguns dels participants d'aquests programes i respiraven una certa modernitat, la diferència devia ser exponencial comparada amb els seus col·legues de l'època. En una primera enquesta d'estar per casa, les persones de més edat del meu voltant recordaven les seves primeres impressions de Gila. Una frase que resumiria la

diversitat de respostes seria més o menys la següent: un home que explicava disbarats tant grans que feien riure però dits alhora amb un posat seriós. El primer que calia fer, doncs, era analitzar molts monòlegs i textos de Gila per aprofundir en aquest punt.

A casa teníem també alguna de les seves cintes. En recordo una en concret que començava així «*A ver, un poquito más a la izquierda, un poquito más... ahora un poco a la derecha. Ya está. Sonría.* (silenci) ¡PUM!». La gravació acabava en sec i l'eco de la detonació de la bala es deixava sentir uns segons més abans de començar amb el primer dels esquetsos. Era un joc humorístic que remetia a més a un altre dels capítols de la biografia de Gila més escoltats: el de la supervivència a un afusellament durant la Guerra Civil a mans dels nacionals que el mateix Gila explicava sovint. Aquest mateix acudit de la cinta el podria haver fet aleshores, als anys 50? Potser sí. Potser com hem dit tenia gràcia explicant les coses i se li permetien algunes llicències. Estava segur, però, que hi havia molts altres monòlegs que no havia explicat mai aleshores perquè els referents temporals que utilitzava eren posteriors als anys 50 com, per exemple, l'IMSERSO, que apareix en el monòleg del viatge per Europa. De la mateixa manera que havia creat nous discursos era fàcil pensar que en podia haver modificat alguns –com fan tots els monologuistes– en funció del que marqués l'actualitat, apostant per aquelles frases que agradaven més el públic i treient les que feien menys gràcia, o per altres raons ben diverses. Més tard sabia que, a banda de la camisa vermella, un altre element que no era present en aquells primers monòlegs era el telèfon, l'aparell que sempre associem a Miguel Gila. Potser també el contingut d'alguns monòlegs podia haver ajudat a reforçar aquesta imatge del Gila d'esquerres que té la meva generació i, de fet, la major part d'aquells que no l'haguessin vist actuar entre els anys 50 i 60, és a dir, actualment, tota la gent de menys de vuitanta anys –entenent que l'edat dels assistents més joves als primers espectacles teatrals de Gila tinguessin entre vint i trenta anys. La resta, en general, tenim a la memòria la imatge projectada a partir del seu retorn a Barcelona l'any 1985.

Una altra possibilitat era que Gila estigués ben relacionat o que tingués una capacitat per generar empatia amb les persones que l'envoltaven. La repressió, com hem dit, era duríssima però també podria ser que algú com Gila, enginyós professionalment, també ho fos en el tracte personal i seguint aquella premissa que

diu que la gana aguditza l'enginy se les empesqués totes per guanyar-se el favor de les persones que ostentaven el poder. Persones que li podrien facilitar les coses en uns anys marcats, entre d'altres penúries, per la fam. Caldria veure com ho va fer. Potser aleshores, l'escala de prioritats de Gila –que acabava de passar una guerra, com la resta del país– posava al davant les necessitats vitals bàsiques abans de la lluita ideològica contra el poder adaparador de Franco. En tot cas, si així fos, seria interessant veure com es van produir aquestes relacions i com, a través d'elles, Gila va anar aconseguint els seus objectius professionals. De la mateixa manera, seria interessant veure si aquesta sèrie de favors es van haver de pagar posteriorment i a quin preu.

A les tres línies d'investigació apuntades fins ara se n'hi podria afegir una quarta, que podríem anomenar *humor gestàltic*. Inspirant-nos en la psicologia de la Gestalt i en la seva llei de la pregnància, que ens fa percebre les coses de la manera més simple possible complementant-les amb la nostra experiència, ens referim com a l'*humor gestàltic* a aquell humor que parla de situacions i els seus protagonistes però sense posar etiquetes ni ubicar-los en cap lloc ni i data concreta. D'aquesta manera, com que no s'acusa ningú específicament, no hi ha cap persona concreta que es pugui sentir dolguda. I si algú se sent dolgut és perquè s'hi veu reflectit però, en tot cas, no perquè l'hagin assenyalat amb el dit. De fet, Gila podria haver practicat aquest *humor gestàltic* per no haver de posar color polític als protagonistes de les seves històries, fet que la censura franquista no li hagués permès. De la mateixa manera que existeixen aquells quaderns infantils amb siluetes d'objectes i animals en blanc i negre preparats perquè les criatures els omplin dels colors que més els agradin, l'*humor gestàltic* és aquell humor blanc presentat perquè sigui el consumidor el que n'afegeixi els detalls. Aquesta manera d'enfocar els seus treballs també podria haver pres forma en la manera de relacionar-se de Gila amb determinats entorns en què no es podia mostrar com a persona d'indinacions esquerranes. Especialment amb algunes de les persones que aleshores ostentaven el poder i amb qui Gila podria haver mantingut algun contacte.

Malgrat les diverses possibilitats apuntades, hi havia un aspecte que no vaig acabar de resoldre en els primers moments. El fet que Gila hagués debutat al teatre amb un monòleg sobre la guerra l'any 1951, només 12 anys després del final de la Guerra Civil. La sort o com vulguem dir-ne va fer que, quan dirigia el programa de

ràdio *Matins en xarxa* (La Xarxa) em caigués a les mans un volum titulat *El evangelio fascista. La formació de la cultura política del franquismo (1930-1950)* escrit pel doctor en Història Contemporània Ferran Gallego. El vaig convidar a l'estudi i mentre feiem temps durant la publicitat, li vaig explicar que estava realitzant aquesta investigació però que tenia un dubte respecte al moment del debut de Gila. El Dr. Gallego em va preguntar l'any d'aquest debut i em va dir simplement «Esdar, es que no van ser el mateix els 40 que els 50». No vam poder seguir conversant més de les nostres coses perquè tornàvem a estar en antena i quan va acabar l'entrevista ens vam acomiadar breument perquè el programa continuava. Les paraules, però em van quedar gravades. Potser era molt obvi per als coneixedors de les polítiques dels diferents trams de la dictadura franquista, però per a mi s'obria una via de respostes que havia de passar per l'estudi d'aquest període: com havia evolucionat la immediata postguerra, si el règim s'havia consolidat en algun moment, si havia afectat i de quina manera la Segona Guerra Mundial a Espanya. I, sobretot, què passava aquell 1951, en què, segons el títol del llibre de Ferran Gallego, la cultura política del franquisme ja estava implantada.

Aquestes idees que m'han perseguit des de ja fa uns quants anys es concreten en aquest volum amb la voluntat de refer una història particular que presenta un seguit d'anomalies suficientment importants per iniciar la redacció d'aquesta tesi. Hi ha un lloc comú que diu que la Història l'escriuen els vencedors, però no és menys cert que aquests relats dels victoriosos moltes vegades han estat desmentits o matisats per investigacions que n'han subratllat falsedats o mitges veritats a través de la relectura de fonts i la comparació de documents. No ens queda més remei que fer-ho d'aquesta manera si volem aplicar el mètode científic en les ciències socials. Hem d'analitzar els discursos i buscar aquells elements que ensorren o reforcen alguns dels arguments presentats. En el cas que ens ocupa, analitzarem la construcció del personatge de Gila i, per fer-ho, el deconstruïrem abans en tres parts, que després tornarem a unir –a través de la interrelació dels seus conceptes– per entendre millor la figura analitzada.

Tractant-se d'un humorista, ens cal estudiar abans de res la seva matèria primera, les seves eines de treball. Hem de conèixer en què consisteix l'humor, quins són els seus mecanismes, les seves estructures, quins temes sol escollir, sobre qui recau la seva acció o quina és l'acceptació que en fan el públic i el poder.

L'humor, que no deixa de ser una forma d'expressió de determinades situacions, necessita, per a existir, un marc social comú entre emissor i receptor que permeti que els discursos humorístics siguin xifrats i desxifrats correctament. Cal que els discursos parlin de situacions que formin part de l'imaginari de l'audiència. Si intentéssim explicar alguns dels acudits més coneguts de casa nostra a alguns països no gaire llunyans però que no compartissin alguns dels elements bàsics del text humorístic no aconseguiríem despertar la hilaritat que aquí ens produeixen –menys encara com més diferents siguin les cultures. El mateix passa quan això ho fem a través del temps amb acudits que parlen sobre realitats d'un moment concret. L'audiència no entén de què parlem i per tant no entenen ni la incongruència ni on està la gràcia. Ens caldrà, doncs, un codi històric –com dèiem– per entendre la història i els treballs de Gila, un context amb el qual fer les comparacions a què ens duen els jocs humorístics i que ens han de generar el riure. En aquest cas, començarem el viatge una mica abans de l'inici del s. XX, l'any 1895, quan començava la Guerra de Cuba, una de les derrotes militars espanyoles que tindria una gran repercussió social en aquell moment, però també en les generacions posteriors. Són també els anys en què van néixer bona part de les figures polítiques que dirigien Espanya en el moment en què Gila s'estrenava al teatre Fontalba de Madrid. També va ser el període en què va venir al món el pare de Gila (1896-1897?) tot i que, en l'apartat familiar, ens interessen més els discursos que, sobre aquests anys, poguéssim sentir de boca dels seus avis, amb qui va viure durant la seva infantesa i joventut. La influència d'això es fa evident en algunes vinyetes com la que va publicar a *El periódico de Catalunya* el 30 de setembre de 1997 en què dos avis mantenien una conversa:

AVI 1 – T'ú a qui votaràs

AVI 2 – Jo, al comte de Romanones

AVI 1 – Però si fa molt temps que és mort

AVI 2 – Per això mateix.

El comte de Romanones era el president del Consell de ministres l'any que Gila va néixer. Molt probablement la indusió d'aquest nom en una de les seves vinyetes vinguéssim d'alguna referència posterior feta pels seus avis. De la mateixa

manera, Gila es referia en un fragment d'un dels seus monòlegs de la guerra a un espia vestit de *lagarterana*, una paraula que segurament havia après de la seva àvia quan, escoltant la ràdio que tenia a la cuina, cantava una sarsuela que deia *lagarteranas somos todas, venimos de Lagartera*.

En el segon capítol d'aquest apartat històric farem una incidència especial en l'edició dels espectacles de masses com els esports, el cinema, el teatre, la ràdio, etc disciplines en què Gila hi va participar tan abans com després del seu debut als escenaris. Seguirem pels anys de la Segona República, els de la Guerra Civil –amb un repàs de l'humor que es feia durant el conflicte– i dibuixarem la realitat social, política i cultural des dels primers anys de la postguerra fins al principi dels anys 50. En tots els casos, tindrem en compte quins eren els elements còmics d'aquell moment, quins eren els seus usuaris més representatius –professionals o no– i ens centrarem principalment en l'evolució de la ciutat de Madrid, on Gila va viure la major part de la seva vida. Des de la construcció d'edificis i locals de referència o la distribució dels mitjans de transport o als detalls sobre la vida dels seus habitants.

Fet això, ens caldrà repassar encara un element que ens ha de permetre entendre l'evolució de Gila, les seves accions i les seves primeres vinyetes, artides i programes de ràdio: la seva pròpia biografia. Algunes d'aquestes vivències ens ajudaran a comprendre com va poder arrencar la seva obra teatral a mitjans del segle passat aconseguint una gran rebuda entre el públic. Un èxit que és alhora un testimoni dels interessos i maneres de pensar que tenien les classes populars d'aleshores, expressades a través del consum de productes com les aportacions humorístiques de Gila.

L'última part d'aquesta investigació la reservem per a les conclusions i per a la relació dels documents consultats.

Per a la primera part, dedicada a l'estudi de l'humor, ens centrarem en les reflexions d'alguns teòrics de rellevància mundial (Bergson, Freud, Berger...) així com en l'anàlisi de destacats humoristes en exercici o que hagin treballat durant molts anys. En l'apartat que dedicarem a les estructures clàssiques de l'humor, hi adjuntarem exemples de l'obra de Gila que ens permetin entendre quins recursos solia utilitzar l'autor.

Com que l'humor és un discurs que busca la coherència a través d'assenyalar el què és incongruent, ens fixarem també en algunes reflexions de pensadors de

diversos camps, entre ells de la Filosofia, la Psicologia, la Sociologia, l'Antropologia o la Comunicació.

Per a la part històrica, contrastarem diverses obres d'autoritats en la matèria que ens permetin crear el context polític, social i cultural necessari sobre el qual després hi afegirem les especificitats que ens interessin per a aquesta investigació. Casos que consultarem a través de volums específics, d'articles publicats en revistes especialitzades i de notícies aparegudes als diaris de l'època, amb una incidència especial en aquells publicats a la ciutat de Madrid, on Gila va viure la major part de la seva vida i especialment els anys de la seva infantesa. També pararem atenció a material audiovisual sobre alguns dels capítols històrics apuntats en aquesta investigació.

Per a la tercera part, la que ha de resumir la vida de Gila des del seu naixement fins el seu debut al teatre, tindrem en compte la manera en què s'ha construït el personatge. El que el públic general coneix sobre Gila és una construcció elaborada a partir de les entrevistes aparegudes als mitjans de comunicació barrejades amb les seves obres: monòlegs, materials audiovisuals i vinyetes, però també llibres (molts d'ells autobiogràfics) a banda del boca-orella d'amics i seguidors de Gila que ja hem comentat. De la mateixa manera, buscarem en aquests llibres –i en els d'altres autors que parlin de Gila–, i també en articles de diaris dels anys 40 i 50 per obtenir la informació necessària que ens ha de permetre reconstruir la seva figura i veure com el percebia el públic d'aleshores. A tot això hi afegirem els testimonis de persones més i menys properes a Gila però que, en tot cas, van conviure amb ell en algun moment. Pel que fa a la relació entre el seu context més íntim i la seva obra, remetem aspectes de la seva vida que van ser traslladats, després, en els seus treballs. Per exemplificar-ho, els compararem amb alguns fragments de monòlegs o els textos d'algunes vinyetes.

Tot plegat ens servirà, com apuntàvem per entendre les dues imatges públiques de Gila: la dels primers anys del franquisme i la dels seus últims anys de vida. Són aspectes relacionats amb la Comunicació, l'Opinió Pública i la Memòria Col·lectiva, aspectes que donem nom al GRECOM ("Grup de Recerca en Comunicació, Opinió Pública i Memòria Col·lectiva") de la Universitat Ramon Llull en el qual el director d'aquesta tesi, Ferran Sáez, n'és l'investigador principal.

PART I. TEORIA DE L'HUMOR

1. EL RIURE

1.1. Què és el riure?

Hi ha moltes maneres de riure. Des d'aquella riallada incontrolable derivada de l'exposició a l'òxid nítrós¹ o del consum de certes drogues, passant pel riure patològic d'aquella nena xinesa de tretze anys que en feia dotze que reia sense que els metges en trobessin la cura,² fins a arribar a les pessigolles. Encara que totes aquestes situacions deriven en un mateix resultat, el nostre estudi se centra en una altra causa del riure: aquella que implica el nostre intel·lecte, ja ho faci en major o menor mesura; és a dir, el riure produït per la descodificació d'elements còmics.

El doctor en psicologia Hugo Carretero apunta a la seva tesi doctoral que els adults riuen una mitjana de divuit vegades al dia, sense diferències destacables entre homes i dones. Una manifestació de la personalitat humana que comença amb un somriure quan els nadons tenen només un mes de vida i que es converteix en rialla als quatre mesos.³ Es dona arreu del món, independentment de la cultura, perquè l'heretem genèticament, no culturalment. El doctor en psicologia Rod A. Martin puntualitza que fins i tot nadons sords –que no han pogut sentir mai el riure de ningú i que per tant no poden imitar-ne el so– també riuen.⁴

Que el riure còmic sigui una activitat intel·lectual no vol dir que la resta del cos se'n mantingui al marge. El riure, de fet, demostra més bé que qualsevol altra acció la teoria de Kant segons la qual els pensaments humans van sempre units harmònicament als moviments dels òrgans del cos. Ara bé, la veritat sigui dita, el cas és que ningú no ha pogut demostrar encara de manera prou convincent per què la percepció d'una incongruència o la frustració d'una expectativa, que són experiències purament intel·lectuals, provoquen en l'organisme humà una reacció física tan complexa com és la contracció i expansió del diafragma acompanyada d'un

---

¹ L'òxid nítrós (N₂O) és conegut també com a *gas del riure*.

² SOODIN, V. *Girl laughs non-stop for 12 years*. [En línia]: The Sun.co.uk <<http://www.thesun.co.uk/sol/homepage/news/article2135157.ece>>

³ CARRETERO, H. *Sentido del humor: Construcción de la escala de apreciación del humor (EAHU)*. Cristino Pérez Meléndez i Gualberto Buena Casal (dirs.) Granada: Universidad de Granada. Facultad de Psicología. 2005: Editorial de la Universidad de Granada, 2005 (Tesi doctoral).

⁴ MARTIN, R. A. *La psicología del humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008. En aquest mateix volum s'apunten casos d'epilèpsia gelàstica (producció de riure involuntari) en acabats de néixer, fet que demostra que el riure ja és present en els nounats.

moviment descontrolat de les vísceres, la gola, el nas, la boca i diversos músculs facials.⁵

1.2. Què ens fa riure?

Henri Bergson, autor de *Le rire* –probablement l'obra més important del segle XX sobre la comicitat–,⁶ diu que el riure és un fenomen estrictament humà i grupal, afirmació que compta amb la total aprovació de Freud. Bergson es fixa en la textura emocional de l'experiència còmica perquè observa que la comicitat es produeix enmig d'una percepció curiosament asèptica, desproveïda d'emoions. Si seguim aquesta reflexió de Bergson, entenem el riure com una activitat intel·lectual que necessita uns codis que la predisposin i que són presents, sovint, en altres contextos comunicatius. Se sol servir de recursos que faciliten la nostra hilaritat, tots ells derivats de processos mentals. La metàfora o la paradoxa plantegen incongruències i, si bé són figures a què recorren els humoristes, també són usades en abundància pels poetes, els quals, encara que de vegades se serveixin de la comicitat, més aviat solen despertar un altre tipus d'emoions estètiques. L'escriptor i membre de l'Académie française Georges Duhamel assegura que l'humor consisteix en certes variacions d'il·luminació que permeten descobrir l'objecte en tots els seus aspectes, aspectes que poden resultar contradictoris i, per tant, reveladors.⁷ El professor de filosofia de la Universitat de Harvard Thomas Cathcart i l'escriptor de novel·les d'intriga Daniel Klein han escrit conjuntament un llibre on comparen el plantejament dels acudits amb les reflexions filosòfiques:

*La construcció i la culminació dels acudits i la culminació i la construcció dels conceptes filosòfics estan fetes de la mateixa matèria. Juguen amb la ment d'una manera semblant. Això és així perquè la filosofia i els acudits procedeixen del mateix impuls: alterar la nostra manera de veure les coses, capgirar els nostres mons i desvelar veritats amagades, sovint incòmodes, sobre la vida.*⁸

---

⁵ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

⁶ Aquesta consideració la fa Peter L. Bergson, un dels referents actuals en l'estudi dels elements còmics.

⁷ DUHAMEL, G. *Défense des lettres*. Paris: Mercure de France, 1937.

⁸ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

Moltes vegades és el context previ el que fa que un mateix text resulti còmic o tràgic, aspecte dau en aquesta investigació que ens ocupa. Més endavant ens referirem a un dels elements imprescindibles per a la comicitat: la distància. Veurem com el grau d'empatia amb el protagonista del text, amb l'ésser que viu la història que se'n relata, ens pot impedir riure'ns d'algun fet que afecti aquesta persona mentre al nostre costat o a l'altra punta del món algú pot estar rient d'allò mateix sense malícia. Malgrat això, si l'escenari en què se'ns explica aquest fet desgraciat conté alguns elements còmics, pot ser que, per un moment, perdem l'afinitat amb el protagonista de la història i esbossem un lleu somriure poc abans que el nostre cervell ens freni el gest amb l'empatia. D'altra banda, un argument que no ens faria cap gràcia, si es produeix en un determinat context i amanit amb alguns elements que ens resultin còmics, ens pot fer somriure. A això mateix feia referència Julián López, un dels membres de l'equip del programa d'humor *Muchachada nui* (La2) en una entrevista. López comentava quines eren les característiques que feien que dos dels seus companys d'equip fossin realment divertits quan explicaven les coses:

*De Ernesto Sevilla me encanta la seriedad que tiene y sus pausas. Es muy gracioso. De Joaquín me gusta su gama de gestos, sus maneras de hablar y lo gracioso que es.*⁹

Independentment dels gustos de cadascú, qui més qui menys coneix alguna persona graciosa. Quan coincidim amb ella, aquesta habilitat comunicativa fa que activem un prejudici fins i tot abans de parlar-hi o escoltar-la. Estem preparats per riure tan bon punt en tinguem la més mínima oportunitat. El mateix discurs en mans d'una persona que no ens desperti aquest sentiment d'hilaritat probablement no ens semblarà còmic en cap moment. Alguns còmics solen generar aquestes reaccions en el públic. A tall d'exemple, ens serveix el cas del desaparegut Pepe Rubianes, que suscitava comentaris a favor o en contra abans de començar una actuació –fins i tot de persones que no havien vist mai cap dels seus espectades– i passa exactament el mateix amb Los Morancos.

Mitjans de comunicació i prejudicis van agafats de la mà massa sovint i convindria canviar les tornes. Això si més no és el que opinaven Beatriz Montañez –

---

⁹ AZNAL, J. «Los animales son los mejores cómicos del mundo». [En línia]: Què.es <<http://www.que.es/television/en-pantalla/los-animales-son-los-mejores-comicos-del-mundo.html>>

El intermedio (La Sexta)–, Berta Collado –*Sé lo que hicisteis* (La Sexta)– i Ana Morgade –*Estas no son las noticias* (Cuatro)–, tres dones que treballaven en programes humorístics de televisió, en una entrevista:

Ana: *Lo que pasa es que parece que o eres fea y entonces puedes ser graciosa o, si eres mona, tienes que ser subnormal porque se supone que todo está basado en tu físico.*

Berta: *Yo no lo veo así. Patricia Conde¹⁰ es una monada y no tiene vergüenza al hacer reír. Aunque a mí me divierte más hacer reír si me pongo unas gafas de culo de vaso...*

Beatriz: *Es verdad: nos sentimos mejor siendo feas. Y hay que quitarse ese disfraz. Porque se puede ser divertida y guapa en televisión. Hay que reeducar a los espectadores. Podemos tener una cara agradable y al mismo tiempo hacer reír. ¡Fuera los disfraces!¹¹*

És interessant destacar el punt en què Ana Morgade apunta a una reeducació de l'espectador que porti a l'eliminació d'aquest tipus de prejudicis.¹² En aquesta mateixa entrevista, la reportera Berta Collado es preguntava sobre l'existència d'algun humorista ben plantat. Ana Morgade tenia la resposta: un tal Dani Martínez. I la mateixa Morgade citava unes declaracions en què Martínez lamentava ser menys còmic pel simple fet de tenir bona aparença. Els prejudicis, però, han estat molt útils en la història de la comicitat. El doctor en història de l'art Jaume Radigales explicava en un article una sèrie de recursos a què solia recórrer l'anglès Cecil M. Hepworth, considerat un pioner del cinema còmic.

La planificació de les pel·lícules es basava en el comportament fix d'uns models arquetípics [...]. No només identifiquem el personatge pel seu físic, sinó que ben aviat podrem preveure quin serà el seu comportament i el marc relacional a l'interior d'una mateixa

---

¹⁰ Patricia Conde era aleshores la presentadora del programa *Sé lo que hicisteis* (La Sexta)

¹¹ SUÁREZ, M. «Se puede ser divertida y guapa en la tele». [En línia]: Público.es <<http://www.publico.es/televisionygente/183292/ana/morgade/berta/collado/beatriz/montanez/divertidas/guapa/tele>>

¹² Al contrari del que s'acostuma a dir, els prejudicis no són negatius per ells mateixos. Recorrem als prejudicis en la nostra vida diària per no haver d'analitzar-ho tot constantment. Així doncs, entenem els prejudicis com una condició imprescindible i inevitable per viure. Ara bé, aquest ús dels prejudicis ha de desestimar també aquells que se'ns demostrin falsos. Això vol dir que si bé preguntem on és un carrer a un policia donant per fet que coneixerà millor la ciutat que una altra persona que passi en aquell moment pel carrer, també subratllem que no ens sembla evident la relació entre la bellesa física i la limitació intel·lectual.

*pel lícula. La màscara, doncs, resulta essencial en el cinema còmic i el mateix passarà en el sonor, començant pels germans Marx i acabant en Rowan Atkinson.*¹³

De fet, al públic sol agradar-li reconèixer elements familiars en els discursos còmics i humorístics; precisament, els elements que el predisposen a riure davant d'aquests discursos. Aquests elements poden anar des d'una escenografia determinada a uns personatges arquetípics que faciliten al públic la descodificació del missatge. Però aquestes estructures tenen un aspecte afegit que no sol tenir-se en consideració: acaben convertits en símbols que, malgrat reunir unes característiques comunes per al públic –si més no, per a la majoria–, l'espectador acaba complementant amb els elements que li proporciona la seva experiència o amb el prejudici amb què hagi identificat d'entrada els personatges.

El riure és ràpid, és explosiu i sol ser plaent. És per això que el filòsof rus Mikhail Bakhtin assegurava que el riure té una profunda significació psicològica: és una de les formes essencials de la veritat pel que fa al món en general, a la història i a l'ésser humà. És una perspectiva, un determinat punt de vista sobre el món. La vida es veu de manera diferent, nova i no menys profunda –potser més i tot– que quan és vista seriosament. En les grans obres de la literatura, aquelles que plantegen problemes universals, el riure és tan acceptable i acceptat com la seriositat. I és més, segons Bakhtin, «algunes facetes essencials del món només són accessibles des del riure».¹⁴

1.3. Beneficis mèdics del riure

En el *Fileb* de Plató, Sòcrates i Fileb discuteixen sobre si és millor una vida d'intel·ligència o de plaer. Sòcrates, que encarna la intel·ligència, diu que el públic gaudeix tant de les llàgrimes de la tragèdia com de les rialles de la comèdia, però que la comèdia té un punt de malícia que ridiculitza i frueix de la desgràcia dels altres. Més tard, Aristòtil contradiria aquesta afirmació dient que la comèdia possibilita una

---

¹³ RADIGALES, J. «“Slapstick”: humor i substrat popular. Recursos fundacionals de la comèdia nord-americana muda». A: *Trípodos*, 13 (2002). Pàg.32-47.

¹⁴ BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

contemplació de la vida que no destrueix, és a dir, que no fa mal als altres. Reconeix en la comèdia una funció purificadora, catàrtica.¹⁵ De fet, es poden comparar els estadis d'una malaltia amb les fases d'un discurs còmic o humorístic. Els *kairoi* són els moments decisius de la malaltia –i, per tant, moments crucials de l'acció terapèutica–, entre els quals es compten el començament del mal (*arkhè*), el seu punt culminant (l'apogeu), i el moment en què la malaltia arriba a la seva condició, sigui quina sigui (*krisis*).¹⁶

Un dels beneficis més populars de la transmissió del riure i del bon humor es plasma en els pallassos que col·laboren amb els hospitals i que s'esforcen per fer més agradable l'estada dels infants que segueixen tractaments de llarga durada relacionats, moltes vegades, amb malalties greus. A banda d'aquests casos, n'hi ha molts d'altres en què el pacient necessita trobar el somriure d'un professional sanitari i viceversa. Ho apuntava Jaime Sanz Ortiz, membre del servei d'oncologia mèdica i cures pal·liatives de l'Hospital Universitario Marqués de Valdeçilla:

*El trato con los pacientes crea tensiones que conducen al estrés, (...) sentimientos de desesperanza y disminuye la capacidad de ayudar de los profesionales sanitarios. Por ello señala que compartir sonrisas en los momentos adecuados puede ser un poderoso antídoto que sirve tanto al profesional como al paciente en los momentos difíciles.*¹⁷

I afegeix:

La risa es contagiosa, de modo que la sonrisa del profesional terminará afectando positivamente al enfermo. Además, se ha demostrado que la risa puede inducir una elevación de la actividad de los linfocitos NK y mejorar el estado inmunológico. El humor puede prevenir el dolor o nos puede ayudar a vivir con él, y un reciente trabajo ha demostrado que incluso la risa forzada mejora el estado de los pacientes.

Aquesta darrera apreciació és la que ha donat lloc a allò que coneixem com a risoteràpia, l'aprofundiment en la qual escapa de l'objectiu d'aquesta investigació. No obstant això, són molts els professionals de la salut que confien en el riure com a teràpia per superar afeccions ben diverses –també per a millorar la creativitat i la

---

¹⁵ Íbid.

¹⁶ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

¹⁷ REDACCIÓN. «El beneficio de la risa». [En línia]: El Mundo.es

<http://www.elmundo.es/elmundosalud/2002/12/11/salud_personal/1039630564.html>

memòria¹⁸ i moltes les persones que, sense estar malaltes, senten una sensació de benestar cada vegada que riuen, seguint aquella frase atribuïda a Charles Chaplin o Groucho Marx, entre altres autors, que diu que un dia sense riure és un dia perdut.¹⁹

1.4. Funcions psicològiques bàsiques del riure

A banda del vessant mèdic del riure, volem fer un cop d'ull als seus usos més habituals. El psicòleg israelià Avner Ziv assegura que tant el riure com el somriure tenen una gran importància en la socialització primària, però també en les relacions socials de la vida adulta.²⁰ Són indicadors de cordialitat, de distensió, de solidaritat i de cohesió grupal. El riure còmic és el mitjà amb què l'individu es fa acceptar pels altres, i tard o d'hora tothom hi recorre quan busca acceptació. La persona que s'incorpora a un grup nou farà bé si descobreix de quines coses riuen les persones que formen la colla; i, sobretot, de quines no riuen. De la mateixa manera que és una eina de socialització, aquesta petita cultura del riure serveix per tancar les fronteres del grup exdoent-ne els forasters. Solem riure en companyia d'altres persones, ja sigui presencialment o a través de mitjans com el telèfon o la *webcam*. Si riem amb la lectura d'un llibre, amb un programa de ràdio o amb un programa de televisió no deixa de ser perquè reproduïm aquesta comunicació –en aquest cas *pseudosocial*– a què ens té acostumats el nostre cervell.²¹

Una segona funció del riure és la defensiva. És una nova varietat de la sublimació, semblant a la que serveix per reduir l'angoixa provocada per l'agressivitat o la sexualitat.²² L'humor pot fer més tolerables les pors associades a qualsevol mena d'amenaça. Peter L. Berger i altres autors consideren que l'humor jueu és el millor humor que hi ha i que la seva qualitat es basa en els patiments amb què s'ha enfrontat aquest poble al llarg de la seva història.

---

¹⁸ MARTIN, R. A. *La psicología del humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008.

¹⁹ Aquesta frase ha estat, però, repetida –amb variacions, com la que canvia *riure* per *somriure*– al llarg de la història. La referència més antiga que hem trobat (1795) ens remet a Nicolas Chamfort, quan deia: *La plus perdue de toutes les journées est celle où l'on n'a pas ri*. A: CHAMFORT, N. *Maximes et pensées. Caractères et anecdotes*. París: Flammarion, 1982. Trad.: La més perduda de totes les jornades és aquella en què no hem rigut.

²⁰ ZIV, A. *Personality and Sense of Humor*. New York: Springer, 1984.

²¹ MARTIN, R. A. *La psicología del humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008.

²² FREUD, S. *El chiste y su relación con lo inconsciente*. Madrid: Alianza Editorial, 1970.

La tercera de les funcions del riure que apunta Ziv és l'agressiva. Aquest psicòleg israelià assegura que una sèrie d'experiments dissenyats per determinar de què riu la gent demostren, en efecte, que el riure còmic està molt sovint relacionat amb el fet de menysprear, humiliar o ridiculitzar un individu o un col·lectiu. A més, Ziv assenyala la sàtira com una de les formes més agressives de l'humor.

1.4.1. Realitats primordials i enclavaments

El sociòleg i filòsof austríac Alfred Schütz parla de les realitats múltiples per explicar fenòmens com la comicitat. Parteix d'una realitat primordial –la realitat quotidiana– en què hi ha tota una sèrie d'enclavaments –àmbits finits de significació–, que l'individu experimenta quan *migra* provisionalment fora de la realitat primordial. Aquest trànsit, segons Schütz, és el que provoca la rialla; en el cas de l'acudit, un món fictici davant del qual la nostra vida sembla una bajanada. Kant li dóna la raó quan diu que constitueix una qualitat singular d'allò còmic el fet que només ens pot enganyar un instant. Per iniciar aquests incisos cal fer servir una sèrie de signes convencionals que anunciïn la irrupció de la pausa còmica, com per exemple, proposa Berger, picar l'ullet.²³ Aquests signes varien en funció del marc i del grup social de què es tracti. De la mateixa manera, diu Berger, en el moment en què acaba l'incís, s'ha de fer notar que s'ha tornat a la seriositat. Alguns productes mediàtics recorren a l'humor indoent-lo en els seus discursos sense avisar prèviament que es tracta d'una opinió expressada amb elements còmics. El consumidor d'aquella informació, que no cal que discrepi de la línia ideològica però que esperava un altre registre, pot sentir-se defraudat. Alguns humoristes com Juan Carlos Ortega, en canvi, juguen amb el dubte d'alguns oients –els que no han escoltat abans cap dels seus esquetxos– sobre si la persona que manté una conversa

---

²³ BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

En una entrevista que Andreu Buenafuente va fer a “Chiquito de la Calzada”, el presentador disposava d'un timbre que tocava quan volia que “Chiquito” expliqués un acudit. En aquest cas, era evident el moment en què “Chiquito” interrompia el seu discurs per explicar l'acudit, ja que a banda del so del timbre s'aixecava del sofà d'un bot i començava a caminar d'una banda a l'altra de l'escenari d'aquella manera seva tan característica. A: *Buenafuente*. Dir. Andreu Buenafuente. La Sexta, emès el 12 de maig de 2009.

amb ell és real o no. En aquest cas, la plausibilitat de les situacions xocants que crea ha fet que alguns dels seus continguts hagin estat compartits i reproduïts per milions de persones a les xarxes socials.

Aquests àmbits de significació, segons Schütz, tenen una sèrie de característiques: un estil cognitiu específic, diferent del de la vida quotidiana; una coherència interna, dins del marc dels seus límits concrets; un sentit exclusiu de la realitat; una modalitat peculiar de consciència o d'atenció. Altres situacions similars es produeixen, per exemple, amb una obra de teatre, amb una experiència estètica forta o a través dels somnis. En l'àmbit concret dels acudits, Freud exigeix una sèrie de característiques per tal que un acudit sigui considerat com a tal. Per classificar-los, va idear una taula de tècniques que no ha tingut gaire ressò entre la comunitat científica, però pel que fa a aquesta investigació, destaquem el que diu que en l'acudit existeix un procés de condensació en què es produeixen les abreviacions i en què es creen formes substitutives de caràcter idèntic. En aquest procés, Freud troba unes semblances evidents entre els somnis i els acudits, que comparteixen una gran economia d'esforços –de contracció i de brevetat–, a més d'una funció psicològica fonamental d'empènyer fora de l'inconscient els pensaments reprimits. Aquests pensaments surten convenientment disfressats en el que Freud anomena *condensació amb formació substitutiva*.²⁴ Des de l'òptica freudiana, el mecanisme psicològic subjacent tant en els somnis com en els acudits és la gratificació substitutiva o satisfacció del desig. L'acudit ens proporciona el mitjà per superar les cènsures i ens obre unes fonts de plaer altrament inaccessibles.

D'acord amb les teories de Bergson i Freud, l'antropòloga britànica Mary Douglas²⁵ veu en la jocositat un atac contra les formes de control, amb un efecte subversiu sobre l'estructura de les idees dominants. La comicitat és un joc amb les formes i alhora la sublimació dels desigs prohibits. Una broma és un antiritu, en el sentit que el missatge de l'acudit és que les normes de la vida social es poden defugir i se suspèn temporalment l'estructura social. Douglas parla del bromista com una mena de místic o mag de to menor que trenca el contorn de la realitat durant uns instants. Es tracta d'un àmbit finit de significació en què l'individu fa un salt fora de la vida real cap a una esfera provisional d'activitats que difereix de la vida ordinària en

---

²⁴ FREUD, S. *El chiste y su relación con lo inconsciente*. Madrid: Alianza Editorial, 1970.

²⁵ DOUGLAS, M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge & Kegan Paul: Londres, 1966.

el temps, l'espai, la localització i la durada. La comicitat és també un interludi, un joc enmig d'altres coses, tot i que és més exclusivament humà que no pas el joc. Els animals juguen, però no riuen humorísticament, ni expliquen acudits. A banda d'això, la comicitat va entreteixida amb la realitat primordial, mentre que el joc exigeix una separació més nítida de les activitats ordinàries.

1.4.2. El riure com a part d'un joc

Si tenim en compte la definició dels endavaments que ens proposa Schütz, farem humor en el moment en què busquem realitats amagades o poc visibles i les posem temporalment en primer terme. Qui va ser un dels millors humoristes espanyols del segle XX, Miguel Mihura, definia així aquesta anàlisi a través de l'humor:

*El humor es verle la trampa a todo, darse cuenta de por dónde cojean las cosas; comprender que todo tiene un revés, que todas las cosas pueden ser de otra manera, sin querer por ello que dejen de ser tal como son, porque esto es pecado y pedantería. El humorismo es lo más limpio de intenciones, el juego más inofensivo, lo mejor para pasar las tardes. Es como un sueño inverosímil que al fin se ve realizado.*²⁶

Fins i tot, en aquest text, Mihura compara els somnis amb l'humor, com feia Freud.²⁷ En la mateixa línia, Julián Moreiro i Melquíades Prieto destacaven en el seu estudi amb motiu dels setanta anys de la primera edició de la revista *La Codorniz* – fundada per Mihura – aquesta voluntat de joc permanent i de descobrir aspectes ocults en la realitat en qui va ser també autor teatral, amb obres de referència com *Tres sombreros de copa*:

Crecerá en él, junto a un escepticismo sobre la renovación teatral, una mayor convicción de que el buen humor está ligado al juego, a lo infantil, a lo paradójico, a lo absurdo, al más puro surrealismo; es decir, a lo que triunfaba por aquellos años en otras artes (Dalí,

---

²⁶ MIHURA, M. *Mis memorias*. Madrid: Temas de Hoy, 1998.

²⁷ Freud es referia concretament als acudits, com hem apuntat unes pàgines enrere.

Picasso, Miró, Stravinski) y en la literatura más renovadora: la obra de Kafka, ciertos textos irracionales de Lorca o en la formulación teórica de la deshumanización del arte de Ortega.²⁸

Comentàvem unes planes abans que la comicitat és un element imprescindible per a la socialització. També ho és el joc. El somriure d'un infant és un signe bàsic d'interacció social que s'aconsegueix, per exemple, amb el joc del tat – com l'anomena Berger–,²⁹ que és aquell entreteniment que consisteix a tapar-se la cara amb les mans davant d'un nen i després d'una estona retirar-les i aparèixer de nou davant la criatura. Després d'una interrupció de la normalitat, entrem en una etapa de tensió creixent que, si no es força massa, duu a un alleujament catàrtic en forma de somriure o, fins i tot, de riure.

Freud deia que el riure sorgeix quan una certa magnitud d'energia psíquica dedicada anteriorment al revestiment de determinats camins psíquics arriba a fer-se inutilitzable i pot, per tant, experimentar una lliure descàrrega: la representació prohibida, en ser transgredida en forma d'estímul auditiu –en el cas de l'acudit verbal–, provoca el riure. Freud parla, doncs, d'una rebel·lió profunda contra la raó. Els acudits representen una mena de regressió a un estadi infantil en què els desigs es realitzen per art de màgia i en què el joc –també el joc amb paraules– ocupa un lloc molt important. Allò infantil és la font de l'inconscient. Per a Freud, els processos mentals d'aquest gènere són precisament els únics possibles durant la primera època infantil.

El joc és un *desig de ser*, una voluntat d'anar més enllà de la realitat, de viure una altra vida que no tingui les limitacions de l'actual. En aquest sentit, el joc i l'humor alliberen els adults però també les criatures, que, a priori amb un sentit crític menor que el dels adults sobre el món que els envolta, fantasiegen amb la seva futura adultesa i copien els referents que tenen al voltant creant situacions xocants en aquells que els han servit de model. Així explicava l'historiador Rafael Abella un dels jocs de la canalla durant la Guerra Civil:

---

²⁸ MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz. 70 aniversario (1941-2011)*. Madrid: EDAF, 2011.

²⁹ BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

*El juego de los fusilamientos, distracción a la que se entregaban los niños en la retaguardia nacional, armados con fusiles de juguete. Uno de los niños se prestaba a hacer de rojo que debía ser fusilado, otros formaban el pelotón y uno más actuaba de oficial al mando de los ejecutores.*³⁰

En la línia de Freud, Johan Huizinga recorre al terme d'*homo ludens*.³¹ Segons ell, tota la cultura humana, començant pel mateix llenguatge –i per tant la comicitat–, tenen el seu origen en el joc.

1.5. Riure molt està mal vist

Risus abundat in ore stultorum (el riure abunda a les boques dels neds) diu el proverbi llatí; i, certament, si alguns riures gratuïts i desmesurats poden ser, de vegades i parlant en termes generals, un bon indicatiu d'estupidesa, el sentit de l'humor, en canvi, sol ser més aviat un bon indicatiu d'intel·ligència. El riure, doncs, no s'ha de confondre amb l'humor, encara que molt sovint tots dos apareguin plegats.³²

Ferran Toutain considera que segons quins riures són indicatiu d'un baix nivell intel·lectual. Pot ser que sigui així, tot i que ens indinem a pensar que és fruit d'un prejudici cultural i elitista. Tots coneixem persones força intel·ligents a les quals se'ls escapen riallades tot sovint i coneixem també persones més limitades a les quals els costa molt riure, probablement perquè els costa més captar les situacions absurdes.

Entre els detractors del riure ja hem esmentat Sòcrates –i probablement Plató–³³ quan parlàvem del *Fileb* unes pàgines enrere. Probablement ells són dels primers dels qui ens consta per escrit quina era la seva opinió sobre la comicitat, però

---

³⁰ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004. Donarem més detalls sobre aquest joc –a què també jugaven els nens de les files republicanes– en l'apartat dedicat a l'humor del capítol sobre la Guerra Civil de la segona part d'aquesta investigació.

³¹ HUIZINGA, J. *Homo ludens*. Madrid: Alianza, 2000.

³² TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

³³ Es creu que Plató feia servir la figura de Sòcrates als seus textos per defensar algunes de les idees en què ell creia però que si haguessin estat signades per ell l'haurien posat en un compromís.

no els únics. En la mateixa línia, l'any 1651, Thomas Hobbes escrivia a *Leviathan*³⁴ que considerava el riure com una reacció intrínsecament perversa dedicada a celebrar la superioritat del que riu per comparació amb els defectes i amb les desgràcies dels altres, els que són objecte de burla. Entenem el punt de vista de Hobbes, però matisem la intencionalitat del que l'autor de *Leviathan* anomena *burla*. L'objecte de qualsevol crítica en dau humorística pot rebre diversos graus d'atac, des de la simple crítica constructiva a la sàtira més dura –que més endavant classifiquem quan detallem els tipus d'humor. Fent servir la paraula *burla* en el context en què la utilitza, entenem que Hobbes relaciona directament l'humor amb l'armament més pesat. Probablement, l'home que va popularitzar l'*homo homini lupus* al segle XVII³⁵ s'ho agafa molt a la valenta –com diem en llenguatge col·loquial–, com si es tractés d'una qüestió personal, sense deixar opció que es pugui tractar d'un punt de vista original i crític, amb voluntat de millora.

Marie Collins Swabey comparteix amb Bergson que el riure no és simplement una expressió emocional, incapaç de proporcionar satisfaccions des del punt de vista de l'intel·lecte. Subratlla la importància de distingir entre les circumstàncies físiques, psicològiques i socials que estimulen el riure, i allò de què es riu, insistint en el caràcter cognitiu de la comicitat, en la seva capacitat d'incrementar la nostra comprensió del món.³⁶

---

³⁴ HOBBS, T. *Leviathan*. Madrid: Alianza, 1999.

³⁵ La frase prové de Plaute, que diu exactament: «*Lupus est homo homini, non homo, quom qualis sit non novit.*» ('Un llop és l'home per a l'home, i no un home, quan desconeix qui és l'altre.') A: PLAUTE, T.M. *Anfitrión; Asinaria*. Santiago de Compostela: Galaxia, 1992.

³⁶ COLLINS SWABEY, M: *Comic Laughter: A Philosophical Essay*. New Haven: Yale University Press, 1961.

2. ELS ELEMENTS CÒMICS

2.1. Comicitat, humor i sàtira

En el *Teetet* de Plató s'esmenta una anècdota sobre Tales de Milet que, quan caminava observant els astres, va caure dins d'un pou. Una noia bonica i llesta de Tràcia, que ho va veure, se'n va riure dient que mirant el cel no veia el que tenia als peus.³⁷ En aquestes paraules hi conflueixen comicitat, humor i sàtira. És una escena que es podria indoure en un d'aquells programes de vídeos casolans de rrelliscades i patacades diverses i de ben segur que un sector important de la població riuria pel simple fet de veure com una persona es precipita contra terra sense poder evitar-ho. De la mateixa manera, es podria col·locar aquest vídeo en un programa de debat d'alta cultura perquè conté dos elements adients per a aquest tipus d'espais com són els filòsofs grecs d'assics i reflexions d'un cert recorregut, com la que la noia tràcia fa a Tales de Milet després de la caiguda. La *reprimenda* al filòsof, però, és el que fa que somriguem a l'hora de valorar els motius pels quals Tales de Milet ha anat a parar a terra. Fins i tot seríem capaços de treure'n una moralitat: no perdis mai de vista el que realment et toca de prop. Això és l'humor: la reflexió disfressada d'un aspecte còmic. Si ho entenem com a crítica global als intel·lectuals –entesos com a representants d'un poder–, llavors, fins i tot, podríem parlar de sàtira.

Poques vegades es distingeix entre la comicitat, l'humor i la sàtira: s'acostumen a tractar com a sinònims. Considerem humorístics aquells actes còmics en què l'emissor hagi volgut fer reflexionar el receptor i simplement còmics aquells actes en què l'objectiu principal –i gairebé l'únic– sigui fer riure el receptor. Així doncs, hem d'anar deixant de banda aquella definició d'humor com a sinònim d'allò graciós, divertit i risible sense cap objectiu ètic. Ferran Toutain apunta que l'acte còmic es transforma en humorístic sempre que de la comicitat se'n desprèn algun tipus de reflexió del signe que sigui, i sempre que no es limiti a la gràcia banal.³⁸ Tharrats diferencia allò còmic d'allò humorístic relacionant el concepte de còmic amb allò que per reacció immediata fa gràcia; el concepte d'humorístic, en canvi, hi afegiria

³⁷ PLATÓ. *Teetet*. Barcelona: Edicions 62, 1990.

³⁸ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

una connotació reflexiva. Tharrats distingeix aquests dos conceptes amb un argument cronològic, en funció de si primer fan riure i després pensar (còmic) o si primer fan pensar i després riure (humorístic).³⁹ Per al dramaturg sicilià Luigi Pirandello, l'humor constitueix el cerde més elevat de la comicitat perquè, en virtut de la seva facetatràgica, es reconcilia amb el dolor i en fa abstracció. Pirandello fa servir un exemple força gràfic que il·lustra aquestes paraules. S'imagina una senyora gran, ridículament maquillada i empolainada amb els complements que lluiria una joveneta. Riu, perquè aquesta senyora no compleix els cànons que se li suposen a una respectable senyora d'aquesta edat. Pirandello pensa després que, probablement, aquesta senyora no gaudeix d'anar vestida i maquillada d'aquesta manera, i llavors experimenta el sentiment contrari, un dels elements identificatius de l'humor. Per exemplificar aquest punt de vista, Pirandello recorre al Quixot, un personatge que fa riure: imagina coses que no existeixen i pretén ser un cavaller que no serà mai. Riuríem obertament de les vivències que es deriven d'una situació com aquesta si no fos perquè s'escola un sentiment de llàstima que frena aquesta gràcia.⁴⁰

Entre els humoristes preferits de la infantesa de Gila n'hi havia un, Roberto Font, que recorria al mateix mecanisme que apunta Pirandello quan, a la carpa del circ Price, deia aquest pseudoembarbussament:

*Estaban aquí y ya no están. Y estaban, pero se han ido, por eso no están, porque estaban pero como se han ido ya no están.*⁴¹

El públic començava rient per la forma en què Roberto Font s'expressava i acabava plorant quan entenia el contingut del missatge. En els casos de Pirandello i Font passa exactament allò a què es refereix Pollock quan diu que una representació veritablement humorística suscita sempre la perplexitat i la irresolució de la consciència.⁴²

Alguns dels exemples que hem comentat en aquest apartat els podríem considerar no només humorístics sinó satírics, entenent com a sàtires aquelles

---

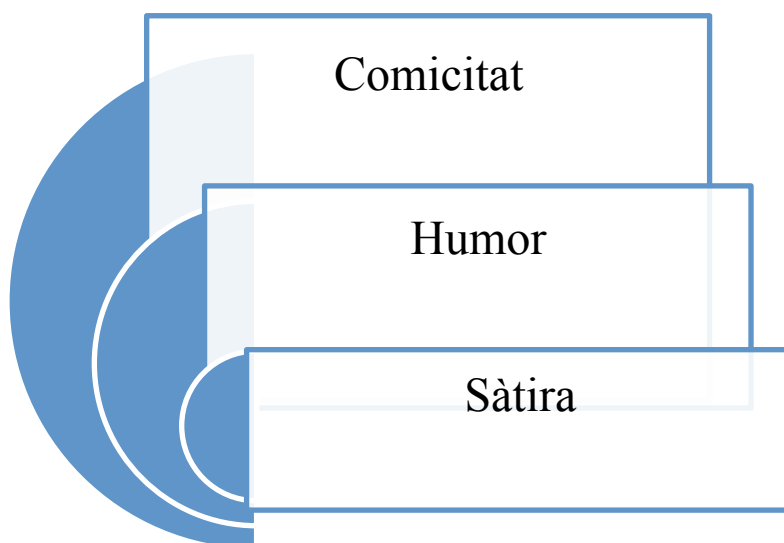
³⁹ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

⁴⁰ PIRANDELLO, L. «Esencia, caracteres y materia del humorismo». A: *Cuadernos de Información y Comunicación*, 7 (2002). Pàg. 95-130.

⁴¹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁴² POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

construccions humorístiques de clara intenció acusatòria. Així doncs, podem parlar de sàtira com a subapartat de l'humor, que és alhora un subapartat de la comicitat:⁴³

Per tant, a grans trets, podem diferenciar la comicitat, l'humor i la sàtira en funció de si la seva intenció és irreflexiva, reflexiva o acusatòria. Així doncs, en aquest treball ens referirem a *elements còmics* (comicitat, humor i sàtira) i a *elements humorístics* (humor i sàtira), per una banda, quan vulguem englobar totes o algunes d'aquestes eines, o directament a *comicitat*, *humor* o *sàtira*, per l'altra, quan ens referim a cadascun d'aquests elements còmics independentment dels altres dos. Amb això no volem dir que sigui inadequat utilitzar els substantius *comicitat* i *humor* per referir-nos als conjunts que hem apuntat en la primera de les il·lustracions –de fet, molts dels investigadors que hem consultat fan servir aquests substantius per designar els grups–, però considerem que la nostra proposta s'adiu més als propòsits d'aquesta investigació.

---

⁴³ La següent figura és de creació pròpia.

2.2. La comicitat, un fenomen desconegut

La comicitat és un d'aquells fenòmens que ens són molt familiars i desconeguts alhora. El doctor en psicologia Hugo Carretero apunta que l'humor ha estat conceptualitzat de diverses maneres: com a resposta, com a procés cognitiu, com a capacitat, com a habilitat, com a tret de personalitat, etc., i des de models teòrics diversos. Arribats a aquest punt, Carretero condou que en el que estan d'acord tots els investigadors és en el fet que es tracta d'un constructe multidimensional encara força desconegut. No es tracta d'una qüestió de desinterès, sinó de dificultat d'anàlisi. Fa molts anys que els filòsofs hi treballen sense acabar de treure'n l'entrellat. Fins ara hem citat Sòcrates, Plató, Aristòtil, Hobbes, Hegel, Freud o Bergson, als quals podríem afegir grans pensadors com Kierkegaard, autor d'una tesi doctoral sobre la ironia.

En l'apartat anterior distingíem clarament dos grups: els que estaven a favor dels elements humorístics, que en destacaven les seves potencialitats intel·lectuals; i els contraris, que en criticaven les implicacions emocionals negatives que pot generar. El problema rau en el fet que els elements humorístics uneixen l'aspecte intel·lectual i l'aspecte emocional, i aquesta combinació fascinant és la que genera més discussions al voltant del seu ús –ho veurem clarament en l'apartat d'unes pàgines més endavant titulat «Els límits morals dels elements humorístics».

Els elements humorístics ens fan reflexionar sobre aspectes que toquen el fons dels nostres sentiments i els elements còmics són un reflex de les nostres pors, dels nostres tabús, d'allò prohibit. De fet, com diu Tharrats, el que ens fa riure són les accions humanes –hi afegim: l'absurd d'algunes d'aquestes accions. No fa gràcia un pèsol mullat ni la Central Lechera Asturiana, tampoc provoca el somriure una cantimplora buida, ni un gos bevent aigua. Si el gos rrellisca ens pot fer gràcia, però per la senzilla raó que els nostres mecanismes cognitius li atribueixen característiques humanes.⁴⁴ El que ens interessa ara, doncs, no és saber de què podem riure i de què no, ni determinar si el riure, en general, s'ha de considerar un vici o una virtut. En el següent apartat identificarem els mecanismes que s'amaguen darrere els elements còmics.⁴⁵

---

⁴⁴ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

⁴⁵ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

2.3. Mecanismes còmics

2.3.1. Incongruència

La incongruència és la base de tot element còmic. Ens resulta còmic allò que trenca els paràmetres del que considerem raonable. Schopenhauer aprofundeix en la naturalesa com a motor dels elements còmics quan diu que el que causa el riure és la percepció sobtada d'una incongruència entre un objecte real i el que representa en algun aspecte.⁴⁶

En l'extrem d'allò que considerem incongruent hi ha l'absurd, un ingredient indispensable per a l'humor. Tal com apunta Tharrats, l'humor, en qualsevol de les seves facetes (paròdia, sàtira, sarcasme, *slapstick*, ironia, pastitx, astracanada, *greguería*...) és la necessitat d'una lògica interna que sovint és la lògica de l'absurd. De fet, el dímax de molts acudits s'assoleix quan arran d'unes premisses s'arriba a una conclusió que obeeix a un ordre lògic dins l'acudit, però que es converteix en absurd si hi apliquem els coneixements adquirits a la vida real, és a dir, quan intentem traslladar les normes d'aquell endavament de què ens parlava Schütz a la realitat. Un exemple d'això en els monòlegs de Gila és aquell en què un soldat arriba de la guerra a casa:

Lo que más me cabrea de la guerra son las broncas que tengo con mi mujer cuando vuelvo. Empieza: «Mira cómo vienes de guarro, que te has ido hecho un pincel y hay que ver cómo vuelves...» Y le digo que nos tenemos que arrastrar por el barro, y me contesta: «¡Pues pon periódicos!»⁴⁷

En aquest cas, hi ha dos components habituals en un acudit: d'una banda, la incongruència en la conclusió de la dona que prioritza la pulcritud a la seguretat amb l'evidència pràctica del seu marit; i, per l'altra, un tema tabú com és la mort. Miguel Gila va basar el seu humor en aquest absurd, en l'impacte que despertava la cruesa de la guerra contraposat a la quotidianitat hilarant de les seves converses, també en la presentació de fets de la vida dels adults a través d'un raonament infantil, com

---

⁴⁶ Íbid.

⁴⁷ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

apuntava l'humorista que preparava alguns dels seus treballs. En tots dos casos, una innocència que arribava a resultar, en molts casos, paradoxal.

Cathcart i Klein entenen que una paradoxa és un raonament aparentment sòlid basat en supòsits aparentment veritables que porta a una contradicció o a una conclusió òbviament falsa. Amb petites variacions, aquesta podria ser la definició d'un acudit. Aquests dos autors consideren que en la veritat hi ha una certa dosi d'absurd que porta d'una manera absolutament lògica a la falsedat; i l'absurd és divertit.⁴⁸

Els acudits, mostrant-nos exemples exagerats, es burlen de la nostra tendència a identificar-nos inconscientment amb les actituds i els valors del nostre grup social. El professor Cathcart i l'escriptor Klein exposen el plantejament més incongruent de tots, la *reductio ad absurdum*. Segons ells, la *reductio ad absurdum* és una mena d'argument lògic que estén una premissa fins a l'absurd i després afirma que, per tant, la premissa oposada ha de ser la veritable. Sol utilitzar-se com a mecanisme d'urgència per defensar posicions ideològiques quan se'ns acaben els arguments. Un dels exemples que proposen aquests dos professors entronca amb un debat encès com és el de les unions matrimonials de parelles homosexuals. Diu així: «Si estenem la idea del matrimoni fins a indoure-hi unions d'individus amb el mateix sexe, què ens ha d'impedir acceptar matrimonis entre persones i ornitorincs?» La *reductio ad absurdum* apareix tot sovint en els discursos polítics i a les tertúlies televisives i radiofòniques sense voluntat humorística.

Són molts els experts en humor que defensen que l'absurd sempre és present en l'humor. Per buscar els seus inicis, molts d'aquests investigadors es remunten a Francis Hutcheson, malgrat que d'altres, com Joan Tharrats,⁴⁹ ja l'identifiquen en autors anteriors, com el filòsof taoista Chuang Tzu (segle IV a.C.). A ell s'atribueixen reflexions com aquella que diu: «Chuang Tzu va somniar que era una papallona. Quan va despertar no sabia exactament si era Chuang Tzu que havia somniat que era una papallona o bé una papallona que estava somniant que era Chuang Tzu».⁵⁰ Pensaments que, com es pot veure, apunten a l'arrel dels acudits basats en l'absurd que presentàvem. Dit això, és cert que Francis Hutcheson va

---

⁴⁸ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

⁴⁹ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

⁵⁰ MERTON, T. *El camino de Chuang Tzu*. Madrid: Debate, 1999.

identificar explícitament la comicitat amb la incongruència en una sèrie de sis cartes escrites en el periòdic *Dublin Weekly Journal* entre els anys 1725 i 1726, que després quedarien recollides a *Thoughts on a Laughter and Observations on "The Fable of the Bees"*, l'any 1758.

Al principi d'aquest subapartat sobre la incongruència, definíem aquest terme com el contrast que ens suposa l'observació d'un fet que no es correspon amb les nostres expectatives. A la *Crítica del judici*, Kant ja apunta que el que provoca una riallada és la frustració de les expectatives mitjançant un mecanisme de tensió i distensió que quan s'allibera de cop genera el riure. Per Kant, el riure és provocat per la percepció d'alguna cosa contradictòria i per la sobtada transformació d'una expectativa tensa en el no-res. Quan s'expliquen acudits, es produeix després d'un temps d'expectativa el *punch line*, que en diuen els anglesos, o la *punta* o *cop de gràcia*, que en diem en català. Després d'aquest punt, diu Kant, s'arriba al no-res.

L'escriptor i humorista alemany Johan Paul Richter troba limitat el punt de vista de Kant. Segons ell, la comicitat no apareix tan sols quan una expectativa queda reduïda al no-res, sinó també quan del no-res apareix, de sobte, alguna cosa. Richter considera que la comicitat no té cap estatut d'objectivitat i que la percepció còmica és el contrast entre allò que un voldria ser i allò que realment és. Pirandello se suma a aquest argument quan diu que l'humor consisteix en el sentiment del contrari, és a dir, en el fet de percebre l'acte còmic com una manifestació de la paradoxa humana: estem condemnats a fer coses ridícules perquè no podem deixar de fer-les sense negar-nos a nosaltres mateixos.⁵¹ Henri Bergson considera que un personatge és còmic en la mesura en què s'ignora a si mateix. L'automatisme –com també apunta Freud–⁵² és la comicitat en estat pur. El personatge còmic per excel·lència és el que intenta aplicar al món la seva pròpia lògica, encara que l'experiència li proposi contínuament desistir en el manteniment de tal actitud. Pensem en els curtmetratges protagonitzats per Buster Keaton, Charles Chaplin, Harold Lloyd, Larry Semon, Stan Laurel i Oliver Hardy, etc. El seu humor es basa, precisament, en el contrast entre la lògica dels personatges i la lògica del món.⁵³ En certa manera, això mateix és el que passava també amb l'humor de Gila quan des de les trinxeres demanava a l'enemic si podia aturar la guerra una estona.

---

⁵¹ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

⁵² FREUD, S. *El chiste y su relación con lo inconsciente*. Madrid: Alianza editorial, 1970.

⁵³ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

Pirandello afegeix que ens fan riure tant els personatges ingenus com els únics, perquè tots dos actuen de manera discordant. En tots dos casos es tracta de persones que fan el contrari del que els correspondria per naturalesa o condició. Una teoria semblant a aquesta, però més allunyada de la de Hutcheson, és la del filòsof alemany Moses Mendelssohn, que considera que el riure el provoca el contrast entre la perfecció i la imperfecció, amb la qual cosa es dota d'un gran component de subjectivitat el fet que una persona rigui o no.

Marie Collins Swabey és la primera persona que fa notar que des del segle XVIII hi ha un consens a dir que l'essència de la comicitat rau en la incongruència. Apunta, però, que s'han produït divergències a l'hora d'estipular els dos nivells entre els quals se suposa que hi ha incongruència, i destaca la discussió entre si la comicitat parteix d'un referent objectiu o sorgeix d'una percepció subjectiva.⁵⁴

Hegel diu que la comicitat sorgeix de la contradicció entre tres contrastos: el contrast esforç/resultats –el pallaso que cau constantment–, el contrast ambició/capacitats –quan el matador Jesulín de Ubrique va anunciar que es volia llicenciar en dret, hi va haver persones que van mofar-se'n entenent que amb la seva capacitat intel·lectual no seria capaç de tirar endavant una carrera– i el contrast objectius/accidents externs –el cas clàssic del coiote i el correcamins de la Warner Bros. Lligat a aquest tercer punt, Justus Möser veu en el riure una necessitat humana bàsicament causada pels contrastos entre les dimensions i les forces. Posa l'exemple del nen i l'adult que cauen. Quan un nen cau de cul a terra no riu ningú, mentre que si cau un adult –sempre que no pateixi algun problema important de mobilitat– sí que suscita el riure, perquè se li pressuposa força suficient per aguantar-se dempeus.⁵⁵

En la línia dels contrastos, recuperem el *Quixot* de Cervantes per parlar de la fina línia que separa el fet còmic d'un sentiment de tristesa envers aquell que es converteix en el blanc de la nostra visió humorística. L'escriptor i humorista angloirlandès Laurence Sterne es mostrava convençut que l'humor de Cervantes consistia a descriure qualsevol minúcia com si es tractés d'un gran esdeveniment.⁵⁶ Henri Bergson condou també que s'obté un efecte còmic quan expressem una idea en un to diferent del que naturalment li correspon. Pel doctor en filosofia Ferran Sáez, el

---

⁵⁴ BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

ridícul està associat a una mena de desajustament entre un tema concret i el tractament expressiu (estil, to, etc.). Sáez posa com a exemple que la lectura d'un butlletí meteorològic redactat en un to afectat i en un registre líric resultaria ridícula (o a l'inrevés: recitar un poema d'amor provant d'imitar els protocols escènics d'un butlletí meteorològic també resultaria ridícul).⁵⁷

L'acadèmic i crític literari Louis Cazamian explica que aquest contrast funciona gràcies a una suspensió voluntària dels judicis implícits que regeixen les nostres reaccions davant la vida, ja sigui el judici còmic —el que fa broma amb expressió seriosa—, el judici afectiu, el judici moral o el judici filosòfic. Quan ens adonem que aquesta suspensió és només una aparença, el nostre alleujament ens fa riure.⁵⁸ Ara bé, una cosa és forçar aquestes situacions per fer riure i una altra de molt diferent és quan sorgeixen espontàniament fruit de la imitació, del mecanisme de qui duu a terme l'acció. Dèiem unes línies més amunt que Bergson i Freud entenen que l'automatisme és per si mateix còmic. Les actituds, els gestos i els moviments del cos són ridículs quan fan que ens imaginem que els està executant una màquina. Jaume Radigales es refereix d'aquesta manera a la tasca de Mack Sennett (director de cinema especialitzat en humor visual) «els sacseja, els llança pastissos de nata, els persegueix i es fa perseguir per ells i els maquinitza en un automatisme del tot hilarant».⁵⁹

De totes aquestes explicacions sobre la incongruència com a base de l'humor, Berger condou que la comicitat sorgeix, sobretot, de la contradicció entre la subjectivitat humana i allò que té realment de substancial. És una contradicció entre el món real, gràvid i pesat, i el món al qual aspira l'esperit humà, ingràvid i lleuger.⁶⁰ Charles Chaplin feia notar que, gràcies a l'humor, veiem l'irracional en el que sembla racional, allò mancat d'importància en el que sembla important, i que, gràcies a l'humor, ens sentim menys adaptats per les vicissituds de la vida.⁶¹

---

⁵⁷ SÁEZ, F. «Raymond Roussel o els efectes hilarants no previstos». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 23-31.

⁵⁸ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

⁵⁹ RADIGALES, J. «"Slapstick": humor i substrat popular. Recursos fundacionals de la comèdia nord-americana muda». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg.32-47

⁶⁰ BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

⁶¹ RADIGALES, J. «"Slapstick": humor i substrat popular. Recursos fundacionals de la comèdia nord-americana muda». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg.32-47.

2.3.2. Superioritat

Hi ha molts seguidors d'aquella sentència que diu que la millor defensa és un bon atac. Hi ha qui, adaptat davant les vicissituds de la vida a què es referia Chaplin, prefereix ser el primer a atacar i alliberar així la seva ràbia i, molts cops, sense tenir en compte que aquest atac després es pot girar en contra seva.

Per tal d'evitar aquesta guerra, al llarg de la història hi ha hagut molts autors que han vist en els elements humorístics un conjunt d'eines funestes i han preferit no utilitzar-les. Ja hem dit que Sòcrates –segons Plató– apunta al *Fileb* que no és partidari de l'humor. Sòcrates assenyala que riure's d'una persona que es creu millor del que és resulta una burla d'un mal: el que pateix el presumptuós. Apuntàvem també el punt de vista de Hobbes, que, seguint la línia platònica, considerava el riure com una reacció intrínsecament perversa dedicada a celebrar la pròpia superioritat – del que riu– per comparació amb els defectes i amb les desgràcies dels altres.⁶²

Com tantes eines, un mal ús les pot fer mortals i un bon ús ens pot facilitar les coses. Podem fer servir un ganivet per matar una persona o per pelar una taronja. Entenent que la primera opció no sol ser la millor possible per resoldre un conflicte, convindrem que, en el cas de la taronja, ens servirà per arribar abans a la polpa sense tacar-nos les mans i sense obrir-nos les ungles o deixar-nos-hi les dents. Una vegada més, no és l'eina la culpable de les accions, sinó l'ús que les persones en fan. En aquest sentit, Charles Baudelaire diferencia entre una superioritat persona-persona i la inferioritat persona-món. Per Baudelaire, el riure és signe d'una grandesa infinita, però també d'una misèria infinita. Misèria infinita de la persona en relació amb l'Ésser Absolut, i grandesa en relació amb la resta d'animals. Per Baudelaire, del xoc perpetu entre aquests dos infinits sorgeix el riure.⁶³ La superioritat persona-persona forma part, per exemple, dels acudits xenòfobs, dassistes i sexistes. Se sol usar en els elements humorístics de menys categoria, d'estil menys reflexiu. Molts *showmen* televisius es basen en la superioritat –o al contrari, en la inferioritat, que ve a ser el mateix donant-hi la volta– per tal d'aconseguir la fidelitat de l'audiència. En aquest sentit es pot caure en el que s'anomena *idiot plot* (argument idiota) o *idiot character*

---

⁶² HOBBS, T. *Leviathan*. Madrid: Alianza, 1999.

⁶³ BERGER, P. L. *La riulla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

(personatge idiota), on els elements humorístics o els personatges basen la seva gràcia en la seva inutilitat.⁶⁴ És l'estil de tants i tants personatges, com els de Woody Allen, Cantinflas o Pepe Viyuela, entre d'altres.

El filòsof francès Francis Jeanson veu l'ús dels elements humorístics com un acte intencional. El riure tendeix sempre a un objecte –com diu Freud– i ho fa d'una manera molt específica i peculiar. Jeanson està d'acord amb aquell pensament de Hobbes que diu que la persona que riu ho fa des d'una posició de superioritat, tot i que no creu que aquest sentiment sorgeixi del menyspreu, com sí que ho fa l'autor anglès. Per Jeanson, el riure pot provenir del coneixement sobirà de la pròpia llibertat.

2.3.3. Distància

Si seguim l'argument de Francis Jeanson, per riure hem de sentir-nos lliures, és a dir, no vinculats de cap manera amb allò de què riem. Si no és així, moltes vegades ens resulta impossible fer una riallada per una qüestió d'empatia amb el subjecte de qui riem. Per tant, quan parlem de distància no ens referim només a una distància física sinó també a una distància temporal, en definitiva, a una distància afectiva. Si aconseguim aquesta distància, un acte humorístic ens resultarà risible. Com diu Bergson, el còmic es dirigeix a la intel·ligència pura, deixant de banda les emocions –encara que sigui momentàniament.⁶⁵ Bergson apunta que allò còmic requereix una mena d'anestèsia momentània del cor. Quan en l'apartat «Comicitat, humor i sàtira» ens fixàvem en l'exemple de la senyora gran que anava excessivament maquillada, no preniem la distància necessària per riure perquè ens passaven pel cap els mil i un motius pels quals aquella dona s'engalanava d'aquella manera. És un cas semblant al resum de la vida de l'artista surrealista Raymond Roussel que plasma Ferran Sáez en un dels seus articles:

---

⁶⁴ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

⁶⁵ BERGSON, H. *La risa. Ensayo sobre la significación de lo cómico*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.

La insòlita, gairebé increïble biografia de Roussel, en realitat, és tràgica, dolorosíssima, amb un final d'una sordidesa extrema, que provoca un efecte invariablement còmic en qualsevol lector, sempre que sàpiga distanciar-se de la persona, tot transformant-la en un personatge.⁶⁶

Com diu Joan Tharrats:

Per començar a entendre l'humor podem basar-nos en un concepte constant en tot el transcurs de la història humorística. No podem prendre'ns massa seriosament tot el que ens produeix temor (la mort, el futur incert, la hipoteca...) [...]. Ens pot ajudar a entendre-ho la idea que per fer humor ens hem de distanciar. L'humor desemmascara, allibera i serveix d'armadura.

El mateix Tharrats apunta una de les combinacions clàssiques de l'humor: drama més temps. Tots els grans professionals que l'han treballat (Billy Wilder, Groucho Marx, Woody Allen, etc.) fan referència a aquesta fórmula bàsica. Per Tharrats, la millor manera de ridiculitzar un fet dramàtic viscut és amb el factor temps afegit, distància temporal que no solament permet analitzar la situació, sinó transgredir-la i exagerar-la amb recreació narrativa.⁶⁷ L'escriptor Màrius Serra hi afegeix que el concepte *distància* és central en la sàtira. La distància entre satiritzador i satiritzat és un element clau. Una proximitat excessiva entre l'un i l'altre pot desactivar l'eficàcia crítica de la intervenció i amorosir les pulles del satiritzador. Màrius Serra ho compara a la síndrome d'Estocolm que, diu, solen patir els periodistes que s'encarreguen del seguiment d'una campanya electoral. En aquest punt, volem afegir-hi que aquesta mena de síndrome d'Estocolm pot tenir dos motius: o bé el periodista sent tan pròxim el polític que entén els motius que el porten a dir tal cosa o tal altra, o bé sap que si carrega constantment contra ell, li acabaran donant les exclusives a un periodista menys combatiu. Quan periodista i polític conviuen és més fàcil que acabin trobant punts d'acord, que s'acabin equilibrant les exigències d'un amb les accions de l'altre i viceversa.

Hi ha casos en què sembla que la proximitat a una situació desgraciada hauria de generar-nos empatia, però en què la raó consenteix la destrucció d'aquest vinde

---

⁶⁶ SÁEZ, F. «Raymond Roussel o els efectes hilarants no previstos». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 23-31.

⁶⁷ THARRATS, J. *El gran llibre dels acudits*. Barcelona: Ara Llibres, 2008.

gràcies al plaer que brinda l'humor.⁶⁸ Una d'aquestes situacions va tenir lloc el dia després que el govern mexicà anunciés l'alerta per un brot de grip AH1N1 que va causar diverses morts i que afectava seriosament la salut de molts dels seus ciutadans. Poques hores després d'aquest anunci, el grup musical Agrupación Cariño penjava a Internet una nova cançó, *La cumbia de la influenza*, amb fragments d'aquest estil:⁶⁹

*Es la noticia del día: / la influenza ya llegó. / Compren todos medicinas / pa' enfrentar al batallón. / Ya mejor que té dé un sida, / un cáncer o un comezón. / Hoy más vale ser suicida / con taquitos de pastor.*⁷⁰

En les últimes dècades, arran de l'accés als mitjans de comunicació internacionals i sobretot d'Internet, les informacions –amb una opinió més o menys explícita– acaben viatjant a llocs del món on fa uns anys ens hauria semblat impensable que arribessin. Aquestes informacions arriben, a més, al cap de poc temps, i es reben sense el pòsit informatiu i cultural necessari per entendre-les. Així doncs, ens hem saltat la distància espacial natural que, fins fa poc, evitava alguns dels enfrontaments que actualment generen –aprofundirem més en aquest punt en l'apartat dedicat als límits morals dels elements humorístics.

Aquests enfrontaments, a més, són un bon material per a la generació d'humor. Com ja hem dit abans, l'humor es nodreix d'aquelles situacions que ens incomoden, i una guerra és una d'aquestes situacions, per tant, un terreny favorable per a l'edició de l'humor. Si fem un cop d'ull a algunes produccions de Charlot, Buster Keaton, Laurel i Hardy o els germans Marx hi veurem escenes caracteritzades per una extrema violència. La pel·lícula *Duck Soup* (1933)⁷¹ dels germans Marx –segons alguns crítics, la seva millor pel·lícula– acaba amb una escena de batalla que resumeix, mitjançant canvis de roba, la història de la guerra des dels seus inicis i fins

---

⁶⁸ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

⁶⁹ Aquesta cançó no va ser un fet aïllat sinó que, també a Mèxic, van aparèixer altres cançons amb la mateixa temàtica durant les primeres setmanes de l'epidèmia de grip.

⁷⁰ CORDERO, P. Cantan a la gripe a ritmo de cumbia. [En línia]: Excelsior.com.mx <www.exonline.com.mx/diario/noticia/comunidad/pulscapitalino/cantan_a_la_gripe_al_ritmo_de_cumbia/581000>

⁷¹ McCAREY, L. *Sopa de ganso*. [Cinta de vídeo VHS] Madrid: Paramount Pictures, 1989. (Original de l'any 1933.)

als temps en què es rodava aquesta pel·lícula.⁷² L'actor i director italià Roberto Benigni va assolir el seu dímax cinematogràfic amb *La vita è bella* (1997),⁷³ en què va dirigir personalment la posada en escena del seu personatge habitual de pallaso alegre en el context d'un camp de concentració. En aquest aspecte, Benigni va fer una feina humorística magistral: distanciava constantment l'espectador de l'escenari de guerra on s'estava duent l'acció a través del seu humor –en diverses escenes en què el seu plantejament còmic contrastava amb la tragèdia dels camps de concentració–, mostrava superioritat moral respecte als nazis i inferioritat física també respecte a ells, i recorria sovint a la sorpresa, aspecte que detallarem en el següent subapartat.

2.3.4. Sorpresa

Un altre dels punts destacats de l'humor és la sorpresa. Per Tharrats, la repetició constant degrada l'enginy i s'ha de mesurar la insistència en la repetició d'esquemes. Segons aquest guionista, en l'humor no hi ha regles miraculoses ni plantilles que serveixin de guia perquè, en el fons, és preferible no pensar en les característiques i intentar ser transgressors fins i tot en els mecanismes de l'humor. Tharrats considera que, si no es fa passar l'enginy per davant de qualsevol altre recurs, es pot caure fàcilment en el gran enemic de la narrativa humorística: la repetició d'esquemes o estructures.⁷⁴

De tota manera, si bé és cert que la repetició d'esquemes acaba avorrint un sector de l'audiència, també és cert que en uns altres espectadors de productes còmics els genera un sentiment de confiança i de vinculació amb aquell espai. Així doncs, recordem que unes pàgines enrere ens referíem al fenomen de la caricatura, que pot consistir a fer actuar una persona amb repeticions mecàniques. I en els actes mecànics, com deia Freud, s'hi amaga una de les bases d'allò còmic. Una comicitat que pot induir a la reflexió i que es convertirà, llavors, en humor; o que pot tenir

---

⁷² Recordem que el 30 de gener de l'any 1933 Hitler ocupava el poder juntament amb els conservadors i que més tard aconseguia el 44% dels vots després d'atribuir l'incendi del Parlament, el Reichstag, als comunistes. (KERSHAV, I. *Hitler. 1889-1936*. Barcelona: Ediciones Península, 1999.)

⁷³ BENIGNI, R. *La vida es bella*. [Cinta de vídeo VHS] Barcelona: Lauren Films, 2000.

⁷⁴ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

com a simple finalitat la de fer riure. És en aquesta segona possibilitat on la repetició d'esquemes es converteix en una tècnica força comuna per aconseguir l'èxit. L'anomenat *running gag*, aquella broma que es va repetint i que l'espectador en certa manera ja espera genera un sentiment de vinculació amb l'espectador, que se sent part del producte. El duet còmic Cruz y Raya es va fer famós amb un esquetx en què parodiaven un vigilant de platja molt mandrós. Un banyista li demanava socors i ell es feia el ronso justificant que no hi anava perquè podia ser que realment no calgués la seva ajuda. Cruz y Raya feien famosa així aquella frase que deia: «*No es por no ir, pero ir pa' na' es tontería*». El recurs el van continuar utilitzant durant molts anys com a duet, i també posteriorment un dels seus membres, José Mota, en la seva carrera televisiva en solitari. La utilització d'un esquema similar per construir els seus esquetxos i, per tant, també els seus programes, té en compte també que cada cert temps cal anar canviant aquestes frases per continuar captant l'interès de l'espectador. Si no fos així, els elements còmics repetits podrien arribar a desencadenar la saturació dels més devots dels seus espectadors. Per evitar que això passi, els nord-americans recorren, fins i tot, a enquestes –anomenades *short lists*– per saber quan és oportú deixar d'utilitzar un esquema.⁷⁵

2.4. Estructures més comunes en els elements còmics

Si bé és cert que no es pot abusar de determinades estructures i que per tant s'ha d'anar innovant per continuar atraient el públic, també és cert que hi ha un seguit d'esquemes que fa molts anys que són presents en l'humor. Llistarem algunes de les estructures més habituals i les acompanyarem d'exemples que facilitin la comprensió dels conceptes exposats. El seu ús pot anar des de simples jocs còmics fins al sarcasme⁷⁶ o la sàtira.

---

⁷⁵ Íbid.

⁷⁶ Es considera sarcasme l'humor agressiu que apunta a un individu més que a una institució. Per exemple, en un sopar, una senyora li va etzibar a Churchill: «Cavaller, vostè està borratxo.» Ell va contestar: «Sí, i vostè és lletgíssima. Però jo demà ja estaré sobri.» A: MARTIN, R. A. *La psicología del humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008.

2.4.1. Estructura ternària

Els acudits de Jaimito o aquells altres on apareixen personatges de diverses nacionalitats⁷⁷ solen seguir aquesta estructura. Es basen en dues primeres situacions considerades normals contraposades a una última que obeeix una lògica diferent de les dues primeres. L'esquema sol ser de tres plantejaments, tot i que també es pot ampliar a quatre, cinc, etc. En tot cas, l'esquema és el següent:

| Plantejament 1 |
| Plantejament 2 (similar a l'1) |
| ... Plantejament N (diferent dels anteriors i que conté l'element còmic) |

Un exemple d'això és aquell *gag* de Gila en què explica quina és la diferència entre molestar, irritar i cabrejar:

Hace unos días estaba en mi casa yo leyendo un diccionario de sinónimos y había tres palabras que según el diccionario querían decir lo mismo, que eran: molestar, irritar y cabrear. Y yo dije: «No es lo mismo.» Molestar sería si yo marco un número cualquiera a bulto, el primero que se me ocurre, ¿no?, y me pienso, también a bulto, un nombre cualquiera. Y digo: «¿Está Basilio? [Pausa.] Ah, perdone, perdone.» Esto sería molestar. Pero si a las once de la noche marco el mismo número y digo: «¿Está Basilio? [Pausa.] Ah, perdone, perdone, perdone.» Esto ya sería irritar. Pero, claro, si a las cuatro y media de la mañana marco el mismo número y digo: «Soy Basilio. ¿Ha preguntado alguien por mí?» [Pausa i aplaudiments.] Eso sería cabrear.⁷⁸

Aquest tipus d'acudits ofereixen un nou punt de vista en el seu tercer plantejament. Segueixen, doncs, la mateixa estructura que la descripció neutra i racional de Leibniz que apunta que davant d'un got ple d'aigua fins a la meitat, l'optimista dirà que és mig ple, el pessimista que és mig buit i el racionalista que és el

---

⁷⁷ Ens referim als acudits que segueixen l'estructura: «Un anglès, un francès i un espanyol van a X. L'anglès diu...»

⁷⁸ Cómo nos reímos. Dir. Daniel Villasante. Televisió Espanyola, emès el 22 de desembre de 2012.

doble de gran del que és necessari. Una vegada més, doncs, veiem com els plantejaments filosòfics i els acudits tenen més similituds de les que sembla.⁷⁹

En alguns casos, aquesta estructura no es reparteix entre unes quantes persones, sinó en el discurs d'un únic personatge en què apareix un element discordant. És el cas d'una senyora que es queixava que el menjar del centre turístic on havia anat de vacances era fred, repugnant i les racions eren massa petites.

2.4.2. L'acudit per parts

Aquest tipus d'acudit es divideix en blocs per tal d'aconseguir que el públic perdi el fil argumental que els enllaça. Solen tenir un aspecte d'endevinalla. Per aconseguir que el públic s'oblidi momentàniament dels referents que donen sentit a aquests acudits, se n'intercalen d'altres pel mig que no tenen res a veure amb el principal:

Com posaries un elefant dins d'una nevera? Doncs obrint la nevera, posant-hi l'elefant i tancant la nevera. I com hi posaries una girafa? Doncs obrint la nevera, traient l'elefant i posant-hi la girafa.

Arribats a aquest punt, cal intercalar uns quants acudits perquè el públic oblidí que hem deixat una girafa tancada dins d'una nevera.

El lleó es lleva un dia preocupat perquè ha tingut un somni premonitori i reuneix tots els animals de la selva, però en falta un. Quin és? La girafa que està a la nevera.

Intercalem uns quants acudits més perquè el públic oblidí que hi ha una reunió d'animals a la selva.

---

⁷⁹ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

Un explorador ha de travessar un riu on sap que viuen cocodrils afamats. Com s'ho farà per travessar sense que se'l mengin? Doncs tranquil·lament, perquè els cocodrils estan a la reunió.

2.4.3. El running gag

L'acudit recurrent o *running gag* és una broma que apareix en diverses ocasions a través d'un element que interromp una escena o bé en separa dues. Apareix unes quantes vegades enmig d'un discurs i sol tenir una conclusió en què es posa punt final a la repetició de la broma. Al musical *Spamalot* de Monty Python hi apareixia un home vestit de granota que creuava l'escenari davant la mirada atònita de la resta de personatges que eren a escena. Després d'uniques quantes vegades interrompent l'escena, un dels personatges s'hi acostava, l'aturava i el feia tornar per on havia vingut. En aquest cas es recorria a l'absurd i al contrast entre diegesi i extradiegesi que fa que un dels personatges abandoni l'escena –quan representa que ell l'està vivint i no representant– i faci recular l'home vestit de granota.

2.4.4. Els jocs de paraules

A banda de jugar amb els fets, els elements còmics recorren també a les paraules per establir contrastos que indueixin un efecte còmic. Principalment es divideixen en dos blocs, que resumim a continuació.

2.4.4.1. POLISÈMIA

Els mots amb més d'un significat són ideals per a utilitzar-los com a elements còmics. Les paraules polisèmiques permeten traslladar un dels seus significats al camp en què se'n faria servir un altre, de manera que es produeix un joc incongruent

que actua com un element còmic. A tall d'exemple, una conversa mantinguda per Òscar Andreu i el personatge Jep Cabestany al programa *La competència* de RAC1:

ÒSCAR ANDREU –*Llegeixi més enllà del titular i s'endurà una sorpresa.*

JEP CABESTANY –*Jo sóc com un tertulià de Sálvame, amb un parell de línies en tinc prou.*⁸⁰

El públic assistent a l'estudi reia amb la polisèmia del terme *línia*, que podia ser entesa com una fila de paraules en un text o com una dosi de cocaïna. Així doncs, alhora que el programa esquivava les possibles querelles, el joc de paraules es podia entendre com una crítica a la poca profunditat del programa o com una al·lusió al consum de drogues per part dels seus membres. Un exemple similar a l'anterior és aquest altre fragment extret d'un capítol de la sèrie *La que se avvicina*:

*¿Tiene un cigarrito? Ooooh, qué monooooo...*⁸¹

En aquest cas, tornem a jugar amb una paraula que s'usa alhora en el context de la dependència de les drogues (un fet socialment mal vist) i com una mostra d'afecte. Aquest recurs també es pot utilitzar amb finalitats simplement còmiques. Gila hi recorria habitualment quan explicava el monòleg de la família i deia que els havia tocat una vaca en una tómbola i que la tenien al balcó perquè tingués la llet fresca. També –en aquest cas amb un punt de picardia sexual– en el monòleg del bomber, quan es referia a una senyora que tenia un incendi a casa i deia: «*Pues no le he apagado yo fuegos a esta*».⁸²

Sobre el futur dels jocs de paraules, el periodista Manuel Campo Vidal es mostra preocupat per la futura desaparició de diversos mots polisèmics –fet que debilitaria aquest recurs humorístic– quan diu:

Cabe preguntarse por el destino de tanta creatividad y sabiduría popular si prosigue el empobrecimiento del lenguaje que utilizan los jóvenes, capaces de construir frases y de transmitir sentimientos con un puñado de expresiones y verbos –«mola», «guay», «rayado», «qué fuerte» y pocas

⁸⁰ *La competència*. Dir. Òscar Andreu i Òscar Dalmau. RAC1, emès el 28 d'agost de 2015.

⁸¹ *La que se avvicina*: Un conserje cojo, un licor de lagarto y un mayorista enamorado. Dir. Laura Caballero. Mediaset España, emès el 26 de juny de 2011.

⁸² GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

más—, perdiendo toda la riqueza del vocabulario y los matices. La comunicación se empobrece. La ironía y el doble sentido de las expresiones, la esgrima dialéctica en definitiva, corre el riesgo de fenecer por falta de recursos.⁸³

2.4.4.2. MOTS SIMILARS

La semblança entre dues paraules que no són idèntiques és també un mecanisme molt utilitzat –sobretot com a recurs simplement còmic. En funció del mitjà on hàgim d'expressar aquest humor ens serviran les similituds d'escriptura o sonores entre dos mots:

Titular d'Europa Press: «Un forn de pa de Cantàbria, el primer del món que reparteix el pa amb drons.» És ideal si dius: «Avui em fa mandra acostar-me al forn de pa, avui estic una mica... baguet.»⁸⁴

És el cas també d'aquest acudit clàssic

Robinson Crusoe... y lo atropellaron.⁸⁵

O aquest fragment d'un monòleg de Gila sobre els homes de negocis:

Sí, que cuando me mandan el pedido que les hice... Les pedí 200 kilos de alambre y me han dado 200 kilos de alumbre.⁸⁶

---

⁸³ CAMPO, M. *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.

⁸⁴ Fragment extret d'una promoció del programa *Versió RAC1* de l'estiu 2015 en què es recupera un àudio d'una emissió a càrrec del guionista David Martos.

⁸⁵ Perquè l'acudit s'entengui s'ha de pronunciar [rɔβinsonkrusó]

⁸⁶ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor.* Barcelona: Espasa, 2011.

2.4.5. 'Bisociació'

Arthur Koestler anomena *bisociació* a una situació, esdeveniment o idea percebuda des de la perspectiva de dos marcs de referència consistents en si mateixos, però normalment no relacionats o, fins i tot, incompatibles entre si.⁸⁷ A diferència del mecanisme anterior, la *bisociació* té un vessant humorístic perquè es proposa fer riure el receptor fent-lo reflexionar. L'estructura està formada per un primer plantejament que presenta un problema i un segon plantejament que explica un concepte il·lògic que, alhora, resol el primer plantejament –li trasllada les normes internes– i, per l'impacte moral que ens genera, ens fa riure.

Un home va al metge:

PACIENT: Doctor, la meua dona de divuit anys ha quedat embarassada i no pot ser, perquè jo sóc estèril.

METGE: Deixi'm que li expliqui una història. Un home va anar a caçar, però en lloc d'endur-se l'escopeta es va endur, per error, un paraigua. Quan de sobte un ós se li va tirar a sobre, va obrir el paraigua, es va sentir pum!, i l'ós va caure mort a terra.

PACIENT: Però això és impossible. Algú altre devia disparar l'ós.

METGE: Exactament el mateix que penso jo.⁸⁸

2.4.6. Dobles sentits

Cathcart i Klein destaquen també al seu llibre *Plató i un ornitorinc entren en un bar...* un dels recursos més habituals dels productes còmics. Segons aquests autors, hi ha una gran quantitat d'acudits que es basen en els dobles sentits. El solapament entre els dos marcs de significació és el que fa riure.

Un home va al confessor i li diu al capellà:

---

⁸⁷ MARTIN, R. A. *La psicología del humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008.

⁸⁸ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

HOME: Pare, tinc setanta-cinc anys i abir a la nit vaig fer l'amor amb dues noies de vint anys a la vegada.

CAPELLÀ: Quan va ser l'últim cop que es va confessar?

HOME: No m'he confessat mai, pare. Sóc jueu.

CAPELLÀ: Llavors per què m'ho explica?

HOME: Ho explico a tothom!⁸⁹

Un altre cas d'assic dels dobles sentits és el de la ironia, en què una persona diu exactament el contrari del que pensa. El xoc entre la realitat i el discurs pot resultar hilarant: «*Quin dia més maco que fa!*» (quan plou a bots i barrals).⁹⁰ Un altre ús d'aquest doble sentit es pot desenvolupar en la metàfora quan, per exemple, volem desenvolupar algun *tema d'adults* en presència de nens petits. “Palomino” – personatge interpretat per l'actor Oriol Grau– explicava al programa *Una altra cosa* (TV3) en què consistia la reproducció humana. Ho feia amb l'utilitzadíssim exemple de l'abella i la flor.

Esto es una flor y esto una abeja. La abeja se pone en la flor, le coge el pistilo [...] y le chupa todo el 'pollen'.

“Palomino” va acabar d'arrodonir el *gag* amb l'última paraula, que va afegir una sorpresa, un component sexual explícit i, per tant, una punta que va arrencar els aplaudiments del públic.

2.4.7. Extravagància

Un fet o una persona extravagant són aquells que s'allunyen de la normalitat i del que redama el sentit comú. Per tant, partim ja d'un adjectiu interessant per a provocar un xoc i, en conseqüència, una possible hilaritat. Pel que fa als elements còmics, i acollint-nos a la definició que en fa Schopenhauer,⁹¹ definirem com a

---

⁸⁹ Íbid.

⁹⁰ MARTIN, R. A. *La psicología del humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008.

⁹¹ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Trípodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

extravagant aquell concepte que tracta dos objectes completament diferents com si fossin el mateix. En un moment donat de la narració, però, es fa evident la diferència, fet que comporta l'efecte còmic

Un home i una dona passegen pel carrer.

DONA: Fes-me un petó.

HOME: No te'n penso fer cap.

DONA: Vinga, home, fes-me un petó!

HOME: T'he dit que no.

DONA: Però si totes les parelles es fan petons.

HOME: Sí, però no les de la Guàrdia Civil.

2.4.8. 'Post hoc'

Aquesta estructura fa servir al revés aquella altra de la lògica aristotèlica que diu: «Si tots els homes pensen i Aristòtil és un home, això vol dir que Aristòtil pensa.» Així doncs, amb l'estructura *post hoc*, el raonament seria parcial i es resoldria d'una manera similar a aquesta: «Si tots els homes pensen i Aristòtil pensa, això vol dir que Aristòtil és un home.» Un sil·logisme que, en aquest cas, dóna com a resultat una conclusió correcta, però en què les premisses no estan ben relacionades.

Cada matí, la dona surt a l'entrada de casa i exclama:

DONA: Déu vulgui que els tigres no ataquin aquesta casa!

GENT: Però a què ve això? Aquí no hi ha tigres en mil quilòmetres a la rodona.

DONA: Ho veieu? Funciona!⁹²

---

⁹² CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

2.4.9. Argument per apel·lació a l'autoritat

La nostra ignorància davant molts camps del coneixement fa que sovint acceptem opinions de suposats especialistes sense fer-ne una valoració crítica, sense contrastar la informació. Hi ha un munt d'assajos on apareixen autors i conceptes científics que se citen simplement perquè està ben vist que hi surtin. La seva presència és lícita quan el que s'hi està explicant lliga d'alguna manera o altra amb els raonaments d'aquestes autoritats; ara bé, hi ha moltes vegades en què totes aquestes cites no només són innecessàries, sinó que hi apareixen arbitràriament i enfosqueixen el missatge ja que el lector s'hi atura, incapaç de veure el lligam entre els dos arguments.⁹³

Albert Einstein va dir una vegada a un alumne seu que tota persona que aspirés a ser un autèntic científic havia de dedicar mitja hora al dia, com a mínim, a pensar el contrari del que pensaven els seus col·legues.⁹⁴ No cal anar pel món analitzant al detall cadascuna de les situacions, objectes i persones amb què ens trobem, però tampoc és gens recomanable fer servir únicament els prejudicis.

La família es reuneix al cementiri per tal d'enterrar el pare, que és al taüt. Amb això que, de dins, se senten uns cops i una veu que diu:

PARE: Maria, tren-me d'aquí dins, que estic viu!

MARIA: Sí, home, en sabràs tu més que el metge.

2.4.10. La paradoxa

La paradoxa és la contraposició de dues idees que funcionen per separat però que juntes no tenen cap sentit. Gila també va recórrer en algunes ocasions a la paradoxa, com en aquella famosa frase del monòleg *La historia de mi vida* que deia: «*Y nació. Y no estaba mi mamá en casa*». Com moltes de les estructures que presentem –

---

⁹³ BRICMONT, J.; SOKAL, A. *Impostures intel·lectuals*. Barcelona: Empúries, 1999.

⁹⁴ GREGORI, J. (coord.) *¡Esto es imposible! Científicos visionarios a quienes nadie creyó pero que cambiaron el mundo*. Madrid: Santillana, 2000.

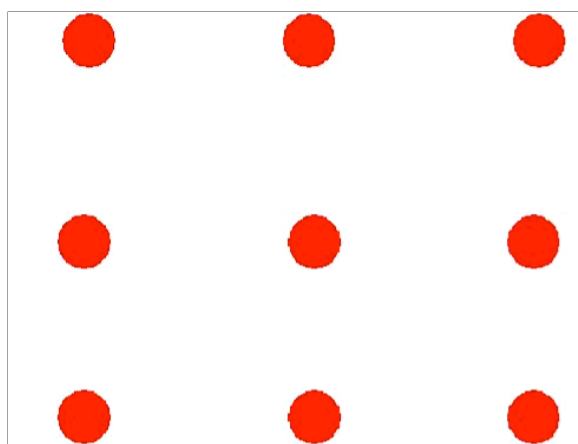
per exemple l'estructura bàsica ternària, que pot ampliar-se i arribar a quatre o cinc premisses—, la paradoxa pot presentar diverses variacions, com la que oferia el també monologuista Godoy quan —jugant amb un element tabú com la mort— assegurava que li comentava a la seva dona: «*Cuando uno de los dos muera, yo me voy a ir a la casita del campo*».

2.4.11. La paradoxa de Zenó⁹⁵

Ja hem comentat que l'estructura dels acudits i la de certs raonaments filosòfics s'assemblen força. Hem presentat l'humor com una nova manera de mirar el món, com una forma de sortir dels límits establerts socialment, que és el que sol buscar la filosofia per resoldre algunes qüestions.

Les paradoxes o apories de Zenó plantegen qüestions que semblen impossibles de resoldre perquè nosaltres mateixos en limitem les possibles respostes. Us volem mostrar aquestes limitacions autoimposades amb un exemple gràfic

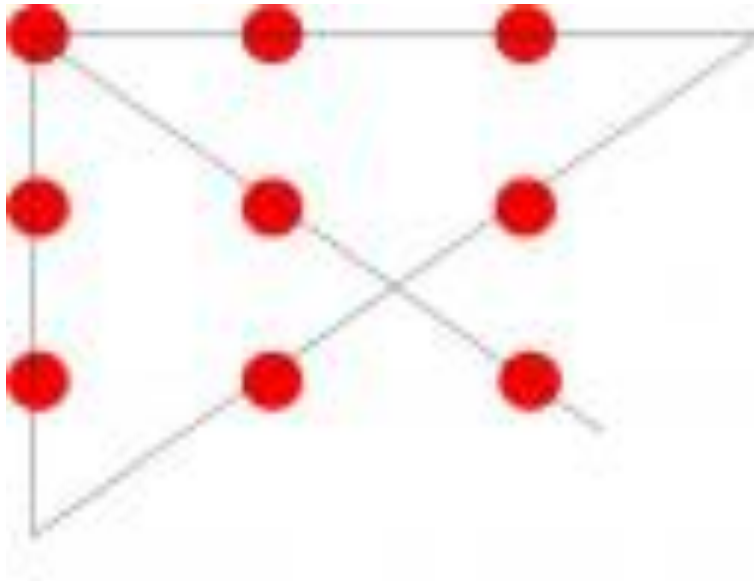
Com podríem unir aquests nou punts amb només quatre segments sense aixecar el llapis del paper?

---

⁹⁵ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

Doncs, simplement, sortint dels marges. Detall que no hem prohibit en cap moment.

Jugant amb els elements còmics, una reflexió d'aquest tipus es resoldria d'aquesta manera:

Davant d'un got ple d'aigua fins a la meitat, un optimista, un pessimista i un racionalista diran:

OPTIMISTA: El got està mig ple.

PESSIMISTA: El got està mig buit.

RACIONALISTA: El got és el doble de gran del que és necessari.

Un subapartat d'aquest punt podria ser el de la reconstrucció de frases fetes o tòpics amb objectius humorístics. Un exemple d'això és aquella suposada conversa entre Groucho Marx i Marilyn Monroe:

MARILYN –S'imagina que vostè i jo tinguéssim un fill que tingués la meua bellesa i la seva intel·ligència?

GROUCHO –Sí, però ens arriscaríem que sortís amb la meua bellesa i la seva intel·ligència.

Una conversa que recorda –per la volta de truita al tòpic– a aquella descripció que feia Gila del seu veí *hippy* Roland:

*Roland era un joven de veinticuatro años, pero no los representaba. Con su larga cabellera, con sus collares y sus dedos llenos de sortijas, parecía una señora de cuarenta.*⁹⁶

2.4.12. Absolut hegelianà

Seguim parlant de filòsofs, ara de Hegel, per mostrar una vegada més la vinculació entre la filosofia i l'humor. Entenem l'absolut hegelianà com el punt de vista filosòfic segons el qual l'única idea veritable que ens podem fer de la vida l'obtenim observant les coses des de fora.⁹⁷ L'humorista Rodney Dangerfeld va dir en una ocasió que la major part del millor humorisme es troba en la tensió entre l'absolut hegelianà i l'estranyesa existencial de l'home.

Un home està fent l'amor amb la dona del seu millor amic quan senten el cotxe del marit que aparca a l'entrada de casa. L'home es fica corrents a l'armari. El marit entra a casa, va fins a l'armari per penjar l'americana, veu el seu amic allà despul·lat i li diu:

MARIT: Lenny, què hi fas tu aquí?

Lenny arronsa les espatlles tímidament i diu:

LENNY: Tothom ha de ser en un lloc o altre.

Això és una resposta hegeliana a una pregunta existencialista.⁹⁸

---

⁹⁶ GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972.

⁹⁷ És a dir, des de la distància, que ja hem comentat que és una de les bases de l'humorisme.

⁹⁸ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitòrinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

2.4.13. La relativitat

La comparació entre dos o més conceptes és la que permet ampliar la nostra visió de les coses. Com a via de reflexió, doncs, també sol ser una bona eina per a treballar amb elements còmics.

Al final de la tarda, un ginecòleg espera la seva última pacient, que no acaba d'arribar. Després d'esperar-la mitja hora, suposa que ja no vindrà i decideix prendre un gintònic per relaxar-se abans de tornar a casa. Agafa la copa, s'asseu en una butaca i comença a fullejar el diari. Llavors, sona el timbre de la porta.

PACIENT: Disculpi el retard...

METGE: No passa res. Miri, estava prenent un gintònic mentre l'esperava. En vol un?

PACIENT: Doncs sí, moltes gràcies.

La dona s'asseu en una altra butaca i comencen a parlar de temes banals quan, de sobte, se sent el soroll d'unes claus al pany de la porta del consultori.

METGE: La meua dona! Ràpid, tregui's la roba i obri les cames.

També ho veiem en una de les primeres vinyetes de Gila a *La Codorniz*, que deia: «¿No te da vergüenza? ¡Toda la noche robando fuera de casa y traes esta miseria!»⁹⁹

La relativitat, lògicament, ens fa pensar una altra vegada en Einstein i la frase en què proposava pensar al revés dels altres una estona cada dia. Un *modus operandi* que ens recorda el dels plantejaments que fan algunes criatures –sense ser-ne conscients– quan descobreixen les coses per primera vegada i les analitzen en lloc de recórrer al bagatge vital dels adults. Són reflexions que a una certa edat ens solen semblar còmiques o fins i tot humorístiques, quan ens sorprenem de la capacitat d'anàlisi de la criatura, que ha estat capaç de capgirar un fet tan interioritzat per part nostra.

---

⁹⁹ GILA, M. «Crimen». A: *La Codorniz*, 214 (9 de novembre de 1945). Pàg. 3

2.4.14. Elements metacòmics

Un element de metaart és aquell que fa referència a un art fent servir aquell art. És una interrupció de l'endavament de què parlava Schütz que fa notar al públic que havia abandonat momentàniament la realitat primordial. La presa de consciència sobtada d'aquest abandonament pot fer-nos riure. L'ús del metaart, però, no és cap novetat. L'hem pogut veure en l'aparició del mateix Velázquez al quadre de *Las meninas*, en algunes pel·lícules de Woody Allen quan el director es dirigeix als espectadors dient-los coses com «Mirin aquí», o en moltes edicions del programa de televisió *Polònia*, sempre que Toni Soler interrompia una escena amb aquell dàssic «Talleu, és bona». En el cas dels elements còmics podria prendre una forma com aquesta:

LAURA: Miguel, tú solo estás conmigo por mis tetas.

MIGUEL: Laura, no metas al perro en esto.

En aquest cas, el text ens remet a un acudit anterior, sense el coneixement del qual no ens és possible entendre el nou.¹⁰⁰

2.5. Elements indissociables de l'humorisme

Quan parlàvem d'incongruència i absurd, de superioritat, de distància i de sorpresa, ens referíem a aquells elements que permeten que codifiquem una situació determinada com a humorística. Tot seguit fem un repàs d'algunes de les estructures més habituals a l'hora de comunicar amb elements humorístics. Fem un cop d'ull a un parell d'elements que, per definició, són indissociables de l'humor: el missatge i els temes tabú.

---

¹⁰⁰ L'acudit clàssic fa referència a un gos anomenat Mistetas que es perd. Quan la seva propietària pregunta: «¿Ha visto Mistetas?», una altra persona respon: «No, pero me gustaría verlas.»

2.5.1. El missatge

L'humor és una suma de comicitat i reflexió. És lògic, doncs, que aquest missatge, aquesta moralitat, sigui present d'una manera o altra en els productes humorístics.

La filosofia social i política estudia els problemes relacionats amb la justícia a la societat. Per què necessitem governants? Com s'hauria de distribuir la riquesa? Com podem establir un sistema social més just? Aquestes qüestions les acostumava a solucionar el paio més fort, clavant una garrotada al cap del més dèbil, però després de segles de filosofia social i política, la societat s'ha adonat que els míssils són molt més efectius.¹⁰¹

2.5.2. Temes tabú

En aquest subapartat volem fer notar que diverses narracions que fan servir elements còmics recorren a temes que ocupen tot sovint el nostre pensament. El cas més evident és el del sexe, un tema tabú que apareix en una gran quantitat d'acudits.

PREGUNTA: ¿Cuál es la diferencia entre “lástima” y “lastima”?

RESPUESTA: El tamaño.

Els professionals que treballen amb elements còmics recorren sovint al sexe com a tema perquè saben que una narració que connoti algun significat sexual serà generalment atractiva i fàcilment descodificada per l'espectador. Difícilment podríem crear un acudit semblant en què el primer en què haguéssim de pensar per completar el significat fossin, per exemple, els escuradents. El motiu que fa que sigui més senzill completar el significat amb conceptes sexuals que amb escuradents és que la fusta no és ara per ara un tabú a la nostra societat i el sexe sí, i com ja hem repetit en

---

¹⁰¹ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

més d'una ocasió en aquesta investigació, els elements còmics es nodreixen de conceptes que d'una o altra manera ens incomoden.

2.6. Humor i malenconia

2.6.1. La paraula 'humor'

La polisèmia de la paraula *humor* té relació amb un mateix punt de partida. Aquest mot ens serveix tant per parlar d'un seguit de fluids del cos com per referir-nos a un estat d'ànim o a una manera de reflexionar sobre la vida mitjançant un seguit d'elements còmics. Diverses llengües han pres de la literatura anglesa del segle XVIII aquesta última acceptió de la paraula *humor*. A França, Voltaire descrivia aquesta paraula en una carta escrita el 20 de març de l'any 1761 a l'abat Olivet:

Un antic terme de la nostra llengua [humeur, 'fluid corporal'] emprat en aquest sentit [humor, 'humorisme'] en diverses comèdies de Corneille.¹⁰²

De fet, segons Jonathan Pollock, el francès és l'única llengua que distingeix aquests dos conceptes amb dues paraules diferents: la resta d'idiomes utilitzen el mateix mot per definir totes dues idees. És el cas de la llengua catalana. El diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans defineix l'humor com:

1 1 m. o.f. [BI] [MD] Substància, líquida o semilíquida, normal o patològica, del cos d'un animal o d'una planta. [...]

2 m. o.f. [MD] Substància que se suposava que, amb tres més, entrava en la constitució del cos i determinava, segons les proporcions en què es combinaven entre elles, la salut i el temperament d'una persona. Els quatre humors del cos humà: sang, flegma, bilis groga, bilis negra.

---

¹⁰² POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

3 1 m. o.f. [PS] [LC] *Temperament, caràcter.* És d'humor alegre.

3 2 m. o.f. [PS] [LC] *Disposició de l'ànim, habitual o passatgera, que es manifesta més o menys a l'exterior.* Estar de bon humor, de mal humor. No estic d'humor per a fer res.

3 3 m. o.f. [LC] *Bon humor.*

4 m. o.f. [LC] *Facultat de descobrir i expressar elements còmics o absurdament incongruents en idees, situacions, esdeveniments, actes.*

El mateix passa amb el diccionari de la Real Academia de la Lengua Española.

Humor: (Del lat. humor, -ōris).

1. m. *Genio, índole, condició, especialmente cuando se manifiesta exteriormente.*

2. m. *Jovialidad, agudeza.* Hombre de humor.

3. m. *Disposición en que alguien se halla para hacer algo.*

4. m. *Buena disposición para hacer algo. ¡Qué humor tiene!*

5. m. *Humorismo (modo de presentar la realidad).*

6. m. *Antiguamente, cada uno de los líquidos de un organismo vivo.*

7. m. *Psicol. Estado afectivo que se mantiene por algún tiempo.*

A Anglaterra, en canvi, el concepte d'humor com a fluid pren altres sentits a través de la metonímia. El compositor anglès John Dowland escriu a *The First Book of Songs* que l'humor és un estat d'ànim «pesat com el plom», «font de vanitat» i «aliment de la inventiva». De la mateixa manera, Shakespeare fa referència a aquesta nova acceptió de l'humor en la seva obra *Henry V*:

*I have an humour to knock you indifferently well.*¹⁰³

Shakespeare encara empra la paraula *humor* en un altre context quan diu a *The Merry Wives of Windsor*:

*Pray you let us not be laughing-stocks to other men's humours.*¹⁰⁴

---

¹⁰³ Trad.: 'Tinc ganes d'estomacar-te com et mereixes.'

¹⁰⁴ Trad.: 'Us prego que no feu que siguem objecte de ridícul dels humors de la resta.'

2.6.2. Els humors corporals

Si ens cenyim al que hem descrit en l'apartat anterior, fins al segle XVII la paraula *humor* es limitava pràcticament a la primera de les accepcions que hem presentat –la que es referia als líquids corporals– i que té el seu origen en el terme hipocràtic *xumós* ('suc').¹⁰⁵ Des d'un punt de vista antropològic, l'any 1798 Kant es plantejava la hipòtesi que el domini d'un fluid corporal o d'un altre era un element que predisposava un estat afectiu general. Així doncs, l'humor es referia a la tendència a l'afectivitat positiva i negativa, a causa de la composició dels fluids corporals.¹⁰⁶

És en aquest punt, doncs, que ja podem presentar l'existència d'una relació entre els humors del cos i la malenconia. La *melancholia* servia per definir un fluid corporal i alhora un estat d'ànim. Si bé nosaltres traduïm la primera accepció com a *bilis negra* i la segona com a *malenconia*, els metges humoralistes no feien aquesta separació entre cos i esperit i entenien que la pertorbació del cos venia donada per l'entrada de la bilis negra a la carn i les vísceres del pacient. Aquesta substància es distingeix de la bilis comuna per la seva foscor –d'aquí alguns sinònims com *cholera nigra*. El color d'aquesta bilis, a més, connota altres conceptes relacionats amb la foscor com la nit, la mort, la combustió o el mal en general; i es relaciona, a més, amb les seves qualitats gustatives: agror, amargor.¹⁰⁷ En definitiva, amb un seguit de prejudicis. Fins i tot, alguns erudits de l'època, com el professor de la Universitat d'Oxford Robert Burton, atribuïen les causes sobrenaturals de la malenconia a fetillers, mags, bruixots, dimonis, esperits i Déu.¹⁰⁸

Cal apuntar que aquesta és l'època en què es diferencien aquests dos conceptes, idees sobre les quals Aristòtil ja reflexionava quan relacionava la bilis negra amb l'enginy i amb l'habilitat poètica. De la mateixa manera, Demòcrit també havia vinculat la malenconia amb el riure i la bogeria. De fet, Demòcrit ens deixa un capítol

---

¹⁰⁵ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?*. Buenos Aires: Paidós, 2003.

¹⁰⁶ RUCH, W. «Sense of Humor. A new look at the old concept». A: *The sense of humor: Explorations of a personality characteristic*, 1998. Pàg. 3-14. Berlín: Mouton de Gruyter. A: CARRETERO, H. *Sentido del humor: Construcción de la escala de apreciación del humor (EAHU)*. Cristino Pérez Meléndez i Gualberto Buela Casal (dirs.) Granada: Universidad de Granada. Facultad de Psicología. 2005: Editorial de la Universidad de Granada, 2005. (Tesi doctoral)

¹⁰⁷ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

¹⁰⁸ BURTON, R. *Anatomía de la melancolía*. Madrid: Siglo XXI, 1997. (L'original *Melancholiae Anatomien* és de l'any 1621.)

molt interessant per al tema que ens ocupa i que hem pogut recuperar gràcies a les cartes hipocràtiques. En una d'elles explica la història dels senadors de la ciutat d'Abdera, que, preocupats per la salut de Demòcrit, van fer cridar Hipòcrates perquè l'ajudés. Aquests senadors deien de Demòcrit que s'havia oblidat de fer els gestos més senzills, que estava despert dia i nit, i que deia coses incomprensibles sobre l'Hades i l'infinit; però el que més els preocupava és que reia de tot. Hipòcrates vinculava aquests símptomes a una sobreabundància de bilis negra a la melsa, que definia com l'hoste inútil i nociu del cos.¹⁰⁹ Això mateix, uns anys després, apuntaria Isidoro de Sevilla a la seva enciclopèdia: «Riem per acció de la melsa, ens irriem a causa de la fel, saborem amb el cor i estimem per acció del fetge.»¹¹⁰

2.6.3. Nous significats per a la paraula 'humor'

Jonathan Pollock apunta que fixar el segle XVII com el moment en què els dos sentits de la paraula *humor* adquireixen la major distinció de significats no exclou la possibilitat que hagin existit en altres moments similars. Escollim simplement aquest segle atenent criteris lingüístics. La paraula *humor* va experimentar des d'aquest moment una anàlisi única a la seva història. Des d'aleshores, s'aprofundeix en la diferenciació del significat *humor* en un sentit fisiològic i alhora en el sentit d'*enginy*.¹¹¹ És un temps en què els dos significats conviuen i es relacionen constantment. La pesta i la bogeria, la bilis negra i el riure irrigaran tota una cultura carnavalesca que desembocarà a la literatura dels segles XVI i XVII amb el nom de realisme grotesc. En l'escena isabelina, l'humor comença a prendre força en un sentit que va més enllà tant dels fluids corporals com de l'estat d'ànim. Ben aviat, els dramaturgs s'apropriaran d'aquest nou significat i l'incorporaran al teatre aprofitant un buit que més tard relacionarà l'humor amb els elements còmics. En alguns textos s'utilitza la paraula *humor*, fins i tot, per referir-se als fenòmens meteorològics. L'escriptor George Chapman escrivia l'any 1597:

---

¹⁰⁹ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

¹¹⁰ ISIDORO DE SEVILLA *Etymologiae*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 2004. (Original del segle VII)

¹¹¹ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

*The skie hangs full of humour and I thinke we shall have raine.*¹¹²

De la mateixa manera, en el segon capítol de *Pantagruel* podem llegir:

En el aire no había nada de humor que hiciera esperar una lluvia.

Són significats relacionats amb aquest concepte de foscor i de misteri que abandonen de mica en mica el significat dels humors del cos i de l'estat d'ànim per personificar fenòmens meteorològics que, en el fons, hi mantenen elements en comú. Un primer pas que donarà lloc a un nou significat d'*humor*. Així doncs, tota investigació del significat contemporani més popular d'*humor* –el primer significat en què pensen la majoria de les persones d'avui dia quan parlem d'*humor*– ha de remetre's a la cultura isabelina, perquè malgrat que el significat modern d'*humor* s'implanta a les darreries del segle XVII, comença a aparèixer en el llenguatge dels contemporanis de Shakespeare. Si bé les cartes hipocràtiques ja representen una primera incursió de l'*humor*¹¹³ negre –com a fluid– fora del discurs fisiològic, la paraula *humor* va fer un gir semàntic radical gràcies a la literatura i el teatre anglesos. El dramaturg Ben Jonson atribueix l'adjectiu *humorista* a aquella persona graciosa i festiva, jovial i bromista.¹¹⁴ L'*humorista* representava comportaments excèntrics o que no casaven amb les normes socials, fets que provocaven en el subjecte catalitzador d'aquests comportaments que rigués d'ell mateix.¹¹⁵ L'*humor* de l'*humorista*, doncs, deixa de ser aquella broma, aquella gràcia que –com deia Voltaire– se li escapa a un home sense que se n'adoni. L'*humorista* pren consciència de l'efecte risible del seu humor i decideix treballar-lo per comunicar-se. Una citació ben esdaridora en aquest sentit la trobem a l'obra de Ben Jonson *Every Man Out of His Humour*.

---

¹¹² Trad.: 'El cel és ple d'humor, i crec que plourà.'

¹¹³ Ferran Toutain apunta que l'al·legat antibèl·lic de Lisistrata (Aristòfanes s. V a.C.) «pot arribar a evocar el millor esperit de la comèdia moderna, un esperit que, sens dubte, hi ha tot el dret a considerar humorístic». A: TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

¹¹⁴ JONSON, B: *Chaque homme à son humeur*. París: J. Hetzel, 1863.

¹¹⁵ CARRETERO, H. *Sentido del humor: Construcción de la escala de apreciación del humor (EAHU)*. Cristino Pérez Meléndez i Gualberto Buena Casal (dirs.) Granada: Universidad de Granada. Facultad de Psicología. 2005: Editorial de la Universidad de Granada, 2005 (Tesi doctoral).

Senyors, us deixo per convertir-me en comediant i humorista, amb l'esperança –abans que torni a ser jo mateix– que els globus dels vostres ulls vessin riures destil·lats.

L'evolució del concepte d'humor apunta Ben Jonson com la persona que va fer possible l'ús de la paraula *humour* per designar aquesta gràcia particular que encara no tenia nom.¹¹⁶ Louis Cazamian considera que Jonson va aconseguir vèncer un prejudici del seu temps que relacionava els efectes dels humors del cos amb la tragèdia. Ben Jonson va donar un gir a la paraula i va bastir-la d'un aire netament còmic.¹¹⁷ Aquesta nova concepció de les paraules *humor* i *humorista* han quedat plasmades des d'aleshores en els diccionaris d'arreu del món,¹¹⁸ començant pels anglesos. L'any 1682 l'*Oxford English Dictionary* ja incorporava el significat actual de la paraula *humor*.

Tant si entenem el segle XVII com el moment en què la paraula *humor* adquireix un nou significat com si considerem que és anterior, el que convindrem és que l'humor com a comicitat reflexiva és un dels atributs més definidors de la modernitat, i que té molt a veure amb la substitució de les certeses absolutes per la indagació escèptica que s'anirà obrint camí.¹¹⁹ Un escepticisme perillós per a tots aquells que volen imposar unes creences i unes maneres de fer.

3. ELEMENTS HUMORÍSTICS: EINES O ARMES

3.1. Eficiència i eficàcia dels elements còmics

Si se pudiera calcular en unidades de eficacia todo lo que se pierde por una comunicación sin preparar, quedaríamos estremecidos. Igual que hablamos de despilfarro

---

¹¹⁶ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

¹¹⁷ CAZAMIAN, L. *The Development of English Humour*. Durham: Duke University Press, 1952.

¹¹⁸ A l'inici de l'apartat dedicat a l'humor i la malenconia hem inclòs les definicions de la paraula humor que apareixen al diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans i al diccionari de la Real Academia de la Lengua Española.

¹¹⁹ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Trípodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

*energético, deberemos concienciarnos sobre el fiasco comunicativo que a veces coprotagonizamos inconscientemente.*¹²⁰

Amb aquestes paraules, Campo Vidal critica la poca habilitat comunicativa d'algunes persones que, pel càrrec que ocupen, haurien de ser-hi destres. Campo Vidal lamenta la massa habitual mala comunicació, la mateixa que el doctor en periodisme Lluís Pastor explicava als seus alumnes amb la metàfora del ram de roses. Lluís Pastor comparava el missatge amb un ram de roses vermelles que l'emissor havia de fer arribar al receptor en les millors condicions possibles. El ram no havia de perdre cap flor durant el camí, ni es podia pansir, ni es podia perdre. El que aquest professor volia dir amb això és que és necessari tenir cura de com es transmet una informació, i més si ho fem amb humor, perquè l'acudit és d'una eficàcia bàrbara i pot provocar una riallada immediata o, com deia l'actual director del diari *Ara*, unes ganes no menys immediates de trencar-li la cara al gracioset de torn.¹²¹ L'humor és una eina molt eficaç, però ha d'estar molt ben treballat, perquè la manera d'editar un esquetx pot potenciar o desmillorar el missatge.¹²²

Amb el permís del doctor Pastor, ens permetem afegir a la seva metàfora un parell de cues: que el receptor ha d'entendre que el que rep són roses vermelles i no ortigues,¹²³ i, a més, li han de cridar prou l'atenció perquè les agafi, les posi en un gerro i les contempli. Hem de compartir un codi i alhora atraure l'interès. I aquests dos punts són els que més acostumen a fallar quan transmetem la informació periodística. Els temps canvien i avui dia no seria estrany trobar-nos amb un jove que, tot esperant a la seva habitació que comenci el seu programa preferit, ha tret el so del seu televisor, on fan un informatiu d'assí, mentre a la ràdio sona una cançó que intenta seguir amb la guitarra guiant-se pels acords que li facilita una adreça d'Internet. Tot alhora. És més que probable que el programa que espera el jove compti amb força elements còmics que, de fet, són els que fan que aquest espai li resulti atractiu. Quan el programa comenci, apagarà la ràdio, posarà la funda a la

---

¹²⁰ CAMPO, M. *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.

¹²¹ CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. "Avui". Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.

¹²² THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

¹²³ Els lectors que tinguin coneixements sobre el llenguatge de les flors hauran entès perfectament el canvi de missatge. Pels que no hi estiguin avesats, els apuntem que les roses vermelles s'associen a l'amor passional i les ortigues a la crueltat i els mals auguris.

guitarra i premerà aquell botó del comandament a distància amb què el televisor recuperarà el so. Si tenim la sort de formar part de l'equip de guió d'aquest programa, podríem aprofitar els minuts que ens dedica el jove per explicar-li què està passant al món d'una manera ben atractiva i que, alhora, el faci reflexionar. Probablement la nostra explicació dels fets no serà tan detallada com ho era la del telenotícies que emetien just abans, però ja hem vist el cas que en feia el jove. Comptem, doncs, amb el més important: hem captat la seva atenció. Ara tenim la possibilitat d'explicar-li que allò que passa al seu voltant l'afecta més del que es pensa i podem mostrar-li de quina manera pot aprofitar aquests coneixements en la seva vida diària. Potser, al cap d'un temps, ja no silenciarà el televisor quan facin el telenotícies.

Des d'un bon principi ja hem dit que els elements humorístics són només una de les moltes opcions que tenim per a informar, però n'hi ha d'altres. Des de fa uns anys, alguns mitjans de comunicació s'han fet ressò d'una iniciativa anomenada *Naked News* que de ben segur ha atret també l'atenció d'una part de públic si no pel fons, per la forma. En aquest informatiu, diverses presentadores –normalment són dones les que apareixen en aquests telenotícies– van explicant aquells fets més destacats del dia mentre es van despullant. Sense entrar en el judici d'aquesta proposta informativa, volem destacar que si ens interessa recórrer als elements humorístics és perquè amb ells podem fer un doble treball intel·lectual: l'assimilació i reflexió de la notícia i alhora l'adquisició d'un nou llenguatge i una nova manera de veure el món a través de la descodificació dels *gags* que usem. És a dir, entenem que les persones poc donades a la reflexió se senten atretes per aquelles informacions que estimulen les seves emocions. L'avantatge que trobem en l'humor és que alhora que ens desperta emocions ens convida a reflexionar sobre allò de què es parla.

Un dels exemples d'humor aplicat als mitjans de comunicació que té força èxit és el de les vinyetes dibuixades per ninotaires que s'indouen sovint en alguna pàgina destacada de la secció de política dels diaris. Resumeix, fa somriure i facilita la reflexió. El periodista Joaquim Roglan s'hi refereix: «Els abans anomenats *ninotaires* han mantingut amb els seus acudits diaris una tradició periodística que els converteix en els editorialistes més llegits.»¹²⁴ Ampliarem més la informació sobre aquesta

---

¹²⁴ ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62.

proposta humorística en un apartat especialment dedicat a l'humor gràfic que hem indòs d'aquí a unes pàgines.

Els elements humorístics, però, pateixen una xacra. Com tota eina potent, hi ha qui en sap treure profit i qui no tan sols la malgasta sinó que, a més, li dóna mala imatge. La periodista Ana Morgade¹²⁵ es queixava d'aquestes males maneres en una entrevista:

*A mí me jode que el humor se utilice para cosas que no importan, porque está para hablar de cosas muy heavys. Yo, con las cosas importantes me meto en el barro, porque o me río o me suicido. Creo en la canallada, en la irreverencia.*¹²⁶

De fet, Carles Capdevila considera que aquesta irreverència, aquesta molèstia, forma part de l'encàrrec, però matisa que haver molestat i prou no és garantia que l'encàrrec hagi estat un èxit.¹²⁷ Ara bé, en l'àmbit televisiu del *tot val per aconseguir audiència*, alguns directius han descobert la força dels elements humorístics com a eines per captar públic. Algunes d'aquestes maniobres han malmès l'essència de l'humor de tal manera que han generat actituds contràries a l'aparició creixent de professionals de l'humor als mitjans de comunicació. El sociòleg Salvador Cardús es preguntava en una ocasió si les facultats de periodisme han de formar professionals de la informació o *showmen*. El periodista Joaquim Roglan hi afegia una dada: entre l'any 1994 i el 2001, els alumnes de la Facultat de Comunicació Blanquerna de la Universitat Ramon Llull van premiar com a *Millor comunicador de l'any* la productora El Terrat, el programa *Caiga quien caiga* i *Las noticias del guiñol*.¹²⁸ Roglán lamentava que de les vuit primeres edicions d'aquest premi, en tres ocasions el guardó hagués anat a parar a mans dels que ell anomena *els pallasos mediàtics*.¹²⁹ En el mateix article on diu aquestes paraules, hi apareix una reflexió que destaquem:

---

¹²⁵ Quan Ana Morgade va fer aquestes declaracions treballava al programa *Estas no son las noticias* (Cuatro).

¹²⁶ SUÁREZ, M. «Se puede ser divertida y guapa en la tele». [En línia]:

Público.es

<<http://www.publico.es/televisionygente/183292/ana/morgade/berta/collado/beatriz/montanez/divertidas/guapa/tele>>

¹²⁷ CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. "Avui". Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.

¹²⁸ L'any 1994 es fundava la Facultat de Ciències de la Comunicació Blaquerna. Per tant, Roglan es refereix als primers anys del centre.

¹²⁹ ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62

Signi bo, dolent o diferent,¹³⁰ tot indica que l'allau i la moda d'humor mediàtic han fet forat entre els gustos d'uns professionals en procés de formació als quals s'intenta transmetre una tradició periodística crítica.¹³¹

Estem d'acord amb aquesta darrera reflexió de Roglan, tot matisant i recordant que la utilització de l'humor que proposem en aquest estudi no està renyida amb el periodisme crític, sinó més aviat al contrari. El nostre compromís amb la transmissió de la informació ens porta a buscar les vies més adequades perquè el missatge arribi. Com dèiem, però, l'humor és una eina molt potent que pot suscitar una gran simpatia o bé una antipatia ferotge. Si volem aconseguir-ne els aspectes positius, haurem de tenir en compte un codi comú entre emissor i receptor: que qui utilitzi l'humor i qui el rebi entenguin les intencions del missatge. Citàvem unes ratlles més amunt dues institucions de la sociologia i el periodisme de casa nostra com són Salvador Cardús i Joaquim Roglan. Deixeu-nos contraposar els seus pensaments als d'un altre referent, l'expert en comunicació Manuel Campo Vidal:

Quien sea capaz de exhibir sentido del humor y de usarlo apropiadamente tiene grandes posibilidades de ganar en cualquier pulso dialéctico. Tanto da que sea en el trabajo, en la vida cotidiana o en la política. Construir frases ocurrentes tiene la virtud de que permite simplificar, cuando no ridiculizar, situaciones complejas y resolverlas de un plumazo.¹³²

Arribats a aquest punt, no és sobrer fer una reflexió sobre la suposada objectivitat de la informació a què s'ha referit el periodista Francesc Burguet. Burguet entén que un producte intel·lectual no pot ser mai objectiu perquè el subjecte que l'escriu hi reflecteix –volent o sense voler-ho– el seu punt de vista i la seva escala de valors. Així doncs, Burguet no limita l'opinió a les columnes –dites d'opinió– i als

---

¹³⁰ No sabem si intencionadament o arran del contacte amb els humoristes mediàtics, Roglan comença aquesta reflexió amb un gir que recorda aquella frase que va popularitzar el periodista Toni Soler al programa *Malalts de tele* (TV3). Toni Soler es referia sovint a fets o coses dient: «Ni millor ni pitjor, diferent.»

¹³¹ ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Trípodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62

¹³² CAMPO, M. *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.

editorials.¹³³ Ja fa uns quants anys, el periodista Arcadi Espada compartia una taula rodona amb Francesc Burguet en què el primer defensava l'objectivitat periodística basant-se en les dades exposades i assegurava que si en un accident de cotxe havien mort quatre persones, eren quatre i no cinc.¹³⁴ Burguet responia a aquest argument defensant que els textos prioritzen unes dades davant d'unes altres i que malgrat que els seus autors siguin honestos –és a dir, que no diguin mentides ni amaguin informació que considerin que l'audiència ha de conèixer– sempre hi haurà diferències destacables entre els textos dels diferents periodistes que cobreixin un fet polèmic.¹³⁵ Així doncs, a la notícia dels quatre morts en accident de cotxe, Burguet defensaria que hi ha uns diaris que destacarien l'edat dels conductors, uns altres el sexe, uns altres la marca del cotxe i uns altres l'hora del dia en què circulava. La mostra més evident de tot això és la diversitat de punts de vista existent als mitjans de comunicació, fins i tot entre publicacions o espais de línia editorial semblant. Així doncs, l'ús dels elements humorístics, malgrat l'exageració a què solen recórrer per narrar els fets, compten amb tota la legitimitat per explicar notícies, depenent de la qualitat del discurs i de la qualitat periodística dels seus autors.

Els polítics, per exemple, són uns grans amants de l'humor. Saben que si diuen alguna cosa que provoqui una riada als periodistes tenen molts punts per sortir en un destacat als mitjans al cap d'unes hores o poder viralitzar-se a través de les xarxes socials. Per això hi ha hagut molts polítics que hi han recorregut assíduament. Un d'ells, el vicepresident del govern de Felipe González, Alfonso Guerra, en una anècdota que recorda Campo Vidal:

Aquella ocasió en la que liquidó con una frase, en la preautonomía, la propuesta de la derecha valenciana de cruzar con franja azul la bandera histórica de las cuatro barras del Reino de Aragón, Cataluña, Valencia y Baleares: «Unos defienden la bandera de las cuatro barras, la tradicional, y otros proponen la bandera de la Paternina», en alusión al vino del mismo nombre que se distingue por una franja azul en la botella. El impacto de la frase fue de

---

¹³³ BURGNET, F. *Com construir les notícies. Una teoria de la redacció periodística*. Barcelona: Dèria, 1997.

¹³⁴ "L'objectivitat dels fets i la construcció de la notícia", a càrrec de Francesc Burguet i Arcadi Espada. Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna. Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna (5 de febrer de 2002).

¹³⁵ El periodista Antoni Bassas mostrava una opinió similar en un vídeo promocional de la Facultat de Comunicació Blanquerna de la Universitat Ramon Llull que es pot veure a Internet: BLANQUERNACOM. Blanquerna Comunicació – Estudis de Periodisme. [En línia]: Youtube.es <<http://www.youtube.com/watch?v=9g-Fdzizqbo>>

*tal calibre que se acordó mantener las cuatro barras y situar la franja azul pegada al mástil, seguramente para evitar el mote.*¹³⁶

En aquest cas, el terme *la bandera de la Paternina* és similar al cas d'aquell alumne de l'escola que té les orelles grans i li diuen Dumbo. Un cop posat el malnom per part del graciós de torn, l'alumne tindrà greus problemes per defensar les seves idees mentre tothom li mira les orelles i recorda l'elefant de Disney. Les empreses privades, els partits polítics i les persones a títol personal faran l'ús que més els convingui en funció de la seva intel·ligència i la seva moral.¹³⁷ Exemples com els que apuntàvem es reproduïxen constantment als mitjans de comunicació en temes de la quotidianitat política i econòmica bressolats pels interessos de determinats mitjans i la seva relació economicoideològica amb els protagonistes de la notícia. És el que dóna lloc a l'anomenat periodisme de declaracions, en què els titulars s'omplen de verbs com *dir, assegurar, apuntar, respondre, acusar*, en contraposició amb altres verbs més interessants, com són tots aquells que indiquin algun moviment més enllà del de la mandíbula.

Hi ha un acudit en què un li pregunta a l'altre si prefereix la ignorància o la indiferència. L'altre respon: «Ni ho sé, ni m'importa.» Doncs bé, hi ha qui utilitza l'humor d'una manera moralment reprovable perquè no valora les conseqüències negatives que això pot tenir i hi ha qui ho fa per desconeixement. Els entrenadors de futbol es queixen que tothom se sent capaçat per ocupar la seva plaça i per decidir què és el que hauria hagut de fer el *mister* per evitar la derrota del seu equip. Amb els elements còmics passa una cosa semblant. ¿Quants professionals dels mitjans de comunicació van començar la seva carrera fent un programa dit d'humor en una

---

¹³⁶ CAMPO, M. *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.

¹³⁷ Recordava Campo Vidal: «Ildefonso García Serena, publicitario de los que comunican bien, sostiene que "los españoles no podemos comenzar así un discurso, como un italiano, porque nuestro sentido del ridículo nos lo impide". Puede ser. Aquí somos especialistas ceremoniosos y concedemos a la liturgia misma de la comunicación una importancia de corte reverencial.»

Campo Vidal es refereix amb aquesta al·lusió a un debat sobre la Televisió Digital Terrestre en què participaven els consellers delegats d'Antena 3 (Mauricio Carlotti) i de Telecinco (Paolo Vasile). Vasile va començar el discurs dient:

«Yo pensaba que era suficiente el miedo a la muerte, el misterio de la Santísima Trinidad, la tristeza de ver como nuestros padres se hacen viejos y los hijos mayores. Pero como el ser humano es masoquista, de vez en cuando se crea una angustia más. Consigue reconvertir una oportunidad en una angustia más: la TDT.»

Aquesta intervenció va captivar el públic i alhora va complicar de mala manera la defensa dels arguments de Carlotti, que tenia l'auditori entregat a l'altre ponent.

ràdio local? A aquests mateixos professionals voldríem preguntar-los ara què en pensen d'aquells productes i si consideren que estaven ben fets. Segurament la majoria d'ells –si no tots– opinarien que no. Adaptant aquelles paraules de García Márquez sobre la narració d'històries, direm que a fer humor se n'aprèn treballant-lo, tot i que hi ha qui sembla tenir-lo innat,¹³⁸ com és el cas d'un veí afectat per les obres de l'AVE que va penjar una pancarta del balcó de casa seva en què posava: *Sarkozy sácanos de aquí*. Aquest veí va protestar així en un moment en què hi havia un cert debat internacional sobre una suposada extralimitació dels poders del president francès Nicolas Sarkozy, que havia alliberat unes infermeres búlgares i espanyoles de Líbia i el Txad. L'originalitat i el toc humorístic d'aquesta pancarta va ser recollida pels mitjans de comunicació.¹³⁹

Els periodistes també som culpables de contribuir al mal ús de l'humor. Força exemples d'aquest tipus els trobem en algunes versions digitals dels diaris en què veiem titulars que ens capten l'atenció donant-nos a entendre una cosa que després no compleix les nostres expectatives –moltes vegades camuflant propostes publicitàries. Aquest mal exercici del periodisme i el que usa l'humor per a propòsits sensacionalistes no només reforcen els arguments d'aquelles persones que defensen un model tradicional d'informar, sinó que són dues maneres de perdre un públic que acabarà cansat de comprovar que els textos que es disposava a llegir no tenen relació amb allò que el titular inspirava.

L'humor ens agrada perquè ens impacta. I ens agrada allò còmic perquè ens deixa els sentits oberts i disposats a captar qualsevol informació que hi posem tot seguit. De fet, aquestes dues eines es poden combinar per fer més eficaç el nostre discurs. L'humorista Joan Tharrats apunta que en la narrativa humorística, de càrrega visual i sonora, és constantment factible –i sovint necessari– barrejar comicitat i humorisme,¹⁴⁰ de la mateixa manera que en cinema i en algunes *sitcoms* resulta més impactant l'alternança d'humor i drama, perquè ambdós es potencien.¹⁴¹ Amb aquestes eines, tenim un gran ventall de temes per tractar. Fins i tot temes científics o

---

¹³⁸ GARCÍA, G. *La bendita manía de contar*. Barcelona: DeBolsillo, 2003.

¹³⁹ CAMPO, M. *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.

¹⁴⁰ Abans de ser independent, la comèdia formava part de la tragèdia. El drama satíric era una peça d'estil dionisiac que es representava després de les tragèdies, com una mena de consol i de reparació. Era útil des del punt de vista psicològic i polític, després de la suprema seriositat de l'obra principal. (BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997).

¹⁴¹ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

econòmics. L'historietista Alfons López,¹⁴² que ha recorregut a l'humor gràfic per parlar de racisme o dels inconvenients de la globalització, publicava a finals de l'any 2008 un llibre sobre el canvi climàtic i la sostenibilitat, i apuntava altres temes que li agradaria treballar, com ara un tractament històric i biològic de la immigració.

Una de les idees bàsiques del periodisme és aquella que remarca la necessitat de saber a quin públic ens adreçem. Si no el tenim present, no aconseguirem traslladar el nostre missatge amb eficàcia i, per tant, tampoc d'una manera eficient. Al llarg d'aquestes pàgines hem donat a entendre que al públic poc avesat als programes informatius li resulta més atractiu i més senzill rebre un missatge si el traslladem amb humor que si ho fem seguint els mètodes periodístics tradicionals. Ara bé, en cap moment hem dit que pel periodista resulti més fàcil fer-ho d'aquesta manera. Comunicar amb humor és difícil i requereix conèixer-ne els mecanismes. Per aprendre'n hi ha moltes maneres, des de cursos d'oratòria passant per diversos cursos d'escriptura i acabant pel teatre, que enllaçaria amb aquella idea de l'exvicepresident gallec Anxo Quintana, que proposava introduir les classes de teatre a les escoles des de ben petits per reforçar les nostres habilitats comunicatives. Anxo Quintana considerava que encara ens falla la comunicació.¹⁴³

3.2. L'humor gràfic

L'humor gràfic és tradicionalment la forma d'expressió dels elements humorístics que més bona acollida ha tingut als mitjans de comunicació escrits. És la representació més ben acceptada d'aquestes eines a la premsa diària de referència, la dita seriosa. L'humor gràfic encapçala bona part de les seccions de política dels diaris i el nom de molts d'aquests dibuixants, com ara Antonio Fraguas ("Forges"), Josep Antoni Fernández ("Fer") o el desaparegut Francesc Vila ("Cesc"), són reconeguts i

---

¹⁴² Historietista i humorista gràfic des de fa quaranta anys, Alfons López (Lleida, 1950) s'ha dedicat tota la seva carrera a remoure consciències, recurrent a la ironia i el sarcasme. Va liderar el col·lectiu Butifarra! i va dirigir *Cul-de-Sac*, revista de vida efímera –però també objecte de culte– que volia posar al dia l'esperit de la premsa satírica en català. Acaba de publicar *Cambio climático y sostenibilidad*, que combina divulgació, humor i crítica amb el llenguatge del còmic. A: ROCA, X. *Alfons López. Dibujant i guionista de còmics. L'espècie humana només corre quan veu el lleó davant*. "Avui". Barcelona (4 de novembre de 2008). Pàg. 26.

¹⁴³ CAMPO, M. *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.

ben considerats pels lectors. Un fet que s'ha d'observar amb una atenció especial tenint en compte que vivim en una societat que valora com a seriosa i com a vàlida aquella informació que està escrita.

Tornem, doncs, una altra vegada a la distinció entre el fons i la forma. El mitjà ja no és el missatge, com deia Marshall MacLuhan, ni obeeix a interpretacions posteriors com la que feia el publicitari Kevin Roberts, president mundial de l'empresa Saatchi & Saatchi, quan deia que el missatge és el mitjà.¹⁴⁴ Les possibilitats expressives dels mèdia cada dia estan més evolucionades –sobretot des de l'arribada d'Internet– i depenen només de l'habilitat professional i de l'honestedat del periodista que les explica. Hauríem, doncs, de deixar de distingir entre mitjans seriosos i menys seriosos per centrar-nos en professionals més o menys honestos. Tenim un precursor que ens ha ensenyat que això és possible: l'humor gràfic a la premsa diària.

Sense recórrer als centenars de paraules que necessita un columnista per expressar la seva opinió sobre un fet, els humoristes gràfics resolen al voltant de tres vinyetes un dels fets destacats de l'actualitat aportant-hi el seu punt de vista. Sens dubte és una eina efectiva. Probablement per això mateix l'humor gràfic es va estenent de mica en mica en altres camps basats en la informació i la comunicació, com és el cas de l'educació. El professor de didàctica de la matemàtica de la Universitat de Granada Pablo Flores Martínez ha recopilat més de 4.000 acudits gràfics sobre matemàtiques amb què explica als seus alumnes alguns conceptes de la seva especialitat. Flores assegura que els alumnes se senten més atrets per les matemàtiques d'aquesta manera que quan se'ls expliquen conceptes complexos oralment o amb l'ajuda d'una pissarra.¹⁴⁵ Una manera eficient i eficaç d'explicar una assignatura que sovint és l'os de molts alumnes. Una iniciativa amb el suport d'altres docents que també consideren que els còmics, els dibuixos i altres elements que despertin un somriure en l'alumne els permeten afrontar millor la nova matèria.¹⁴⁶ Tots ells segueixen aquell principi que ja anunciava el psicòleg nord-americà Daniel Goleman quan deia que la satisfacció –en aquest cas el riure a través

---

¹⁴⁴ CARRIZO, R. «Creo que hoy el mensaje es el medio». Entrevista a Kevin Roberts, president mundial de Saatchi & Saatchi. [En línia]: El País.es
<http://www.elpais.com/articulo/empresas/Creo/hoy/mensaje/medio/elpepueconeg/20080406elpnegemp_7/Tes>

¹⁴⁵ FLORES, P. *Humor gráfico en el aula de matemáticas*. Granada: Arial, 2003.

¹⁴⁶ CONSTANTINIDOU-SÉMOGLOU, N. *Còmics, niño y broma*. Atenas: Exantas, 2001.

de les vinyetes d'humor gràfic– augmenta l'activitat en algun centre del cervell allunyant les emocions negatives, augmentant l'optimisme i l'entusiasme de l'ésser humà. Així doncs, segons Goleman, cada vegada que l'ésser humà es mostra satisfet s'esforça amb més facilitat i més creativitat.¹⁴⁷

Totes aquestes apostes pel dibuix com a eina de transmissió de coneixement contrasten amb la tendència a la baixa que pateix la tradició catalana de l'humorisme gràfic. Durant l'última dècada, Catalunya ha deixat de ser la gran indústria de la premsa humorística. Sortosament, el gran creixement i prenormalització de la premsa comarcal i local conserva la tradició d'indoure acudits i tires còmiques, creades per una nova generació de ninotaires.¹⁴⁸ A casa nostra, des de mitjan segle XIX han triomfat publicacions com *L'Esquella de la Torratxa*, *La Campana de Gràcia*, *El Be Negre* o *El Jueves*, setmanari humorístic –fortament satíric– que encara es publica. Tots ells han ofert i ofereixen una visió dels fets noticiats que esquivava l'autocensura que s'imposen bona part dels mitjans de comunicació, una actitud que els ha causat alguns problemes en diverses ocasions.¹⁴⁹ Problemes amb què d'altra banda s'han trobat les publicacions humorístiques en general al llarg de la seva història, com els de les revistes *¡Cu-Cut!* o *La Codorniz* i que comentarem en els següents blocs d'aquesta investigació.

El paper ja no és el principal suport de la indústria humorística catalana ni espanyola. El negoci del riure s'ha concentrat en els audiovisuals i en el teatre,¹⁵⁰ i això és el que hauria facilitat, com apunta Joaquim Roglan, el prestamisme que hi ha entre les revistes d'humor i la televisió d'humor. Així, doncs, historietes com les de *Historias de la puta mili* o *Quico el progre* van arribar a la petita i a la gran pantalla, retroalimentant i publicitant les revistes satíriques d'on provenien aquests

---

¹⁴⁷ GOLEMAN, D. *Inteligencia emocional*. Barcelona: Salvat: 2005.

¹⁴⁸ ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62.

¹⁴⁹ El dibuixant Guillermo i el guionista Manel Fontdevila van ser duts a judici per delictes d'injúries al successor de la corona espanyola –i actual rei Felip VI– arran de la publicació d'una portada de la revista *El Jueves* en què apareixien el príncep i la seva esposa, Letizia Ortiz, realitzant l'acte sexual i en què el príncep Felip deia: «¿Te das cuenta? Si te quedas preñada... ¡Esto va a ser lo más parecido a trabajar que he hecho en mi vida!» La vinyeta carregava alhora amb la promesa del president del govern espanyol, José Luis Rodríguez Zapatero, de donar 2.500 euros a les parelles que tinguessin fills, una promesa que *El Jueves* entenia com a oportunista, perquè s'acostaven les eleccions legislatives. Aquesta portada va ser retirada per ordre d'un jutge. En la següent edició de *El Jueves*, apareixia la cara de Letizia Ortiz dins d'una flor i un príncep Felip, transformat en abella, que s'hi acostava.

¹⁵⁰ ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62.

personatges.¹⁵¹ La implantació dels elements còmics en tots aquests mitjans ha normalitzat la seva presència i el seu intercanvi de format fins al punt que un exitós programa humorístic de ràdio com *Minoria absoluta* (RAC1) va fer el salt a la televisió convertit en *Polònia* (TV3), ha tingut un parell d'estrenes teatrals com *La família irreal* (2012) i *Polònia: el musical* (2014) i ha estat un èxit a les llibreries amb títols com *Minoria absoluta: El país del Tripartit* (2005), *El llibre mediàtic de Polònia* (2007) o *Visc a Polònia* (2010), entre altres.

Davant d'aquesta aposta pels elements humorístics als mitjans de comunicació són moltes les veus que actualment es queixen d'un descens en la qualitat dels elements humorístics, elogien les revistes de fa uns anys i rememoren un passat millor. Probablement pel mateix motiu que abans comentàvem quan ens referíem a l'èxit de l'humor jueu al llarg de la història i la vinculació que això té amb les contínues penúries viscudes per aquest poble al llarg dels segles, seria fàcil pensar que les publicacions que treballen amb elements humorístics en els moments de la guerra civil espanyola o de la posterior retallada de llibertats derivada de la dictadura franquista han estat els fems que han fet créixer amb força el brillant humorisme d'aquells temps. Sigui com sigui, però, aquest és un debat que va també més enllà de les pretensions d'aquesta investigació. A banda d'aprendre del passat, ens interessa destacar l'aparició de l'humor en les noves tecnologies: als missatges dels telèfons mòbils –especialment a través dels anomenats *memes*–,¹⁵² a la ràdio i la televisió a la carta i a Internet. La presència de l'humor en aquestes noves vies de comunicació és exitosa. En totes aquestes expressions, l'humor gràfic té una vegada més una gran força.

3.3. Elements humorístics a altres cultures

El riure derivat d'un raonament xocant és un dels elements més característics de l'expressió humana, amb independència de la cultura del seu propietari. Les persones d'arreu del món es preocupen o tenen por d'alguns aspectes, que acaben

---

¹⁵¹ ROGLAN, J. *Revistes d'humor a Catalunya*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1996.

¹⁵² Es consideren *memes* aquelles imatges que tenen una gran difusió a través de les xarxes socials o els serveis de missatgeria instantània dels telèfons mòbils i que juguen amb elements còmics.

esdevenint tabús. La comunicació d'aquestes preocupacions en un to que no demostrï explícitament la por que generen acabarà donant pas als discursos humorístics i, per fer-ho, arreu del planeta caldrà recórrer, entre altres eines, a l'agressivitat i als sentiments de superioritat, presents a totes les cultures.¹⁵³ Ja hem apuntat que la presència d'elements humorístics es multiplica en aquells llocs del món en què les circumstàncies econòmiques, polítiques i socials són especialment complicades:

*És la millor autodefensa que té a l'abast de la mà –us en faríeu creus dels acudits que arriben a circular per SMS als territoris ocupats de Palestina, a Jordània o a Algèria– qualsevol individu per sobreviure i no caure en la depressió. És una vàlvula d'escapament d'una situació insostenible.*¹⁵⁴

Que no coneguem o no entenguem l'humor d'altres cultures no significa que no en tinguin, simplement que no disposem dels elements necessaris per descodificar-lo. L'escriptor Martí Gironell apunta que l'humor sempre ha estat present en les societats musulmanes i posa com a exemple alguns passatges de *Les mil i una nits*¹⁵⁵ en què es pot veure l'escarni i la sàtira a sultans i altres governants.¹⁵⁶ A través d'aquestes històries es reflexiona sobre tabús basats en l'educació sentimental i sexual del rei Shahriar i s'ofereix la possibilitat que el lector analitzi les seves pròpies pors. El professor de la universitat de Perpinyà Jonathan Pollock destaca la sorpresa dels seus alumnes quan els explica que algunes poblacions de l'Àfrica riuen quan llegeixen *Madame Bovary*. Els riures dels alumnes francesos se silencien de cop quan Pollock els explica que el seu autor, Gustave Flaubert, assegurava haver escrit aquesta obra basant-se en el *Quixot* de Cervantes,¹⁵⁷ novel·la humorística per excel·lència. Un cas, doncs, en què Flaubert va saber trobar l'absurd d'una societat que no és conscient de la seva incongruència però que, vista des d'uns

---

¹⁵³ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

¹⁵⁴ GIRONELL, M. *Després de les vinyetes*. "El Punt". Girona (27 de març de 2008). Pàg. 19.

¹⁵⁵ De fet, el tot el text en si ja constitueix una obra humorística pel seu plantejament: el rei Shahriar no està a gust amb el seu cos i ordena allitar-se amb una donzella diferent cada nit i matar-la al dia següent fins que no en quedi cap. Una matança que s'interromp amb la presència de Sherezade, que es compromet a aturar aquesta carnisseria oferint-se com una d'aquestes donzelles. La primera nit, Sherezade comença a explicar-li una història al sultà, que interromp fins a la nit següent. (CINCA, D.; CASTELLS, M. *Las mil y una noches: según el manuscrito más antiguo conocido*. Barcelona: Destino: 2008).

¹⁵⁶ GIRONELL, M. *Després de les vinyetes*. "El Punt". Girona (27 de març de 2008). Pàg. 19.

¹⁵⁷ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

ulls externs a aquesta cultura, té un gran potencial humorístic. Una nova demostració que la lectura des d'uns paràmetres diferents dels nostres pot fer humorístic el que per nosaltres és completament normal –el mateix que explicàvem que els passava als nens quan s'interrogaven sobre algunes de les noves situacions amb què es trobaven.

Com en molts altres aspectes, els elements humorístics també reben els efectes de la globalització. El periodista Màrius Serra s'interroga sobre els beneficis i perjudicis que genera aquesta situació. Per una banda, considera que la globalitat beneficia la pràctica satírica perquè consolida arreu del món uns models exportables que assoleixen un descodificació internacional. Per altra banda, aquesta globalitat fa la sàtira molt menys contundent, amb models repetits arreu com els de *Caiga quien caiga* o els guinyols televisius. La importació de models pot dur també la importació d'uns costums que desplacen els tradicionals del lloc de destinació. Si això és així, serà una mica difícil poder fer servir l'humor com una eina més per entendre la realitat d'un temps a través de l'anàlisi dels seus discursos.

3.4. Els límits morals dels elements humorístics

Una de les frases que se solen dir en el món de l'humor és que es pot fer broma de tot. Hi ha qui ho matisa i ho canvia per un *gairebé de tot* i hi ha qui –com hem vist en el cas de Hobbes– considera que l'humor és un enemic a combatre. El doctor en filosofia i en teologia Francesc Torralba entén que una discussió al voltant dels límits de l'humor és una discussió sobre les fronteres de la llibertat d'expressió,¹⁵⁸ com ja es va evidenciar en la crisi per la publicació de les caricatures de Mahoma l'any 2005 al diari danès *Jyllands-Posten* o la tragèdia de *Charlie Hebdo* de 2015. Ara bé, l'humor és una eina que, com ja hem dit anteriorment, es pot convertir en una arma, donada la seva potència; i així s'ho van prendre els atacants. L'humorista Carles Capdevila – llicenciat també en filosofia– apunta que l'humor juga a explorar els límits i que,

---

¹⁵⁸ TORRALBA, F. *Es pot fer broma de tot? Té límits el sentit de l'humor?* “El Punt”. Girona (4 de juliol de 2006). Pàg. 13.

com que neix de l'imprevist, requereix una exageració que té tants números per fer gràcia com per ofendre.¹⁵⁹

3.4.1. Políticament correcte

Amb l'arribada de la democràcia i la implantació de la llibertat d'expressió, hem hagut d'aprendre a mesurar les nostres paraules, ja no tant pel que els poders polítics deixen o no deixen dir com pels efectes que les nostres paraules causen en qui les escolta. Aquesta mena d'autocensura és el primer pas cap a un canvi de mentalitat: entenem que allò que expressem no és moralment correcte per un seguit de criteris. Malgrat aquest canvi, tota evolució intel·lectual necessita un temps d'adaptació que s'allarga com més s'amplia el nombre de persones implicades en el procés. El periodista José Bejarano destacava en un dels seus articles que avui dia els homes continuen fent els mateixos acudits masculistes de sempre, amb la diferència que probablement ara demanen perdó per fer-ho.¹⁶⁰ Bejarano matisa que és previsible que aquestes disculpes no s'ofereixin si no hi ha cap dona present en el moment d'explicar l'acudit.

Podríem debatre si és cert que els acudits masculistes que s'expliquen avui dia són els mateixos que fa un temps o bé incorporen o deixen alguns elements, si se n'expliquen la mateixa quantitat, si alguns grups socials han anat deixant de banda aquests acudits perquè no es plantegen la igualtat home-dona com un tabú, etc. En tot cas, l'observació de Bejarano ens apunta l'inici d'un canvi: la consciència que hi ha algun element en aquell comentari que pot ser ofensiu. Això vol dir que si bé en determinats grups masculins tancats encara es poden mantenir aquests acudits, la seva presència serà més difícil –que no impossible– als mitjans de comunicació. Seria massa polèmic, doncs, veure ara a la televisió actuacions com les del cantant còmic Emilio “el Moro” Jiménez. Aquest personatge sortit dels *tablaos* flamencs es va fer famós a la dècada dels seixanta, moment en què va gravar i vendre un munt de discos, amb versions de cançons en què reescribia la lletra de temes famosos.

---

¹⁵⁹ CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. “Avui”. Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.

¹⁶⁰ BEJARANO, J. *Cambio de Humor*. “La Vanguardia”. Barcelona (21 de novembre de 2008). Pàg. 26.

D'aquesta manera, aquell fragment de Nino Bravo que deia «*Te quiero vida mía, te quiero noche y día*» es convertia en un «*Te pego vida mía, te pego noche y día*». Una cançó que explicava la infidelitat de la dona d'Emilio “el Moro” Jiménez amb un tal Fermín. Com apunta l'humorista Òscar Dalmau, això que avui dia fa de mal llegir,¹⁶¹ un temps enrere es reia públicament perquè encara no existia el mateix concepte d'allò políticament correcte; és a dir, allò que es podia o no es podia dir no és el mateix que es pot dir o no es pot dir ara. Dalmau rebla el dau dient que tot era tan políticament incorrecte que es vivia sota una dictadura.¹⁶²

En la línia de l'humor masdista d'Emilio “el Moro” Jiménez, el professor Hugo Carretero va estudiar fa una dècada els valors dels elements humorístics mitjançant enquestes a 1.600 persones, i va concloure que les dones de més edat reien igual que els homes amb els acudits masdistes i s'escandalitzaven quan en sentien alguns que denigraven l'home, fet que no passava amb les dones més joves. Si la progressió ha seguit fins als nostres dies –i sembla que ha estat així–, els humoristes han d'anar amb més cura avui dia amb temes com l'homosexualitat, la dona o la discapacitat, temes recurrents –i pel broc gros– en els espais còmics d'altres temps.¹⁶³ Diversos humoristes consultats per Bejarano coincideixen a dir –durant el mateix període que Carretero feia l'estudi– que hi havia hipersensibilitat amb aquests temes. Els professionals de l'humor, però, volien creure aleshores que aquest fet obeïa més a un canvi de mentalitat que al fenomen d'allò políticament correcte.¹⁶⁴

---

¹⁶¹ Emilio “el Moro” Jiménez va fer algunes versions, l'essència de les quals es va allargar molts anys en els productes televisius humorístics. Emilio “el Moro” Jiménez va adaptar aquell tango de Carlos Gardel que deia «*el día que me quieras*» amb un altre que deia «*el día que te mueras, ya no darás la lata*». Això que encara pot semblar d'una altra època ho vam veure no fa ni deu anys a la televisió en els diàlegs d'*Escenas de matrimonio* o *Matrimoniadas*, espais que caricaturitzaven la vida de tres parelles de generacions diferents. Els diàlegs de la parella de més edat es basaven –especialment al principi– en el desprestigi de l'altre i contínuament s'apuntava què feliços que serien el dia que un dels dos morís.

¹⁶² DALMAU, Ò. (*per*)*Versions* (2). “Avui”. Barcelona (17 de juliol de 2008). Pàg. 59.

¹⁶³ Si bé és cert que aquests personatges van ocupant cada cop més parcel·les destacades en els espais humorístics més vanguardistes com *Retorno a Lilifor* (Hill Valley) o *Da Suisa* (Venga Monjas), altres països com Anglaterra ja fa temps que compten amb algunes produccions com *Little Britain*, en què els homosexuals, les dones amb incontinència urinària o persones amb disminucions psíquiques centren la major part de les escenes. Programes que no només s'emeten, sinó que compten amb bons resultats d'audiència.

¹⁶⁴ BEJARANO, J. *Cambio de humor*. “La Vanguardia”. Barcelona (21 de noviembre de 2008). Pàg. 26.

3.4.2. Qui paga mana

Els periodistes Alicia Rodríguez de Paz i Ezequiel Avilés destaquen que treballar la sàtira suposa tenir present la possibilitat que els protagonistes de les paròdies, l'equip que les confecciona i el mateix mitjà pateixin pressions.¹⁶⁵ Una afirmació que comparteix el presentador del programa *El intermedio* (La Sexta), “El Gran Wyoming”, que apunta que els tabús dels mitjans de comunicació no són el poder polític o l'Església –com pensa la majoria de la població–, sinó les empreses que insereixen més publicitat als mèdia. El director de la productora Veranda,¹⁶⁶ Toni Soler, subscriu aquesta idea amb la frase: «Amb els diners, poca broma.»¹⁶⁷

Si descartem directament fer broma d'una empresa determinada perquè a les pauses del nostre espai audiovisual hi apareixen anuncis seus i és una font d'ingressos, també haurem de tenir en compte que algunes vegades els responsables d'aquestes companyies mostraran la seva ideologia a través de modificacions de campanyes després d'una informació que no els hagi agradat. Un d'aquests casos el vam viure amb el capítol que Jordi Évole va dedicar a l'Església al seu programa *Salvados* (La Sexta).¹⁶⁸ La cervesera Heineken es va voler desmarcar d'un espai que consideraven anticatòlic. Un portaveu de l'empresa explicava que, seguint la seva política corporativa, volien trencar els lligams econòmics amb un programa que ofenia un col·lectiu nombrós. Heineken assegurava haver rebut diversos correus electrònics en què se'ls expressava aquesta queixa.¹⁶⁹

Als Estats Units, aquesta reacció és força més habitual. El vuitè capítol de la setena temporada de *Family Guy*¹⁷⁰ (Fox) indoià alguns comentaris que relacionaven els homosexuals amb el cristianisme, cosa que no va caure gens bé als membres d'aquesta confessió religiosa. Així doncs, la comunitat cristiana nord-americana va

---

¹⁶⁵ RODRÍGUEZ DE PAZ, A; AVILÉS, E. *Un recorrido por el humor gráfico español*. “La Vanguardia” Barcelona (14 de juny de 2002), citat a: ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada» A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62.

¹⁶⁶ Veranda és la productora d'èxits televisius com *Polònia* o *Crackòvia*.

¹⁶⁷ BEJARANO, J. *Cambio de humor*. “La Vanguardia”. Barcelona (21 de novembre de 2008). Pàg. 26.

¹⁶⁸ LONGHI-BRACAGLIA, I. *Heineken retira su anuncio del programa 'Salvados...' de la Sexta*. [En línia]: ElMundo.es <<http://www.elmundo.es/elmundo/2008/06/06/comunicacion/1212786219.html>>

¹⁶⁹ En aquest cas, Heineken no va retirar la campanya publicitària contractada amb La Sexta sinó que l'anunci de Buckler es va emetre en espais diferents als de la franja coberta per *Salvados*.

¹⁷⁰ Aquesta sèrie es pot veure a la cadena de televisió La Sexta amb el títol de *Padre de familia*, tot i que hi ha un cert endarreriment en l'emissió de les temporades.

iniciar una campanya de rebuig que va desembocar en una baixada d'audiència de la sèrie i la marxa d'alguns anunciants.

Amb això, per tant, apuntem que, ja sigui a través de la censura imposada pel govern o pels interessos de cada mitjà o empresa anunciant, els missatges humorístics en els mitjans de grans masses sempre han acabat filtrats d'una manera o altra en pro d'uns interessos comuns mínims. No passa el mateix amb produccions que no tenen un abast tan gran com la televisió. Si unes ratlles més amunt comentàvem algunes produccions de *Minoria Absoluta*, n'afegim una altra: *A Magical History Club*. Aquesta obra de teatre mostrava una caricatura de personatges com Hitler, Gandhi o Maria Magdalena. En el seu monòleg, qui es presenta com la parella de Jesucrist feia referències a les habilitats sexuals del Messies, comentaris que hauria estat més difícil encabir sense queixes a la petita pantalla.

Aquesta pressió més laxa sobre espectades de masses d'un abast menor es produiria també durant els anys 50 a Espanya. El teatre, on va estrenar-se *Gila* l'any 1951, era també aleshores un espectacle menor en comparació amb el futbol, els toros o mitjans com la ràdio, els diaris o les revistes, com explicarem en el capítol dedicat a la postguerra en el següent bloc d'aquesta investigació.

3.5. L'objecte humorístic

Sigui per les pressions del poder polític, per les del poder econòmic o per les dels companys de professió, alguns espais audiovisuals opten per centrar els seus esforços en allò que coneixem com a humor blanc i que sol acabar sent simple comicitat més o menys reflexionada. Segons “El Gran Wyoming”, «humor blanc és sinònim d'èxit, una eina, però, descafeïnada, acrítica, a la mida d'allò que busquen les cadenes».¹⁷¹ «La funció reflexiva de l'humor s'està substituint i simplificant per aconseguir audiències massives», apunten els periodistes Rodríguez de Paz i Avilés. La sàtira incòmoda està deixant pas, doncs, a l'humor blanc –més costumista–, basat en la vida en parella, el treball i el dia a dia.¹⁷² Així doncs, ens queda un humor

---

¹⁷¹ BEJARANO, J. *Cambio de humor*. “La Vanguardia”. Barcelona (21 de noviembre de 2008). Pàg. 26.

¹⁷² RODRÍGUEZ DE PAZ, A; AVILÉS, E. *Un recorrido por el humor gráfico español*. “La Vanguardia”. Barcelona (14 de juny de 2002) citat a: ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada» a: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62.

sense força, un humor que, com diu Capdevila, quan l'acotes perd la gràcia.¹⁷³ Estem davant d'un humor *light*, el conegut humor blanc, o el senzill joc de paraules inofensiu.¹⁷⁴

3.6. Un punt d'incorrecció

L'humorista Joan Tharrats entén que en els elements humorístics, com en tota ficció, es fa igualment indispensable la necessitat de conflicte per començar a actuar. Un conflicte que ha de contrastar amb la càrrega irònica.¹⁷⁵ Si la sàtira vol ser eficaç ha de ser conflictiva, però també sostenible, de manera que qui l'exerceix ha de buscar l'equilibri entre la proximitat inquietant i la llunyania alliberadora. L'escriptor Màrius Serra ho compara amb la boxa, un esport en què cal mantenir les distàncies per no encaixar gaire, però que ens exigeix acostar-nos prou per atacar amb ganxos.¹⁷⁶ Per aquest motiu, Pollock apunta que l'humorista no pot ser un home de partit, algú que ataquí terriblement el rival des d'una distància tan propera que sigui fàcilment víctima del seu enemic. Pollock distingeix entre humor, sàtira i ironia, i assegura que a diferència d'aquests dos últims elements –molt útils per a la lluita política–, l'humor acaba *picant la cresta* a tothom.¹⁷⁷ En aquesta mateixa línia, el dibuixant i guionista Alfons López considera que l'autèntic humorista ha de tenir un grau considerable d'incorrecció, ja que la correcció política voreja l'integrisme i la hipocresia.¹⁷⁸

Freud assegura que les situacions humorístiques presenten una estructura ternària en què una persona emet el missatge, una altra el rep i una tercera és el subjecte sobre qui s'està fent el judici.¹⁷⁹ Així doncs, gairebé sempre que es treballa

---

¹⁷³ CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. "Avui". Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.

¹⁷⁴ THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Trípodos*, 13 (2002). Pàg. 63-83.

¹⁷⁵ *Ibid.*

¹⁷⁶ SERRA, M. «La sàtira al món global». A: *Trípodos*, 13 (2002). Pàg.59-54.

¹⁷⁷ POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.

¹⁷⁸ ROCA, X. *Alfons López. Dibujant i guionista de còmics. L'espècie humana només corre quan veu el lleó davant*. "Avui". Barcelona (4 de novembre de 2008). Pàg. 26.

¹⁷⁹ FREUD, S. *El chiste y su relación con lo inconsciente*. Madrid: Alianza editorial, 1970. Cal apuntar però que tant la primera persona com la tercera poden ser, alhora el subjecte sobre el qual recau el fet humorístic: la víctima.

amb elements humorístics se sol ferir una o altra persona en major o menor mesura. Si bé és cert que, en alguns casos, el subjecte sobre qui s'emet el judici és el receptor o el mateix emissor, això tampoc no exclou que terceres persones es puguin sentir molestes per comparació amb ell.¹⁸⁰ És difícil, doncs, controlar els efectes col·laterals que puguin tenir els discursos humorístics. Hi ha casos en què algú es pot molestar per algun comentari que creïem que agradava a tothom. L'any 2006, una campanya publicitària de la cadena de televisió MTV satiritzava les persones que es volien mantenir verges fins al matrimoni amb una cançó que es va donar a conèixer com *Amo a Laura*. La situació presentava una sèrie de joves vestits amb robes dels anys 70 que representaven uns valors que els creatius de la campanya consideraven passats de moda. La periodista Sílvia Barroso escrivia en un article al diari *El Punt*:

*A tots (creia) ens feia gràcia el vídeo promocional de la cadena MTV, l'Amo a Laura. Semblava un bon senyal: si tot un país i el país veí s'apunten a riure amb la paròdia d'una cançó que lloa la virginitat, vol dir que ha quedat massivament superada una de les idees més perniciososes de les propagandes de les religions.*¹⁸¹

Doncs bé, arran d'aquest videodip –apunta Barroso–, a Catalunya, nois i noies amb un aspecte modern, ben diferent del que apareixia a la campanya de la MTV, sortien a TV3 explicant que es casaven verges i que els ofenia que una part de la societat es rigués de les seves conviccions. Així doncs, se'ns planteja una situació lògica interessant: si alguna cosa ens fa gràcia és perquè hi ha algun element –un tabú– que ens incomoda i que intentem superar a través del riure. Si no hi hagués aquest element incòmode no ens faria gràcia, per això no ens fa gràcia un tros de fusta o una persona que camina amb normalitat, de la mateixa manera que les noves generacions no descodifiquen l'humor que es desprèn d'alguns acudits sobre el ja desaparegut servei militar obligatori, *la mili*. Tot apunta, doncs, que sempre que considerem humorística alguna situació és més que probable que hi hagi algunes persones que es puguin sentir ferides pels nostres comentaris. Per això no eren gaire coherents les dedaracions de l'actriu Mar Saura en una entrevista al diari *La Razón*

---

¹⁸⁰ Detallarem més aquesta qüestió cap a la part final d'aquest capítol

¹⁸¹ BARROSO, S. *Famílies*. "El Punt". Girona (4 de juliol de 2006). Pàg. 13.

després de fixar per la sèrie de televisió *Escenas de matrimonio*. Saura assegurava: «*Es importante hacer reír a la gente sin hacer daño ni molestar a nadie*».¹⁸² Potser podríem estar d'acord amb aquestes paraules si no fos perquè Saura assumia un paper en una sèrie que havia estat enormement criticada per destacar diversos conflictes matrimonials, entre els quals sobresortien les converses de la parella de més edat basades en com viurien de bé l'un o l'altre el dia que esdevinguessin vidus; una sèrie considerada ofensiva per diversos sectors socials i que havia estat farcida de grolleries i males paraules. En aquesta línia, Mamen García, una de les actrius d'aquesta sèrie, es mostrava satisfeta pel fet que la violència verbal s'hagués reduït en els nous capítols de la sèrie.¹⁸³ Les noves pautes socials xocaven amb els antics elements humorístics que –sense una violència física i exclusiva contra la dona– recordaven el to d'alguns relats de l'època d'Emilio “el Moro” Jiménez.

Davant d'aquesta dificultat per no ferir ningú, hi ha qui decideix posar pocs límits a l'humor, com ara l'actor José Corbacho, a qui citava Jordi Évole quan deia allò de «*Más vale pedir perdón que pedir permiso*».¹⁸⁴ Hi ha qui troba a faltar més persones que critiquin aquells aspectes sobre els quals ningú s'atreveix a pronunciar-se. És el cas del *showman* Leo Bassi, que considera que l'esperit del bufó és més important que la lluita política, perquè representa la ment lliure, que obre camins.¹⁸⁵ De la mateixa opinió és el professor de filosofia Pedro González Calero,¹⁸⁶ que assegura que a Espanya fan falta més bufons que diguin la veritat al rei i al poder.¹⁸⁷ Però, com ja hem apuntat que diu Carles Capdevila, molestar forma part de l'encàrrec, però haver molestat i prou no és garantia que l'encàrrec hagi estat un èxit.¹⁸⁸ Els elements humorístics són útils des del punt de vista que ofereixen una nova visió de la realitat i que ens criden l'atenció pel seu fort impacte.

El dibuixant i guionista Alfons López afegeix un matís a les dedaracions de Bassi i de González Calero. Encara que López és partidari de fer humor de tot,

---

¹⁸² REDACCIÓ. *Lo importante es hacer reír sin hacer daño a nadie*. “La Razón”. Madrid (16 de setembre de 2008). Pàg. 59.

¹⁸³ RODRÍGUEZ, M. Mamen García: «La violencia verbal de 'Escenas de matrimonio' ha amainado». [En línia]: Diario Sur.es <<http://www.diariosur.es/20080424/gente/mamen-garcia-violencia-verbal-20080424.html>>

¹⁸⁴ El día a la COM. Dir. Jordi Duran. COM Ràdio, emès el 14 d'octubre de 2008.

¹⁸⁵ GUTIÉRREZ, B. *La derecha es neolítica*. “Público”. Barcelona (16 de gener de 2009). Pàg. 42.

¹⁸⁶ Pedro González Calero és professor de filosofia, escriptor i autor dels llibres *Filosofia para bufones* (2007) i *La sonrisa de Voltaire* (2008).

¹⁸⁷ REDACCIÓ. *Nos hacen falta más bufones*. “La Razón”. Madrid (22 de desembre de 2008). Pàg. 87.

¹⁸⁸ CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. “Avui”. Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.

diferència entre fer broma dels temes i fer broma dels subjectes. D'aquesta manera, si bé es veu capaç de fer algun acudit sobre l'Holocaust, es mostra molt més reticent a fer-ne sobre les seves víctimes.¹⁸⁹ I això és exactament el que va fer el diari iranià *Hamshabri* amb la publicació de les vinyetes sobre l'Holocaust com a resposta a la publicació de les vinyetes de Mahoma. Un dels dibuixos més populars del concurs de *Hamshabri* ens mostrava Hitler i Anna Frank al llit en una situació que connotava que havien mantingut relacions sexuals i en què Hitler li deia a Frank: «Escriu això al teu diari, Anna.»¹⁹⁰ Era la resposta a una lluita en què els atacs d'una i altra banda traspassaven els límits morals o sagrats de dues cultures i en què tornava a aparèixer el dubte que dóna sentit a aquest capítol. Davant la discussió sobre si s'han d'establir límits en l'humor i quins han de ser, el professor Francesc Torralba considera que viure amb els altres significa viure limitats:

*Tots sabem que la llibertat d'expressió té límits, la dificultat rau a delimitar-los [...]. partim de la idea que tota activitat humana, sigui de l'ordre que sigui, cal que tingui uns límits que comencen, precisament, amb el reconeixement dels drets dels altres. L'exercici de la meua llibertat no pot posar en entredit els drets de l'altre, no pot vulnerar la integritat, llibertat, seguretat o la mateixa vida de l'altre.*¹⁹¹

Aquestes paraules ens remetent als imperatius morals kantians, presents a bona part de les religions majoritàries, aquell «no facis als altres el que no t'agradaria que et fessin a tu». Torralba no es mostra, doncs, contrari a tot tipus d'humor, sinó que fixa només algunes barreres:

Cal saber distingir entre les diferents formes d'humor. Hi ha un humor de vol gallinaci que persegueix la riota grollera i fàcil. Hi ha el sarcasme que, en el fons, amaga un ressentiment mal elaborat, una ferida clavada en l'ànima que encara no s'ha processat correctament. (...) Finalment hi ha un humor saludable que, sense ferir, ens posa davant les nostres mateixes contradiccions i limitacions, les nostres grotesques formes de viure. Aquest

---

¹⁸⁹ ROCA, X. *Alfons López. Dibuixant i guionista de còmics. L'espècie humana només corre quan veu el lleó davant. "Avui"*. Barcelona (4 de novembre de 2008). Pàg. 26.

¹⁹⁰ Davant les reclamacions des d'Occident a la llibertat d'expressió després dels atacs per la publicació de les vinyetes de Mahoma, el diari iranià *Hamshabri* va convocar un concurs internacional de vinyetes sobre l'Holocaust.

¹⁹¹ TORRALBA, F. *Es pot fer broma de tot? Té límits el sentit de l'humor?*. "El Punt". Girona (4 de juliol de 2006) Pàg. 13.

humor requereix distància, una certa capacitat de deslligar-se de les pròpies conviccions, una relativització del que és propi.

Torralba es queixa que l'humor que practiquen els mitjans de comunicació fereixi necessàriament algun col·lectiu sense tenir en compte el respecte a les persones, a les minories, als col·lectius vulnerables o a les sensibilitats religioses. Segons Torralba, fa la impressió que només es persegueix l'escàndol, l'estirabot i la polèmica propiciada per algú que s'ha passat de la ratlla i que s'ha atrevit a ferir la sensibilitat dels altres. En aquesta línia, l'humorista Juan Carlos Ortega ha ironitzat sobre això en més d'una ocasió dient que el realment trencador seria fer un humor políticament correcte.

El psicòleg israelià Avner Ziv defineix la sàtira com un recurs deliberat a la comicitat amb finalitats agressives, que recorre a l'atac, especialment, contra les institucions polítiques o religioses i contra els seus representants, a més de contra grups socials i la seva cultura. Considera que el to emocional de la sàtira és fonamentalment maliciós, fins i tot quan allò que motiva l'atac és la defensa d'un principi sagrat i suprem. El crític literari canadenc Northrop Frye dóna la raó a Ziv definint la sàtira com una ironia militant –en el sentit de bel ligerant. Frye classifica els elements imprescindibles de la sàtira en: fantasia –sovint grotesca–, una presa de posició fonamentada en unes normes morals, i un objectiu a atacar. Lligat al pensament de Freud, Frye considera que la sàtira depèn d'una audiència determinada en un context social determinat: el públic ha d'estar d'acord amb el caràcter indesitjable d'allò atacat. Alguns autors divergeixen en aquest punt. És el cas de Berger, que no considera imprescindible aquesta condició. Segons ell, es pot donar el cas que un públic més aviat neutre, o fins i tot contrari als pensaments de l'autor de la sàtira, es deixi convèncer finalment pels arguments de l'emissor. Per aquest motiu diu Berger que els dictadors saben molt bé per què han prohibit la sàtira.¹⁹²

---

¹⁹² BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

3.7. Grups socials i humor

L'humor que apareix als mitjans de comunicació ataca persones famoses o bé col·lectius i institucions, entre els quals destaquen els mestres i professors, els polítics o les organitzacions religioses.

3.7.1. Mestres i professors

Ja fa uns quants anys que les vacances del professorat –coïncidents en bona part amb el calendari escolar– són motiu d'enveja per part dels professionals d'altres camps. No és objecte d'aquesta investigació aprofundir en si els mestres i professors dediquen o no part d'aquestes vacances a preparar els continguts que han d'impartir, ni en si és una feina poc o molt sacrificada. Ens volem centrar en el fet que és un sector que representa l'educació de les generacions futures i que, per tant, és motiu de debat constant als mitjans de comunicació. Alguns d'aquests professionals consideren que el tracte que rep el seu sector als mitjans no és suficientment respectuós i que sovint se'ls ridiculitza.

Uns 750 professors es queixaven l'any 2008, a finals de curs, que els mitjans de comunicació els presentaven com a mals professionals i desproveïts de valors ètics, i asseguraven sentir-se ignorats pel govern.¹⁹³ Algunes sèries de televisió formen part de la llista dels principals responsables d'aquesta mala imatge dels mestres i professors, fet pel qual aquests professionals demanaven que la projecció del seu sector s'ajustés més a la realitat. Aquesta representació traspasa però les barreres de la ficció i acaba sent motiu de debat d'espais de vessant més informatiu. El 17 de setembre de 2008 –el mateix any que els professors es queixaven de la seva mala imatge als mitjans–, l'apartat de les cartes al director de *La Vanguardia* publicava una escrit en què una professora lamentava haver sentit com, dos dies abans, un tertulià del programa *El dia* (COM Ràdio) desprestigiava els professionals de l'ensenyament.¹⁹⁴ El director d'aquest espai radiofònic, Jordi Duran, responia aquesta queixa assegurant que les opinions són lliures i que, de la mateixa manera

---

¹⁹³ EUROPA PRESS. “Unos 750 profesores denuncian que los medios ‘ridiculizan’ su profesión y aseguran sentirse ‘ignorados’ por el Gobierno” (26 de maig de 2008).

¹⁹⁴ NAVARRO, F. *Burla als professors*. “La Vanguardia”. Barcelona (17 de setembre de 2008). Pàg. 18.

que en aquesta ocasió un tertulià havia banalitzat la seva feina, altres vegades s'havia enaltit la seva tasca.¹⁹⁵ De fet, el mateix dia en què es publicaven aquests dos textos, el diari *Avui* recollia un article en què es recordava la importància de metges i professors en uns moments en què la major part de la població de casa nostra tenia accés a un munt de dades a través d'eines com Google sense que això significués que sabessin utilitzar correctament aquesta informació.¹⁹⁶

3.7.2. Polítics

A diferència dels mestres i professors, els polítics tenen més força a l'hora de pressionar els mitjans de comunicació perquè mantinguin més o menys a ratlla l'humor en els seus productes –especialment els militars ficats en política, com hem pogut comprovar al llarg de la història. El director de *Las noticias del guiñol* (Canal +), Toni Martín, assegurava:

*És una dada objectiva que a les televisions hi ha menys espai per a la política que fa uns anys. No crec que el nivell de tolerància hagi augmentat, més aviat al contrari. Els polítics no s'han acostumat a la crítica.*¹⁹⁷

Aquestes declaracions ens recorden aquella frase de Peter L. Berger que reproduïem un parell de pàgines enrere: «Els dictadors saben molt bé per què han prohibit la sàtira».¹⁹⁸ Els elements humorístics tenen una força reveladora que desajusta els plans d'aquelles persones que volen tenir controlada l'opinió pública. Davant la impossibilitat de tallar de soca-rel qualsevol forma d'agudeses tendent a desprestigiar les convencions i l'arrogància, la societat dels benpensants ha procurat sempre domesticar la fera còmica assignant-li uns espais d'actuació propis perquè no

---

¹⁹⁵ DURAN, J. *Les opinions són lliures*. “La Vanguardia”. Barcelona (17 de setembre de 2008). Pàg. 18.

¹⁹⁶ CAPDEVILA, C. *Metges i mestres*. “Avui”. Barcelona (17 de setembre de 2008). Contraportada.

¹⁹⁷ ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 55-62.

¹⁹⁸ BERGER, P. L. *La rialla que salva: la dimensió còmica de l'experiència humana*. Barcelona: La Campana, 1997.

posi en perill el territori sencer.¹⁹⁹ Aquesta necessitat d'expressar els pensaments polítics és comuna a tot el món i pren més força en aquells racons en què les llibertats estan coartades. Quan els acudits, les vinyetes i les sàtires contra els dictadors, presidents o primeres autoritats no són permeses o quan és il·legal fer broma de grans pilars com la religió, la monarquia o el sexe, aquestes comunitats censurades acaben desenvolupant un llenguatge fet a base de jocs de paraules i dobles sentits.²⁰⁰ En una societat democràtica, en canvi, els polítics s'han acostumat a conviure amb l'humor i, fins i tot, l'han sabut fer servir per aconseguir quotes de popularitat. Els polítics són conscients que un apunt humorístic en un moment determinat els pot ser molt útil per donar una bona imatge i és per això que solen seguir la veta als programes humorístics amb grans audiències. Fins i tot el poderós president dels Estats Units, Barack Obama, assistia al *Late Show* (NBC) de Jay Leno poc després de la seva presa de possessió.²⁰¹

A casa nostra, els polítics també volen quedar bé amb els espais d'humor amb grans audiències. El programa *Polònia* va dedicar el seu capítol 60 –l'últim de fa deu temporades– a fer un lliurament especial anomenat *A peu per Polònia* (TV3),²⁰² en què els membres de l'equip preguntaven als polítics que hi apareixien caricaturitzats²⁰³ què els semblava aquest espai. Amb la voluntat de transmetre una imatge d'esportivitat als possibles votants, cap dels polítics entrevistats va carregar contra *Polònia*.²⁰⁴

- *És un programa que no pretén influir en la política sinó, com a màxim, criticar, i encara tampoc. Jo crec que és... imitar –per descomptat–, trivialitzar; i això està bé perquè de vegades la política és massa seriosa.* (Pasqual Maragall - PSC)

---

¹⁹⁹ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

²⁰⁰ GIRONELL, M. *Després de les vinyetes*. “El Punt”. Girona (27 de març de 2008) Pàg. 19.

²⁰¹ REUTERS. “Obama se echa unas risas con Jay Leno” (20 de març de 2009).

²⁰² El títol del programa recorda els llibres de Josep Maria Espinàs en què aquest escriptor viatja a peu per un indret i, xerrant amb les persones que allà hi viuen, trasllada al lector les seves vivències.

²⁰³ La majoria dels polítics que hi apareixen són caricaturitzats per l'equip d'actors de *Polònia*, encara que és cert que alguns dels polítics entrevistats no hi ha aparegut mai imitat.

²⁰⁴ A banda d'aquest programa especial, *Polònia* compta amb un apartat anomenat *Som una clonació* en què apareix un polític i al seu costat la seva caricatura. Bona part de les primeres figures polítiques de Catalunya han aparegut en aquest espai.

Totes les opinions que s'expressen en aquest apartat a excepció de l'última estan extretes del programa (*A peu per Polònia*. Dir. Toni Soler. TV3, Televisió de Catalunya, emès el 12 de juliol de 2007). Al costat de cada declaració apareix el nom del seu autor i una sigla que l'associa al partit polític amb què es vincula o amb què més se l'ha vinculat: PSC (Partit dels Socialistes de Catalunya), ERC (Esquerra Republicana de Catalunya) i PP (Partit Popular).

- *[El meu personatge repeteix] «A ningú se li escapa» i l'altra [repetició és] «espectacular». Jo no era conscient que ho deia, però «espectacular»... Després de pensar-hi molt, ara, fins i tot quan parlo, intento fer introspecció de si realment ho estic dient o no ho estic dient. (Joan Puigcercós - ERC)*
- *Jo crec que pot ajudar a acostar la política a gent que potser no es mira amb tanta atenció un telenotícies, però a qui la política en clau d'humor i d'una proximitat, diríem, intel·ligent li pot agradar. (Miquel Iceta - PSC)*
- *Un programa d'ironia, d'humor, de divertiment, com que tothom ja hi posa un determinat factor de correcció perquè sap que és un programa d'humor i d'ironia, permet que persones que no seguirien l'actualitat política la segueixin i, per tant, a mi em sembla un programa quasi imprescindible. (Montserrat Tura - PSC)*
- *Està molt bé que hi hagi un humor català, que funcioni, que tingui aquest punt d'ironia necessari per prendre's la vida amb una certa filosofia, i que, en definitiva, es pugui mirar l'àrea política d'una altra manera que no sigui sempre la rigidesa, el debat seriós, l'avorriment. (Ernest Benach - ERC)*
- *Aire, oxigen, desdramatització de les coses, bon humor, bon rotllo, molt bon rotllo. I la naturalitat de veure'ns a nosaltres i als personatges polítics i els moments que vivim des d'una perspectiva de naturalitat i alhora d'un humor bo. (Manuela de Madre – PSC)*
- *I mira que és difícil fer programes amb humor que siguin equilibrats, que no es passin o que no cansin immediatament per absurds o per excessivament absurds. Per tant, trobo que està molt ben equilibrat i per això té tant èxit. (Joan Clos – PSC)*
- *I que tinguem la capacitat [...] d'enfrotre'ns-en de la classe política i de rebre-ho amb esportivitat. Crec que estem fent un favor als ciutadans, que veuen que determinades coses s'han d'observar amb un cert sentit de l'humor, amb força sentit de l'humor si convé, i amb ganes de relativitzar-les. (Josep Piqué - PP)*
- *L'avantatge que té Minoria absoluta, i Polònia a TV3, és que aconseguim que la política arribi i que siguin personatges humans. I, a més, el tracte que rep –això no ho hauria de dir,*

però és igual— el president Montilla a Polònia l’ha fet arribar a molts catalans que no el coneixien. (Antoni Bolaño - PSC).²⁰⁵

3.7.3. L'Església

Hi ha col·lectius als quals no els interessa el més mínim ser ridiculitzats i cal vetllar perquè siguin respectats. Em refereixo especialment a les sensibilitats religioses.²⁰⁶

El doctor en teologia Francesc Torralba es mostra així de taxatiu en un dels seus articles. Ens atreviríem a dir que no hi ha cap poder que tingui gaire interès a ser ridiculitzat, si deixem de banda les participacions d’alguns polítics en determinats programes d’humor —amb la voluntat d’aconseguir un futur rèdit electoral—, com comentàvem unes línies més amunt. Ara bé, en el moment en què aquesta institució vol influir en les decisions que pren una societat, s’exposa a rebre les opinions d’aquesta comunitat de la mateixa manera que s’hi exposen tots els altres poders, i una de les formes d’expressió que es contemplen és aquella que recorre als elements humorístics. Les religions, però, compten amb una sèrie d’aspectes sagrats que els seus fidels consideren inviolables, i la banalització d’alguns d’aquests punts pot desencadenar conflictes com els ja recordats enfrontaments entre vinyetistes i extremistes musulmans, que han arribat a l’assassinat. Recordem una vegada més, però, que en aquest episodi es va passar per alt la norma islàmica que prohibeix representar gràficament la figura del profeta i que, en el cas del primer dels conflictes, els dibuixos del *Jyllands-Posten* van ser interpretats per bona part de la comunitat islàmica com una vinculació de la seva religió amb el terrorisme, perquè en una de les vinyetes hi apareixia Mahoma amb una bomba encesa sobresortint del turbant. No és objecte d’aquesta investigació entrar en l’interessant debat sobre quina de les dues llibertats ha de prevaldre sobre l’altra, però aquest cas ens aboca a tenir ben present una altra consideració: la línia que separa l’humor de l’odi, de la qual volem parlar en el següent punt.

---

²⁰⁵ *Minoria absoluta*. Dir. Toni Soler. RAC1, emès el 9 de gener de 2009.

²⁰⁶ TORRALBA, F. *Es pot fer broma de tot? Té límits el sentit de l’humor?* “El Punt”. Girona (4 de juliol de 2006). Pàg. 13.

3.8. Crítica o odi

La base dels elements humorístics ha de ser l'absurd i no l'odi. Si basem la comicitat del nostre discurs en aquest segon aspecte, hem de deixar clar que no estem parlant d'elements humorístics, sinó d'una forma de violència verbal. El treball amb elements humorístics se situa a una certa distància des de la qual s'observa la societat i s'hi busquen incongruències. Algunes persones, però, volen fer el mateix sense distanciar-se de l'objecte d'estudi, de tal manera que en lloc de fixar-se en el fons es fixen en la forma.

Hem anat dient al llarg d'aquestes pàgines que els elements humorístics ens semblen eines prou útils per expressar les nostres crítiques respecte a alguns aspectes que no considerem del tot correctes. Per fer-ho, però, no cal recórrer a l'insult. Entenem que amb els elements humorístics es pot aconseguir una nova visió d'un tema, i és per això que s'allunyen del nostre interès totes aquelles referències que van més enllà de les actituds o accions de la persona sobre la qual es llança la crítica humorística. Sigui com sigui, doncs, entenem que les formes no ens han de fer perdre el fons, com va passar amb una de les portades de la revista *El Jueves*. El presentador del programa *La mañana* de la COPE, Federico Jiménez Losantos, anunciava el gener de 2009 que portaria a judici els responsables d'aquesta revista per uns comentaris de dubtós gust que hi apareixien. *El Jueves* va incorporar un espai a la revista titulat el *Gilipollas del año*, un guardó que hauria recaigut en Jiménez Losantos. Fins aquí podem estar d'acord que el fet de col·locar un insult comú –que no ofereix més missatge que el de mostrar el menyspreu per la persona contra qui es llança– no és del tot encertat. El problema, però, ve més endavant, quan *El Jueves* decideix afegir un missatge fent veure que Jiménez Losantos agraeix el premi –encara que és evident que no l'ha escrit ell–:

*Agradezco este premio a mis sponsors, los obispos que pagan las multas y los abogados, pero sobre todo a Terra Lliure, porque hicieron cambiar el rumbo de mi carrera. Gracias amigos por esa bala en el cerebro.*²⁰⁷

Entenem que el missatge humorístic que es pot extreure de la primera part d'aquest escrit perd la seva força pel disbarat que suposa relacionar l'atemptat que va patir Jiménez Losantos per part de Terra Lliure –i que el fa coixejar– amb una suposada lesió cerebral que el faria pensar de manera oposada a com ho fa la línia editorial d'*El Jueves*.

En aquesta línia de despropòsits també hi trobem algunes actuacions protagonitzades per representants polítics. Com hem dit unes pàgines enrere, és molt difícil treballar amb elements humorístics des d'una posició política. Tot i això, hi ha alguns dels seus representants que ho intenten. Un d'aquests casos esperpèntics el van dur a terme dos polítics catalans que van ser immediatament denunciats per la Junta d'Extremadura. L'exdiputat d'ERC Joan Puig i el cap de llista d'ICV-EUiA per Tarragona, Lluís Suñé, ofenien el poble extremeny amb la publicació en el bloc d'Internet de Suñé d'una suposada campanya d'apadrinament de nens extremerys per mil euros, i amb les dedaracions de Puig, que anomenava *malnascuts* als extremerys per no reconèixer la solidaritat econòmica de Catalunya amb Extremadura.²⁰⁸ En aquest cas, doncs, es tornava a recórrer a l'insult²⁰⁹ –element que desprestigia la resta del missatge– i es banalitzaven les campanyes d'adopció, que fan difícil arrencar una riallada.

Els punts del planeta en què l'odi és més a flor de pell, aquesta xenofòbia i aquest menyspreu per l'altre intoxiquen el que hauria de ser un missatge humorístic. Bona part dels mitjans de casa nostra es posaven les mans al cap quan es feien ressò d'un dels capítols del programa satíric hebreu *Eretz Nehederet*²¹⁰ en què es feia

---

²⁰⁷ SUÁREZ, M. *Jiménez Losantos llevará a 'El Jueves' a los tribunales*. "Público". Barcelona (16 de gener de 2009). Pàg. 54.

²⁰⁸ VIGARIO, D. *Extremadura pondrá querrela criminal contra Puig y Suñé*. "El Mundo". Madrid (7 d'octubre de 2008). Pàg. 24.

²⁰⁹ El poc interès que ens desperten els insults és la seva funció simbòlica. Els insults que solem utilitzar són idees buides de contingut, en el sentit que els fem servir per expressar menyspreu sense tenir en compte, sovint, el sentit real de les nostres paraules. Així doncs, quan pronunciem un *fill de puta* no volem remetre a la professió de la mare de l'insultat ni encara menys ens compliquem la vida fent referència a una suposada condició de fill bastard o d'un embaràs no desitjat. La prova de tot plegat és que podríem substituir aquest insult per d'altres mantenint aquest missatge de menyspreu.

²¹⁰ Trad.: 'Un país meravellós.'

referència a la guerra de Gaza. Aquest espai recollia una sèrie de burles sobre el nombre de morts en els bombardejos de l'exèrcit israelià. Una locució que reproduïa l'estil d'un partit de futbol que celebrava cadascuna de les explosions i narrava el nombre de víctimes d'un i altre bàndol amb frases d'aquest estil:

*Ja anem 500 a 4, però encara que la victòria d'Israel sembli prou àmplia, no hem de fer el ronso, hem d'augmentar la diferència.*²¹¹

Una altra de les excuses que se sol fer servir per canalitzar el nostre odi a través d'elements humorístics és la comparació. L'imperatiu kantian que convida a no fer a l'altre el que no t'agradaria que et fessin a tu mateix no porta implícita una segona part que digui que allò que a tu et sembla correcte ho hagi de ser també per a l'altre.²¹² Aquesta manca de simpatia i el fet de no voler conèixer la realitat aliena és una font contínua de conflictes. Durant la primera de les crisis per les caricatures de Mahoma, moltes persones van justificar els dibuixos emparant-se en el dret a la llibertat d'expressió, alhora que consideraven intolerable que des de l'Iran responguessin amb la convocatòria d'un concurs de vinyetes sobre l'Holocaust. Els diputats del Parlament Europeu van fer una crida durant els primers dies d'aquesta crisi per tal que no s'abusés del dret a la llibertat d'expressió per fomentar l'odi contra qualsevol religió i condemnaven, també, l'actitud d'una part del món musulmà davant la crema d'ambaixades i la passivitat d'alguns governs. En aquesta línia, el president de la Comissió Europea, José Manuel Durao Barroso, subratllava que la llibertat d'expressió té uns límits que estan regulats per llei i que cal respectar per no danyar el dret a la llibertat religiosa. Per la seva banda, la Unió Europea es comprometia a aprovar una resolució –que va acabar obtenint el suport de la majoria dels grups– en defensa de la llibertat d'expressió com a valor fonamental de la Unió Europea, que s'hauria d'exercir amb responsabilitat personal i respectant els drets i les sensibilitats dels altres.²¹³

---

²¹¹ GARCÍA CASCÓN, E. *Humor macabro sobre Gaza*. "Público". Barcelona (16 de gener de 2009). Pàg. 7.

²¹² La presidenta de la Fundació Holocauste de Rússia, Ala Guerber, recordava per aquestes dates les sàtires sobre el clero catòlic que s'han pogut veure en algunes pel·lícules del cineasta italià Federico Fellini sense que, en paraules de Guerber, ningú perdés el cap. A:EFE – "Judíos indignados con concurso viñetas sobre Holocausto en Irán" (7 de febrer de 2006).

²¹³ FORÉS, L. *Barroso veu innegociable la llibertat d'expressió*. "Avui". Barcelona (16 de febrer de 2006). Pàg. 11.

Com sol passar en aquests casos, hi ha qui escull blanc o negre. És el cas de la cadena britànica BBC, que ha prohibit fer qualsevol tipus de broma sobre l'Islam.²¹⁴ I com sol passar amb aquest tipus de prohibicions, també s'han fet sentir les veus d'alguns professionals que han vist censurada la seva feina abans i tot de fer-la. És el cas de l'humorista Ben Elton, que atribueix la decisió de la BBC no tant a una qüestió de respecte interreligiós com al resultat d'una situació de por. Una opinió que queda reforçada per decisions posteriors de la cadena com la de construir un anell d'acer per protegir les instal·lacions de la BBC de possibles atacs amb cotxe bomba.²¹⁵ Com diu Capdevila:

*L'enemic número 1 de l'humor és qui es pren massa seriosament a si mateix, qui sap que té la veritat, qui es considera dels bons, dels elegits, dels intocables. La sàtira és un bon antídoto contra els fanatismes però sempre que pugui penetrar-hi, que sigui escoltada. Utilitzant-la com una arma descontextualitzada, que busca l'ofensa pura, amb unes vinyetes d'un Mahoma terrorista contra unes altres vinyetes que frivolitzen l'Holocaust, ningú ens pot fer creure que estan fent humor: són els de sempre fent la guerra de sempre.*²¹⁶

3.9 Excepcions?

Aristòtil deia que és risible tot aquell defecte que no causa dolor; és a dir, que podem riure de qualsevol cosa sempre que el nostre objecte de burla no impliqui desgràcia.²¹⁷ El periodista José Bejarano apunta en el quart punt del seu decàleg sobre el riure que les bromes sobre els defectes físics han de ser *lights*; han de fer notar una diferència més que no pas un desavantatge o un problema greu.²¹⁸ Encara menys si el públic a què ens dirigim té relació amb alguna persona que pateix alguna discapacitat. En aquest cas, hem d'anar amb compte, per aquella relació que fa que el

---

²¹⁴ REDACCIÓ. "La BBC prohíbe cualquier broma o ironía sobre el islam en sus contenidos". [En línia]: El Mundo.es <<http://www.elmundo.es/elmundo/2008/10/21/comunicacion/1224586641.html>>

²¹⁵ EFE. "La BBC quiere construir un anillo de acero en su edificio por temor a un ataque" (14 de gener de 2009).

²¹⁶ CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. "Avui". Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.

²¹⁷ TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Tripodos*, 13 (2002). Pàg. 9-22.

²¹⁸ BEJARANO, J. *Cambio de humor*. "La Vanguardia". Barcelona (21 de novembre de 2008). Pàg. 26.

nostre nivell de tolerància respecte a la broma sigui directament proporcional a la vinculació afectiva que tinguem amb l'objecte de la broma. Com més vinculació menys humor, en base al principi de distància necessari per acceptar un relat humorístic, com ja hem apuntat en l'apartat dedicat als mecanismes còmics.

Quan unes línies més amunt ens referíem a l'estructura ternària dels acudits que proposava Freud,²¹⁹ ens trobàvem davant d'un model bàsic format per un emissor, un receptor i un motiu de crítica. Advertíem en aquest punt la possibilitat que aquesta tercera persona fos o bé el receptor o bé l'emissor. Ens volem centrar en aquesta segona possibilitat per tal d'analitzar quins són els privilegis que pot gaudir un emissor humorístic quan ell mateix és el protagonista de la crítica. ¿Les persones que pateixen determinades restriccions físiques es poden permetre fer broma de les seves limitacions pel fet de tenir-les, o formar part del segment de població amb aquestes característiques no els dóna dret a erigir-se com a representants del col·lectiu i fúmer-se'n d'aquestes limitacions? El professor Torralba entén que sí, que la persona malalta és l'única que pot fer humor de la seva malaltia, però que els altres no hi tenim dret.²²⁰ Seguint aquest mateix principi, Torralba fa extensiva aquesta exclusivitat d'humor de col·lectiu a la població homosexual.

Després de la lectura d'aquestes paraules, se'ns plantegen un parell de dubtes: segons aquest punt de vista, ¿quines són les barreres que ens permeten fer broma d'unes determinades situacions i no d'altres? I encara un altre: ¿el fet de pertànyer a un grup determinat ens permet fer bromes d'aquest grup sense tenir en compte que una persona pot viure la seva indusió en el col·lectiu d'una manera molt diferent de com ho fa un altre? Ens fem aquestes preguntes, també, arran de la participació de "Toño, el diablo sobre ruedas", en el programa *El hormiguero* (Cuatro), que presenta Pablo Motos. Toño pateix una limitació severa de la seva mobilitat que afecta fins i tot la seva respiració i la fa forçada i angoixant. "Toño, el diablo sobre ruedas" apareix al plató en la seva cadira de rodes motoritzada explicant anècdotes protagonitzades per ell i les seves limitacions, i que obre un nou debat –en el qual tampoc entrarem– entre una indusió al programa amb un discurs que pot considerar-se denigrant per a persones que pateixin malalties similars a la seva, i una exclusió del programa, que suposaria per a l'humorista no comptar amb aquesta

---

²¹⁹ FREUD, S. *El chiste y su relación con lo inconsciente*. Madrid: Alianza editorial, 1970.

²²⁰ TORRALBA, F. *Es pot fer broma de tot? Té límits el sentit de l'humor?*. "El Punt". Girona (4 de juliol de 2006). Pàg. 13.

possibilitat laboral. Paco Aguilar,²²¹ autor del llibre *El humor como muleta*,²²² assegura – en la línia de Torralba– que és dels pocs autoritzats a explicar acudits sobre discapacitats. La seva raó és que ja fa uns quants anys que es desplaça en cadira de rodes per culpa d’una esclerosi múltiple. Aguilar no es limita només a explicar acudits sobre discapacitats, sinó que de tant en tant explica algun acudit masdista oferint a les dones del públic que, després, elles n’expliquin un sobre discapacitats.

Tornem al cas delicat de les comparacions. Criticar-nos a nosaltres no ens dóna permís per criticar els altres. En tot cas, fer una broma sobre un tercer ha de ser una decisió raonada i assumida per l’emissor i no escudada per una broma anterior sobre un mateix. Ens plantejàvem aquest dubte també arran de la història de la humorista nord-americana Gilda Radner, que explicava aquest acudit en un dels seus espectades:

Una dona amb càncer visita el seu oncòleg, que li diu:

ONCÒLEG: Bé, em fa por que hem arribat al final del camí. Només li queden vuit hores de vida. Vagi-se’n a casa i aprofiti-les tan bé com pugui.

La dona se’n va a casa, dóna la notícia al seu marit i li diu:

DONA: Estimat, passem-nos tota la nit fent l’amor.

MARIT: Oi que de vegades estàs d’humor per al sexe i d’altres no? Doncs mira, aquesta nit jo no n’estic.

DONA: Si us plau, és el meu últim desig...

MARIT: És que no en tinc ganes.

DONA: T’ho demano per favor, amor meu!

*MARIT: Per tu és fàcil de dir. Demà al matí no t’has de llevar.*²²³

No sabem si molta gent va riure l’acudit, ni si hi va haver algunes persones que es va ofendre en sentir-lo. Uns dies abans que Gilda Radner expliqués aquest acudit, li havien diagnosticat un càncer que no superaria. Una història que ens serveix per reflexionar sobre els canvis que hi hauria hagut en la reacció dels membres del públic si haguessin estat advertits de la malaltia de Radner abans de l’explicació de l’acudit. Si els riures del públic s’haurien convertit en somriures de compassió. Si

---

²²¹ Paco Aguilar és un humorista amb barba rossa que es va fer famós al programa *No te rías que es peor* (TVE), quan encara no patia els efectes de l’esclerosi múltiple.

²²² AGUILAR, F. *El humor como muleta*. Alcalá la Real: Alcalá Grupo Editorial, 2008.

²²³ CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.

alguna persona amb càncer present entre el públic es podria haver sentit igualment ferida malgrat saber que compartia la malaltia amb Radner. I si una part del públic que va sentir l'acudit i li va semblar desafortunat va entronitzar Gilda Radner després de la seva mort.

PART II. CONTEXT HISTÒRIC

1. TOMBANT DE SEGLE (1898-1914)

Apunta Gila en un dels seus llibres autobiogràfics²²⁴ que el seu pare va morir als 22 anys –víctima d'un accident en una escullera al barri de la Barceloneta, a Barcelona, quan a ell encara li quedaven un parell de mesos per néixer. Això era el mes de gener de l'any 1919. Fent un càlcul ràpid, aquesta data ens permet situar el naixement de Miguel Gila Reyes –el pare de l'humorista– entre els anys 1896 i 1897, just durant la famosa guerra de Cuba.

1.1. La guerra de Cuba

La població cubana s'havia revoltat en més d'una ocasió abans d'aconseguir la independència definitiva el 20 de maig de 1902. Entre 1868 i 1878 va tenir lloc la guerra dels Deu Anys, fruit d'un primer aixecament revolucionari que va acabar amb victòria espanyola, i entre 1879 i 1880 hi va haver un segon enfrontament, l'anomenada popularment *Guerra Chica*²²⁵ o *Guerra Chiquita*. Les reivindicacions sobre els drets de la població cubana no eren nous, però l'aparició el 1892 d'un nou líder al Partit Revolucionari Cubà, José Martí, va aconseguir rellançar la voluntat popular per continuar la lluita contra l'opressió espanyola. En aquells moments, el pressupost de Cuba era deficitari, mentre que la balança comercial entre l'illa i Espanya es desequilibrava a favor dels segons. A això se sumava un índex d'analfabetisme del 76,3% i un sufragi que reconeixia el vot només a un 4% de la població cubana i, en canvi, a un 80% dels peninsulars.²²⁶

La necessitat d'aquesta revolta anà prenent cos fins que a principis de 1895 es va desencadenar l'enfrontament. El 17 de gener, Martí plantejava una resolució per iniciar la guerra i el 29 d'aquell mes se signava l'ordre d'aixecament, amb la major simultaneïtat possible, de les regions compromeses. Aquesta decisió va desembocar

---

²²⁴ GILA, M. *Y entonces nació yo: Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

²²⁵ PÉREZ-CISNEROS, E. *El reformismo español en Cuba*. Madrid: Verbum, 2002.

²²⁶ FERNÁNDEZ, J. «Los alzamientos revolucionarios del 24 de febrero de 1895 en el Occidente de Cuba» A: *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura*, 4 (1991). Pàg. 111-129.

en el conegut Grito de Oriente –conegut popularment com el Grito de Baire²²⁷ que tindria lloc gairebé un mes després, el 24 de febrer de 1895, i que feia que aquella nit diverses poblacions cubanes –principalment de l'est de l'illa– iniciessin la darrera guerra contra els espanyols.

Un mes després, el 25 de març, José Martí, delegat del Partit Revolucionari Cubà, signava a la localitat de Montecristi, a la República Dominicana, un manifest en què anunciava els motius pels quals havien iniciat la guerra per la independència. Un text en què exposava la voluntat de llibertat i en què es queixava del tracte rebut pels espanyols –especialment entre la població negra. Estaven a punt de començar gairebé quatre anys de guerra:

*Los cubanos empezamos la guerra, y los cubanos y los españoles la terminaremos. No nos maltraten, y no se les maltratará. Respeten, y se les respetará. Al acero responda el acero, y la amistad a la amistad.*²²⁸

La guerra mantenia alguns dels protagonistes dels anteriors enfrontaments contra els colonitzadors. Vint anys després de la derrota a la Guerra de los Diez Años tornaven a aparèixer noms com els d'Antonio Maceo, Máximo Gómez o el mateix José Martí.

Per la banda dels espanyols, el comandant en cap Martínez Campos arribava a Cuba el 15 d'abril, un mes i mig després del Grito de Oriente i tres setmanes després de la signatura del manifest de Montecristi. Ho feia amb una gran rebuda dels espanyols,²²⁹ que es veien capaços de posar fi a una nova revolta dels colonitzats. Una sensació refermada el mes següent quan, el 19 de maig, els homes del coronel espanyol Ximénez de Sandoval sorprenien i mataven José Martí a la batalla de Dos

---

²²⁷ Alguns autors defensen que anomenar el Grito de Baire a l'inici de la que Martí va batejar com *La guerra necesaria* és restringir a una sola població un aixecament simultani, com el delegat del Partit Revolucionari Cubà ja recomanava el 29 de gener de 1895. Per exemple: "*Hacer del heroico Baire el centro aislado o principal del levantamiento sería desconocer que el 24 de febrero de 1895, como resultado de una sabia orientación táctica de Martí, lo que tuvo lugar fue –aunque no en la escala prevista y necesitada por el proyecto martiano– un levantamiento simultáneo...*" A: PICHARDO, H.; PORTUONDO, F. *Dos fechas históricas: 10 de octubre de 1868 y 24 de febrero de 1895*. La Habana: Ciencias Sociales, 1989.

²²⁸ MARTÍ, J. *Manifiesto de Montecristi*. Buenos Aires: Editorial del Cardo, 2003.

²²⁹ THOMAS, H. *Cuba: La lucha por la libertad*. Barcelona: Debate, 2011.

Ríos –prop de Bayamo, al centreoest de l'illa. Perdia la vida, doncs, el líder civil de la nova Cuba revolucionària, l'ideòleg i poeta que havia escrit:

*Yo soy bueno y, como bueno,
moriré de cara al sol.*

Uns versos que, quaranta anys després, Dionisio Ridruejo –entre d'altres– recuperaria per compondre l'inici de l'himne de Falange Española.²³⁰

1.1.1. Canvi de tornes

Els primers mesos de la guerra es calcula que hi havia al voltant de 7.000 revolucionaris, mentre que els espanyols xifraven els seus en 52.000 efectius sumant-hi, a més, dinou bucs de guerra, sis dels quals pesaven més de mil tones. Però aquestes xifres van canviar, i força, cap a finals d'any. Alguns dels comandaments cubans s'havien dedicat a entrenar els seus homes a les muntanyes, des d'on atacaven els espanyols. Uns combatents cubans que ara sumaven més de 25.000 efectius, malgrat que algunes publicacions, com ara el *Congressional Record* dels Estats Units –en la seva edició del 23 de març de 1896– elevava la xifra fins als 42.800. Formant aquestes tropes hi havia un 80% de negres, que volien posar fi al tracte denigrant a què se'ls sotmetia, esperonats pels discursos sobre la igualtat que havien sentit en més d'una ocasió al llavors desaparegut líder José Martí.

La situació de domini que havia tingut Espanya al començament de la guerra anava perdent força per l'augment de les tropes cubanes, però sobretot per les diverses baixes espanyoles que hi va haver a partir de l'estiu. Una quarta part dels espanyols van ser retornats a casa afectats, principalment, de febre groga.²³¹ Dels fins a 200.000 efectius espanyols que es van enviar a l'illa, prop d'unes 2.000 baixes ho van ser en combat amb l'enemic o com a conseqüència de les ferides rebudes al camp

---

²³⁰ THOMAS, H. *Cuba: La lucha por la libertad*. Barcelona: Debate, 2011

²³¹ *Ibid.*

de batalla. En canvi, prop de 54.000 morts van ser per malaltia, més de 13.000 per la ja esmentada febre groga.²³²

Mentrestant, als Estats Units es vivia un intens moment periodístic protagonitzat per William Randolph Hearst. El màxim exponent de l'anomenada premsa groga havia adquirit el *New York Morning Journal* l'any 1895 i l'any següent llançava al mercat l'*Evening Journal*. Hearst publicava notícies en què tergiversava els fets i en què apostava sovint per tot allò que indogués vici o crim. D'aquesta manera, no només havia aconseguit modificar l'opinió pública sinó que, a més, venia més diaris i anava guanyant la batalla que tenia amb la competència, principalment amb el *World*. Va arribar un moment en què el propietari del *Journal* havia espremut el vici i el crim fins a tal punt que necessitava renovar-se amb nous elements i va iniciar el que alguns autors consideren l'obra mestra del periodisme groc la guerra dels Estats Units contra Espanya.²³³

Hearst va començar a publicar un seguit d'entrevistes a senadors i altres polítics a Washington que donaven suport a una intervenció a Cuba. A això cal sumar-hi els textos dels corresponents enviats a l'illa, plens d'exageracions i deshonestedats que van convèncer l'opinió pública –i, amb ella, el govern estatunidenc– que calia enviar efectius a l'illa.²³⁴ Va ser un punt important en la futura intervenció nord-americana a Cuba, però no l'única. Cal recordar que el govern de Washington ja havia intentat dominar l'illa en altres ocasions, com deixava clara la famosa nota Everett que defensava que el destí ineluctable de l'illa era el de passar a dependre dels Estats Units. A això cal afegir-hi l'oferta de 300 milions de pesos que el president McKinley va fer a Espanya el mes de març de 1898 per evitar, precisament, la guerra, i de la qual es feien ressò alguns diaris espanyols de l'època.

A la vez que ocurre todo esto, se habla de nuevo, como de cosa corriente, en los periódicos de los Estados Unidos, de la compra de la isla de Cuba, y hasta se la señala al precio de 300 millones de pesos, o sea la cantidad que España lleva gastada en tres años de guerra contra los separatistas. Nada

---

²³² FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

²³³ BERMEOSOLO, F. «La opinión pública norteamericana y la guerra de Estados Unidos contra España» A: *Revista de Estudios Políticos*, 123 (1962). Pàg. 219-234.

²³⁴ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

*extraño tendría que el mismo Mr. Woodford hubiese intentado algo sobre semejante proyecto al Gobierno español siguiendo el ejemplo de su antecesor, mister Taylor, quien más de una vez pretendió hablar de tales cosas al Gabinete conservador.*²³⁵

Aquesta nova oferta per Cuba arribava poc després que el cuirassat nord-americà Maine atragués a l'Havana el 25 de gener i explotés el 15 de febrer. Un capítol fos, del qual no s'ha acabat de discernir encara si es va tractar d'un atac de les tropes espanyoles amb mines submarines o d'un accident a l'interior del vaixell, entre altres teories.²³⁶ Fos com fos, la premsa groga va seguir pressionant, i el 18 d'abril de 1898 el Congrés dels Estats Units votava a favor de la *joint resolution* que donava carta blanca al president per dedarar finalment la guerra a Espanya. El dia següent es publicava²³⁷ el text amb què s'acabaria desencadenant formalment la guerra.²³⁸

Començaven aleshores un seguit de batalles navals prèvies al desembarcament de les primeres tropes nord-americanes, que a l'estiu aconseguien reduir les forces espanyoles amb el suport dels cubans. El 4 de juliol de 1898 el general Shafter redamava la rendició de Santiago i anunciava que la bombardejaria si no l'obeïen. La setmana següent, Shafter duia a terme la seva amenaça, i el diumenge 16 de juliol els espanyols rendien Santiago –i amb ella la Quarta Regió Militar de Cuba, de la qual era la capital. L'endemà es va celebrar la cerimònia de rendició, on van ser convidades també les tropes cubanes.²³⁹

Finalitzats els enfrontaments, ara ja només quedava signar la pau, com apuntaven el mateix dia 17 de juliol alguns diaris espanyols:

---

²³⁵ REDACCIÓ. *Sin voz de aliento*. "La época". Madrid (5 de març de 1898). Pàg. 1.

Espanya ja havia rebut anteriorment una altra oferta per la compra de Cuba. L'any 1890, el secretari d'estat dels Estats Units, James G. Blaine, ja havia fet una oferta al ministre d'Espanya a Washington, Emilio de Muruaga, per adquirir l'illa. Vegeu ROBLES, C. «Europa en 1898 y la guerra de Estados Unidos con España» A: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 195, quadern 2, 1998, pàg. 181-220.

²³⁶ LEAL, M. Cuba 98: «Guerra y prensa. Controversias y disfunciones en torno al Maine. Especial referencia a los rotativos norteamericanos» A: XIII Coloquio de Historia Canario-Americana; VIII Congreso Internacional de Historia de America (AEA)(1998). Cabildo de Gran Canaria, 2000. Pàg. 296-322

²³⁷ REDACCIÓ. *Cuba Must Be Free*. "The New York Times". Nova York (19 d'abril de 1898).

²³⁸ REDACCIÓ. *A la guerra*. "El correo militar". Madrid (20 d'abril de 1898).

²³⁹ THOMAS, H. *Cuba. La lucha por la libertad*. Barcelona: Debate, 2011.

*Se dice que el capitán general de Cuba ha recibido instrucciones de que se entienda con el embajador francés en Washington, M. Cambon, que es el encargado de los preliminares de paz.*²⁴⁰

El 27 de juliol, l'ambaixador francès, Jules Cambon, lliurava al president nord-americà William McKinley el document d'Espanya en què s'apuntava la voluntat d'una negociació de pau que tindria lloc a París.²⁴¹ D'aquesta manera, el 10 de desembre de 1898 se signava un text que allunyaria els espanyols de les seves colònies d'ultramar. I és que, a banda de l'illa de Cuba, els nord-americans s'havien enfrontat a l'exèrcit espanyol a les Filipines,²⁴² Puerto Rico o Guam, territoris que van passar també a formar part dels Estats Units amb aquell tractat. Acabaven, doncs, quatre segles d'ocupació espanyola a Amèrica.²⁴³

1.2. Política

El 1898 quedaven només quatre anys perquè el rei Alfons XIII exerís un regnat d'Espanya que s'allargaria fins a l'any 1931. Hereu del títol en el mateix moment de néixer –el 17 de maig de 1886–, no pujaria al tron fins setze anys més tard, el 1902,²⁴⁴ data en què assoliria la majoria d'edat.²⁴⁵ Durant aquest període –de fet, des de la mort d'Alfons XII el 25 de novembre de 1885–, la seva mare, Maria Cristina d'Habsburg-Lorena, assumí la regència.

---

²⁴⁰ REDACCIÓ. *Últimas noticias*. “La union católica”. Madrid (17 de juliol de 1898).

²⁴¹ ROBLES, C. «Europa en 1898 y la guerra de Estados Unidos con España» A: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 195, quadern 2 (1998). Pàg. 181-220.

²⁴² Especialment en aquesta illa, els espanyols havien hagut de sufocar també alguns intents d'alçament, com l'anomenada revolta de *Los moros de Mindanao* (1890-1891), que va aturar el general Weyler, la persona que després seria el responsable militar de les tropes a Cuba en substitució de Martínez Campos, i que cap al final de la guerra seria substituït també pel general Ramón Blanco. A: FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

²⁴³ RUBIO, J. *El final de la era de Cánovas. Los preliminares del «desastre» de 1898*. Madrid: Biblioteca Diplomática Española, 2004.

²⁴⁴ Tres dies després, l'antiga colònia espanyola de Cuba –com hem apuntat anteriorment– aconseguia la independència.

²⁴⁵ REDACCIÓ. *Alfonso XIII*. “Heraldo de Madrid”. Madrid (17 de maig de 1902). L'edició número 4.200 d'aquest diari constava de quatre pàgines, tres de les quals es van reservar a la notícia del nou regnat d'Alfons XIII –incloent-hi un dibuix del monarca que ocupava gairebé tota la portada. En l'última plana s'hi van encabir les necrològiques i la publicitat.

Per tant, centrant-nos en el tram temporal que marca el títol d'aquest capítol, des del final de la guerra de Cuba i fins a l'inici de la Primera Guerra Mundial,²⁴⁶ el tretzè Alfons de la corona espanyola va veure passar davant dels seus ulls 21 presidències de govern repartides entre només 13 homes. El mandat més breu, el del lleonès Manuel García Prieto, de dos dies i unes quantes hores (del 12 al 14 de novembre de 1912), que va arribar a presidir el govern en cinc ocasions i que, a més, va ser, entre altres càrrecs, ministre de Gràcia i Justícia durant els últims mesos de la dictadura de Primo de Rivera;²⁴⁷ i el més extens, el del balear Antoni Maura, que també va exercir cinc vegades la presidència. La de més durada, la segona, des del 25 de gener de 1907 fins al 21 d'octubre de 1909.²⁴⁸ Una mitjana de poc més de nou mesos per presidència, fet que va suposar un cert malestar pel canvi constant a les altes esferes polítiques del país, a excepció del tron, i del qual es feien ressò els diaris amb seu a Madrid, com *El día*, en la seva edició del 7 de desembre de 1906:

Continúan, pues, las dificultades que vienen estorbando la marcha de los gabinetes liberales en el poder. Perseveran los dualismos y los enconos; y ya se vislumbra como este compás de espera en que acaba de colocarse el Partido Liberal no tendrá otra significación que la de ganar tiempo para dirigir las elecciones provinciales de marzo, al único fin de que dentro de estos organismos se equilibren las fuerzas con los conservadores.

*Podemos equivocarnos pero esa es, brevemente expuesta, la impresión que sacamos de la sesión de ayer. Respeto y consideraciones unánimes para el gabinete; pero falta absoluta de ambiente político que pueda alentarle a proseguir la obra.*²⁴⁹

Els vaticinis del diari no anaven del tot desencaminats. La nova presidència d'Antonio Aguilar tindria una durada de cinquanta dies, abans que el substituís Antoni Maura en l'esmentat mandat més llarg del període 1898-1914. Tot i això, com veurem, tampoc aquests trenta-quatre mesos ens permeten parlar d'un temps d'estabilitat política, si més no des del punt de vista dels canvis i les fortes tensions generades pel govern.

---

²⁴⁶ El regnat d'Alfons XIII s'inicià el 1902 i acabà el 1931, com apuntem unes línies més amunt. El segment des de l'arribada al tron fins a la Gran Guerra (1914-1918) obeeix, simplement, als criteris temporals amb què hem dividit cadascun dels capítols d'aquest apartat de la investigació.

²⁴⁷ PELAZ, J.V.; SERRANO, R. «Los parlamentarios leoneses en la Restauración». A: *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 15, 1995, pàg. 67-80.

²⁴⁸ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

²⁴⁹ REDACCIÓ. *En la agonía*. "El día". Madrid (7 de desembre de 1906).

Reprenent el fil temporal, fem un repàs d'altres fets destacats de la política espanyola d'aquells anys. Uns quants mesos després de la derrota espanyola a Cuba, l'1 de març de 1899, una multitud de madrilenys havien sortit al carrer i cridaven contra el ministre d'Ultramar, Segismundo Moret, i contra el president Sagasta – davant de casa seva, a la carrera de San Jerónimo– amb crits de «¡Muera Sagasta!» i «¡Abajo el gobierno!»²⁵⁰ Tres dies després, Práxedes Mateo Sagasta finalitzava la seva sisena presidència del govern. Havia perdut les ja esmentades colònies, havia deixat la hisenda en una mala situació, i els republicans estaven esperant la seva oportunitat mentre els carlistes es mostraven inquiets. Malgrat que estava malalt, va intentar resistir políticament, però una votació adversa a les Corts el va obligar a retirar-se.²⁵¹ El seu lloc el va ocupar Francisco Silvela,²⁵² fins al cap d'un parell d'anys, quan, després dels mandats de Silvela i Marcelo Azcárraga (23-X-1900 a 6-III-1901),²⁵³ tornava a dirigir el seu últim govern. Ho feia amb la il·lusió de convertir-se en l'últim cap de govern de la regència de Maria Cristina. I ho va aconseguir. Com ja hem apuntat, Alfons XIII assumia el regnat el 17 de maig de 1902. Una nova votació el va allunyar de la presidència el 6 de desembre de 1902 –que tornaria a ocupar Silvela.²⁵⁴ La seva malaltia ja no el deixaria tornar a optar a un vuitè mandat. Sagasta moria la matinada del 3 de gener de 1903.²⁵⁵

Les protestes ciutadanes van dominar entre els últims anys del segle XIX i els primers del XX, marcats per una crisi general arran de la pèrdua de les colònies. Només el deute cubà suposava per a Espanya 253 milions de pessetes, una xifra

---

²⁵⁰ OLLERO, J.L.; «De *Viejo pastor a chivo expiatorio*: Sagasta y el 98» A: *Berceo*, 135 (1998). Pàg. 25-38.

²⁵¹ GONZÁLEZ, L. «Biografía de D. Práxedes Mateo Sagasta» A: *Revista de Obras Públicas*, 3006 (1965). Pàg. 311-314.

Cal tenir en compte, però, que el funcionament polític d'aleshores no era com en l'actualitat:

Un govern cau quan el partit al qual representa perd la seva coherència –i per aquest motiu perd la confiança règia–, o quan les elits polítiques pacten o es veuen obligades, per mantenir el sistema, a un relleu al poder; un govern no cau mai, o gairebé mai, per una votació adversa a les cambres, ja que aquest supòsit és impensable quan són els governs els que fan les cambres i no les cambres les que defineixen la composició d'un govern. A: FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

²⁵² REDACCIÓ. *El nuevo Gobierno*. “El Heraldo de Madrid”. Madrid (4 de març de 1899). Pàg. 1.

²⁵³ PASCUAL, P. «La inexistente crisis institucional y finisecular del 98 en España» A: *Estudios de historia social y económica de América*, 14 (1997). Pàg. 151-174.

²⁵⁴ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

²⁵⁵ GONZÁLEZ, L. «Biografía de D. Práxedes Mateo Sagasta» A: *Revista de Obras Públicas*, 3006 (1965). Pàg. 311-314.

superior a la quarta part dels ingressos mitjans anuals que l'Estat havia mantingut els darrers cinc anys. Amb això, el deute estatal era d'un 118% del PIB. Per posar-hi remei, el ministre d'Hisenda, Raimundo Fernández Villaverde, va recórrer a un pla d'estabilització econòmica.²⁵⁶ El 17 de juny de 1899 presentava una reforma fiscal que agruparia els deutes peninsulars, els d'Ultramar i els del Tresor.²⁵⁷ Aquestes modificacions havien de suposar una congelació de la major part de les partides pressupostàries i una retallada significativa dels costos financers per intentar capgirar la situació econòmica que, lamentaven, havien heretat del govern anterior. Però la cosa no va quedar aquí, sinó que alguns d'aquests canvis van suposar, a més, l'augment dels tributs.²⁵⁸

Malgrat que el 1890 el govern de Sagasta havia universalitzat el vot masculí, la pràctica del sufragi estava lligada a determinats apartats de la llei que permetien seguir mantenint l'estatu quo polític.²⁵⁹ Així doncs, quan el gener de 1900 el ministre de Governació, Eduardo Dato, aprovava la Llei d'accidents del treball i la Llei d'accidents del treball de dones i nens,²⁶⁰ les queixes no deixaven de sentir-se. Tampoc quan el govern va dividir el Ministeri de Foment en els d'Agricultura, Indústria, Comerç i Obres Públiques. No obstant aquests canvis, persistia el caciquisme i els parlaments continuaven sortint del Govern i no a la inversa.²⁶¹

Les respostes a aquesta situació no es van fer esperar: des del boicot fiscal del gener de 1900 contra el *Plan Villaverde*,²⁶² a una onada de vagues que tenia els anarquistes com uns dels seus grans protagonistes,²⁶³ passant per la creació d'un teixit social que anava prenent força. L'any 1900 es fundava Unión Nacional, liderada per l'aragonès Joaquín Costa –un dels precursors de l'anomenada Generació del 98, que comentarem en el següent punt d'aquest capítol i que es va caracteritzar per una

---

²⁵⁶ «La deuda pública entre 1899 y 1936: de Villaverde a Ramos», a càrrec de Juan Pan-Montojo. Universidad Autónoma de Madrid. 4/9/2014.

²⁵⁷ MENÉNDEZ, A. *Reformas de la deuda pública*. “La correspondencia de España”. Madrid (18 de juny de 1899). Pàg. 3

²⁵⁸ AGIRREAZKUENAGA, J. «Resiliencia de las Haciendas Forales durante la Revolución Liberal en el marco homogeneizador del Estado Español» A: *Haciendas forales: 30 años de concierto económico y perspectivas de futuro*, 97, 2011. Pàg. 75-96.

²⁵⁹ GARCÍA, C., FRÍAS, C. «Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)» A: *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 38, 2006. Pàg. 27-46.

²⁶⁰ La noche temática. Un siglo de la Gran Guerra. Dir. Cecilia Hernández. Televisió Espanyola, emès el 28 de juny de 2014.

²⁶¹ VV.AA. *Las crisis en la historia*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1995.

²⁶² *Ibid.*

²⁶³ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.

dura crítica contra les maneres de fer de la política d'aleshores—; el 24 de maig de 1901 apareixia la Lliga Regionalista; el 3 d'agost de 1907 naixia Solidaritat Catalana; el 7 de novembre de 1909 la Conjunció Republicano-Socialista —que recorda la que es presentaria a les eleccions l'any 1931—; el 9 de juny de 1910 Pablo Iglesias es convertia en el primer diputat socialista i quinze mesos després se celebrava el primer congrés de la Confederació Nacional del Treball (CNT).²⁶⁴

Pel que fa a les protestes massives, el 26 de febrer de 1901 els conflictes obrers van arribar a un punt que van dur el poder a dedarar l'estat de guerra, una situació que es tornaria a viure l'any següent per vagues a Extremadura i Andalusia, o en l'estat de setge a Bilbao per la vaga minera de l'any 1910; protestes populars que tindrien altres moments destacats, com la vaga general de Barcelona al febrer de 1902 en suport a la reivindicació de nou hores laborals que demanaven els obrers del sector metal·lúrgic²⁶⁵ o la Setmana Tràgica, també a la capital catalana, l'any 1909.

Moltes d'aquestes manifestacions van ser reprimides amb duresa i es feia evident la marcada separació entre governants i governats. A banda de les dedaracions de setge i de guerra esmentades, els governs d'aquells anys van aprovar lleis dures per controlar la societat, com ara la Ley para la Represión de los Delitos contra la Patria y el Ejército, del 20 de març de 1906. Aquesta norma se la va saltar la revista satírica *Cu-Cut*, fet que va desembocar en l'assalt a la seva redacció —que compartia amb *La Veu de Catalunya* i *En Patufet*— dut a terme per oficials de la guarnició de Barcelona, que van arrasar-la i hi van calar foc. Un atac arran d'un acudit que mostrava una conversa entre un ciutadà i un militar vestit de gala, i que es mofava de la derrota dels espanyols a Cuba:²⁶⁶

—¿Qué se celebra aquí, que hay tanta gente?

—El banquet de la victòria.

—¿De la victoria? Ah, vaya, serán paisanos.²⁶⁷

---

²⁶⁴ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

²⁶⁵ MARINELLO, J. C. *Sindicalismo y violencia en Catalunya*. Pere Gabriel i Sirvent (dir.) Barcelona: Universidad Autònoma de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània. 2014 (Tesi doctoral).

²⁶⁶ CAPDEVILA, J. *El efecto mariposa*.

[En línia] Lavanguardia.es <<http://blogs.lavanguardia.com/elultimomono/el-efecto-mariposa>>

²⁶⁷ Podeu veure la vinyeta a l'Annex. *Cu-Cut*(1905)

Eren moments d'enfrontaments continus, des de les forces de l'Estat cap a la població i també a la inversa. En aquesta línia, destaquen els dos atacs que va patir el president Maura a Catalunya el 1904 i 1910,²⁶⁸ l'atemptat contra els reis espanyols el dia del seu casament el 31 de maig de 1906²⁶⁹ o l'assassinat del president Canalejas el 12 de novembre de 1912.²⁷⁰ I, entre la tensió politico-social i els esforços per mantenir l'economia, esdatava també, amb l'assassinat d'un polític com a espurna desencadenant –en aquest cas, l'hereu al tron dels Habsburg, Francesc Ferran d'Àustria, a Sarajevo, el 28 de juny de 1914–, l'anomenada Gran Guerra. Espanya rebia aquesta notícia per via austríaca i, el 30 de juliol, el president Eduardo Dato dedararava la neutralitat espanyola a la Primera Guerra Mundial:

*Existente, por desgracia, el estado de guerra entre Austria Hungría y Servia (sic), según comunicó por telégrafo el Embajador de España en Viena, el gobierno de S. M. se cree en el deber de ordenar la más estricta neutralidad a los súbditos españoles, con arreglo a las leyes vigentes y a los principios del derecho público internacional.*²⁷¹

1.3 Cultura

1.3.1. Generació del 98

El 16 d'agost de 1898, el diari *El Tiempo* publicava un article que s'acabaria atribuït al polític Francisco Silvela, que set mesos després es convertia en el president del govern espanyol:

Sin pulso. Quisiéramos oír esas o parecidas palabras brotando de los labios del pueblo: pero no se oye nada; no se perciben agitación en los espíritus ni movimiento en las gentes. Los doctores de la política y los facultativos de cabecera estudiarán, sin duda, el mal, discurrirán sobre sus orígenes, su clasificación y sus remedios; pero el más ajeno a la ciencia

---

²⁶⁸ La noche temática. Un siglo de la Gran Guerra. Dir. Cecilia Hernández. Televisió Espanyola, emès el 28 de juny de 2014.

²⁶⁹ REDACCIÓ. *Infamia anarquista. – Los reyes, ilesos*. “La correspondencia de España”. Madrid. (1 de juny de 1906). Pàg. 1.

²⁷⁰ REDACCIÓ. *Asesinato del Sr. Canalejas*. “El día”. Madrid. (13 de novembre de 1912). Pàg. 1

²⁷¹ ESPANYA. Parte oficial. Ministerio de Estado. Sección de Política. *Gaceta de Madrid*, 30 de juliol de 1912, núm. 211, Pàg. 238.

*que preste alguna atención a asuntos públicos, observa este singular estado de España: donde quiera que se ponga el tacto, no se encuentra el pulso.*²⁷²

Les paraules de Silvela van causar un gran debat social, especialment entre alguns intel·lectuals. Precisament, a l'historiador i polític Gabriel Maura Gamazo, fill d'un dels continuadors del projecte polític de Silvela, se li acostuma a assignar el mèrit de ser el creador del concepte de Generació del 98. Si bé és cert que va ser un dels primers a delimitar aquest moviment cultural, va referir-s'hi, però, com a *generación nacida intelectualmente a raíz del desastre*²⁷³ en un article de resposta a una columna escrita per un dels membres més destacats d'aquest grup:

Es el Sr. Ortega Gasset uno de los más valiosos representantes de la generación que ahora llega; generación nacida intelectualmente a raíz del desastre, patriota sin patriotería, optimista pero no cándida, porque las lecciones de la adversidad moderaron en ella las posibles exaltaciones de la fe juvenil.

L'article d'Ortega y Gasset²⁷⁴ ja es referia a l'aparició d'una nova generació d'intel·lectuals:

*En un principio es toda idea política una idea científica; la pensó primero un sabio, luego sobreviene un artífice de la política, un artista de la Historia, que acierta a inyectarla en el aparato nervioso de una generación. Entonces la idea, el Logos, el verbo, habita entre nosotros. Mas a poco arriba la nueva generación con un aparato nervioso templado de distinta suerte y es preciso otro artífice que reforme la Antigua idea benéfica y la diluya en una emoción nueva apta para la nueva nerviosidad.*²⁷⁵

---

²⁷² Citem el text inclòs a: MONTERO, J. «La realidad del 98: Algunas observaciones» A: *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, Madrid 6-11 de julio de 1998*, 13 (1998). Pàg. 309-314.

²⁷³ MAURA, G. *La reforma conservadora*. "Faro" (1 de març de 1908). Diversos autors es refereixen a l'aparició d'aquest concepte en un article de Maura a *Faro* del febrer de 1908. (GUTIÉRREZ, F. *Movimientos y épocas literarias*. Madrid: UNED, 2013) o INSAUSTI, X. «Unas pinceladas sobre la obra y la figura de Unamuno» A: *Revista internacional de los estudios vascos*, 41, 1 (1996), Pàg. 35-52. No obstant això, el primer número d'aquesta revista setmanal apareix el 23 de febrer de 1908 i no hi consta la signatura de Gabriel Maura. A més, l'article que nosaltres citem –el número 2 del setmanari– fa referència a la columna apareguda set dies abans a *Faro* escrita per Ortega y Gasset.

²⁷⁴ En un primer moment, Ortega y Gasset es considerava *noventayochista*, adjectiu que ben aviat se li retiraria per ser "massa optimista" A: GONZÁLEZ, J.A.; *Intelectuales y ciencias sociales en la crisis de fin de siglo*. Barcelona: Anthropos, 2000.

²⁷⁵ ORTEGA, J. *La reforma liberal*. "Faro". Madrid (23 de febrer de 1908). Pàg. 1.

Abans de tot això, però, Emilia Pardo Bazán ja havia percebut un canvi literari referint-se a *la nueva generación de novelistas y cuentistas en España*, en la qual inclou Baroja, Valle-Indán, Trigo o Azorín.²⁷⁶ El títol, però, es va anar polint amb la intervenció d'aquest darrer autor que, l'any 1910, començava a parlar d'una generació apareguda al voltant de 1896:

*Allá por 1896 vinieron de provincias a Madrid algunos muchachos con ambiciones literarias y se reunieron aquí con otros que comenzaban a escribir. Todos formaron un grupo que pronto comenzó a destacarse en periodiquitos y revistas de escasa circulación. Uno de estos jóvenes era Ramón del Valle-Inclán; nuestro gran prosista y exquisito poeta gozó pronto entre aquellos jóvenes de un profundo ascendiente.*²⁷⁷

Tres anys més tard, Azorín acabaria referint-se definitivament a aquell grup d'intel·lectuals amb el nom amb què el coneixem avui. Va ser a través d'una sèrie d'articles apareguts també a l'*ABC* els dies 10,²⁷⁸ 13,²⁷⁹ 15²⁸⁰ i 18²⁸¹ de 1913, titulats *La generación de 1898* i que van anar-se guanyant un major espai al diari i, a més, en pàgines cada vegada més importants: des de les dues columnes del primer dia fins a les quatre de l'últim lliurament de la sèrie, i des de la pàgina 8 fins a la pàgina 5.²⁸²

En aquests articles, Azorín va ampliar la llista d'escriptors de Pardo Bazán afegint-hi Benavente, Bueno, Maeztu, Rubén Darío o Miguel de Unamuno.²⁸³ Entre

---

²⁷⁶ GUTIÉRREZ, F. *Movimientos y épocas literarias*. Madrid: UNED, 2013.

²⁷⁷ AZORÍN. *Dos generaciones*. "ABC". Madrid (19 de maig de 1910). Pàg. 6.

²⁷⁸ AZORÍN. *La generación de 1898*. "ABC". Madrid (10 de febrer de 1913). Pàg. 8.

²⁷⁹ AZORÍN. *La generación de 1898 (II)*. "ABC". Madrid (13 de febrer de 1913). Pàg. 7.

²⁸⁰ AZORÍN. *La generación de 1898 (III)*. "ABC". Madrid (15 de febrer de 1913). Pàg. 5.

²⁸¹ AZORÍN. *La generación de 1898 (IV y último)*. "ABC". Madrid (18 de febrer de 1913). Pàg. 5.

²⁸² En la premsa dels països occidentals –tenint en compte que llegim d'esquerra a dreta– es considera que les pàgines imparelles atrauen més l'atenció del públic que les parelles, ja que són les primeres que veiem quan passem pàgina. De la mateixa manera, les primeres pàgines són les que veuran abans la majoria dels lectors i són, per tant, els espais on s'encabiran els articles o continguts que la publicació vulgui destacar. Tot plegat, comptant-hi també la portada, que al cap i a la fi és la primera pàgina i, per tant, també imparella.

²⁸³ Miguel de Unamuno va ser destituït com a rector de la Universitat de Salamanca al final del període marcat en aquest capítol. El 30 d'agost de 1914 el van acomiadar, un mes després de l'inici de la Primera Guerra Mundial. Aquest fet va afectar profundament l'autor i va influir completament la seva obra posterior, carregada de crítica contra el poder públic i la família reial. A més, va ser la guspira necessària per ficar-lo de ple en política. L'any 1924, Unamuno marxava a l'exili. A: TORRECILLA, J. *La Generación del 98 frente al nuevo fin de siglo*. Atlanta: Rodopi, 2000.

els precursors d'aquest moviment cal destacar els noms de Joaquim Costa o Ángel Ganivet.²⁸⁴

Els elements comuns de les obres dels membres de la Generació del 98 reflectien l'amargor de Castella pel retrocés imperial i apostaven per un renaixement espanyol des de l'interior en què es magnificava el culte a tot allò castellà, indoent-hi un fort nacionalisme i una defensa a ultrança dels valors de la raça. Tot plegat en ple combat contra certes actituds polítiques basades en l'oligarquia i el caciquisme²⁸⁵ i amb una crítica –des del desengany pessimista– que carregava amb duresa contra l'Espanya oficial i nacionalcatòlica i contra les formes més vulgars del populisme.²⁸⁶ Una protesta que girava al voltant d'un concepte que va suscitar força debat, l'anomenat *problema de España*, que va donar pas a la publicació de molts llibres i articles a favor i en contra de la seva existència.²⁸⁷

Hi ha, fins i tot, intel·lectuals que han negat la major i s'han interrogat directament sobre l'existència o no d'aquesta Generació del 98. Així, Pedro Laín Entralgo publicava *Generación del 98*,²⁸⁸ en què plantejava el dubte –un dels capítols era «¿Generación del 98?»– i que rebia, entre altres respostes, la del membre de la Real Academia Española i director de l'Instituto Nacional del Libro Español, Guillem Díaz-Plaja, que assegurava que no existia. El filòleg i també membre de la RAE Víctor García de la Concha apuntava en un seminari de la Universitat Menéndez y Pelayo que no hi va haver una generació del 98. El mateix que apuntaven Luis de Llera Esteban, filòsof especialista en Ortega y Gasset, i la doctora en història Milagrosa Romero en el seu llibre conjunt *El mito de la generación del 98*.²⁸⁹ I és que molts d'ells consideren que el que aquí va ser entès llavors com una generació exclusivament espanyola, amb els anys s'ha anat entenent com una branca del corrent modernista que es vivia a Europa. Tot això, sense menystenir l'efecte que la pèrdua de les colònies d'ultramar pogués tenir sobre l'Espanya peninsular. Els qui defensen aquest extrem justifiquen que fins i tot anteriorment a la derrota de Cuba

---

²⁸⁴ GÓMEZ, J.M. «Joaquín Costa y los idearios de la llamada generación del 98». A: *Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, 13 (1998). Pàg. 219-226.

²⁸⁵ Íbid.

²⁸⁶ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

²⁸⁷ A favor: LAÍN, P. *La generación del 98*. Buenos Aires: Espasa-Calpe, 1947. Un text en contra el podem trobar al llibre del catedràtic d'història de la filosofia espanyola Rafael Calvo Serer, aparegut com a resposta a aquest primer: CALVO, R. *España sin problema*. Madrid: Rialp, 1949.

²⁸⁸ LAÍN, P. *La generación del 98*. Buenos Aires: Espasa-Calpe, 1947.

²⁸⁹ LAÍN, P. *¿Generación del 98?*. "El País". Madrid (26 de novembre de 1996).

ja hi havia intel·lectuals que apuntaven alguns elements als quals després tornarien a fer al·lusió els membres de la Generació del 98.

*Existe una cierta ilusión óptica referente a la moderna literatura española de crítica social y política; se cree generalmente que toda esa copiosa bibliografía “regeneradora”, que todos esos trabajos formados bajo la obsesión del problema de España, han brotado a raíz del desastre colonial y como una consecuencia de él. Nada más erróneo; la literatura regeneradora, producida de 1898 hasta dos años después, no es sino una prolongación, una continuación lógica, coherente, de la crítica política y social que desde mucho antes a las guerras coloniales venía ejerciéndose. El desastre avivó, sí, el movimiento; la tendencia era ya antigua, ininterrumpida.*²⁹⁰

Un moviment, per tant, més global i multidisciplinari al qual, a banda de la literatura, també s’empeltaven altres arts com l’arquitectura.

1.3.2 Urbanisme

La ciutat de Madrid va experimentar en aquells anys un bon grapat de canvis en el seu aspecte. Començava una etapa en què s’aixecarien nombrosos edificis i en què es farien diversos canvis en l’estructura dels carrers de la capital espanyola. Un seguit de modificacions que seguirien al cap d’uns anys. Un exemple d’això és el canvi de numeració que fa que la casa dels avis de Gila –al carrer Zurbano, 68– passés, al cap d’un temps, a ser Zurbano, 82,²⁹¹ i que les hores de jocs de la infantesa de l’humorista passessin sovint en solars on s’estaven projectant tot tipus d’edificacions.

L’índex de nous habitatges que es van construir en les primeres tres dècades del segle XX va ser elevadíssim a tot Espanya, però especialment a la seva capital, amb una població lleugerament superior al mig milió d’habitants.²⁹² Eren els anys, a

---

²⁹⁰ AZORÍN. *La generación de 1898 (III)*. “ABC”. Madrid (15 de febrer de 1913). Pàg. 5.

En aquest article, Azorín cita, com a exemples, un article de Valentí Almirall de 1886 titulat *L’Espagne tell qu’elle est* i el llibre *Herejías* de Pompeu Gener, en què l’autor proposava una mena de dictadura científica exercida per uns pocs, una oligarquia basada en la bondat i el bé comú.

²⁹¹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

²⁹² LÓPEZ, A. *Los transportes urbanos de Madrid*. Madrid: CSIC, 1983.

més, de l'aixecament d'edificis com els bancs Hispano Americano (1902-1905) i Central (1910), l'hospital de Maudes (1908-1916), el Palacio de Comunicaciones (1905-1918) o els hotels Ritz (1908-1914) i Palace (1910-1913).²⁹³ Una ciutat cada vegada més equipada, que el 1910 feia un pas de gegant amb la modernització del traçat de la Gran Vía, i més connectada gràcies al tramvia, que s'havia posat en marxa el 1871 –amb la primera línia entre els barris de Salamanca i Pozas–²⁹⁴ i que entre 1898 i 1903 va passar de la tracció animal a l'elèctrica. El 1905 es van fer 56 milions de viatges en tramvia.²⁹⁵

1.3.3. Revistes amb elements còmics

Barcelona i Madrid eren al tombant de segle les ciutats amb una major producció de revistes humorístiques de tot Espanya. En aquest cas, ens fixarem també en les produccions fetes a Madrid, context on naixeria Miguel Gila.

Amb dues dècades d'història,²⁹⁶ al començament del segle XX la revista *Madrid Cómico* seguia gaudint d'una bona salut.²⁹⁷ Era una publicació setmanal –com la major part de les revistes d'aquest tipus– que, descomptant diversos períodes de pausa més o menys llargs, va aguantar fins a l'any 1923. Entre els col·laboradors hi va tenir dibuixants com Ramón Cilla, Eduardo Sáenz Hermúa (“Mecachis”), Pedro Antonio Villahermosa (“Sileno”) o Eduardo Sojo (“Demócrito”). Entre els escriptors que hi col·laboraven hi destaquen Leopoldo Alas (“Clarín”) –que en va ser director i hi va fer famosos els seus *paliques*–²⁹⁸, Jacinto Benavente –que en va ser redactor en cap– o Vital Aza, entre molts d'altres. També hi tenia pes *Gedeón*, un setmanari satíric que apareixia el 14 de novembre de 1895 fundat per tres escriptors procedents d'una altra de les revistes importants d'aleshores, *Blanco y Negro*. Aquests

---

²⁹³ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

²⁹⁴ VV. AA. *Destino Madrid. Del tranvía al metro ligero, 150 años de historia*. Madrid: Consorcio de Transportes de Madrid, 2010.

²⁹⁵ LÓPEZ, A. *Los transportes urbanos de Madrid*. Madrid: CSIC, 1983.

²⁹⁶ BOTREL, J.F.; ‘Clarín’ y el ‘Madrid Cómico’: *Historia de una colaboración (1883-1901)*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2003. Malgrat que el títol es refereix a la col·laboració de Leopoldo Alas a la revista, aquesta publicació va treure el seu primer número el 4 de gener de 1880. Per aquest motiu apuntem les dues dècades d'existència a l'inici del segle XX.

²⁹⁷ CORTÉS, N.A. ‘Clarín’ y el ‘Madrid Cómico’. Oviedo: Archivum, 1952.

²⁹⁸ El *Diccionario de la Real Academia Española* inclou aquesta entrada amb la següent definició: PALIQUE. m. Artículo breve de tono crítico o humorístico. A: *Diccionario de la lengua española* [En línia]: <<http://lema.rae.es/drae/?val=palique>>

tres homes eren Luis Royo Villanueva, Francisco Navarro Ledesma y José Roure Mezquiriz –que en seria el director fins que va morir l’any 1909–, i van treballar amb humoristes de la talla de Pedro Antonio Villahermosa (“Sileno”). Amb el subtítol «Es el periódico de menos circulación de España», va carregar habitualment contra liberals i socialistes, fet que va donar lloc a diverses denúncies i sancions i va acabar fent que el govern de Sagasta suspengués la revista entre el novembre de 1898 i el gener de 1899. En el seu lloc va aparèixer durant aquest temps el setmanari *Calínez*, amb una estructura molt similar a *Gedeón*. L’any 1904 la publicació passava a mans de Rodrigo de Figueroa y Torres, primer duc de Torres i governador civil de Madrid – que havia estat blanc d’alguns acudits de la revista. L’entrada de Torres va anar lligada al fitxatge d’alguns escriptors satírics com Antonio Palomero Dechado (“Palomerín”), Luis Gabaldón y Blanco i Luis Taboada. També s’hi afegirien els dibuixants Joaquín Xaudaró,²⁹⁹ Ricardo Marín, Exordio Salmerón (“Tito”), Manuel Tovar, Fernando Fresno y Inocencio Medina Vera.³⁰⁰

A finals d’aquell mateix any, el 10 de desembre de 1904, sortia el primer número de *Monos*, una publicació que prenia el títol de la paraula que els dibuixants humorístics utilitzaven des del segle XIX per anomenar els personatges apareguts en els seus treballs. El nom ja feia uns quants anys que s’utilitzava per referir-se a aquests dibuixos ràpids i poc elaborats –i amb aquesta definició apareix al diccionari de la Real Academia Española.³⁰¹ El mateix Gila la faria servir en moltes de les seves entrevistes.³⁰² Arran d’aquesta paraula, se n’utilitzarà una altra, *pintamonas*, per referir-se als dibuixants. Curiosament, però, aquesta publicació va anar perdent el sentit del seu títol, perquè a mesura que anava passant el temps dedicava més espai als textos que als dibuixos. Per les pàgines d’aquesta revista hi van passar noms com els de Modesto Méndez Álvarez, Francisco Ramírez Montesinos, Felipe Márquez, Ernesto Pérez Donaz, Vicente Tur, Villar, J. Soria, “Córcholis”, Blas, Charivari, Mico,

---

²⁹⁹ La mort de Xaudaró l’any 1933 va donar lloc a la publicació d’un llibre amb una selecció dels seus dibuixos, que permet entendre alguns elements de la societat dels seus anys a través de l’humor. XAUDARÓ, J. *Homenaje a la memoria de J. Xaudaró. Caricaturas publicadas en ABC y Blanco y Negro*. Madrid: Prensa Española, S.A., 1933.

³⁰⁰ LLERA, J.A.; «Una historia abreviada de la prensa satírica en España: desde El Duende Crítico de Madrid hasta Gedeón» A: *Estudios sobre el mensaje periodístico*, 9, 2003. Pàg. 203-214.

³⁰¹ Diccionario de la lengua española [En línia]: <<http://lema.rae.es/drae/?val=mono>>

³⁰² P. ex.: [DEL VALL, Alfonso. *No es negocio el ser dibujante de humor*. “Hierro”. Bilbao (8 de desembre de 1951)] o [REDACCIÓN. *El caricaturista y su “mono”*. Miguel Gila. “Momento”. (31 de gener de 1952)].

Almoguera, Benigno, “Moro”, Muñoz, Pedraza, Plaza, Rapé, Santa Bonilla, Santonja, “Karikato” o Joaquín Xaudaró. Entre els autors dels textos, Ángel R. Chaves, Sinesio Delgado, Alejandro Larrubiera, Miguel de Palacios, Leopoldo Cano, Heliodoro Criado, Manuel Linares Rivas, Juan Pérez Zúñiga, Luis de Tapia, Felipe Pérez Campos o E. Bustillos, entre d’altres.³⁰³ *Monos* indoeia també les traduccions d’obres estrangeres, com *Mischievous Willie* de Frank H. Ladenlorf, rebatejada com *Las travesuras de Bebé*, que l’editor va subtítular com «La primera novela gráfica que se publica en España». Una capçalera, *Monos*, que va inaugurar un nou model de revista d’humor gràfic i entreteniment a Espanya.

El 1907 apareixien un parell més de publicacions destacades. D’una banda, *La Semana Ilustrada*, que publicava novel·les curtes, textos humorístics i relats diversos. De la mateixa manera que *Monos*, *La Semana Ilustrada* estampava a la contraportada *Los sueños de Manolín*,³⁰⁴ la traducció de *Little Nemo in Slumberland*, de Winsor McCay, que oferia el *New York Herald*. Ho feia canviant els noms de Nemo per Manolín i el de Flip per Felipe, i hi afegia girs de fonda tradició castellana, com ja hem apuntat que hi recorrien molts autors de l’època.³⁰⁵ De l’altra, al gener³⁰⁶ naixia *El Cuento Semanal*, una revista de narracions amb caricatures i vinyetes que va acabar el seu recorregut l’any 1912. En aquests cinc anys de vida, va publicar obres de 140 autors diferents –80 d’ells amb una certa regularitat–, entre els quals destaquen noms com els de Cristóbal Castro, José Ferrándiz o Arturo Gómez-Lobo. També va reproduir artides de Pérez Galdós, Pardo Bazán, Jacinto Benavente o Miguel de Unamuno.

El 3 de maig de 1908, la mateixa editorial de *Madrid Cómico* treia al mercat el primer número de la segona època de *Monigotes*, amb els ja esmentats “Mecachis”, Ramón Cilla o “Sileno” i amb col·laboracions de Pablo Parellada (“Melitón González”) o Luis Royo Villanueva, entre d’altres. Una revista apareguda per primer cop l’any 1892 i centrada en l’actualitat política i en la crítica social.³⁰⁷ Cal destacar

---

³⁰³ Hemeroteca digital de la Biblioteca Nacional de España

[En línia]: <<http://hemerotecadigital.bne.es/details.vm?q=id:0003819811&lang=es>>

³⁰⁴ Una mostra d’aquestes historietes a Annex – Los sueños de Manolín

³⁰⁵ *La semana ilustrada* [En línia]: Tebeosfera.com <<http://www.tebeosfera.com>>

³⁰⁶ ALONSO, C. «*El Cuento Semanal* en la continuidad literaria y periodística de su tiempo» A: *Monteagudo: Revista de literatura española, hispanoamericana y teoría de la literatura*, 12 (2007). Pàg. 27-56.

³⁰⁷ Hemeroteca digital de la Biblioteca Nacional de España

[En línia]: <<http://hemerotecadigital.bne.es/details.vm?q=id:0003710370&lang=es>>

també *Infancia*, una revista infantil creada l'any 1910,³⁰⁸ amb il·lustracions, acudits i historietes com ara *El suero maravilloso*, de José Robledano Torres, probablement la primera historieta que va indoure els globus per als diàlegs.³⁰⁹ L'origen d'aquestes bafarades –un globus per cada personatge– a Espanya el situem l'any 1899, acompanyant les caricatures polítiques que ofería una altra revista, la ja esmentada *Blanco y Negro*.³¹⁰

A banda de totes aquestes publicacions, en aquells temps era freqüent trobar revistes sicalíptiques, és a dir, les que indoïen vinyetes o historietes en què predominava la picardia sexual,³¹¹ unes pàgines que s'alternaven amb altres textos de caire humorístic. Fins i tot, l'any 1904 apareixia a Barcelona una revista que deixava dar el seu contingut, *Sicalíptico*, una publicació que prenia el nom d'aquest adjectiu i anava destinada a aquest tipus de literatura menor, però popularitzada especialment des del final del segle XIX i fins al començament del franquisme.³¹² En aquest cas concret, la sicalipsi moltes vegades derivava en pornografia i en crítiques fulminants a la societat ultracatólica. Durant aquests anys, a Madrid, en van aparèixer unes quantes, com *La pulga*, dirigida per José Rubio Casellas,³¹³ o *¡Ja, ja!* (1910), amb una llarga llista de col·laboradors entre els quals es comptaven els escriptors Joaquín Belda, Joaquín Aznar, Ortiz de Pinedo, Martínez Coralán, Ángel Palanques o Andrés González Blanco, i amb dibuixants com Montagut, Brunet, Ramírez, Manso, Robledano, Fresno, Marco, Pellicer, Tito, Folchi, Cornet, Tovar, Urda, Santana Bonilla o Bartolozzi.³¹⁴ L'any 1911 Ricardo Gusó dirigia *Qui-qui-ri-quí* i apareixien *¡Ahí vá...!*, que es publicaria fins al 1914, i *Hoja de parra*, que fins al 1916 comptaria en les seves files amb els escriptors Rafael López de Haro, Eduardo Zamacois o Joaquín Dicenta, i amb els dibuixants Demetrio Sánchez, Manuel Tovar o “Cyrano”. La revista va tenir una segona època de publicació el 1931. El 1912 era l'any de *Pal-pa-la* o *El Gato Negro* i l'any següent apareixia *Alirón*.³¹⁵

---

³⁰⁸ BALLESTEROS, A.; PASCALE, C. *Cuatro lecciones sobre el cómic*. Ciudad Real: Universidad de Castilla La Mancha, 2000.

³⁰⁹ Veure una mostra a Annex - Revista *Infancia* - El suero maravilloso

³¹⁰ CUADRADO, J. *Diccionario de uso de la historieta española (1873-1996)*. Madrid: Compañía Literaria, 1997.

³¹¹ Veure una mostra a Annex *Ahí va* - sicalipsi

³¹² RODRÍGUEZ, M. *La edad de oro de la sicalipsis*. “El País”. Madrid (12 de novembre de 2014).

³¹³ *La pulga* [En línia]: Tebeosfera.com <<http://www.tebeosfera.com>>

³¹⁴ *¡Ja, ja!* [En línia]: Tebeosfera.com <<http://www.tebeosfera.com>>

³¹⁵ *Alirón* [En línia]: Tebeosfera.com <<http://www.tebeosfera.com>>

Aquest periodisme satíric feia una crítica radical de l'activitat política. Els temes amb una major presència a les seves pàgines eren els que tenien relació amb la política nacional, l'antidericalisme i l'exèrcit. Les referències al *desastre del 98* i al *problema de España* estaven a l'ordre del dia, en uns temps que el professor i crític Valeriano Bozal va batejar com la *consolidación de la prensa joco-seria*,³¹⁶ un procés que havia agafat embranzida amb la guerra de Cuba i, en menor mesura, amb la insurrecció de Filipines,³¹⁷ probablement perquè el sentiment de proximitat amb les Filipines era menor que amb Cuba i les notícies que n'arribaven eren menys freqüents. Fins i tot quan les esperances de victòria espanyola eren fermes entre la premsa, tot el que passava allà podia servir d'excusa per plasmar-ho en una vinyeta o un dibuix. Era un temps en què els humoristes gràfics eren contractats per les empreses periodístiques com a col·laboradors –per tant, no adscrits a un diari–, fet que els duia a treballar en més d'una publicació alhora.³¹⁸ A més, un mateix diari i un mateix caricaturista podien atacar els polítics conservadors i els liberals en un marge mínim de temps enmig. El sol fet de tenir el poder polític ja era suficient motiu per fer-ne humor.

Era habitual, per tant, veure caricatures realistes de polítics i famosos; això sí, amb una desproporció evident entre cap i cos. La presència de Sagasta i Cánovas en els acudits i les caricatures durant l'inici de la guerra era una constant. Tot i això, segons apunta "Azorín", aquestes mostres no anaven renyides amb l'admiració i l'estima popular cap a aquests dos polítics.³¹⁹ Un recurs habitual en aquestes caricatures era l'ús de metàfores –moltes vegades acompanyades de text, per assegurar-ne la comprensió– o d'imatges per referir-se a conceptes generals. Així doncs, els americans van ser representats en molts dibuixos acompanyats de porcs, i Cuba solia presentar-se com un barril (una cuba) a punt d'esdatar d'on sortien fum o flames.³²⁰

Pel que fa a la redacció, era corrent llegir en vers els textos que acompanyaven les imatges,³²¹ un recurs que durant molts anys s'ha utilitzat profusament per a

---

³¹⁶ BOZAL, V. *La ilustración gráfica del siglo XIX en España*. Madrid: Alberto Corazón, 1979.

³¹⁷ GARCÍA, R.M. «Política y caricatura: el desastre colonial español a los ojos de los humoristas gráficos» A: *Liño: Revista anual de historia del arte*, 5 (1985). Pàg. 115-132.

³¹⁸ *Ibid.*

³¹⁹ GARCÍA, R.M. «Política y caricatura: el desastre colonial español a los ojos de los humoristas gráficos» A: *Liño: Revista anual de historia del arte*, 5 (1985). Pàg. 115-132.

³²⁰ Adjuntem una mostra a Annex 5.

³²¹ Adjuntem una mostra a Annex 6.

l'humor en molts dels seus nivells, des dels clàssics grecs fins als espectacles burlescos del Paral·lel barceloní, amb una època daurada, precisament, en el marge temporal que hem fixat com el moment de més èxit de la sicalipsi.³²² També s'acompanyaven sovint els dibuixos de frases fetes, refranys o citacions històriques.

En un altre àmbit literari, l'any 1910 el madrileny Ramón Gómez de la Serna³²³ inventava les seves famoses *greguerías*, un gènere basat en jocs de paraules i metàfores –algunes d'elles amb un humorisme xocant–, que van convertir-se en un espectacle provocador i que van servir per combatre el pessimisme essencialista que havia nascut amb l'aparició de la Generació del 98:³²⁴

- *Los tornillos son clavos con la raya peinada al medio*
- *El cometa es una estrella a la que se le ha deshecho el moño.*
- *Trueno: caída de un baúl por las escaleras del cielo.*³²⁵

1.3.4. Teatre

Gómez de la Serna va escriure també per al teatre. Un espectacle consumit aleshores per les classes altes de la societat madrilenya, que volien veure obres conservadores tan en la forma com en el fons. Els qui s'hi adaptaven aconseguien èxits comercials i els que provaven altres recursos fracassaven a taquilla. Per aquest motiu van funcionar les obres basades en fets històrics com les que escrivia Eduard Marquina: *Las hijas del Cid* (1908),³²⁶ *Doña María la Brava* (1909),³²⁷ *El Rey Trovador* (1912), o *Cuando florecen los rosales* (1913).³²⁸

---

³²² L'època daurada del Paral·lel. Dir. Albert Closas. TV3, emès l'1 de febrer de 2013.

³²³ Una de les primeres vinyetes que va il·lustrar Miguel Gila durant la seva etapa a *La Codorniz* va ser, precisament, acompanyant un text de Gómez de la Serna a la pàgina 3 de l'edició del 9 de setembre de 1945. Gila signava llavors com a "XIII".

³²⁴ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999

³²⁵ GÓMEZ DE LA SERNA, R. *Greguerías*. Buenos Aires: Colhiue, 1992.

Aquesta barreja de comicitat i poesia va tenir molt d'èxit al llarg del s. XX entre diversos col·legues de Gila. Així mateix, l'humorista José Luis Coll publicava un llibre inspirat en aquest estil –tot i que més centrat en el joc de paraules– i prologat per Camilo José Cela: COLL, J.L.; *El diccionario de Coll*. Barcelona: Planeta, 1975. Amb entrades com: LUGAR. m. Sitio o paraje en la provincia de Lugo. O en otra partes.

³²⁶ DOUGHERTY, D. «Deconstructing the patriarch. Eduardo Marquina's "Las hijas del Cid"». A: *España contemporánea: Revista de literatura y Cultura*, 1 (2004). Pàg. 67-80.

No obstant això, hi va haver una figura que va destacar en aquells temps: Jacinto Benavente. Aquest autor madrileny va aconseguir introduir una alta comèdia amb una estructura ben definida i un text cuidat que incorporava alguns girs del llenguatge de la societat del seu temps. En els seus treballs va ser capaç de posar fi a l'estil grandiloquent i sobreactuat als escenaris i d'afegir crítiques –en la justa mesura– cap a la burgesia, que es poden veure en algunes obres d'aquells anys com *Los intereses creados* (1907), *Señora ama* (1908) o *La malquerida* (1913).

En aquell període, no van tenir la mateixa rebuda del públic teatral autors com l'esmentat Gómez de la Serna o José Martínez Ruiz (“Azorín”), qui a principis del segle XX va escriure: *La marcha de un pueblo está marcada por los libros de sus humoristas*.³²⁹

---

³²⁷ MARCO, A. «Eduardo Marquina, traductor de Chénier y de Prévost». A: *Los clásicos franceses en la España del Siglo XX: estudios de traducción y recepción* (2001). Pàg. 229-236.

³²⁸ DE LEGARDA, A. «Navarra en la obra de Eduardo Marquina». A: *Príncipe de Viana*, 40 (1979). Pàg. 231-266.

³²⁹ AZORÍN. *Clásicos y modernos*. Madrid: Renacimiento, 1913.

2. DE LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL A LA SEGONA REPÚBLICA (1914-1931)

La segona dècada del segle XX és el moment en què els pares de Gila marxen de Madrid a Barcelona per començar una nova vida, primer al pis de dalt de la perruqueria de la tieta Clotilde, germana de l'àvia paterna –al número 18 de la ronda de Sant Antoni–, i dos mesos més tard en un pis al barri de la Barceloneta.³³⁰ Tot i aquesta visita, seguirem centrant els esforços a dibuixar la realitat madrilenya d'aquells anys, tenint en compte que l'estada a Barcelona va ser de només uns quants mesos. Després de la mort del pare el gener de 1919, Jesusa Cuesta, la mare, va tornar cap a Madrid, on Gila naixeria el 12 de març.³³¹ Assegurava l'humorista en les seves memòries que la seva mare no li parlaria del decés patern fins al cap de molts anys.³³²

Els avis serien, al cap de poc temps de néixer, els qui s'encarregarien de la criança i l'educació del nét –que la mare aniria visitant de tant en tant. Feia molts anys que estaven afincats al pis del carrer Zurbano 68 de Madrid.

La Primera Guerra Mundial serà també un referent que apareixerà en el debut de Gila en un teatre, el 24 d'agost de 1951, quan, vestit de militar, preguntava a una senyora:

–¿Usted sabe si esta es la guerra del 14?

–Esta es la del 22, la del 14 es más abajo.

–¿Usted sabe a qué hora abren?

–No creo que tarden mucho porque ya han tocado la trompeta.³³³

---

³³⁰ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

³³¹ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

³³² GILA, M. *Un poco de nada*. Barcelona: Planeta, 1976.

³³³ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

2.1. Espanya durant la Primera Guerra Mundial

El 28 de juny de 1914, Alfons XIII rebia un telegrama de l'ambaixador espanyol a Viena, Antonio de Castro, que anunciava l'assassinat de l'arxiduc Francesc Ferran d'Àustria.³³⁴ Un mes després, el 28 de juliol, Àustria-Hongria dedarava la guerra a Sèrbia.

L'esdat de la Primera Guerra Mundial hauria generat discussions delicades dins del govern espanyol entre germanòfils i francòfils,³³⁵ si no hagués estat per l'acord majoritari sobre la inconveniència de participar-hi. O, més ben dit, sobre la necessitat de mantenir-se neutrals. En un context marcat per la inestabilitat política i les limitacions econòmiques, militars i navals, no fer-ho hauria estat pràcticament quedar abocats a la ruïna: prendre part activa en la guerra suposava per a Espanya optar a poc i exposar-se a pèrdues terribles.³³⁶ L'any 1914, Espanya era un país de 20 milions d'habitants, amb un analfabetisme entre el 62-66% i amb una esperança de vida de 34 anys. El 70% de la població vivia al camp, el comerç era dèbil i la indústria era petita, dependent de la mineria i centrada bàsicament a Catalunya i el País Basc, amb uns empresaris *cuelllicortos*, que no s'atreuen a treure el cap, com apunta l'historiador Juan Pando.³³⁷

Pel que fa a la potència militar, havia perdut prop de 60.000 soldats a la guerra de Cuba, i n'hi quedaven uns 130.000-135.000, tres quartes parts dels quals es trobaven en aquells anys al Marroc.³³⁸ Espanya era un dels països més pobres d'Europa, tenia un govern feble i, pel que fa a la tecnologia armamentística, no estava al nivell dels països bel·ligerants en una guerra en què es van arribar a utilitzar per primera vegada les armes químiques. Amb tot això, Azaña resumia que la neutralitat espanyola va ser el resultat de la indefensió davant la falta d'exèrcit i diplomàcia.

---

³³⁴ Arxiu General del Palau Reial. Caixa 15.252. Expedient 2. Telegrama xifrat de l'ambaixador d'Espanya a Viena, Castro, al secretari particular del rei, Torres, de 28 de juny de 1914.

³³⁵ Els aliadòfils apostaven per recollir els fruits d'una postguerra democràtica i els germanòfils compartien les idees d'Alemanya de jerarquia, autarquia, ordre i imperi.

³³⁶ La noche temática. Un siglo de la Gran Guerra. Dir. Cecilia Hernández. Televisió Espanyola, emès el 28 de juny de 2014.

³³⁷ Documentos. España en la Primera Guerra Mundial. Dir. Mamen del Cerro. Ràdio Nacional d'Espanya, emès el 29 de juliol de 2014.

³³⁸ THOMAS, H. *Cuba. La lucha por la libertad*. Barcelona: Debate, 2011.

Amb aquesta situació, el 7 d'agost el govern espanyol publicava el text següent a la *Gaceta*:

Declarada, por desgracia, la guerra entre Alemania, de un lado, y Rusia, Francia y el Reino Unido de la Gran Bretaña e Irlanda, sucesivamente, de otro, y existiendo el estado de guerra en Austria Hungría, el gobierno de S. M. se cree en el deber de ordenar la más estricta neutralidad a los súbditos españoles, con arreglo a las leyes vigentes y a los principios de derecho público internacional.

*En su consecuencia, hace saber que los españoles residentes en España o en el extranjero que ejercieren cualquier acto hostil que pueda considerarse contrario a la más perfecta neutralidad, perderán el derecho a la protección del gobierno de S. M. con arreglo a las leyes de España.*³³⁹

Tot i això, els països bel ligerants tampoc no van deixar que aquesta neutralitat fos real i van exercir les pressions necessàries, sabent que Espanya necessitava mantenir contactes amb les potències per poder subsistir.³⁴⁰ Francesc Cambó apuntava que Espanya era neutral perquè no podia ser una altra cosa, unes paraules similars a les del comte de Romanones. Romanones, portaveu del Partido Liberal i president en nombroses ocasions del govern espanyol, publicava el 19 d'agost de 1914 a *Universal*:

España, pues, aunque se proclame otra cosa desde la Gaceta, está, por fatalidades económicas y geográficas, dentro de la órbita de atracción de la Triple Inteligencia; el asegurar lo contrario es cerrar los ojos á la evidencia; España, además, no puede ser neutral, porque, llegado el momento decisivo, la obligarán a dejar de serlo

La neutralidad que no se apoya en la propia fuerza está a merced del primero que, siendo fuerte, necesite violarla; no es la hora oportuna para hablar de la indefensión en que se halla España, Baleares, Canarias, Las Rías Bajas y las Altas Rías de Galicia, si pudieran hablar, si les fuera dable posible quejarse ¡qué cosas dirían!, ¡qué tremendas imprecaciones

---

³³⁹ ESPANYA. Parte oficial. Ministerio de Estado. Sección de Política. *Gaceta de Madrid*, 7 d'agost de 1914, núm. 219, pàg. 306.

³⁴⁰ Espanya necessitava el carbó britànic o el cotó provinent dels Estats Units. A: Documentos. España en la Primera Guerra Mundial. Dir. Mamen del Cerro. Ràdio Nacional d'Espanya, emès el 29 de juliol de 2014.

*habríamos de escuchar! Cualquiera de los beligerantes que necesite de estos puntos, ¿quién le impedirá ocuparlos?*³⁴¹

El professor d'història contemporània de la Universitat de Girona Maximiliano Fuentes apunta que es distingia aleshores entre neutralitat benevolent amb els aliats i neutralitat a seques.³⁴² I el director de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia de Roma, Fernando García Sanz, aporta un punt interessant: a principis de segle, Espanya va estar treballant per no tenir cap conflicte internacional en cas de guerra; per tant, no hi ha cap tractat ni cap conveni que l'arrossegui cap a un dels beligerants.

Pel que fa a la monarquia, també es produïa una situació de difícil equilibri. Alfons XIII estava emparentat amb els dos bàndols. Era fill de Maria Cristina d'Habsburg, arxiduchessa d'Àustria, i estava casat amb Victòria Eugènia de Battenberg, néta de la reina Victòria d'Anglaterra. Llinatges a banda, el rei treballava des de l'inici del seu regnat per convertir el país en una potència més i intentava mantenir bona relació amb tots dos bàndols. Hi havia simpaties monàrquiques entre el kàiser Guillem II i el rei Alfons XIII, una bona sintonia que s'havia vist en la trobada a Vigo del 15 i 16 de març de 1904³⁴³ i en la correspondència postal entre els dos caps d'estat durant tot el conflicte. El 19 de gener de 1918, Alfons XIII acabava una carta adreçada a Guillem II amb aquestes paraules:

Me congratulo de que abí sepan reconocer y apreciar la conducta noble del pueblo español, con relación a tu País...

... tu más leal amigo, hermano y primo que te abraza.

*Alfonso XIII*³⁴⁴

---

³⁴¹ FIGUEROA, A. *Neutralidades que matan*. "Universal" (19 de setembre de 1914).

³⁴² FUENTES, M. *España en la Primera Guerra Mundial. Una movilización cultural*. Madrid: Akal, 2014.

³⁴³ RICO, J. *La entrevista de don Alfonso XIII y Guillermo II en la ría de Vigo*. "ABC". Madrid (28 de febrer de 1961).

³⁴⁴ Alfons XIII a Guillem II, Palau de Madrid, 19 de gener de 1918, PAAA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts): *Spanien 61*, R 12005. Citat per: PONCE, J. «La neutralidad española durante la Primera Guerra Mundial: nuevas perspectivas». A: *Ayeres en discusión: temas clave de Historia Contemporánea hoy*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Las Palmas de Gran Canaria (2008). Pàg. 159-173.

El convençiment alemany que la corona espanyola els era favorable va arribar a permetre que bona part dels mandataris del país germànic compreguessin els acostaments d'Espanya a França i Anglaterra per imperatius de proximitat física i de salvaguarda de les seves possessions. Els alemanys sabien que si Madrid prenia partit per Berlín, Espanya perdria les Balears i les Canàries i també les seves connexions amb els ports més importants i amb el Marroc, atacs dels quals Alemanya no podria protegir-la.³⁴⁵

Hi va haver, però, un moment de tensió amb Alemanya, els anys centrals del conflicte, quan els germànics van iniciar un enfonsament indiscriminat de vaixells en la coneguda com a guerra submarina –un dels fets que va propiciar l'entrada dels Estats Units a la guerra.³⁴⁶ Els alemanys van enfonsar 12,5 milions de tones d'embarcacions.³⁴⁷ Arran d'aquests atacs, Espanya va perdre un centenar d'homes i 87 vaixells, un 20% de la seva flota, ressentida ja per les pèrdues a Cuba. Unes informacions que, a partir de 1916, anaven apareixent constantment als diaris.³⁴⁸ El govern Romanones calculava aleshores en quin moment hauria d'intervenir-hi, mentre els aliats entenien la passivitat espanyola com una mostra de col·laboracionisme amb els alemanys. El 7 d'abril, *El País* redamava a l'editorial una resposta contundent:

En Lieja nos fusilaron los alemanes a cinco compatriotas. Los alemanes nos hundieron en el mar el «Isidoro», los alemanes causaron la muerte del maestro Granados, los alemanes han torpedeado el «Vigo». (...) Es preciso evitar que siga Alemania hundiendo en el mar barcos españoles. Sin jactancias ridículas, pero sin abyectas sumisiones, debemos todos —el que no lo haga no será un germanófilo, sino un traidor— apoyar las reclamaciones del

---

³⁴⁵ Íbid.

³⁴⁶ Alguns estudis apunten que l'enfonsament del transatlàntic britànic *Lusitania*, torpedinat per un submarí alemany, va desencadenar l'entrada dels Estats Units a la guerra. Tot i això, l'enfonsament es va produir el 1915 i els Estats Units no van entrar a la guerra fins al 1917 A: [Para todos La 2. Debate: 100 años de la Primera Guerra Mundial. Dir. Joaquim Cuixart. Televisió Espanyola. Emès el 12 de febrer de 2014.]. Això se sumava a l'espionatge que Alemanya havia fet dels Estats Units des de Mèxic i que va concloure amb el telegrama Zimmermann, una proposta a Mèxic per fer-los costat mantenint la neutralitat dels seus veïns i, en cas de fracàs, ajudar-los a recuperar els territoris conquerits pels Estats Units. A: RINKE, S. «Alemania y México entre la Primera Guerra Mundial y la gran depresión, 1918-1933». A: *Dimensión antropológica*, 39 (2007).

³⁴⁷ Durant aquests anys no hi havia un registre del material que portaven els vaixells per evitar, precisament, que els enfonsessin. L'efecte d'aquesta mesura, però, va ser el contrari de l'esperat.

³⁴⁸ Una de les notícies més destacades va ser la de la mort del compositor Enric Granados, que va perdre la vida després de l'enfonsament del *Sassex*. Granados no va caure a l'aigua en el moment de l'impacte, sino que s'hi va llançar després per salvar la seva dona, Amparo, i va morir ofegat. A: WALTER, C. «The Death of Enrique Granados: Context and Controversy.» A: *Anuario Musical*, 65, 2010. Pàg. 133-144.

*Gobierno, que en estos casos, y sea cual fuere, debe representar al pueblo español en su totalidad.*³⁴⁹

Finalment, Romanones se'n va cansar i va negociar amb els aliats les condicions per entrar a la guerra, però no seria fins a l'agost del 1918 que el govern de Maura anunciava a Berlín que se substituïen els bucs enfonsats pels vaixells alemanys que estiguessin ancorats als ports espanyols. Berlín va respondre lliurant a Espanya sis vapors com a indemnització i amb la intenció de calmar els ànims de Madrid en un moment en què els imperis centrals anaven perdent forces i Espanya s'anava acostant més als aliats.

No era la primera vegada que Espanya jugava a dues bandes amb les potències centrals i amb els aliats. Malgrat les recriminacions espanyoles a la diplomàcia de la Gran Bretanya d'haver-los girat l'esquena durant el seu enfrontament amb els Estats Units a la guerra de Cuba, l'any 1904 –precisament quan Guillem II i Alfons XIII eren a la ria de Vigo– França, Gran Bretanya i Espanya signaven un acord per delimitar quines zones del Marroc corresponien a cadascun dels països. El territori nord-africà seria també motiu d'interès per als alemanys, que, disconformes amb aquest pacte, forçarien la Conferència d'Algesires l'any 1906, que tornaria a fixar les fronteres d'influència de cadascun d'aquests països i el compromís del pagament del deute que el Marroc tenia amb Alemanya. Les tensions al voltant del Marroc van passar, a més, per la dedaració de Cartagena de 1907,³⁵⁰ l'acord francoalemany de 1909, la intervenció militar francesa de Fes el 1911 o el conveni francoespanyol de 1912,³⁵¹ sempre al voltant del repartiment dels territoris marroquins.

El Marroc, per tant, es va convertir també en una de les mostres dels xocs de les potències a la Primera Guerra Mundial. Per tant, si bé Espanya es va mantenir oficialment neutral durant el conflicte, havia estat present en algunes de les diverses negociacions sobre el Marroc, coneixia les tensions que es vivien a Europa i mantenia

---

³⁴⁹ REDACCIÓ. *Nuevos actos de piratería. Torpedos germanófilos. Lo del «Vigo»*. “El País” Madrid (7 d'abril de 1916). Pàg. 1.

³⁵⁰ ROSAS, E. «Las ‘Declaraciones de Cartagena’ (1907): Significación en la política exterior de España y repercusiones internacionales» A: *Cuadernos de historia moderna y contemporánea*, 2 (1981). Pàg. 213-230.

³⁵¹ LÓPEZ-HERMOSO, E. «De la *Declaración y Convenio hispano-franceses relativos a Marruecos* (1904) al *Acuerdo hispano-francés sobre Marruecos* (1912)» A: *Ab initio*, 1, 2010. Pàg. 123-148.

acords amb els països enfrontats, fet que no li va permetre aïllar-se del tot de la Gran Guerra.

2.1.1. Les llacunes de la neutralitat espanyola

Amb motiu de la celebració del centenari de l'inici de la Primera Guerra Mundial, l'any 2014 van aparèixer un bon nombre de llibres i material audiovisual que repassaven aspectes com ara la gènesi de la guerra o la tecnologia militar de l'època.³⁵² A Espanya, s'hi va publicar força material que matisava la neutralitat espanyola, una declaració institucional feta a mitjan 1914 que no va impedir col·laboracions diverses amb importants rèdits econòmics.

Si bé, com apuntàvem, Espanya no era important com a potència militar, la seva situació geogràfica enmig de l'Atlàntic, Àfrica i el Mediterrani i la proximitat a alguns dels combatents de la guerra la convertien en una zona amb un alt valor estratègic. Els bel·ligerants, a més, interceptaven contínuament les comunicacions espanyoles, fet que va permetre que al final de la guerra Europa conegués molts detalls del funcionament del dia a dia espanyol.

2.1.1.1. ELS SERVEIS SECRETS

En un enfrontament de les dimensions de la Primera Guerra Mundial, Espanya va passar a ser l'escenari més gran dels serveis secrets. L'any 1917, superava en professionals i en diners la mateixa Suïssa, que el cinema va convertir posteriorment en el territori que s'acostuma a associar amb aquestes tasques.

Una mostra d'això va ser la ubicació a Espanya d'algunes de les seus de l'espionatge i el contraespionatge europeu. Es parlava del passeig de la Castellana madrileny com del barri dels espies. A uns cinc quilòmetres d'allà, hi ha el cas més famós de l'espionatge europeu d'aquell temps, el de Margaretha Geertruida Zelle ("Mata Hari"), allotjada al Ritz de Madrid fins a la seva detenció –i posterior mort–

---

³⁵² CLARK, C. *Sonámbulos. Cómo Europa fue a la guerra en 1914*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2014.

el 13 de febrer de 1917 a mans dels francesos.³⁵³ També des de dins del país s'havia jugat aquesta carta: Pilar Millán-Astray –la germana del fundador de la Legió espanyola– havia fet diners com a espia, treballant en operatius en què havia arribat a aconseguir documents secrets de l'ambaixador britànic.³⁵⁴ A banda de professionals de l'espionatge, hi va haver diversos espanyols que van intercanviar informació per diners amb els països en conflicte, persones que bé podien treballar per a un bàndol o per als dos alhora. Entre els més cotitzats hi havia els policies.

Els serveis secrets van fer, també, tasques per aconseguir que la intel·lectualitat espanyola es decantés pels seus postulats. Hi havia, per tant, una premsa espanyola dividida pels interessos foranis gràcies a la compra de diaris i a la llavors anomenada *subvenció* de periodistes. El cas més destacat va ser el de la revista *España* que dirigia Ortega y Gasset; un dels referents culturals de l'època³⁵⁵ –amb col·laboracions d'Azaña, Unamuno, Maeztu, etc.– que el 1915 va estar a punt de tancar i que l'any següent reflatava gràcies a les aportacions econòmiques d'Anglaterra, França i Itàlia. Independentment del bàndol amb què simpatitzaven, els intel·lectuals veien en el conflicte una oportunitat per modernitzar Espanya. El dia 7 d'octubre de 1918, Ortega y Gasset ho defensava així en un article al diari *El Sol*:

*Y la paz viene y España está menos presta que nunca para hacerse su lugar en el tiempo nuevo que alborea. Había de traer la paz, por algún mágico destino, la mejor fortuna a nuestro país, y nos serviría de nada, porque no tenemos órgano creado para recibirla.*³⁵⁶

Aquest interès per comptar amb el suport d'Espanya creixia a mesura que s'apropava l'any 1916, quan les potències centrals veien que les seves forces s'equilibraven cada vegada més amb les dels aliats. En una guerra més igualada, una bona opció per fer decantar la balança era indoure nous bel·ligerants. Així doncs, les peticions que feia Espanya a l'inici de la guerra –Gibraltar, Tànger i la lliure intervenció a Portugal–, que van ser rebutjades pel poc servei que podia fer l'Exèrcit

---

³⁵³ En días como hoy. Dir. Juan Ramón Lucas. Radio Nacional d'Espanya, emès el 13 de febrer de 2012.

³⁵⁴ GARCÍA, F. *España en la Gran Guerra. Espías, diplomáticos y traficantes*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2014.

³⁵⁵ Ortega y Gasset, juntament amb intel·lectuals com Madariaga, Américo Castro, Azaña, Gabriel Miró, Marañón, Pérez de Ayala i Gómez de la Serna forma part del que alguns autors han anomenat la Generació del 14. A: GARCÍA-OSUNA, C. «Generación del 14». A: *El Cultural* (revista del diari "El Mundo"), (22 de maig de 2002).

³⁵⁶ ORTEGA, J. *La paz y España. Esta hora suprema nos encuentra desprevenidos*. "El Sol". Madrid: (7 d'octubre de 1918). Pàg. 1

espanyol a les batalles, cap a la meitat del conflicte es van anar tenint en compte. Alemanya ho va arribar a oferir al govern de Dato, que llavors ho va rebutjar, però que va portar Alfons XIII a sondejar París i Londres sobre l'annexió de Portugal. En aquest cas, si bé el projecte no es va tirar endavant, s'ha descobert que Anglaterra ho va arribar a estudiar.

Més enllà de tot això, la posició d'Espanya a la guerra es va centrar en un paper més parasitari o simbiòtic, depèn de com se'n vulgui fer la lectura. L'anunci internacional era que Espanya s'ocuparia de garantir els drets dels presoners de guerra, una tasca d'ajuda que va dur a terme a través de l'Oficina Pro-cautivos però que va servir també com a excusa per ser als països bel·ligerants defensant altres interessos, especialment els econòmics.

Durant el primer mes de guerra, França va patir 350.000 baixes, de les quals 150.000 van ser detinguts, uns presoners que no tenien dret a avisar les seves famílies, les quals, per tant, no podien localitzar-los i vivien la situació amb angoixa. El mateix va passar en els altres països. A partir d'aquest moment, va néixer el que es coneix com la guerra de les cartes, període en què els familiars dels detinguts van demanar als països neutrals –principalment a Espanya i Suïssa– que els donessin un cop de mà per saber on eren els detinguts. Cada mes arribaven al Palau Reial unes 50.000 cartes d'arreu. L'Oficina Pro-cautivos va rebre mig milió de documents i va atendre 221.000 peticions entre el juny de 1915 i el febrer de 1921. Aquesta tasca la va liderar Alfons XIII, que va ser mereixedor d'un gran reconeixement internacional un cop acabada la guerra.

2.1.2. L'economia espanyola durant la Primera Guerra Mundial

Com hem pogut veure al llarg de la història més recent, molts dels països que es mostren neutrals durant les guerres que enfronten els seus veïns aconsegueixen importants rèdits econòmics. Així doncs, com apunta l'historiador José Varela Ortega –nét d'Ortega y Gasset–, Espanya va aprofitar aquella *orgia sagnant* exportant

a dues bandes,³⁵⁷ una estratègia utilitzada per Espanya durant la Primera Guerra Mundial però a la qual també va recórrer, per exemple, Suècia en la segona.³⁵⁸

La neutralitat va permetre a les institucions espanyoles continuar la seva tasca de reflatament del país després de la desfeta de Cuba, mentre que les potències europees no només havien d'aturar el seu desenvolupament habitual, sinó que acumulaven pèrdues destacades. Per exemple, Anglaterra va multiplicar per deu el seu deute durant aquests anys o, més greu encara, Alemanya el va multiplicar per quaranta.

A Espanya, si bé és cert que no tots els sectors es van beneficiar del conflicte, n'hi va haver alguns, com la banca, les elèctriques, les papereres, les metal·lúrgiques – especialment les dedicades a l'acer– o les empreses de tractament i exportació de determinats minerals, que en van sortir molt reforçats.³⁵⁹ Així doncs, per exemple, les drassanes de Bilbao van viure aquells anys com un gran moment econòmic. Els seus entre 30.000 i 40.000 treballadors van passar de cobrar un salari de 5 pessetes el 1914 a cobrar-ne 11 el 1918. També en aquesta línia, la Hispano-Suïza va arribar a fer gairebé tots els nous motors de l'aviació francesa. Fins i tot van sol·licitar la instal·lació d'una fàbrica en territori gal perquè no donaven l'abast a la demanda. A banda d'això, als francesos també els van caldre 20.000 cavalls al mes per repondre baixes, bestiar que passava pel túnel de Canfranc en tandes de fins a 3.000 animals amb el consentiment de la monarquia.³⁶⁰

L'historiador Borja de Riquer hi afegeix que, durant els anys de la guerra, el Banc d'Espanya va triplicar els seus dipòsits i que la creació de societats es va duplicar. Si entre 1911-1915 es van crear 6.273 empreses, en el període 1916-1920 en van aparèixer 12.454. La pesseta era aleshores una moneda forta. A això cal sumar-hi la revifada de l'agricultura –va créixer un 27%–, un sector que encara que no va acabar de donar la volta al marcador negatiu amb què iniciava el segle, va millorar ostensiblement en zones com València i Xerès, on es va apostar per l'exportació de

---

³⁵⁷ La noche temática. Un siglo de la Gran Guerra. Dir. Cecilia Hernández. Televisió Espanyola, emès el 28 de juny de 2014

³⁵⁸ Íbid.

³⁵⁹ Espanya va proveir metalls estratègics com el coure, el ferro o el zinc, amb què els aliats van poder fabricar armament. Probablement sense l'ajuda d'Espanya haurien perdut la guerra per dèficit d'aquests minerals. També es va exportar també wolfram, un material necessari per a la construcció, per exemple, de cuirasses. A: Documentos. España en la Primera Guerra Mundial. Dir. Mamen del Cerro. Ràdio Nacional d'Espanya, emès el 29 de juliol de 2014.

³⁶⁰ LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi* (1965). Pàg. 73-101.

productes. De la mateixa manera, més de 200.000 jornalers espanyols van treballar a la verema a França mentre els homes francesos eren al front.³⁶¹ L'historiador Juan Pando es refereix a aquella Espanya com *el rebost d'Europa*.³⁶²

Entre 1915 i 1919, Espanya va aconseguir un superàvit als seus comptes que li va permetre netejar una part del deute. No obstant això, aquesta suposada bona notícia –des d'un punt de vista estrictament econòmic– no es va acabar de gestionar prou bé, i va tenir diveses conseqüències.

2.1.2.1. MALA DISTRIBUCIÓ DE LA RIQUESA

L'augment dels comptes de les empreses espanyoles va anar acompanyat d'un gran procés inflacionista. Com que una partida molt important de la producció es destinava a l'exportació, la que quedava a l'interior era més petita. Això va elevar el cost de la vida un 40%, mentre que l'augment real de la renda per habitant entre 1914 i 1922 va ser d'un 1,1%. Les oligarquies milloraven les seves condicions i apareixien els *nous rics* mentre la gran massa de treballadors s'empobria. L'historiador Manuel Ros Agudo explica que tot el capital aconseguit per la classe empresarial espanyola es va destinar a l'especulació immobiliària i a la compra de terrenys i edificacions. A això cal afegir-hi el contraban, que cada vegada era més evident, encara que els països bel·ligerants havien elaborat una llista de productes bàsics amb què no es podia comerciar –una llista que no respectava ningú. Així doncs, per exemple, un productor d'arròs podia guardar una part de la collita i, sense estar subjecte a cap preu de venda i davant l'escassetat de productes a l'interior del país, vendre-la al millor postor. Una pràctica que no només feien alguns agricultors, sinó també grans corporacions com la Banca March, que dedicava una part de les seves ocupacions a la compravenda de tabac, amb el beneplàcit de països com la Gran Bretanya, que fins i tot li havia permès l'ús de les seves banderes per navegar.³⁶³

Tot plegat va desembocar en tres crisis: la crisi militar, el moviment regionalista i la vaga general revolucionària. El 1917, començava un període amb una

---

³⁶¹ La noche temática. Un siglo de la Gran Guerra. Dir. Cecilia Hernández. Televisió Espanyola, emès el 28 de juny de 2014

³⁶² Documentos. España en la Primera Guerra Mundial. Dir. Mamen del Cerro. Ràdio Nacional d'Espanya, emès el 29 de juliol de 2014.

³⁶³ *Ibid.*

marcada voluntat de renovació que rellançava la voluntat de canvi de les institucions que ja havia aparegut després de la derrota de 1898.

2.2 El Sexenni Crític

2.2.1. Les tres crisis de 1917

2.2.1.1 LES JUNTES MILITARS DE DEFENSA

El desembre de 1915, les protestes de l'Exèrcit van posar fi al govern de Dato. La classe militar era molt propera al rei Alfons XIII, que en el seu discurs de coronació, el 17 de maig de 1902, ja havia tingut paraules d'admiració cap als *soldados y marinos*:³⁶⁴

Al tomar por mí mismo el mando de los Ejércitos de mar y tierra, con arreglo a la ley fundamental de la Monarquía, me apresuro a cumplir un deber muy grato para mi corazón. Como Rey, como general, como español y como soldado, yo saludo en vosotros a los representantes de nuestras glorias militares y de nuestra grandeza nacional.

*Valor, energía, perseverancia, disciplina, patriotismo, todo lo tenéis: de todas estas virtudes podéis hacer alarde, y dichoso mil veces aquel que las posee; dichoso mil veces el caudillo afortunado que os guíe y dirija en el día del combate, porque ese está seguro de vencer o morir con honra.*³⁶⁵

A partir d'aquell moment, l'Exèrcit va anar tenint cada vegada una major intervenció en la vida pública y en el poder civil. Va anar guanyant poder i força. I arran d'això, els militars van ser els primers a protestar l'any 1917, membres d'una institució arcaica, mal dotada i amb un excés d'oficials que comptava, a més, amb un sistema d'ascensos arbitrari que incomodava la major part dels membres del cos. Per combatre situacions com aquesta, es van crear les Juntes Militars de Defensa, que eren mal vistes per alguns comandaments, que van arribar a prohibir-les i, davant la negativa dels integrants de la Junta Superior, van detenir-ne els integrants el 26 de

---

³⁶⁴ Aquest era el títol del discurs que Alfons XIII va dirigir als militars el dia de la seva coronació.

³⁶⁵ ALFONS XIII. *El Rey al Ejército y la Armada*. "La época". Madrid. (18 de maig de 1902). Pàg. 1.

maig a Barcelona. Aquesta detenció va desencadenar diverses tensions al cos i la publicació l'1 de juny de 1917 del Manifest de les Juntes Militars de Defensa. S'hi demanava la rehabilitació dels arrestats, la garantia que no es prendrien represàlies contra ells i el reconeixement oficiós de les Juntes Militars de Defensa. El manifest protestava així contra els nomenaments:

A estas causas de malestar crónico se han añadido últimamente las producidas por la injerencia del favor, que anulan el mérito y desmoralizan al que, para lograr un beneficio que se le debe, tiene que mendigarlos del personaje influyente, arrastrando a sus pies su dignidad; los causados por selecciones injustas, por amortizaciones onerosas y no equitativas en relación con los demás funcionarios del Estado; y, en fin, por el convencimiento adquirido de que no terminará nunca sus males, que a nadie interesan, pues han sido muchos los proyectos de reformas, y ni en ellos se veía cariño ni ninguno llegó a cristalizar; otros muchos motivos de disgusto y malestar existen que no es necesario enumerar, pues los dichos son los principales.

També demanava democràcia interna a les juntes:

*Sólo podrá tomarse un acuerdo cuando en la votación que le preceda obtenga a su favor las dos terceras partes de la suma de los votos en pro y en contra, no contándose como asistentes los que se abstengan. Todo acuerdo tomado en otra forma será nulo.*³⁶⁶

El text afegia que aquestes peticions s'havien de fer efectives en un marge de dotze hores. El govern ho va entendre com un ultimàtum a Alfons XIII.³⁶⁷ El rei va acabar cedint a la pressió militar, les juntes van legalitzar-se i amb elles va caure el govern liberal de García Prieto –que va dimitir el 9 de juny–,³⁶⁸ el tercer que queia des de l'inici de la guerra.

---

³⁶⁶ LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi*, 15, 1965. Pàg. 73-101.

³⁶⁷ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

³⁶⁸ REDACCIÓN. *El rey ratifica los poderes a García Prieto*. “El Debate”. Madrid (10 de juny de 1917) Pàg. 4

2.2.1.2. ELS REGIONALISMES

El 8 de juny, el dia abans de la caiguda del govern de García Prieto, Ramon d'Abadal i Francesc Cambó dirigien a l'encara president espanyol el telegrama següent:

Juzgamos obra perturbadora y revolucionaria que las crisis se sucedan y los gobiernos ocupen el poder por la sola voluntad de la Corona, convertido de hecho el único poder sobre el que pesa tremenda responsabilidad, sin que el Parlamento sea convocado y sin que el país tenga órgano de expresión ni medio de obtener normalmente satisfacción a sus ansias renovadoras. En el momento actual de honda transformación es imposible que siga por más tiempo sin producir desastres irreparables la vacuidad y la ficción de la vida política española.³⁶⁹

La caiguda del govern de García Prieto va ser una mostra de l'esquerdament de la tradicional alternança política entre conservadors i liberals; d'una banda, per les seves crisis internes i per les polítiques del nou rei, i, de l'altra, per la pressió de les Juntas Militars de Defensa. A més, hi havia la pressió que exercia la Lliga Regionalista en contra del que es definia com un bipartidisme caduc. Aquesta alternança de partits ja s'havia esquerdat l'any 1906 amb l'aparició de Solidaritat Catalana.

El juliol de 1917 es convocava a Barcelona una assemblea de parlamentaris que redamava una descentralització d'Espanya i la convocatòria d'eleccions per crear unes noves corts constituents. El nou president espanyol, Eduardo Dato —que duia poques setmanes al capdavant del govern, però que ja havia exercit anteriorment el càrrec, com molts dels seus antecessors—, declarava l'assemblea il·legal i separatista, i a finals de juliol la dissolia per la força.³⁷⁰

---

³⁶⁹ PABON, J. *Cambó*. Barcelona: Alfa, 1952.

³⁷⁰ LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi*, 1965. Pàg. 73-101.

2.2.1.3. LA REVOLUCIÓ DELS TREBALLADORS

La tercera branca de les crisis de 1917 va ser la que van protagonitzar els treballadors, que ja feia temps que veien que la deriva del govern i la indústria els perjudicava notablement.

A finals de 1916 sortia aquest text a *La Gaceta de la Bolsa*, que ràpidament van recollir altres diaris:

En España, unos cuantos cientos de seres privilegiados improvisan fabulosas fortunas comerciando con el hambre nacional; y mientras ellos triunfan y gozan, el país perece, el comercio se arruina, la industria se paraliza, la falta de trabajo aviva la emigración, aun a despecho de los riesgos que la navegación ofrece, porque entiende el peligro problemático de perecer en el mar a la evidencia de ser víctimas de la miseria, la elección no es dudosa, y entre todas las clases sociales cunde el malestar precursor de las grandes catástrofes.

*Y mientras tanto, los hombres que rigen los destinos del país, los que tienen la responsabilidad del Gobierno, ¿qué hacen? Pues esos hombres que hace trece meses pidieron airadamente el Poder, acuciados, según ellos, por la urgente necesidad, (...) viajan, cazan, saludan alegremente, la feliz, para ellos, entrada del año nuevo, y como suprema medida salvadora, acuerdan amordazar a la Prensa para que ésta calle y el pueblo no se entere de las causas principales que le han traído a la miserable situación en la que se encuentra.*³⁷¹

Els treballadors estaven animats per les notícies que anaven arribant sobre la revolució que s'estava produint en aquells temps a Rússia.

Després de l'aprovació de les Juntes Militars de Defensa i de la creació i dissolució de l'assemblea de parlamentaris, el mes d'agost de 1917 la tensió social tocava sostre. Els obrers, que ja feia mesos que redamaven augments salarials, es van anar afiliant a la UGT i la CNT per impulsar un canvi polític i econòmic. A això se sumava la convocatòria d'una vaga general aquell mes per part del sindicat socialista. Un dels seus representants, Marcel·lí Domingo, demanava als soldats que s'alcessin contra el règim establert.³⁷² La vaga també va ser reprimida amb duresa amb el

---

³⁷¹ REDACCIÓ. *Balance de situación*. "La Acción". Madrid (8 de gener de 1917).

³⁷² REDACCIÓ. *Conferencia de Marcelino Domingo (en el teatro de verano)*. "El Luchador. Diario republicano" Alacant (17 d'agost de 1923). Pàg. 1-3.

resultat de 71 morts, centenars de ferits i la detenció dels organitzadors. Alfons XIII veia darrere de tot això una conxorxa internacional per fer caure la monarquia.

La burgesia espanyola encara no s'havia revolucionat com a la resta d'Europa, però era conscient del seu poder i estava disposada a fer-se sentir. La burgesia perifèrica va intentar recolzar-se en el proletariat pensant que era fàcil de dominar, però la consciència de classe apareguda entre els treballadors pels volts de 1917 xocava amb les ambicions d'una burgesia no interessada en una revolució d'esquerres i proletària i que, a més, veia com els treballadors feien un pas que anava més enllà dels seus dominis.³⁷³

També cal fer menció de l'augment de l'índex d'atur, originat per la immigració arran de la guerra a Europa, l'aturada de l'emigració cap a Amèrica pel mateix motiu i el trasllat dels camperols a la ciutat. Tot plegat desembocaria en una crisi crònica al camp i en un increment del nombre de vagues:³⁷⁴

			Resultats		
Any	Nombre de vagues	Nombre de vaguistes	Guanyades	Transigides	Perdudes
1914	212	49.267	31%	28%	41%
1917	306	71.440	26%	45%	29%
1920	1.060	244.648	20%	54%	26%

Els treballadors van aconseguir, amb les protestes, que se'ls anés tenint més en compte, ja fos per justícia o per la por que polítics i patronals tenien a una base del treball que cada vegada prenia més consciència de classe. Així doncs, quan s'estava a punt de complir la segona dècada del segle XX, els obrers havien aconseguit diverses millores de les condicions laborals, com ara la jornada de vuit hores signada per Romanones el 3 d'abril de 1919, precisament després de la vaga de La Canadenc a Barcelona.³⁷⁵

³⁷³ LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi* (1965). Pàg. 73-101.

³⁷⁴ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

³⁷⁵ L.M.O. *Las ocho horas, una conquista histórica*. "ABC". Madrid (8 d'octubre de 2009).

2.2.2. Camí de la dictadura militar

Les mesures dràstiques adoptades pel govern espanyol no van resoldre els problemes interns que arrossegava el país. Els militars estaven decidits a canviar la manera de fer política, el regionalisme prenia encara més força amb els projectes impulsats per la Mancomunitat de Catalunya i la societat vivia un temps de lluita de classes –amb la creació de sindicats i patronals– i d'incertesa i por; eren els anomenats *anys del pistolisme*, en què no parava de pujar el nombre d'atemptats. Espanya, doncs, no va aprofitar la guerra per recuperar-se del desastre del 98, sinó que es va enfrontar a nous conflictes interns.

Alfons XIII veia perillar la monarquia, especialment des del 1917, amb la caiguda del tsar de Rússia i del kàiser. El rei pensava que el proper de la llista podia ser ell, i això el va fer més pròxim encara a l'estament militar i a plantejar-se la idea d'una dictadura.

La victòria militar de les Juntes les va animar encara més a seguir intervenint en la vida pública. A partir d'aleshores, en cada situació d'emergència, el govern hauria de consultar-les per tirar endavant el país. No contents amb això, la seva voluntat de fer un tomb definitiu en la manera de fer política, d'aconseguir la llavors redamada *regeneración*, els va dur a pensar en altres opcions. El president de la Junta Superior, el coronel Benito Márquez, va pensar a imposar el conservador i monàrquic Maura com l'encaix perfecte entre ells i la societat civil i política, com la persona adequada per dur a terme les idees polítiques que duïen al cap les Juntes Militars de Defensa.

El 21 de juny de 1917, Gustau Peyra, membre del Partit Conservador, arribava a Madrid precedit d'una carta acompanyada del següent text:

Primero. El coronel don Benito Márquez y un comandante de Artillería, Secretario y alma de la Junta de Artillería, estuvieron en casa el miércoles 20, rogándome mi traslado a Madrid para exponer a usted la situación.

Segundo. Las Juntas prevén la caída del Gabinete Dato, empujado por sus desaciertos y por la indefensión en que deja los prestigios del ejército.

*Tercero. Las Juntas consideran que no hay más solución que usted; pero necesitan saber si, en el caso que se viniera abajo el actual tinglado, se hallaría usted dispuesto a encargarse del poder, cuidando ellos de influir en el acto para que fuera usted llamado.*³⁷⁶

Maura no era en aquells moments a Madrid, sinó de vacances a Solórzano, des d'on un parell de dies després responia a Peyra:

*Nunca hice, ni podría hacer ahora, pública ni secreta, presión ni sugestión alguna sobre el poder legítimamente constituido, a fin de inducirle que me llamase a gobernar; y esto proviene, no del desamor que le tengo al oficio, ni de apego a la comodidad privada, ni tampoco de la famosa soberbia que me suelen atribuir quienes no me conocen y confunden especies muy diversas, sino de mi convencimiento firmísimo, según el cual me resultaría imposible ejercer a derechas la suprema autoridad, cuando no la obtuviese con plenísima libertad moral para actuar ante Dios y ante mi Patria, según mi modo de entender la justicia y la conveniencia pública.*³⁷⁷

Maura no volia participar en el cop d'estat que amb ell o sense preparaven les Juntas Militars de Defensa, a les quals el govern d'aleshores no els mereixia cap confiança. Tot i això, l'Exèrcit pressionava amb la possibilitat de constituir un gabinet militar; no volia intervenir directament en la vida pública, sinó garantir que la persona que representés els seus interessos comptés amb la força coercitiva suficient en cas que calgués recórrer-hi. Aquestes maneres disgustaven Maura, que el 29 de juny es va negar a rebre un representant de les Juntas que havia viatjat fins a Solórzano per parlar amb ell.

Antoni Maura veia com les redamacions de la *classe mitjana militar*, formada per oficials i caps, havia creat les Juntas més per defensar els seus interessos que per iniciar un procés revolucionari. Precisament per aquest motiu volien que el president fos una persona representativa que garantís un govern fort i autoritari, allunyat de les revolucions que començaven a aparèixer per aquelles dates.³⁷⁸ La fortalesa que els militars creien que els podia donar Maura no la trobaven llavors ni dintre ni fora de les seves files.

---

³⁷⁶ ROBLES, C. *Maura, un político liberal*. Madrid: CSIC, 1995.

³⁷⁷ FERNÁNDEZ, M.; MAURA, G. *Por qué cayó Alfonso XIII*. Madrid: Ambos Mundos, 1948.

³⁷⁸ LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi*, 1965. Pàg. 73-101.

Maura seria escollit encara tres vegades més per presidir el país els anys 1918, 1919 i 1921 –en aquesta última ocasió, després de l'assassinat, a mans dels anarquistes, d'Eduardo Dato el 8 de març,³⁷⁹ substituït provisionalment per Manuel Allendesalazar fins al nou mandat de Maura–, però en cap d'aquestes ocasions va convertir-se en el dictador que els militars volien.³⁸⁰ De fet, aquesta negativa va ser el desencadenant perquè les mateixes Juntes enderroquessin el seu govern el 8 de març de 1922. El succeiria José Sánchez Guerra.

2.3. La dictadura de Primo de Rivera

Malgrat les protestes aparegudes pels volts de 1917, el sistema del torn de partits semblava no tenir remei. I amb això, les Corts seguien sent inoperants, persistia el caciquisme i la democràcia real era encara una utopia. Hem apuntat ja les tres crisis que van precedir, a Espanya, el final de la Primera Guerra Mundial: revoltes obreres, auge dels regionalismes i malestar militar. Relacionat amb aquest darrer punt, cal destacar l'anomenada guerra africana, que havia començat l'any 1909 i que tindria el seu punt àlgid entre 1918 i 1923, entre les acaballes de la Gran Guerra i l'arribada de la dictadura de Primo de Rivera.³⁸¹

En el moment en què els militars van anar a buscar Maura perquè encapçalés un govern representatiu dels seus interessos o quan van provar una cosa semblant amb el seu ministre de la Guerra, Juan de la Cierva, ho van fer –com ja hem apuntat– perquè no comptaven entre les seves files amb ningú prou ben preparat i/o considerat capaç de dur a terme aquesta tasca. Aquest buit de *candidat que pugui ser ben vist per la societat civil* s'omplia amb la figura de Miguel Primo de Rivera. D'estirp militar –fill d'oficial i nebot del diverses vegades ministre de la Guerra Fernando Primo de Rivera–, tenia la tradició suficient per ser ben considerat per la resta de

---

³⁷⁹ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

³⁸⁰ Diccionario de la lengua española [En línia]: <<http://www.rae.es/academicos/antonio-maura-y-montaner-0>>

Antoni Maura va ser també el director de la Reial Acadèmia Espanyola en quatre ocasions: la primera el 30 d'octubre de 1913 i l'última fins a la seva mort el 13 de desembre de 1925.

³⁸¹ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

famílies de l'Exèrcit.³⁸² A més, pel seu tiet, capità general de Filipines i de qui heretaria el títol de marquès d'Estella, tenia experiència a les colònies, on havia fet tasques de negociació, una circumstància que aconseguia donar-li la imatge de militar amb capacitats polítiques.³⁸³

Tot i això, encara havien de produir-se alguns fets destacats que permetessin situar Primo de Rivera al capdavant del govern espanyol en una dictadura que, al contrari de les del segle XIX (com les Narváez el 1848 o Serrano el 1874),³⁸⁴ restringia tot el domini polític a l'estament militar, considerat –pels mateixos militars– com l'únic capaç de tornar el país al bon camí. Un dels fets que van reforçar Primo de Rivera va ser, precisament, una derrota militar,³⁸⁵ la batalla o desastre d'Annual de 1921, quan les tropes d'Abd-el-Krim, al Rif, van matar 8.000 soldats espanyols i uns quants oficials, entre els quals hem de comptar el mateix general Manuel Fernández Silvestre.³⁸⁶ També hi va perdre la vida Fernando, el germà de Miguel Primo de Rivera.³⁸⁷ La derrota va generar un daltabaix entre les tropes espanyoles. A banda de les 8.000 morts, gairebé prop de 20.000 efectius més van haver de fugir a cuita-corrents i, si no hagués estat per la ràpida arribada de les tropes de Sanjurjo des de Ceuta, Melilla hauria estat ocupada.³⁸⁸

La derrota a Annual va ser molt sonada a la premsa de l'època, que exigia responsabilitats. El 14 d'agost de 1921, Manuel Allendesalazar dimetia del seu càrrec³⁸⁹ com a president del govern i Alfons XIII li demanava a Antoni Maura que s'ocupés de dirigir de nou el Consell de Ministres.³⁹⁰ Un encàrrec de curta durada, ja

---

³⁸² En guàrdia. Miguel Primo de Rivera. Dir. Enric Calpena. Catalunya Ràdio, emès el 8 de febrer de 2015.

³⁸³ L'historiador Josep Maria Solé i Sabaté A: En guàrdia. Miguel Primo de Rivera. Dir. Enric Calpena. Catalunya Ràdio, emès el 8 de febrer de 2015.

³⁸⁴ SECO, C. «Relaciones entre la corona y el ejército». A: *Revista de estudios políticos*, 55 (1987). Pàg. 27-54.

³⁸⁵ DESVOIS, J-M. «La prensa frente al desastre de Marruecos, de Annual a Monte Arruit (23 de julio a 13 de agosto de 1921)». A: *Metodología de la historia de la prensa española*, Madrid, Siglo XXI de España (1982). Pàg. 233-244.

³⁸⁶ PANDO, J. *Historia secreta de Annual*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.

³⁸⁷ MARÍN, A., MOLLINEDO, J. «La Veterinaria Jiennense en el desastre de Annual». A: *Anales. Real Academia de Ciencias Veterinarias de Andalucía Oriental*, 23 (2010). Pàg. 223-230.

³⁸⁸ CAIXAL, À.; MATA, V. «Memòries d'Antoni Mata i Martí, un vilafranquí d'adopció a la guerra d'Àfrica. Diari de les campanyes de 1921 i 1922» A: *Miscel·lània penedesenca*, 22 (1997). Pàg. 213-236.

³⁸⁹ REDACCIÓ. *Crisis resuelta. El nuevo gobierno*. "La Libertad" Madrid: (14 d'agost de 1921). Pàg 5-6.

³⁹⁰ FIGUEROA, Á. *Notas de una vida*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

que set mesos després el substituiria José Sánchez Guerra i el desembre del 1922 Manuel García Prieto n'ocuparia la presidència.³⁹¹

S'encarregava en aquells primers moments un document, l'informe Picasso, en una campanya adreçada al rei en què es volien trobar culpables del desastre d'Annual. Un text que es va presentar i debatre en seu parlamentària durant dos anys, i del qual s'havien de presentar les conclusions el mes d'octubre de 1923. Unes setmanes abans, però, es produïa el cop d'estat de Primo de Rivera.³⁹²

Des d'abans d'Annual, però, l'Exèrcit estava ja dividit entre *junteros* –els partidaris de les Juntas Militars de Defensa, que eren a la península i que es queixaven que els destinats a l'Àfrica feien una carrera molt ràpida gràcies als reconeixements i recompenses– i africanistes –que consideraven que els *junteros* volien limitar la carrera dels destinats a l'Àfrica, i estaven convençuts que eren els militars realment professionals, perquè eren els que lluitaven al front. En aquest context complex, Primo de Rivera va ser prou hàbil per fer-se un lloc entre les simpaties dels responsabilistes i impunistes i entre les dels *junteros* i africanistes.

De mica en mica, doncs, els militars anaven tenint el convenciment que havien de ser ells els que havien d'arreglar la mala situació del país. Mentrestant, el govern de concentració liberal³⁹³ de García Prieto continuava donant al poder civil la prioritat a l'hora de resoldre dos dels grans problemes amb què es trobava la capital espanyola: Catalunya i el Marroc. Sobre aquest últim punt, García Prieto continuava en la línia de depurar responsabilitats i, a més, va entrar en negociacions amb els rebels marroquins per tal d'aconseguir la llibertat dels presoners. Aquest punt era més del que l'Exèrcit estava disposat a suportar.³⁹⁴ Els militars veien com Alfons XIII, a través del Ministeri de la Guerra, regulava la vida dels oficials i dictava els plans d'operacions en curs al Marroc. Això comportava que, entre les males labors del govern i de la monarquia, les operacions al Marroc no comptessin amb cap pla

---

³⁹¹ TUSELL, J. *Historia de España en el siglo XX. La crisis de los años treinta: República y Guerra Civil*. Barcelona: Penguin Random House, 2012.

³⁹² MARTÍNEZ, R.M.; NÚÑEZ-RIVERO, J.M. «Participación de las élites económicas en los primeros intentos de institucionalización del régimen de Primo de Rivera: Somatén y Unión Patriótica». A: *Revista de Derecho Político*, 15 (1982). Pàg. 151-166.

³⁹³ Considerem convenient apuntar que el concepte de *liberal* d'aleshores no és el mateix que tenim en l'actualitat, com apuntava José María Salaverría en un article a l'*ABC* en què relaciona aquest terme amb el liberalisme del segle XIX: «Actualmente puede considerarse a España como una de las naciones más liberales de Europa; por lo mismo, España es en este momento uno de los países más retrógrados del continente europeo.» A: SALAVERRÍA, J.M. *El país más liberal y retrógrado*. "ABC" Madrid. (30 d'agost de 1923). Pàg. 6.

³⁹⁴ JULIÀ, S. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2007.

polític o estratègic sòlid. En definitiva, una mala imatge per a l'Exèrcit –que havia de sentir les crítiques de la premsa i de la societat– i una càrrega econòmica per a Espanya. Amb aquesta situació, diversos comandaments militars es plantejaven, fins i tot, abandonar el país africà. Un d'ells, el mateix Primo de Rivera.³⁹⁵

2.3.1. El cop d'estat

El 13 de setembre de 1923, Barcelona va ser l'escenari del cop d'estat del capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera. A dos quarts de dues de la matinada, el telèfon de la Capitania General es va posar en contacte amb els diversos diaris de la capital catalana per donar a conèixer un document important. Una hora més tard, els reporters que omplien el seu despatx rebien la nota que haurien d'inserir en les seves publicacions, un llarg escrit que anava dirigit al país i a l'Exèrcit i que començava així:

*ESPAÑÓLES: Ha llegado para nosotros el momento más temido que esperado (porque hubiéramos querido vivir siempre en la legalidad y que ella rigiera sin interrupción la vida española) de recoger las ansias, de atender el clamoroso requerimiento de cuantos amando la Patria no ven para ella otra salvación que libertarla de los profesionales de la política, de los hombres que por una u otra razón nos ofrecen el cuadro de desdichas e inmoralidades que empezaran el año 98 y amenazan a España.*³⁹⁶

Apunta Teresa González Calbet que, entre els militars, existien dos moviments diferents que coincíden en la voluntat d'enderrocar el govern liberal de García Prieto.³⁹⁷ Un d'ells era a Barcelona –vinculat a les Juntes Militars de Defensa– i un altre a Madrid –anomenat el Cuadrilátero, format per quatre generals africanistes: Saro, Dabán, Cavalcanti i Berenguer. L'estiu de 1923, Primo de Rivera havia parlat amb ells –fent d'enllaç entre uns i altres–, fet que podria haver aconseguit que després del cop d'estat fos acceptat pel bloc de Barcelona com a cap de la sublevació, malgrat els eterns dubtes dels militars per trobar entre les seves files algú prou

---

³⁹⁵ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.

³⁹⁶ PRIMO DE RIVERA, M. *De la Capitania General contra la política imperante. Los militares se encargan de la dirección del Estado*. "La Vanguardia" Barcelona (13 de setembre de 1923). Pàg 18.

³⁹⁷ GONZÁLEZ, T. *La dictadura de Primo de Rivera: El directorio militar*. Madrid: Cátedra, 1987.

adequat per dirigir el govern.³⁹⁸ I és que en el moment del pronunciament, Primo de Rivera només comptava amb el suport del general Sanjurjo, governador militar de Saragossa, i el cerde de generals de Madrid del Cuadrilátero, tots cinc amb experiència a l'Àfrica. La resta de capitans generals i de governadors civils no donaven suport a aquest aixecament, però tampoc no volien enfrontar-se als seus companys, amb els quals compartien la voluntat de canvi de rumb del país. Així doncs, a l'abstenció de l'Exèrcit s'hi afegia la passivitat de l'opinió pública, la debilitat del govern i les decisions preses pel rei durant les hores següents.³⁹⁹

Si bé s'esperava que les cambres de comerç, les associacions d'agricultors i els sectors catòlics fessin silenci, van sorprendre més les reaccions d'alguns partits polítics o d'organitzacions de treballadors. El PSOE i la UGT van demanar als seus afiliats que mantinguessin la calma i no participessin en moviments estèrils com les protestes que promovien la CNT i els comunistes. I, per tant, Primo de Rivera no va haver d'utilitzar la força contra ells.⁴⁰⁰ Per a molts ciutadans, el cop d'estat podia suposar la fi del caos civil i social que s'havia viscut al llarg dels darrers cinc anys, i confiaven que el nou govern seria capaç de recuperar la pau imposant mesures radicals. A aquest pensament s'hi sumaven, fins i tot, la burgesia catalana o el futur president del govern Alejandro Lerroux. A tall d'exemple, la cartellera teatral madrilenya no es va veure alterada pel cop d'estat, malgrat la proclamació de la llei marcial. Els espectacles de la nova temporada –que havia començat aquell mes– van seguir amb normalitat.⁴⁰¹

Tres dies després del cop militar, el 16 de setembre, la *Gaceta* publicava un text que indoïa aquest fragment:

---

³⁹⁸ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

³⁹⁹ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴⁰⁰ Diversos historiadors s'han referit a la dictadura de Primo de Rivera com un règim relativament pacífic. L'hispanista Gerald Brenan apunta que, en totes les seves accions, Primo de Rivera intentava millorar les condicions de les classes més desfavorides, que va intentar buscar la pau també en la guerra del Marroc i que durant els seus sis anys de govern només en una ocasió va dur a terme execucions. A: BRENNAN, G. *El laberinto español, antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*, Barcelona: Plaza & Janés, 1984.

⁴⁰¹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

*Para restablecerlos tan pronto como, ofreciéndonos el país hombres no contagiados de los vicios que a la organización política imputamos, podemos ofrecerlos a V.M. para que se restablezca pronto la normalidad.*⁴⁰²

Com apuntava el periodista José María García Escudero, molts dels qui callaven després del cop d'estat de Primo de Rivera confiaven en l'anomenada *lletra a 90 dies*,⁴⁰³ és a dir, en un règim transitori com apuntava la *Gaceta*, un temps de domini militar que serviria per retornar la normalitat i les institucions polítiques a la societat.

Pel que fa a la plana política, les reaccions van ser diverses, començant per les del govern d'aleshores, liderat per García Prieto. La nit del 12 al 13 de setembre de 1923, el president i els ministres es van reunir, pendents de les reaccions al pronunciament de Primo de Rivera. L'ambigüitat de la postura d'Alfons XIII va fer que García Prieto presentés la dimissió. El monarca encarregava llavors al general colpista que preparés un nou govern format pels diversos cossos de l'Administració que tindria el poder de dissoldre les Corts i de convocar-les de nou dins del termini legal.⁴⁰⁴ El mateix Primo de Rivera parlaria per telèfon amb el rei per comunicar-li que es posava al capdavant de la guarnició de Barcelona amb els crícs de «¡Viva el rey!» i «¡Viva España!» i li va dir:

*El Consejo de Ministros debe ser arrojado por la ventana y nosotros permaneceremos fieles a su majestad.*⁴⁰⁵

Després d'això, Primo de Rivera va jurar el càrrec de president del Consell de ministres i el de ministre universal, una fórmula constitucionalment legal que aniria acompanyada d'un moviment més dubtós: la creació d'un directori militar que

---

⁴⁰² Espanya. Real Decreto de 16/09/1923, confiriendo al Teniente general D. Miguel Primo de Rivera y Orbaneja, Marqués de Estella, el cargo de Presidente del Directorio Militar; determinando la forma en que queda constituido dicho Directorio; suprimiendo los cargos de Presidente del Consejo de Ministros, Ministros de la Corona y los de Subsecretario de la Presidencia y de los demás Ministerios. La *Gaceta de Madrid*, 16 de setembre de 1923, núm. 259, pàg. 1114-1115.

⁴⁰³ GARCÍA, J.M. «El final de la monarquía liberal: Primo de Rivera y Alfonso XIII». A: *Arbor*, 1953. Pàg. 653-681.

⁴⁰⁴ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

⁴⁰⁵ GONZÁLEZ, T. *La dictadura de Primo de Rivera: El directorio militar*. Madrid: Cátedra, 1987.

comptava amb generals de brigada en cadascuna de les regions.⁴⁰⁶ Aquests militars, el dia 20 de setembre, una setmana després del pronunciament, ja havien substituït els governadors civils, i a final de mes havien dissolt els més de 9.000 ajuntaments d'arreu d'Espanya.⁴⁰⁷ A més, des del 14 de setembre s'havia dedarat a Madrid l'estat de guerra,⁴⁰⁸ una situació que s'estendria a la resta del país el dia següent.

Alguns polítics veien en aquestes formes diversos indicis que els feien dubtar del retorn a la normalitat democràtica.⁴⁰⁹ Així doncs, gairebé dos mesos després del pronunciament militar, el 12 de novembre, Melquíades Álvarez i el comte de Romanones –presidents del Congrés i del Senat, respectivament– van visitar Alfons XIII per recordar-li que el parèntesi dictatorial no podia allargar-se gaire més, que l'article 32 de la Constitució de 1876 limitava a tres mesos el temps màxim que les Corts podien estar dissoltes i que, per tant, calia tornar a la normalitat democràtica:

*Señor: los que suscriben, amantes del régimen constitucional por estimarlo el mejor, tanto para la vida de la libertad y del estado como para la paz de España y de la Monarquía tienen el deber, acrecentado hoy ante las circunstancias actuales, por haber ostentado en las últimas disueltas Cortes la más alta representación parlamentaria, de elevar a Vuestra Majestad su voz y expresarle respetuosamente su sincero sentir de que el bien público notoriamente demanda el cumplimiento fiel del artículo 32 de la Constitución, con la ferviente esperanza de que este sentir coincidirá con el de Vuestra Majestad.*⁴¹⁰

Alfons XIII no va encaixar bé aquella visita i, amb fredor, va respondre posteriorment per carta a Romanones:

*Más adelante hablaremos de Constitución y Cortes, hoy decimos Paz y Orden al país.*⁴¹¹

El rei, doncs, esquivava la seva responsabilitat i deixava en suspens la Constitució espanyola de 1876. Dos dies després de la visita, signava un Reial decret

---

⁴⁰⁶ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

⁴⁰⁷ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴⁰⁸ *Ibid.*

⁴⁰⁹ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.

⁴¹⁰ SUÁREZ, M. *Las máscaras de la libertad: El Liberalismo español 1808-1950*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

⁴¹¹ MORENO, J. *Alfonso XIII: Un político en el trono*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

en què destituïa els presidents de les cambres i dissolia les comissions del govern anterior.

*El país no se impresiona ya con películas de esencia liberal y democrática; quiere orden, trabajo, economía, y mientras tenga esperanzas de que el actual Gobierno le proporciona estos bienes, le asistirá con su confianza y se separará más de los políticos que de aquellos le desviaron.*⁴¹²

L'aparença d'una certa legalitat del cop d'estat havia acabat.⁴¹³

També es va esberlar el compromís de donar més autonomia a les regions, com ara Catalunya, malgrat que es mantenien unes aparents bones relacions amb la Lliga de Cambó. De fet, quan Primo de Rivera coincidí amb ell al Liceu el saludava dient-li *mi querido jefe*.⁴¹⁴ Més tard, però, aquestes promeses caurien en l'oblit i Primo de Rivera promourà una recentralització que ja havia volgut anteriorment, especialment durant la vaga de Barcelona del febrer de 1902, en què es van mobilitzar 80.000 obrers. Quan el després dictador patrullava per Barcelona, hi veia dos dels grans enemics del seu ideari: les revolucions obreres i el separatisme. Recordava, fins i tot, que a aquella Barcelona s'hi havien arribat a referir com a *la segunda Cuba*.⁴¹⁵ Però va fer un pas més enllà dissolent la Mancomunitat.⁴¹⁶ No és d'estranyar, doncs, que després d'aquests enganys el catalanisme polític adoptés postures més intransigents amb la dictadura.⁴¹⁷ Com apuntava més tard Azaña en les seves memòries, Primo de Rivera va enverinar aquesta qüestió.⁴¹⁸

---

⁴¹² Espanya. Real Decreto de 14/11/1923, disponiendo cesen en sus funciones los Presidentes del Congreso y Senado y las Comisiones de Gobierno interior de ambas Cámaras. La *Gaceta de Madrid*, 14 de noviembre de 1923, núm. 318, pàg. 653-654.

⁴¹³ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴¹⁴ En guàrdia. Miguel Primo de Rivera. Dir. Enric Calpena. Catalunya Ràdio, emès el 8 de febrer de 2015.

⁴¹⁵ Íbid.

⁴¹⁶ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002

⁴¹⁷ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

⁴¹⁸ AZAÑA, M. *Memorias políticas y de guerra*. Barcelona: Crítica, 1981.

2.3.2. Els directors

El directori militar dels primers temps del primorriverisme, malgrat estar compost per vuit generals i un contraalmirall, el dirigien Primo de Rivera com a ministre únic amb el suport de dos generals: Severiano Martínez Anido com a subsecretari de Governació i Miguel Arlegui com a director general d'Ordre Públic. Durant aquest temps, els tribunals castrenses es van ocupar dels delictes contra la seguretat i la unitat de la pàtria, es van suspendre les garanties constitucionals i es va establir una dura censura de premsa, que prohibia les crítiques al govern i a l'Església. Tampoc es permetia la publicació de notícies sobre conflictes socials, ni comentaris sobre decisions judicials o sobre el problema marroquí. En aquells temps, l'anarcosindicalisme va ser fortament perseguit: es van escorcollar i tancar la major part dels centres de la CNT, i els seus responsables van ser perseguits, detinguts i desterrats. Una cosa semblant va passar amb els llavors anomenats moviments regionalistes.⁴¹⁹ Aquesta primera etapa del govern de Primo de Rivera va durar fins a la primavera de 1924, moment en què ja són evidents els resultats de les mesures per posar fi al desordre públic, els nacionalismes, les responsabilitats del Marroc i el caciquisme.

Així com al principi del nou govern s'havien substituït els governadors civils i s'havien intervingut els ajuntaments, el 1924 va ser el torn de les diputacions provincials, que passarien a mans de gestores. El mes de març es creava el Consell d'Economia Nacional, un organisme corporatiu encarregat de canalitzar els interessos dels grups de pressió, de regular les mesures de protecció de l'economia nacional i d'establir les bases d'una política intervencionista paternalista.⁴²⁰ El 5 d'abril de 1924 el govern publicava una nota en què anunciava la progressiva separació dels càrrecs de governador civil i governador militar.⁴²¹ Paral·lelament, s'havia anat treballant en la creació d'una massa civil d'on havien de sortir persones preparades per ocupar diversos càrrecs en l'estructura de l'Estat. L'octubre del 1923 s'havien nomenat 486 delegats⁴²² que s'encarregarien de difondre els valors de l'Espanya desitjada per Primo de Rivera i del Somatén, copiada d'una institució

---

⁴¹⁹ CASANOVA, J.; GIL. C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴²⁰ Íbid.

⁴²¹ MARTÍNEZ, R. «La Unión Patriótica». A: *Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, 1, 1992. Pàg. 67-75.

⁴²² CASANOVA, J.; GIL. C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

tradicional catalana que, en forma de milícia armada, podia servir de suport en determinades accions i que, alhora, permetia assenyalar el que el règim considerava *homes de bé*. Impulsats a partir d'un reial decret de 17 de setembre de 1923,⁴²³ la primavera de 1924 hi havia 100.000 *somatenistas*, moviment que arribaria al seu punt àlgid l'any 1928, moment en què començaria a anar a la baixa. Aquell 1924, el mes d'abril,⁴²⁴ es creava també la Unión Patriótica, un partit únic, que al cap d'uns mesos, a l'estiu, comptaria –segons xifres oficials– amb dos milions d'afiliats.⁴²⁵

En definitiva, un seguit de mesures amb què es volia exercir com aquell cirurgià de ferro de què parlava Joaquim Costa al tombant de segle.⁴²⁶ S'hi actuava, al principi, a través del Directori Militar, que acabaria el 3 de desembre de 1925, moment en què se substituïa per l'anomenat Directori Civil, una renovació del govern amb bons tècnics en diverses matèries, amb una aparença de retorn del poder a la societat civil, però que continuaria mantenint militars i nobles entre les seves files.⁴²⁷

Presidència	General Miguel Primo de Rivera y Orbaneja (marquès d'Estella)
Vicepresidència i Governació	General Severiano Martínez Anido
Estat	José de Yanguas Mejía ⁴²⁸ (marquès de Yanguas)
Hisenda	José Calvo Sotelo ⁴²⁹
Gràcia i Justícia ⁴³⁰	Galo Ponte Escartín
Instrucció Pública	Eduardo Callejo de la Cuesta
Foment	Rafael Benjumea Burín

⁴²³ ESPANYA. Reial Decret de 17 de setembre, por el que se instituye el Somatén en todas las provincias españolas y en las ciudades de Soberanía del territorio de Marruecos. La Gaceta de Madrid, 18 de setembre de 1923, núm. 261. Pàg 1.130.

⁴²⁴ VILLARÍAS, J.M. *Nuestra novela: una colección católica fundamentalista*. Madrid: CSIC, 2002.

⁴²⁵ Fonts esmentades a: BERNECKER, W. L. *España entre tradición y modernidad: política, economía, sociedad (siglos XIX y XX)*. Madrid: Siglo XXI, 2009.

⁴²⁶ COSTA, J. *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla*. Madrid: Selección de Ciencias Históricas del Ateneo, 1902.

⁴²⁷ ÁLVAREZ, L. *Bajo el fuero militar: la dictadura de Primo de Rivera en sus documentos, 1923-1930*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2006.

⁴²⁸ El 20 de febrer de 1927 el substituirà Miguel Primo de Rivera.

⁴²⁹ El 21 de gener de 1930 el substituirà Francisco Moreno Zulueta, comte dels Andes.

⁴³⁰ A partir del 2 de novembre de 1928 aquest ministeri passarà a dir-se de Justícia i Culte. El seguirà encapçalant, però, Galo Ponte.

	(comte de Guadalhorce)
Guerra	General Juan O'Donell y Vargas ⁴³¹ (duc de Tetuán i comte de Lucena)
Marina	Vicemirall Honorio Cornejo Carvajal ⁴³²
Treball	Eduardo Pérez Aunós
Economia	Francisco Moreno Zulueta ⁴³³ (comte dels Andes)

A més, aquest govern assumiria els poders executiu i legislatiu i controlaria el judicial. Respecte a aquest darrer punt, el Consell de Ministres es reservava el dret de suspendre les sentències dels tribunals contenciosos administratius, la designació de jutges especials i la sanció de la conducta dels magistrats quan ho considerés oportú.⁴³⁴

La creació del Directori Civil arribava en un moment de bonança per a la dictadura de Primo de Rivera. El setembre de 1925, es va produir el desembarcament d'Alhucemas, una de les fites del llavors director militar, Primo de Rivera; era una operació feta amb oficials que ja havien expressat bona sintonia amb la dictadura: el general Sanjurjo o el general Leopoldo Saro del Cuadrilátero de Madrid. També hi era Francisco Franco, futur *caudillo* d'Espanya, persona que tindria en compte el funcionament de la dictadura de Primo de Rivera i que utilitzaria moltes de les maneres de fer a l'Àfrica per al seu règim.⁴³⁵ El desembarcament d'Alhucemas va ser el resultat d'una entesa entre França i Espanya –després d'una signatura de col·laboració el mes de juliol– que va guanyar terreny a Abd-el-Krim, responsable de la derrota d'Annual.⁴³⁶ La primavera de 1926, Abd-el-Krim es rendia a les tropes franceses i lliurava els últims reductes hostils. Les operacions militars, però, es van allargar fins a l'estiu de l'any següent, quan es va aconseguir la pacificació total del protectorat. Des de l'inici d'aquesta operació, Primo de Rivera va poder anar amb el cap ben alt: havia aconseguit una victòria en un dels escenaris crítics amb què

⁴³¹ El 2 de novembre de 1928 el substituirà el general Julio Ardanaz Crespo.

⁴³² El 2 de novembre de 1928 el substituirà el contraalmirall Mateo García de los Reyes.

⁴³³ El 2 de novembre de 1928 passava a la cartera d'Hisenda i Sebastián Castedo Palero el substituïa a Economia.

⁴³⁴ CASANOVA, J.; GIL. C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴³⁵ PRESTON, P. *Franco. 'Caudillo de España'*. Barcelona: Penguin Random House, 2011.

⁴³⁶ DE MADARIAGA, R. «El Protectorado Español en Marruecos: algunos rasgos distintivos y su proyección en el presente». A: *Anales de Historia Contemporánea*, 23, 2007. Pàg. 171-182.

havia justificat el seu cop d'estat. Aquells temps van ser els de major prestigi i popularitat del primorriverisme.⁴³⁷

2.3.3 El declivi de la dictadura

Amb la voluntat de recuperar l'aparença d'un govern integrat per la població civil, el juliol de 1926 es posava en marxa l'Assemblea Nacional, que agafaria embranzida a partir del 12 setembre de 1927⁴³⁸ amb l'encàrrec de crear un nou text constitucional –que no començaria a prendre forma fins al juliol de 1929.⁴³⁹ L'Assemblea no es crea, però, com un parlament, sinó com un òrgan consultiu format per persones afins al règim. El control governamental era absolut. Tot i això, hi ha alguns elements de la dictadura que comencen a anar pel mal camí. Per tal de donar una certa llibertat i guanyar-se el favor dels *somatenistas*, el 17 de maig de 1927 s'elabora un reial decret que els concedeix un indult total, un reconeixement que farà que aquestes milícies armades es prenguin la justícia pel seu compte en massa ocasions, amb les protestes consegüents de la població.⁴⁴⁰ Aquesta i altres decisions del directori despertarien els recels en moltes capes socials.

A finals de 1928, Primo de Rivera comença a perdre els suports i suma nous enemics: una part de l'Exèrcit, els estudiants, les associacions patronals o els sindicats. Les pressions a la CNT havien dut a l'aparició dels anarquistes purs i a la creació de la FAI el juliol de 1927 –que volien ser el nucli director de la insurrecció– i, d'altra banda, el PSOE⁴⁴¹ i la UGT es negaven a participar a l'Assemblea Nacional i, el mes d'agost del 1929, signaven un manifest en què rebutjaven la dictadura i

---

⁴³⁷ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴³⁸ VV.AA. *Relación de presidentes listados por orden alfabético*. [En línia]: Congreso.es <http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Diputados/BusqForm?_piref73_1333155_73_1333154_1333154.next_page=/wc/periodosPresidentes&periodo=5>

⁴³⁹ GUERRERO, E. «El Socialismo en la dictadura de Primo de Rivera». A: *Revista de derecho político*, 1(1978). Pàg. 59-85.

⁴⁴⁰ NÚÑEZ, J.M.C.; MARTÍNEZ, R.M. «Participación de las 'élites' económicas en los primeros intentos de institucionalización del regimen de Primo de Rivera: Somatén y Unión Patriótica». A: *Revista de Derecho Político*, 15, 1982. Pàg. 151-166.

⁴⁴¹ Qui el 1932 seria president del PSOE i el 1936 president de la República, Largo Caballero –un dels caps sindicalistes del 1917–, havia estat designat conseller d'estat l'any 1924 en un país dirigit per Primo de Rivera que, a més, havia buscat també suport en la UGT. Ara, perdía el seu suport. A: VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002. I també a: AROSTEGUI, J. *Largo Caballero: el tesón y la quimera*. Barcelona: Penguin Random House, 2013.

apostaven per un estat republicà.⁴⁴² Aquest fet posava el rei en una situació delicada. No eren els únics que apostaven per la vida republicana. Alfons XIII tenia l'esperança de tancar un període de dictadura consentida per ell i tornar a un govern format per polítics amb la monarquia al capdavant, però a aquelles alçades ja se li havia escapat de les mans.

El republicanisme, trencat des del cop d'estat de 1923, va tornar a unir-se tres anys després des de diverses posicions: els radicals del futur president Lerroux, els republicans catalans amb Marcel·lí Domingo o la branca intel·lectual d'un altre futur president, Manuel Azaña, juntament a Pérez de Ayala o Araquistain. Tots ells van col·laborar amb l'expresident del govern José Sánchez Guerra –contrari a Primo de Rivera i a Alfons XIII–, que des de 1927 encapçalava una de les més fermes oposicions a la dictadura. Des de l'exili va conspirar-hi en contra i va intentar una insurrecció el gener de 1929, que va fracassar. Quan Primo de Rivera va dimitir un any després –el 27 de gener de 1930–, sense el suport del seu entorn i amb un dèbil estat de salut arran de la diabetis, Sánchez Guerra ja estava preparat per tornar a pressionar. Un mes més tard, al febrer, al Teatre de la Zarzuela, pronunciava un discurs⁴⁴³ que va tenir una gran repercussió i en què denunciava l'entesa entre Alfons XIII i la dictadura, una de les peces que va interrompre la monarquia espanyola i que li va permetre tornar a ser escollit diputat a les Corts Republicanes l'any 1931.⁴⁴⁴

Amb la dimissió i exili de Primo de Rivera –mort el 16 de març de 1930,⁴⁴⁵ dos mesos després de deixar el càrrec, a París– Alfons XIII prova un últim cartutx amb el nomenament del general Dámaso Berenguer, que s'ocuparia uns quants mesos del govern en la popularment coneguda com a *dictablanda*.

---

⁴⁴² CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴⁴³ REDACCIÓ. *El señor Sánchez Guerra ha pronunciado un discurso de marcada tendencia izquierdista*. “Levante Agrario”, Múrcia (28 de febrer de 1930).

⁴⁴⁴ MARTORELL, M. *José Sánchez Guerra. Un hombre de honor (1859-1935)* Madrid: Marcial Pons, 2011.

⁴⁴⁵ REDACCIÓ. *El General Primo de Rivera*. “La Esfera: Ilustración Mundial”. Madrid (22 de març de 1930). Pàg. 1-5.

2.3.4. Les repercussions del context internacional

2.3.4.1. FEIXISME

La tranquil·litat i quotidianitat amb què Primo de Rivera informava⁴⁴⁶ la premsa –obligava a publicar les famoses *notas oficiosas* en què explicava el seu punt de vista sobre els esdeveniments,⁴⁴⁷ i el diari *La Nación*, aparegut l'octubre del 1925,⁴⁴⁸ estava identificat directament amb la Unión Patriótica, el partit oficial– el van dur a sincerar-se en una ocasió d'aquesta manera:

*Sé lo poco que valgo y no dudo que hay una divina providencia que hace que uno que no sabe gobernarse a sí mismo pueda gobernar a 20 millones de españoles.*⁴⁴⁹

Una *providència*, molt de moda en aquells temps, que apareixeria en nombroses ocasions en el *Mein Kampf*⁴⁵⁰ d'Adolf Hitler, escrit –la major part– a la presó de Landsberg l'any 1924,⁴⁵¹ o en les paraules que el papa Pius XI va dirigir a qui seria un dels líders admirats del primorriverisme, quan deia que «Benito Mussolini és un enviat de la Divina Providència».⁴⁵²

L'admiració a Espanya per *Il Duce* era una realitat entre els polítics i entre la premsa, que el feia aparèixer en les fotografies de portada dels diaris. Una admiració que no vol dir una còpia del model italià, com apuntava el periodista José María Salaverría l'any 1922:

Por diversos modos se ha sugerido aquí la probabilidad de que en España pudiera repetirse el fenómeno del fascio. Los que así piensan creen sin duda que el movimiento fascista es algo que sólo tiene un valor teatral y superficial. No se dan cuenta de que Italia ha soportado

---

⁴⁴⁶ Volem matisar que hem escollit el verb *informar* i no *comunicar*, en el sentit que el traspàs d'informació era en una direcció, sense que Primo de Rivera tingués especial interès a rebre cap rèplica per part dels redactors que assistien al seu despatx o s'encarregaven de copiar els seus comunicats.

⁴⁴⁷ CASASSAS, J. *La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930): textos*. Barcelona: Anthropos, 1983.

⁴⁴⁸ En guàrdia. Miguel Primo de Rivera. Dir. Enric Calpena. Catalunya Ràdio, emès el 8 de febrer de 2015.

⁴⁴⁹ COMELLAS, J.L. *Historia de España contemporánea*. Madrid: Rialp, 2002.

⁴⁵⁰ HITLER, A. *Mi lucha*. Berlín-Munic: Editora Central del Partit Nacional-socialista, 1937.

⁴⁵¹ Les últimes pàgines les va escriure a la seva casa d'Obersalzberg. A: MÜLLER, E. '*Mi lucha*' de Adolf Hitler, volverá a publicarse en Alemania. "El País" (23 de gener de 2014)

⁴⁵² LOZANO, A. *Mussolini y el fascismo italiano*. Madrid: Marcial Pons, 2013.

*la profunda y larga conmoción de la guerra [...], en cambio España carece de aquellos motivos de exaltación que da a un país una guerra dura, difícil y victoriosa.*⁴⁵³

Algunes publicacions conservadores de l'època asseguraven que algunes accions polítiques apuntaven en la línia de les que es produïen a Itàlia,⁴⁵⁴ mentre que d'altres responien negant l'existència del que batejaven com a *neofascismo español*.⁴⁵⁵ Més enllà del que es plantejava en aquell temps, el futur dels esdeveniments a Itàlia, llavors, i a Espanya després, han permès veure –com apunta l'historiador Ramón Tamames– que el primorriverisme, si bé simpatitzava amb algunes de les idees del líder dels camises negres, no va arribar a desenvolupar un feixisme totalitari,⁴⁵⁶ com sí que adoptaria el seu fill José Antonio. Per tant, les tendències polítiques europees van influir en la manera de governar Espanya, però no van arrelar en el mandat de Miguel Primo de Rivera com sí que ho van fer en altres països.⁴⁵⁷ Compliquen aquesta lectura les dedaracions d'admiració que el dictador espanyol va fer de Mussolini –sobretot durant la visita a Itàlia de l'any 1923–⁴⁵⁸ o d'altres en què assegurava que el seu pronunciament tenia molt a veure amb l'*electrificació* provocada pel moviment feixista. Tampoc ha ajudat que, en aquest mateix viatge, Alfons XIII es referís a Primo de Rivera com el seu Mussolini particular.⁴⁵⁹

2.3.4.2. ECONOMIA

Encara més que en l'àmbit polític, l'economia dels temps de Primo de Rivera va anar estretament lligada a la tendència global. Els Estats Units –que van saber aprofitar el paper de subministrador durant la Primera Guerra Mundial– van viure

---

⁴⁵³ Per exemple a: SALAVERRÍA, J.M. *El fascio y España*. “ABC” Madrid (7 de novembre de 1922).

⁴⁵⁴ REDACCIÓ. *La tentación del fascismo*. “La Época”. Madrid (13 d'abril de 1923). Pàg. 1.

⁴⁵⁵ REDACCIÓ. *El fascismo español*. “El Sol”. Madrid (15 d'abril de 1923). Pàg. 1.

⁴⁵⁶ TAMAMES, R. *Ni Mussolini ni Franco. La dictadura de Primo de Rivera y su tiempo*. Barcelona: Planeta, 2008.

⁴⁵⁷ No obstant això, podem assenyalar algunes formacions de marcat to feixista a principi dels anys 20, com la madrilenya Legión Nacional o la barcelonina La Traza. No va ser, però, fins a l'aparició de *La Gaceta Literaria*, l'any 1927, que el feixisme va començar a tenir una presència més estructurada, amb una exaltació del nacionalisme catòlic però inspirat en el feixisme de Mussolini. A: GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006

⁴⁵⁸ REDACCIÓ. *Viaje de los Reyes de España a Italia*. “La voz de Castilla”. Salamanca: (24 de novembre de 1923). Pàg. 1-8.

⁴⁵⁹ ANDRÉS-GALLEGO, J. *Historia general de España y América: Revolución y Restauración: (1868-1931)* Vol. XVI-2. Madrid: RIALP, 1981.

entre els anys 1922 i 1929 un període conegut com *els feliços anys 20*, que va tenir també el seu reflex a Europa a partir de 1925.⁴⁶⁰ En el cas d'Espanya –que no va ser un dels països bel·ligerants encara que va intervenir-hi, com ja hem apuntat–, aquesta bonança econòmica es va acostar més a les dates americanes, perquè no havia de reconstruir el territori després de les batalles. Uns anys, per tant, que coincideixen amb els de l'arribada de Primo de Rivera al poder.

El nou president no en sabia, d'economia, i la bona marxa global en aquest àmbit va facilitar-li els primers anys de mandat. Els preus havien baixat lleugerament respecte ja no als anys posteriors a la guerra, sinó fins i tot als de 1913, un element dau, sobretot en els preus dels aliments bàsics –encara que els nivells nutricionals espanyols no serien els de la resta d'Europa fins als anys 60.⁴⁶¹ Això va fer que, tot i que els sous no augmentaven, els treballadors assalariats milloressin la seva sensació de seguretat en un entorn en què hi havia llocs de feina, i en què havien anat millorant les condicions laborals –cases barates, retir obrer, protecció dels emigrants, serveis sanitaris o descans dominical–, que si bé en alguns casos ja eren prestacions de temps anteriors, van ajudar a crear una sensació de seguretat. A aquests avenços, cal sumar-hi el Codi del treball creat el 1926.

Les tres primeres dècades del segle XX van ser un moment de gran creixement de la població a Espanya. Des del final de la guerra de Cuba fins al final de la dictadura de Primo de Rivera, la població espanyola passava dels 18,6 milions d'habitants a 23,5 milions, gràcies en part a l'augment de l'esperança de vida al moment de néixer –que augmentava dels 33,75 anys per als homes i els 35,1 per a les dones als 47,94 per als homes i el 51,29 per a les dones– i a una gran disminució de la mortalitat infantil –un 157,9‰ el 1900, que arribarà a baixar fins al 10‰ durant la dècada de 1950.⁴⁶² A més, l'any 1931 es recuperarà la ràtio de reproducció, que

---

⁴⁶⁰ MORENO, V. Sàpiens [En línia]: <http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2011/02/09/els-felicis-anys-vint-estats-units-i-els-anys-de-prosperitat-economica/>

⁴⁶¹ CUSSÓ, X. «El estado nutritivo de la población española, 1900-1970: análisis de las necesidades y disponibilidades de nutrientes». A: *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 36 (2005). Pàg. 329-358.

⁴⁶² L'Estat va incrementar la seva atenció sobre la sanitat. Va crear, per reials decrets, l'Escuela Nacional de Sanidad el 9 de desembre de 1924 i l'Escuela Nacional de Puericultura el 6 de novembre de 1925. El març de 1927 va unificar sota el nom de Sanidad Nacional l'antiga Sanidad Civil, i aquell mateix mes es va oficialitzar la Liga Española contra el Cáncer. L'Ajuntament de Madrid, segons l'Estatut municipal del 8 maig de 1924 s'ocupava del clavegueram, les infeccions, els cementiris, la neteja, la higiene i qualsevol altre servei de salubritat. A aquestes millores s'hi va afegir la reducció de la mortalitat general, en

havia estat inferior a 1 des de 1891,⁴⁶³ indoent en aquest índex l'elevada mortalitat infantil ja apuntada.

Al voltant dels anys 30, la taxa d'analfabetisme al conjunt d'Espanya també es va reduir a gairebé la meitat des de principi de segle –d'un 60% a un 35%– gràcies a l'avenç de l'educació primària, que després donaria impuls a la formació científica i universitària. En el cas de Madrid, l'índex d'analfabetisme baixava fins al 20% l'any 1930.⁴⁶⁴ Aquestes millores van anar de la mà amb l'auge de la urbanització, que va duplicar la mida de les ciutats més importants⁴⁶⁵ i va augmentar el nombre de poblacions amb més de 10.000 habitants, en bona part gràcies a l'emigració del camp a la ciutat. Entre 1921 i 1930, el 83% dels nous madrilenys arribaven de fora de la ciutat empesos per una saturació de personal al camp i pels atractius sous dels treballadors industrials, que doblaven els agrícoles. En el moment de la mort de Primo de Rivera, el conjunt de treballadors agraris havia baixat ja a més de la meitat de la població activa.⁴⁶⁶

Tot i això, el sector agrari va guanyar productivitat en superfície conreada –es va començar a estendre l'ús d'alguns fertilitzants– i en diversitat de cultius. En altres paraules, el sector va compensar la marxa d'efectius amb la millora de l'eficiència. Els números, tot i que van augmentar una mica, es van mantenir força estables respecte als inicis del segle XX. La producció de blat, per exemple, va augmentar un 7% durant aquests trenta anys.⁴⁶⁷ Un creixement molt petit, comparat amb la força amb què creixia el sector secundari.

La indústria comptava amb un milió de nous treballadors des de l'inici del segle, i aquest fet, sumat als avenços tecnològics de l'anomenada Segona Revolució Industrial, juntament amb les millores en els coneixements de les indústries químiques, elèctriques i de construcció, van fer doblar la producció. I això que els últims anys del primorriverisme –que havia previst poca cosa més que algunes pinzellades per donar suport al desenvolupament industrial i el pla de confederacions hidrogràfiques– havien deixat a l'atzar l'avenç industrial d'Espanya.

---

especial la provocada per la tuberculosi, coneguda popularment com la pesta blanca. A: BÀEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012 271

⁴⁶³ MENACHO, T. «Demografía y conocimiento de la población española durante el siglo XX». A: *Mediterráneo Económico*, 1 (2002). Pàg. 121-138.

⁴⁶⁴ BÀEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁴⁶⁵ Apuntarem més detalls sobre aquesta evolució a la ciutat de Madrid en el subapartat següent.

⁴⁶⁶ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴⁶⁷ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.

Així doncs, l'augment anual d'un 5% de la indústria espanyola no es podria entendre sense aquesta migració del camp a les ciutats –que va crear noves necessitats que calia posar al dia–, però sobretot sense les exportacions de productes a l'estranger, des d'on, a més, arribaven partides constants de capital.⁴⁶⁸

El sector terciari també va créixer i es va renovar. Durant aquests anys es van fer grans canvis en els transports, les comunicacions –el 25 d'agost de 1924 es crea la Compañía Telefónica Nacional de España (CTNE)–,⁴⁶⁹ els serveis financers, el comerç i l'administració.

La prova més evident del lligam de l'economia espanyola amb els *happy twenties* és que en el moment en què la dinàmica global es va torçar, Espanya es va veure abocada directament a les pèrdues, i aquelles molèsties perdonades a Primo de Rivera per part de molts sectors de la població van tornar a sortir a la llum quan les condicions econòmiques van empitjorar, i ho feien unides a un fort sentiment antimonàrquic. Un malestar que demostrava que, malgrat la propaganda primorriverista, no s'havia aconseguit ni la *regeneració*⁴⁷⁰ redamada després de 1898, ni la *renovació* promesa el 1923 –paraula que apareixia tot sovint als documents de l'Asamblea de Parlamentarios–,⁴⁷¹ i que va conduir a la Segona República i després a la Guerra Civil.

2.4. La ciutat de Madrid

Tal com apuntàvem en el capítol anterior, la capital d'Espanya engegava amb l'arribada del segle XX un seguit de canvis que afectarien el seu aspecte, modificacions impulsades en gran part per l'arribada de nous ciutadans que van duplicar la població de la ciutat de Madrid en els primers trenta anys. A la província, el nombre d'ajuntaments amb més de 5.000 habitants al nudi urbà passava de 568 el 1900, a 1.050 el 1930. La capital –de dimensions més reduïdes que actualment–

---

⁴⁶⁸ Íbid.

⁴⁶⁹ Un element imprescindible, el telèfon, en l'obra de Miguel Gila. A: CALVO, A. «El teléfono en España antes de Telefónica (1877-1924)». A: *Revista de Historia Industrial*, 13 (1998). Pàg. 59-81.

⁴⁷⁰ DE LA TORRE, H. «El destino de la "Regeneración" internacional de España (1898-1918).» A: *Proserpina: revista de la Universidad Nacional de Educación a Distancia*, 1 (1984). Pàg. 9-22.

⁴⁷¹ FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.

arribava gairebé al milió d'habitants (952.800) el 1930, mentre que a principi de segle superava de poc el mig milió (539.800).⁴⁷² Els immigrants, d'arrels rurals, van adaptar-se a les exigències socials de la gran ciutat,⁴⁷³ alhora que les barrejaven amb la base cultural apresada al camp. Aquest augment de les classes populars va ser dau per a la creació de la societat de masses d'aquells anys, que explicarem amb més detall més endavant, en l'espai dedicat a la cultura en el període 1914-1931.

Se seguien construint hotels —com el Victoria (1916-1923)— o bancs —Banco de Bilbao (1919-1923) i Banco de Vizcaya (1930)— i el 1931 acabava el primer tram de la reforma de la Gran Vía que havia començat el 1910.⁴⁷⁴ Un canvi que va fer que l'escriptor Josep Pla es referís a Madrid d'aquesta manera quan tornava a la capital espanyola el 1931, onze anys després de la vegada anterior:

Tot està desconegut, transformat. Com la majoria de les poblacions del país, Madrid ha avançat un pas considerable —alguns diuen exagerat. Fa onze anys, la Gran Vía arribava fins a la Red de San Luis. Era l'avinguda Peñalver —ara retolada Pi i Margall. El segon tros, fins a la plaça del Callao, està pràcticament acabat. El tercer tros està molt avançat.

*El primer tram, l'actual Pi i Margall, no té res de particular. És un enorme aparador de confiteria arquitectònica, d'estil cataclísmic. El segon és més simple, potser més fred, presenta al començament l'edifici de la Companyia Telefónica, que és prou alt, i que un dia Ortega y Gasset, posat a filosofar sobre la urbanització actual d'aquesta ciutat, anomenà **el mango de la sartén de Madrid**. El tercer serà de l'estil, però potser encara més verticalment nord-americà.⁴⁷⁵*

Un impacte similar és el que es va endur Reiner, un dels jugadors del F.C. Vasas, el dia que va arribar a Madrid per jugar-hi un partit de futbol:

---

⁴⁷² LUNA, G. «La población urbana en España, 1860-1930.» A: *Revista de Demografía Histórica*, 6, 1988. Pàg. 25-68.

⁴⁷³ Entre els canvis adoptats per aquests nous ciutadans s'hi incloïa l'adaptació al tòpic del madrileny que apareixia a les sarsueles; Madrid era el tema central de moltes d'elles. La immigració es modelava amb els models de *chulapos* i *manolas*. A. BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁴⁷⁴ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁴⁷⁵ PLA, J. *Notes per a la Silvia*. Barcelona: Destino, 1997.

*Esperábamos encontrarnos con una ciudad antigua, interesante, llena de recuerdos, de tradiciones... Nuestra sorpresa fue agradabilísima al descubrir que se trataba de una gran ciudad cosmopolita, ciudadana, hermosa, limpia, alegre, moderna y tachonada de soberbios y monumentales edificios. Nosotros, que veníamos de visitar en nuestro viaje Berlín, Múnich y París no la encontramos diferente en cuanto a modernidad e importancia a dichas grandes ciudades.*⁴⁷⁶

Durant aquests anys, les ciutats eren plenes de solars destinats a fer-hi obres que, en els moments en què l'economia es va tòrcer, van quedar aturades un temps convertides en sorrals amb vegetació als marges. Eren uns espais on les criatures passarien hores jugant, com apunta uns anys després Miguel Gila en el seu poema *Mi solar*.⁴⁷⁷

De fet, l'any 1919, el del naixement de Gila, era també el de l'aparició del metro de Madrid –Alfons XIII va inaugurar la línia 1 el 17 d'octubre de 1919–,⁴⁷⁸ que fins al 1925 desenvoluparia les línies entre Cuatro Caminos-Sol-Puente de Vallecas i Quevedo-Sol-Ventas, que unien el centre amb la perifèria.⁴⁷⁹ De fet, la posada en marxa del metro no buscava augmentar el nombre de la població en nudis amb menys habitants, ni la creació de nous barris, sinó que s'ocupava d'enllaçar les zones ja poblades amb el centre amb la intenció de recuperar més aviat que tard la forta inversió feta. Una gran competència per al tramvia, que el 1920 unia les diverses companyies que explotaven aquest servei en la Sociedad Madrileña de Tranvías.⁴⁸⁰ A més, cal ressenyar l'augment en el nombre de cotxes, que envaïen els carrers i que van suposar un maldecap per a les autoritats municipals, especialment

---

⁴⁷⁶ REDACCIÓN. *Informaciones y noticias deportivas. Otros partidos*. "ABC". Madrid (9 de gener de 1923). Pàg. 25. Citat a: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁴⁷⁷ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011. Podeu llegir aquest poema a Annex 7.

⁴⁷⁸ REDACCIÓN. *S.M. Informaciones de Madrid. El Rey inaugura el metropolitano*. "La Correspondencia de España". Madrid: (18 d'octubre de 1919). Pàg. 4.

⁴⁷⁹ La venda de bitllets de metro no era suficient per pagar el cost de la inversió. Per aconseguir noves entrades de capital, es va fundar la Compañía Urbanizadora Metropolitana, una societat que tenia entre els seus accionistes Alfons XIII i el Banco de Vizcaya. L'empresa va comprar alguns terrenys propers a les línies de metro, des de Cuatro Caminos fins al final de la Moncloa, on es va aixecar l'avinguda de Reina Victoria per tal que les classes mitges hi anessin a viure, ja que, tot i estar allunyats del centre, estaven ben comunicats. Va ser una de les iniciatives que comportarien l'expansió de la ciutat. A: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁴⁸⁰ LÓPEZ, A. *Los transportes urbanos de Madrid*. Madrid: CSIC, 1983.

els dies en què milers de persones es concentraven per veure una corrida de toros o un partit de futbol, o a l'entrada i sortida dels cinemes i teatres.⁴⁸¹

La nova societat de masses es desenvolupava, amb l'anonimat individual i les noves formes de cultura col·lectiva: premsa popular, cinemes, cafès, competicions esportives amb els nous esports de masses –pels quals es creaven els nous camps amb gespa–, i amb un espai per als esports de motor, considerats exemples de modernitat. Rebien també un impuls important altres formes d'oci tradicional, com els toros.

2.5. La Cultura

2.5.1. Els estudiants

Un altre dels grans canvis de la ciutat de Madrid durant aquests anys va ser l'augment del nombre d'estudiants. Durant el curs 1925-1926 –el curs en què era obligatori que Gila anés a l'escola segons la llei de 1923, que fixava l'edat escolar obligatòria en el període entre els sis i els catorze anys–,⁴⁸² hi havia matriculats 23.900 nens i 27.833 nenes, una xifra que aniria augmentant amb els anys i que mostrava un augment de l'interès de la societat i l'Estat per l'educació.⁴⁸³

Però, més enllà d'aquesta educació primària, s'apostava per l'educació superior, amb la construcció l'any 1927 de la nova Ciutat Universitària de Madrid, inspirada en els grans campus universitaris. Els primers resultats d'aquest projecte, els primers edificis, però, no arribarien fins a l'any 1933.⁴⁸⁴

La dictadura de Primo de Rivera no va preveure que el moviment estudiantil se li podria girar en contra. I encara menys devia pensar que el nombre d'universitaris triplicaria els seus 20.000 alumnes de l'any 1922 als 60.000 de 1929, bona part d'ells provinents de les classes mitjanes urbanes empeltades dels canvis que s'estaven

---

⁴⁸¹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁴⁸² TIANA, A. «Educación obligatoria, asistencia escolar y trabajo infantil en España en el primer tercio del siglo XX». *Revista interuniversitaria*, 6 (1987). Pàg. 43-60.

⁴⁸³ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁴⁸⁴ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

vivint en aquells temps. Alguns d'aquests estudiants organitzarien les primeres protestes estudiantils la primavera de l'any 1925 i l'any següent fundarien la Federación Universitaria Española (FUE), creada per contrarestar l'hegemonia de les organitzacions catòliques. El mes de març de 1928, els estudiants van convocar una vaga amb què començarien les fortes campanyes antiprimorriveristes, que entre 1928-1929 se sumarien a les pressions que acabarien amb la caiguda del règim.⁴⁸⁵ El mes de març de 1929, Primo de Rivera va ordenar l'ocupació militar dels centres amb la pèrdua de matrícula dels vaguistes i la clausura de diverses universitats –entre elles les centrals de Madrid i Barcelona–, i va sembrar el germen antidictatorial i republicà –o com a mínim el va fer créixer– entre aquesta generació de què formaven part alguns dels futurs intel·lectuals i polítics de les dècades posteriors.⁴⁸⁶

2.5.2. Els cafès

A banda de les aules universitàries, els estudiants tenien durant aquells anys un altre espai on trobar-se: els cafès. Ja des del segle XIX, els cafès s'havien convertit en el centre de la sociabilitat de Madrid, però amb els anys van anar deixant de ser exclusius de les classes altes. El fet de quedar en un cafè significava, per als joves, un pas cap a l'edat adulta i la possibilitat d'imitar els gustos de bona part dels intel·lectuals de l'època, que s'hi reunien també per veure's amb els companys i debatre sobre tota mena de temes.

Tot i que la presència de cafès no era nova, sí que va augmentar el nombre de locals –especialment al voltant de la Puerta del Sol. Molts madrilenys solien anar-hi després de sortir del teatre. Davant d'aquesta realitat, el governador civil de Madrid havia establert un horari màxim d'obertura d'aquests locals fins a les dues de la matinada –dos quarts de tres a l'estiu, i una hora més per als locals del centre de la ciutat–, que havien de quedar totalment desallotjats al cap de mitja hora. Els cafès van saber aprofitar la tirada dels seus establiments per fer-hi espectades. Durant els anys 20 i 30 serien habituals els cafès teatre, els cafès cantants i els cafès concert.⁴⁸⁷

---

⁴⁸⁵ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.

⁴⁸⁶ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴⁸⁷ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

El fet que la població general acudís als cafès no va fer minvar l'interès dels intel·lectuals per aquests espais. De fet, el nombre de tertúlies va augmentar durant els anys 20: Ramón Gómez de la Serna en liderava una al Pombo; Jacinto Benavente, amb els còmics Loreto Prado i Enrique Chicote, en tenia una altra al Lisboa. Al Café Inglés s'hi podia trobar Indalecio Prieto, que també anava al Regina amb Azaña i Rivas Cherif; Ortega y Gasset estava a La Granja del Henar; i el Círculo de Bellas Artes acollia Mariano Benlliure, Santiago Rusiñol, Emilio Carrere, Wenceslao Fernández Flórez, Amadeo Vives i els toreros Juan Belmonte i Ricardo Torres. Fins i tot era possible trobar Alfons XIII al Casino, en companyia dels germans Álvarez Quintero, que jugaven a billar. A Serrano hi havia Gregorio Marañón; al Luisa Fernanda, Alejandro Lerroux i Santiago Casares Quiroga; al Metropolitano, Antonio Machado; i a la glorieta de Bilbao hi havia el Comercial i l'Europeo, on es reunien periodistes d'*El Sol* i membres de les generacions del 98 i del 27. Els de la Generació del 27 solien trobar-se també a Correos, on era fàcil trobar García Lorca o Alberti, que també freqüentaven el Lyon amb Rosales, Ayala i el torero i escriptor Sánchez Mejías. Tots aquests espais es completaven, entre d'altres, amb el Fornos, conegut com *els ulls i les orelles de Madrid*, perquè allà s'hi trobaven un bon nombre de toreros, futbolistes, escriptors i polítics;⁴⁸⁸ una tertúlia que a finals de segle XIX havia presidit una de les figures dau de peces còmiques teatrals de curta durada, Vital Aza.⁴⁸⁹ A banda de les converses d'alta volada que tenien lloc en aquests espais, la major part de les converses eren discussions taurines i esportives, algunes d'elles força apassionades. Tot plegat, una mostra –com explicarem més endavant quan desenvolupem la cultura de masses– dels intercanvis dialèctics que durien després a un avenç democràtic, que quedaria aturat amb el franquisme.⁴⁹⁰

---

⁴⁸⁸ Íbid.

⁴⁸⁹ VV.AA. Los cafés históricos [Imatges]. El Cultural, 3 de juliol de 2012.

<http://www.elcultural.com/galerias/galeria_de_imagenes/455/LETRAS/Los_cafes_historicos>

⁴⁹⁰ AMORÓS, A.; DÍEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

2.5.3. Els intel·lectuals

Tampoc el darrer alè polític d'Alfons XIII amb el nomenament del general Berenguer com a successor de Primo de Rivera va ser ben acollit per la classe intel·lectual. José Ortega y Gasset publicava a *El Sol*, en un article titulat «El error Berenguer»:

*No, no es una errata. Es probable que en los libros futuros de historia de España se encuentre un capítulo con el mismo título que este artículo. El buen lector, que es el cauteloso y alerta, habrá advertido que en esa expresión el Sr. Berenguer no es el sujeto del error, sino el objeto.*⁴⁹¹

L'article acabava amb un «*delenda est monarchia*» que va enervar un Alfons XIII ja a la corda fluixa i que no només va suposar la destitució d'Ortega y Gasset, sinó també la de Nicolás María de Urgoiti –impulsor del diari–,⁴⁹² que sempre havia comptat amb el cap més visible de la Generació del 14 per als seus projectes i que es va veure obligat a vendre les seves accions de Papelera Española, propietària de la publicació. Aquest gest va suposar la renovació de la direcció, a partir d'aleshores a mans del comte de Barbate, el comte de Gamazo, el marquès d'Aledo i José Félix de Lequerica, tot ells monàrquics, fet que suposava un canvi absolut en la línia editorial del diari.⁴⁹³

Crítiques al poder com les d'Ortega a «El error Berenguer» ja s'havien viscut en casos com el d'Unamuno, quan va apuntar que Primo de Rivera més que un *golpe de estado* havia fet un *soplo de estado*, en referència al programa massa tou, al seu entendre, amb què el responsable del Directori Militar pretenia la renovació d'Espanya que la Generació del 98 redamava des dels anys de la guerra de Cuba. Per dedaracions com aquesta, Unamuno va ser destituït com a catedràtic i vicerector de la

---

⁴⁹¹ ORTEGA, J. *El error Berenguer*. “El Sol”. Madrid (15 de novembre de 1930)

⁴⁹² El seu fill, Ignacio de Urgoiti, va ser l'impulsor l'any 1924 d'Unión Radio, la primera cadena de ràdio espanyola, de la qual en parlarem en les pròximes pàgines d'aquest capítol. A: CABAÑAS, M.; DE HARO, N.; MURGA, I. «Augusto Fernández, un dibujante de nueva onda.» A: *Goya – revista de arte*, 341 (2012). Pàg. 324-345.

⁴⁹³ FONTÁN, A. «Casi un siglo de la aparición de ‘El Sol’». A: *Cuadernos de Periodistas*, 13 (2008). Pàg. 123-130.

Universitat de Salamanca i desterrat a Fuerteventura.⁴⁹⁴ També en els primers mesos de la dictadura –en aquest cas el febrer de 1924–, Valle-Indán va ser detingut per criticar reiteradament l'autoritat. Altres intel·lectuals també van oposar-se –en general de manera menys notòria que Unamuno i Valle-Indán– a les accions del règim. Blasco Ibáñez, Sánchez Román, Jiménez de Asúa o García Valdecasas van expressar el seu descontentament; Gregorio Marañón va prendre part a la Sanjuanada. Ortega y Gasset, que en un primer moment es va sentir atret per la possibilitat de renovació promesa per Primo de Rivera, va veure que el projecte que anunciaven els militars no es convertia en realitat:

*Temo, en efecto, que la vieja política contra la cual dispara sus rayos el directorio sea un ente muy distinto del que yo quisiera ver alquilado.*⁴⁹⁵

No obstant això, també hi havia intel·lectuals afins a l'ideari primorriverista: José María Pemán, José Pemartín o Eduardo Aunós, que van provar d'elaborar un projecte d'estat corporatiu i intervencionista embolcallat amb els principis de monarquia, nació i catolicisme, i que va rebre el suport d'altres signatures destacades com les d'Azorín, D'Ors, Fernández Flórez, Benavente o Maeztu, sense comptar Sánchez Mazas, escriptor i intel·lectual interessat des dels anys 20 per l'experiència feixista italiana des de la seva posició d'agregat cultural a Roma y corresponsal del diari *ABC*. No hem d'oblidar tampoc les simpaties que, en aquesta línia, havien mostrat Eugenio Montes, Pla o Foix.⁴⁹⁶

Malgrat això, les novetats culturals venien per la banda de l'esquerra. Arran del desengany per la realitat d'Espanya i amb una vocació renovadora i europeïtzant –hereva, en part, de les aspiracions d'Ortega y Gasset i l'esmentada Generació del 14–, naixia a mitjans de la dictadura de Primo de Rivera una de les onades culturals més importants de la història recent d'Espanya.

---

⁴⁹⁴ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁴⁹⁵ FONCK, B. «Ortega y el poder bajo la dictadura de Primo de Rivera a la luz de los inéditos del tomo VII de las Obras completas». A: *Revista de Estudios Orteguianos*, 20 (2010). Pàg. 7-19.

⁴⁹⁶ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

2.5.4. Generació del 27⁴⁹⁷

La Generació del 27 va ser un grup republicà en un sentit ampli que quedarà interromput per l'esdat de la Guerra Civil, que va suposar l'afusellament de García Lorca, la seva figura més destacada, i l'exili de bona part de la resta de membres, que van anar dissolent aquesta generació, tot i que alguns d'ells van continuar mantenint contactes a l'estranger i malgrat que uns pocs es retrobessin a Espanya de nou al cap d'uns anys. Els membres que van restar a Espanya durant els anys de la dictadura de Franco van haver de sotmetre's a la repressió i la censura franquistes,⁴⁹⁸ com apuntarem en el capítol dedicat a la postguerra.

Molts dels poetes que apareixeran en els següents paràgrafs seran importants en la vida de Gila, que també escriurà poesia, malgrat que no arribi mai a publicar-la. Tot i que el moment de màxim interès per l'alta cultura arriba a Gila durant la marxa a l'Argentina als anys 60, l'humorista ja era coneixedor de les grans figures d'aquesta generació i, fins i tot, compartia amistat i publicació amb alguna d'elles:

*Edgar Neville era conde de Berlanga de Duero, después del bachillerato había estudiado la carrera de Derecho, que acabó en Granada al mismo tiempo que Federico García Lorca, al que desde aquel entonces le unió una gran amistad, pero la abogacía no le gustaba ni le divertía.*⁴⁹⁹

Gila va rellegir en moltes ocasions l'obra de Lorca i, fins i tot, havia utilitzat alguns dels seus versos en les seves obres:

*Todas las tardes, a las cinco como en el poema de Lorca, a las cinco en punto de la tarde, la señora Luisa soltaba a la cabra de la larga cuerda con que estaba atada, abría la puerta del solar y la cabra emprendía una carrera hasta la tienda de la señora Luisa. Allí era ordeñada y dormía hasta el día siguiente, en que volvía de nuevo al solar.*⁵⁰⁰

---

⁴⁹⁷ Si bé és cert que el moment de màxim esplendor –més per la influència política que per l'artística– de la Generació del 27 és durant els anys de la Segona República, decidim incloure aquest apartat en aquest capítol –que abraça els anys 1914-1931– per motius merament cronològics.

⁴⁹⁸ MATEO, M.A. *Generación del 27 para niños y jóvenes*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2003.

⁴⁹⁹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁵⁰⁰ Gila explica com normalment toreja la cabra amb un davantal i que, en una ocasió, va calcular malament i l'animal el va envestir. Un detall que permet entendre millor l'ús de l'estrofa de García Lorca

També relacionarà Lorca amb els bons records de l'estada a Mèxic, on anava a veure el recitador Mario Gabarrón, que interpreva poemes de l'autor granadí.

2.5.4.1. ORÍGENS DE LA GENERACIÓ DEL 27⁵⁰¹

Com apuntàvem unes quantes línies abans, l'aparició de la Generació del 27 és hereva, en part, d'alguns dels punts definidors de la Generació del 14 –en què destacava Ortega y Gasset. Per exemple, prenia el relleu d'algunes de les opinions manifestades pels membres de la Generació del 98, com ara la relació o l'exemple que calia prendre d'Europa. Les generacions del 14 i del 27 compartien la conveniència d'europèitzar Espanya. Per a Ortega y Gasset, un dels punts dau del canvi passava per l'europèització del país, per la renovació de les institucions i per l'educació, uns punts que va intentar desenvolupar heretant al seu torn alguns dels preceptes de la Institución Libre de Enseñanza –dels anys 1870–, que ja apostava per la llibertat de càtedra com a eina per a canviar Espanya. És una idea que intentaran tirar endavant les Misiones Pedagógicas, que durant la Segona República van treballar per difondre la cultura general, especialment entre la població rural, per reduir els elevats índexs d'analfabetisme. En aquesta línia, el projecte de La Barraca de García Lorca difondria el teatre fins als racons més recòndits d'Espanya.⁵⁰² L'1 de gener de 1927 apareixia el primer número de *La Gaceta Literaria*, de voluntat internacionalista i de renovació espanyola, que comptava en el primer número amb un article, precisament, d'Ortega y Gasset.⁵⁰³

Un altre dels elements que la Generació del 27 compartia amb la del 14 era la representació de l'ésser humà com un temple buit, com un simple vestit exterior, figura que alhora ens remunta a la poesia barroca, amb Quevedo i Góngora com a màxims exponents. Aquesta representació apareix en la poesia dels volts del primer

---

dedicada a la mort d'un dels seus amics, el matador de toros Ignacio Sánchez Mejías. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁵⁰¹ Als integrants de la Generació del 27 també se'ls va anomenar Generación de la Dictadura –nom desafortunat, si més no ideològicament– o Generación de la 'Revista de Occidente', on molt d'ells s'havien conegut. A: GAOS, V. *Antología del grupo poético de 1927*. Madrid: Cátedra, 2005.

⁵⁰² La Generación del 27. La generación de la amistad. TV UNED, emès l'1 de març de 2010.

⁵⁰³ Hemeroteca digital de la Biblioteca Nacional de España [En línia]:

<<http://hemerotecadigital.bne.es/results.vm?q=parent%3A0003882694&s=0&lang=es>>

quart del segle XX, primer en l'Ultraisme, després en el Creacionisme i, finalment, en alguns membres de la Generació del 27. La poesia ultraista renunciava a l'ús de paraules molt usades durant el Romanticisme i el Modernisme –*cor, ànima, amor*, etc.– i mostrava un especial interès pel món de la tecnologia. Expressaven sentiments, però revestint-los d'un lèxic tecnològic, considerat fins aleshores antipoètic o extrapoètic. Un exemple d'això és el poema *Neumotórax* de Rogelio Buendía:

*El nitrógeno entró
El manómetro marcó
positivo
Ella tumbada con el costado
perforado por la aguja.
Las gafas brillaban viviendo
Su vida de sabio aburrido
Una tos anesthesiaba el aire
Cloroformo - Aceite gomenolado
C'est ça!
Pas bien du sommet gauche
La pantalla lo dijo
Ella tosía y tosían todos
C'est ça!
Dentro de aquel otro pecho
se oía y golpeaba las manos
la pectoriloquia áfona
trente deux, trente trois...
tras de mi fonendoscopio
había un soplo que me decía
que me callara
la aguja se hundió en otra pleura.⁵⁰⁴*

---

⁵⁰⁴ LLORENTE, M.E. «El traje vacío. Origen, pervivencia y evolución de un motivo en la poesía española de vanguardia: Ultraísmo, Creacionismo y Surrealismo.» A: *Revista de Literatura*, 146 (2011). Pàg. 513-538.

A aquesta tendència se sumarien altres futurs membres de la Generació del 27, com Pedro Salinas, autor del poema *35 bujías*.

Si bé hi ha una corresponent herència ideològica —ja sigui a favor o en contra— dels autors anteriors, la vinculació de la Generació del 27 amb Góngora la devem a Dámaso Alonso, un estudiós que a la biblioteca de la Universitat de Cambridge va trobar un exemplar del seu llibre *Soledades*. Alonso coneixia l'admiració que el representant del culteranisme havia provocat en un dels seus poetes admirats, Rubén Darío, i va decidir donar-lo a conèixer entre les seves amistats, que ràpidament es van inspirar en el gust de Góngora per l'estètica de la paraula i per l'ús de les metàfores.

Tot i que Dámaso Alonso va voler engegar un seguit d'homenatges l'any 1926,⁵⁰⁵ no va ser fins a l'any següent que van començar a fer-se actes per recuperar la memòria de Góngora, aprofitant la commemoració del tricentenari de la seva mort el 23 de maig de 1627.⁵⁰⁶ Entre ells hi havia, per exemple, l'acte de fe/acte de provocació de Dámaso Alonso, Gerardo Diego i Rafael Alberti, en què van actuar com una mena de tribunal d'inquisidors contra els enemics de Góngora, o una missa de rèquiem a Luis de Góngora. Eren posades en escena que donaven a entendre el que Vicente Granados, catedràtic de literatura espanyola de la UNED, ha definit com «*un grupo de correrías y ensoñaciones poéticas*»,⁵⁰⁷ un grup amb un marcat to festiu que el desembre d'aquell any celebrava una excursió literària a Sevilla organitzada principalment pels mateixos integrants del tribunal i el rèquiem. En aquest cas, però, l'excursió va ser, a més, patrocinada per un mecenes que tindria força importància entre la Generació del 27: el matador de toros Ignacio Sánchez Mejías.⁵⁰⁸ Era una persona interessada per l'alta cultura i que alhora empeltaria a molts dels membres del grup la seva passió per la tauromàquia. En aquest aspecte també va ser dau una altra figura, la de José María de Cossío, que, com assegura Jorge Guillén, era «*exacto centro de aquella conjunción de literatura y toros, quizás el único que tuteaba toda la grey*».⁵⁰⁹ D'ells va dependre en gran part el canvi d'imatge de les corrides

⁵⁰⁵ MATEO, M.A. *Generación del 27 para niños y jóvenes*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2003.

⁵⁰⁶ DE GÓNGORA, L. *Romances*. Barcelona: Quaderns Crema, 1998.

⁵⁰⁷ La generació del 27. La generació de la amistad. TV UNED, emès l'1 de març de 2010.

⁵⁰⁸ ROZAS, J. M. *La generación del 27 desde dentro*. Madrid: Ediciones AKAL, 1986.

⁵⁰⁹ GUILLÉN, J. «Federico en persona». A: *García Lorca, obras completas*. Madrid: Aguilar, 1995. Pàg. 27-33.

de toros que alguns intel·lectuals de la Generació del 98 havien criticat i, fins i tot, havien relacionat directament amb l'endarreriment espanyol respecte d'Europa que es vivia a començament de segle.⁵¹⁰ Com a mostra de la vinculació entre els dos experts en tauromàquia i la Generació del 27 podem apuntar dues elegies: *Verte y no verte*, d'Alberti, i *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*, de García Lorca, amb aquella famosa primera estrofa que diu «*A las cinco de la tarde*» i que recordàvem –recollida per Gilal principi d'aquest apartat.

2.5.4.2. MEMBRES

Les esmentades generacions tenen entre els seus integrants una llista més o menys llarga de membres, en funció de qui els enumera. Davant d'això, podem buscar dues solucions per recollir-ne els més representatius. Per motius quantitius –en funció dels noms més repetits sota l'etiqueta de la Generació del 27– o qualitius –noms indosos per grans especialistes en aquesta matèria. Hem fet una barreja de totes dues per apuntar que no hi poden faltar Pedro Salinas, Jorge Guillén, Gerardo Diego, Federico García Lorca, Dámaso Alonso, Vicente Aleixandre, Rafael Alberti, Luis Cernuda, Manuel Altolaguirre, Emilio Prados i també Pablo Neruda, malgrat que el 1927 l'inxampés en la seva carrera diplomàtica a Birmània.⁵¹¹ Veus autoritzades en aquest camp d'estudi ens proposen afegir-hi també els noms de Pepe Bergamín i Melchor Hernández Almagro,⁵¹² els de Juan Larrea, Pedro Garfias,⁵¹³ i Juan José Domenchina,⁵¹⁴ o els de José Moreno Villa, Juan Chabás i Concha Méndez.⁵¹⁵

Sorgeix, també en aquest cas, el debat sobre l'existència o no de generacions literàries. Si ja ens n'hem ocupat quan parlàvem de la Generació del 98, en aquest cas el doctor Juan Manuel Rozas nega la major quan assegura que si perquè existeixi una generació cal fixar un líder, no es pot parlar de Generació del 27, perquè no n'hi va

---

⁵¹⁰ COSSÍO, I. *Cossío y los toros*. Madrid: Espasa-Calpe, 1999.

⁵¹¹ OLIVARES, E. *Pablo Neruda, los caminos de Oriente: tras las huellas del poeta itinerante (1927-1931)* Santiago de Chile: LOM, 2000.

⁵¹² GUILLÉN, J. «Federico en persona» A: *García Lorca, obras completas*. Madrid: Aguilar, 1995. Pàg. 27-33.

⁵¹³ ROZAS, J. M. *La generación del 27 desde dentro*. Madrid: Ediciones AKAL, 1986.

⁵¹⁴ GAOS, V. *Antología del grupo poético de 1927*. Madrid: Cátedra, 2005.

⁵¹⁵ MATEO, M.A. *Generación del 27 para niños y jóvenes*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2003.

haver. Tot i això, reconeix l'admiració que va despertar sobretot Federico García Lorca i apunta que, pels volts de 1925, qui despertava més l'interès dels poetes joves era Jorge Guillén.⁵¹⁶

2.5.4.3. CRÍTiques

Si paràgrafs més amunt ens referíem a les reticències que sobre la tauromàquia mostraven alguns dels membres de la Generació del 98, precisament un dels seus representants més destacats, Miguel de Unamuno, no va veure amb bons ulls l'arribada d'aquesta avantguarda cultural. Unamuno va aprofitar per carregar alhora contra la Generació del 27 i contra la dictadura de Primo de Rivera quan afirmava:

Y ahora en estos días mismos de principio de junio de 1927, cuando la tiranía pretoriana española se ensoeche más y el rufián que la representa vomita, casi a diario, sobre el regazo de España las heces de sus borracheras, recibo un número de la Gaceta literaria de Madrid que consagran a don Luis de Góngora y Argote y al gongorismo los jóvenes culteranos y cultos de la castrada intelectualidad española.⁵¹⁷

Malgrat la contundència d'Unamuno, les crítiques més dures –per reincidents i perquè va obrir el foc a una guerra dialèctica amb els atacats– van ser les del periodista Luis Astrana. El també assagista i biògraf no compartia la voluntat dels ultraistes de combatre el Modernisme, una orientació que va qualificar d'estèril i sense nord en el capítol «*La última moda literaria*» del seu llibre *Gente, gentecilla y gentuza*,⁵¹⁸ en què aprofitava alguns dels versos d'ultraistes com Luis Mosquera, Adriano del Valle, Guillermo de la Torre o Gerardo Diego apareguts a la revista *Grecia* per ridiculitzar-los com a poetes.⁵¹⁹

---

⁵¹⁶ ROZAS, J. M. *La generación del 27 desde dentro*. Madrid: Ediciones AKAL, 1986.

⁵¹⁷ ROJAS, P. «Luis Astrana Marín contra las vanguardias y contra Góngora» A: *RILCE*, 27 (2011). Pàg. 441-462.

⁵¹⁸ ASTRANA, L. *Gente, gentecilla y gentuza*. Madrid: Reus, 1930.

⁵¹⁹ L'aposta per paraules poc usades en la poesia, com *paquidermo*, feien fàcil un atac amb l'ús de les mateixes paraules, si qui ho llegia no compartia l'originalitat de l'aportació. A: ROJAS, P. «Luis Astrana Marín contra las vanguardias y contra Góngora» A: *RILCE*, 27 (2011). Pàg. 441-462.

Altres autors van apuntar-se a criticar aquelles primeres mostres de canvi, però, amb el temps, alguns d'ells fins i tot acabarien formant part de la Generació del 27.

2.5.4.4. ALTRES DISCIPLINES ARTÍSTIQUES

El moviment artístic i social d'aquells anys va ser transversal entre les diverses arts i les diverses classes socials.

Un dels punts de Madrid on es respirava una atmosfera ideal per a les avantguardes era la Residència de Estudiantes, on vivien García Lorca, Dalí o Buñuel. S'hi feien sovint conferències, tant d'autors espanyols com estrangers.⁵²⁰ Entre aquests últims, destacaven noms com els de Marie Curie o André Breton, que va visitar la residència l'any 1925, poc després de presentar el seu primer manifest sobre el Surrealisme (1924), moviment que va despertar l'admiració de molts dels nous artistes del moment.⁵²¹ Pocs anys després, Buñuel i Dalí treballarien junts en el guió de *Le chien andalou*, pel·lícula surrealista per excel·lència, que es va estrenar a París el 5 d'octubre de 1929.⁵²² Per aquelles dates, Dalí pintava *El gran masturbador*. Un any abans, García Lorca havia escrit *Romancero gitano* allunyant-se de les formes més utilitzades en les estrofes poètiques, i després marxava cap a Nova York, d'on sortiria *Poeta en Nueva York*, un altre dels títols cabdals de la seva obra, escrit a cavall entre 1929 i 1930, durant l'estada del granadí a la Universitat de Columbia.

A aquesta llista d'artistes de diverses disciplines s'hi van sumar Pablo Picasso i Juan Gris, mestres del Cubisme; Manuel Altolaguirre, poeta i guionista de cinema; i músics com Manuel de Falla i Óscar Esplá, que van posar notes a alguns poemes de Góngora.⁵²³

---

⁵²⁰ La Generación del 27. La generación de la amistad. TV UNED, emès l'1 de març de 2010.

⁵²¹ ROJAS, P. «Luis Astrana Marín contra las vanguardias y contra Góngora» A: *RILCE*, 27, 2011. Pàg. 441-462.

⁵²² LLORENS, C. «La relació Lorca-Dalí en la trama de «El Público»». A: *Revista de Girona*, 129 (1988). Pàg. 71-76.

⁵²³ MATEO, M.A. *Generación del 27 para niños y jóvenes*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2003.

2.5.4.5. EL RECORD D'UNA GENERACIÓ

Amb l'arribada dels anys 30, la Generació del 27 va anar-se polititzant, però fins llavors el seu interès principal va centrar-se en el treball de la forma i la metàfora.⁵²⁴ En això, i en les reunions periòdiques que feien darrerament en restaurants madrilenys com els de l'hotel Palace o a Los Galayos.⁵²⁵ Amb l'inici de la Guerra Civil, la generació va perdre García Lorca –afusellat–, bona part dels seus membres van marxar a l'exili i la resta van quedar silenciats –com apuntàvem al principi d'aquest apartat– per la censura i la repressió franquistes. La següent generació, la del 36, va canviar l'estètica anterior per una densitat retòrica i sentimental centrada en el destí de l'home. La batejada com a *edat de plata* de la cultura espanyola es tallava de sobte amb la implantació d'una literatura i un art oficials.⁵²⁶

2.5.5. La cultura de masses

L'auge de la cultura de masses d'aquesta època va indissociablement lligat al temps lliure dels treballadors, una mesura heretada –amb un cert endarreriment– d'altres països. D'aquesta manera, quan el 1904 s'aprovava a Espanya la Llei del descans dominical, ho feia vint anys després que la Federation of Organized Trades and Labor Unions aprovés una mesura encara més progressista amb els treballadors: la jornada laboral màxima de quaranta hores setmanals, que recollia la demanda de vuit hores per treballar, vuit hores per dormir i vuit hores per a la casa. Caldria esperar quinze anys més perquè l'Organització Internacional del Treball fixés les vuit hores laborals com el primer punt de l'ordre del dia de la reunió de la Conferència General. Mesos abans d'aquesta reunió, el 3 d'abril de 1919 se signava el reial decret espanyol de jornada laboral de vuit hores –que s'aplicarien a partir de l'1 d'octubre–; l'any següent, es creava el Ministeri de Treball. L'any 1925, nou de cada deu treballadors treballaven quaranta-vuit hores setmanals (vuit hores diàries, exceptuant

---

⁵²⁴ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona, Crítica, 2010.

⁵²⁵ La generación del 27. La generación de la amistad. TV UNED, emès l'1 de març de 2010.

⁵²⁶ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona, Crítica, 2010.

el descans dominical).⁵²⁷ Amb els anys, la prodama de distribució de la jornada obrera variaria de la següent manera: vuit hores per treballar, vuit hores per descansar i vuit hores per a l'oci i la instrucció.⁵²⁸ D'aquesta manera, l'oci deixava de ser una exdusivitat de les classes privilegiades.

Segons els interessos de cadascú, el temps d'oci s'emprava en les més diverses activitats, des de la lectura, la ràdio, les tertúlies, els passejos, les festes, la pràctica esportiva o el col·leccionisme, passant per espectacles com el circ, els toros, el cinema, el teatre o el futbol. Aquest temps d'oci també va servir per a la participació de moltes persones en associacions culturals, polítiques o sindicals, un pas dau per democratitzar la societat. Malgrat algunes restriccions, les dones també van començar a tenir accés a l'oci i al consum de masses, i la publicitat mostrava una imatge femenina més atractiva, moderna i sofisticada —que no es corresponia amb la de les dones que passejaven pels carrers de Madrid. La incorporació de la dona al mercat de treball es traduïa en diners, temps d'oci i potencialitat de consum, fet que contribuïa a començar a esquinçar els estereotips i les restriccions socials tradicionals que tenia la dona i que probablement, sense la Guerra Civil i la dictadura, hauria comportat avenços cap a la igualtat de gènere. De tota manera, cal no oblidar que la dona no abandonava el lloc que socialment es donava per fet que havia de tenir: un paper subordinat a la llar. Tampoc l'oci era igual entre les diverses classes socials. Durant els anys 20, els madrilenys més rics començaven a anar a la platja durant les vacances d'estiu. Les destinacions preferides eren al nord d'Espanya, com Santander —on durant els mesos de juliol i agost anaven els reis— o a San Sebastià. Més a prop de la capital, els pobles de la serra com Navacerrada, El Escorial o Cercedilla atreïen cada vegada més els interessos dels madrilenys amb una capacitat adquisitiva per sobre de la mitjana espanyola.⁵²⁹

---

⁵²⁷ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵²⁸ ESPUNY, M.J. «La jornada laboral: perspectiva histórica y valoración jurídica». A: *Trabajo*, 13 (2004). Pàg. 115-144.

⁵²⁹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

2.5.5.1. ÈTICA

Encara quedaven uns quants anys perquè el madrileny mitjà pogués anar de vacances com ho feien les classes privilegiades. En aquells anys, però, classes més i menys adinerades compartien una passió: l'esport. Era un entreteniment reservat anteriorment a unes minories que, en estendre's a una població nombrosa amb certs diners i temps per gastar-los, va crear a les grans ciutats un nou sector econòmic: la indústria de l'oci. Milers de persones es reunien per veure un partit de futbol, una cursa de cotxes o un combat de boxa, i amb els anys aquesta presència va anar agafant força.

La novetat, però, va fer que algunes persones desconfiessin de la moralitat de l'oci. Els economistes del segle XIX s'havien referit a l'oci com una activitat improductiva i una mostra de decadència individual. Eren membres d'una societat que valorava més l'estalvi que la despesa i que associava les noves tendències consumistes amb una traïció als valors dels seus avantpassats, i més encara quan aquests nous costums venien de fora, ja que bona part dels esports que van atraure el públic madrileny van ser importats de la Gran Bretanya i el model de negoci que s'hi aplicava, dels Estats Units. Eren minoritàries encara posicions com les de Paul Lafargue, que ja el 1880 redamava el dret a la peresa amb una obra titulada així (*Le Droit à la paresse*) en què fins i tot proposava reduir la jornada laboral a les tres hores diàries i elevar el consum per tal d'aconseguir una vida plena. Cal apuntar, però, que Lafargue defensava la utilització d'algunes de les hores lliures per a les ciències, l'art i el que anomenava *necessitats imprescindibles*, i ho comparava amb les maneres dels filòsofs de la Grècia clàssica.⁵³⁰

Per a determinades classes, calia encara una justificació que els acabés de convèncer. Arguments com els que el baró de Coubertin, l'impulsor de la recuperació dels Jocs Olímpics l'any 1896, que, en el seu cas, vinculava l'esport amb valors com la voluntat, la iniciativa i l'esperit d'empresa; és a dir, un treball físic que acompanyés el treball intel·lectual. Amb l'arribada dels feixismes, també es va recórrer a l'esport com una manera de demostrar els valors i les fortaleses de la raça.

---

⁵³⁰ Lafargue va ser un dels referents teòrics del socialisme. Era gendre de Marx. A: LAFARGUE, P. *El dret a la peresa*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2014.

Encara quedava un pas més: l'acceptació de l'esport professional. Si bé cada vegada era més acceptat que els treballadors dediquessin una part del seu temps d'oci a la pràctica esportiva, encara no estava ben vist que algú cobrés per jugar. Tot i això, els equips volien guanyar i, a més, quan ho feien, solien haver d'enviar els seus jugadors a disputar alguns enfrontaments lluny del seu lloc de treball. En aquestes situacions, les empreses podien concedir permisos o no als jugadors i, entre les empreses que sí que ho permetien, en moltes ocasions es practicava el que a Espanya es va conèixer com l'amateurisme marró, un adjectiu adoptat del francès, llengua en què té un doble sentit –*marron*, a banda del color, significa dandestí, i *marronage* intrusisme professional–, però que al Madrid de l'època va arrelar amb la imatge de color brut.⁵³¹ Alguns jugadors o bé cobraven el desplaçament i algunes dietes, o directament se'ls pagava una quantitat per jugar que després no dedaraven. El cas més destacat va ser el de la final del maig de 1925. El Futbol Club Barcelona –que havia guanyat el títol de la Copa del Rei– va ser acusat de comptar amb jugadors professionals. Arran d'aquest escàndol, se'l va desposseir del trofeu i es va repetir una nova final, que van jugar l'Atlético de Madrid i l'Arenas de Getxo. Aquell mateix any, la revista francesa *Sporting* reblava encara més el dau amb la publicació d'un article en què apuntava que el blaugrana Samitier cobrava 1.500 pessetes, Planes 800, i especificava primes de 1.500 i 3.000 pessetes per la consecució dels campionats de Catalunya i Espanya respectivament. El Real Madrid també va viure situacions similars que, fins i tot, van dur a la dimissió del directiu Pedro Parajes, contrari a la professionalització del futbol.⁵³² El debat sobre els pagaments als futbolistes va ser una constant de la premsa de l'època.⁵³³

---

⁵³¹ CARDENAL, M. «Una propuesta sobre el concepto de deportista profesional.» A: *Revista del Ministerio de Trabajo e Inmigración*, 83 (2009). Pàg. 125-149.

⁵³² BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵³³ POLO, J. *El fútbol en Madrid: de actividad lúdica a espectáculo de masas (1898-1945)*. Ángel Bahamonde Magro (dir.) Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Contemporánea. 2002: Editorial de la Universidad Complutense de Madrid, 2002. (Tesi doctoral).

2.5.5.2. LAÏCITZACIÓ SOCIAL

La implantació de la jornada laboral de vuit hores –amb les seves corresponents hores per a l'oci–, unida a l'auge dels esports de masses, va desplaçar l'Església del centre d'interès. D'una banda, el monopoli de les festes ja no el tenien ni l'Església ni l'Estat, ja que a les festes nacionals i edesiàstiques els sortia la competència dels dies de descans i l'oci de masses. L'Església va haver d'adaptar-se a aquesta realitat. A més, tenint en compte que el dia de descans continuava sent el diumenge, els grans estadis acollien molts dels partits aquests dies, en un ritual que competia directament amb les misses i que tenia a favor seu la possibilitat d'alliberar tensions en forma de crits i xiulets a favor o en contra de tot el que passava al camp i d'abraçar-se o palmejar l'esquena dels companys de localitat, comportaments que estaven mal vistos en la vida quotidiana. En aquest sentit, complia un paper d'esbargiment que recorda el que suposava el carnestoltes, com esmentàvem en la primera part d'aquest estudi.

Diaris tradicionals com l'*ABC* van empeltar-se d'aquesta laïcització social posant habitualment en portada fotografies de partits de futbol, fins i tot el dia de Nadal. El futbol venia llavors molt més que el tradicional sentiment religiós.⁵³⁴ Aquest interès es feia patent amb l'afluència cada cop més elevada de públic als estadis i amb les millores del transport per arribar-hi. Els individus que formaven les masses eren els que decidien en què volien gastar els seus diners, sense centrar-se en el calendari edesiàstic.

Altres opcions d'oci, com el cinema, van tenir també un paper important en la laïcització social. Malgrat que la religió continuava tenint un lloc destacat en l'àmbit privat, perdia pes en les classes mitjanes i el proletariat, i també entre alguns intel·lectuals que veien un derro instal·lat en l'ortodòxia doctrinal i allunyat de la modernització que vivia el país.⁵³⁵

---

⁵³⁴ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵³⁵ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

2.5.5.3. L'OCI COM A EINA DEMOCRATITZADORA

A banda de decidir en què volien gastar els seus diners, els ciutadans madrilenys tenien la possibilitat de freqüentar els cafès i reunir-se amb persones amb qui compartien afinitats com el col·leccionisme, l'afició per un esport o qualsevol altre espectacle, i també hi havia més opcions que s'associessin persones que compartien ideologia política. A més, espectacles com el futbol servien d'assaig per a l'intercanvi d'opinions, ja que, als camps, aficionats d'un i altre equip veien com els seguidors de l'equip contrincant perceïen determinades jugades del partit d'una manera diferent de com ho feien ells. Això mateix passaria a les discussions públiques, i d'aquí a la política, on s'abandonava l'alternança de partits de principis de segle.

En aquells moments, però, la dictadura de Primo de Rivera no semblava gaire preocupada per aquesta realitat, probablement suavitzada per l'afició dels reis als esports: Alfons XIII va practicar l'automobilisme i el polo, i Victòria Eugènia el golf i l'hípica. També se'ls va veure com a espectadors d'alguns partits de futbol –de fet, la Copa del Rei va ser creada en honor del monarca, com apuntarem més endavant. Alhora, cal tenir en compte el que apunta l'historiador Raymond Carr amb el concepte de *cultura de l'evasió*, una versió més acurada del pa i òrc que apuntava que l'interès per les noves formes d'oci feia que –inicialment i sense perdre de vista la bonança econòmica global– els ciutadans rebaixessin l'interès sobre alguns assumptes polítics pendents de resoldre.⁵³⁶ L'interès monàrquic, l'interès per la cultura de l'evasió i l'interès econòmic van donar com a resultat les nombroses obres de construcció d'instal·lacions esportives diverses i de cinemes arreu de les principals ciutats d'Espanya, especialment a Madrid.

---

⁵³⁶ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

2.5.5.4. ELS ESPORTS

2.5.5.4.1. Futbol

Quan es produeix l'auge del futbol als anys 20, aquest esport ja feia dècades que es practicava a Madrid. Qui el va desenvolupar no va ser el Cricket y Foot-ball Club, constituït el novembre de 1879, ja que, malgrat el nom, mai no va tenir equip de futbol. El primer club fundat a la capital espanyola va ser probablement –perquè no es van seguir tràmits oficials per a la seva creació– el Foot-Ball Sky, creat l'any 1897⁵³⁷ per alguns alumnes de la Institución Libre de Enseñanza que havien conegut el joc gràcies a alguns professors d'Oxford i Cambridge.⁵³⁸ Vestien pantalons blaus i samarreta vermella –el mateix equipament que va dur la selecció espanyola en el seu primer enfrontament internacional l'any 1920 a la població belga d'Anvers.⁵³⁹ D'aquest equip en sortirien alguns dels jugadors que al cap de pocs anys fundarien el Real Madrid, llavors anomenat simplement Madrid FC.

L'any 1902, la pujada al poder d'Alfons XIII va portar a la creació d'un torneig de futbol en què van participar equips d'arreu d'Espanya. L'èxit de la convocatòria va dur a repetir l'experiència l'any següent i a crear la Copa del Rei, el torneig degà del futbol espanyol i l'únic en què jugaven formacions de tot el país, fins a l'arribada de la Lliga la temporada 1928-29. Els anys 20 –com en bona part dels espectacles de masses– van ser una dècada dau per a l'expansió del futbol. A l'inici de la dècada, l'any 1920, la selecció espanyola de futbol va quedar segona als Jocs Olímpics celebrats a Anvers, un èxit que va servir de publicitat per a aquest esport. Un parell de mesos abans, el futbol ja havia estat focus d'atenció després que Alfons XIII concedís el títol de «real» al Madrid FC. A partir d'aquí, la senzillesa de les normes i l'escàs equipament que calia per jugar van aconseguir que el futbol es disparés com a espectacle de masses. L'interès que despertava aquest esport sorprenia encara unes autoritats no acostumades als espectacles de masses. Una tarda de febrer de l'any 1923, la policia va carregar contra un grup de milers de persones a Barcelona

---

⁵³⁷ FRANCO, J.L. «El 'Real Madrid Club de Fútbol' pudo constituirse en el siglo XIX.» A: *Revista de CIHEFE*, 49 (2013).

⁵³⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵³⁹ POLO, J. *El futbol en Madrid. De actividad lúdica a espectáculo de masas (1898-1945)*. Ángel Bahamonde Magro (dir.) Madrid: Universitat Complutense de Madrid. Departament d'Història Contemporània. 1993 (Tesi doctoral).

que s'havien reunit davant la delegació del diari *El Sol*. Només volien saber les darreres notícies sobre el partit que la selecció espanyola jugava a Bèlgica, però la policia va desconfiar d'aquella munió sobtada i va atacar-la amb força. Malgrat els impactes i les corredisses, al cap d'una estona els aficionats van tornar a congregarse davant del diari i els cossos policials –probablement ja avisats per algun superior– no van tornar a carregar.

Aquest mateix interès va fer que calgués ampliar els estadis o que se'n creessin de nous, com el Velódromo, que es va inaugurar el 29 d'abril de 1923 amb un partit entre el Real Madrid i el Real Unión de Irún, al qual van assistir els infants Jaume, Joan i Gonçal; o el gegantí Stadium Metropolitano, inaugurat el 13 de maig de 1923, amb capacitat per a 23.000 espectadors.

El futbol anava arrelant a la societat espanyola, que aniria interessant-se cada vegada més per aquest esport. L'any 1926 ja hi havia 705 equips i 15 federacions –la major part repartides entre Catalunya, el País Basc, Astúries i Madrid.⁵⁴⁰ El resultat d'això va ser que la temporada 1928-29 arrencava el campionat de Lliga, una competició en què s'enfrontarien deu equips –ja professionals– d'arreu d'Espanya. Els partits contra el FC Barcelona i el Bilbao despertaven un enorme interès entre els seguidors dels equips madrilenys.⁵⁴¹

La construcció d'estadis o el pagament de les nòmines dels jugadors eren despeses elevades que calia pagar. Per fer-ho, el Real Madrid ja havia iniciat l'any 1920 una gira per Europa i l'any 1927 havia anat fins a Amèrica en una altra gira que va donar al dub beneficis importants. Aquestes iniciatives van servir per fixar l'estrella del moment, el porter de la selecció, Ricardo Zamora, que arribaria al dub blanc l'any 1930 per l'aleshores astronòmica xifra de 150.000 pessetes. Amb aquest fixatge es reforçava un altre dels elements dau dels espectades de masses: el de l'ídol. Els jugadors de futbol, doncs, començaven a tenir una fama comparable aleshores a la dels matadors de toros. Zamora, però, ja feia anys que era un dels punts d'interès de la premsa, que li havia dedicat algunes planes amb motiu del seu casament l'any 1927.

També apareixien nous equips, noves associacions esportives i noves revistes dedicades al futbol. La premsa estava cada vegada més interessada en aquest esport.

---

⁵⁴⁰ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁴¹ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

El mateix diari *El Sol* va passar de publicar 100 notícies sobre futbol l'any 1923 a oferir-ne 286 l'any següent. Des del 1926 hi va haver notícies futbolístiques gairebé cada dia, una tendència que es va encomanar a la ràdio i al cinema.⁵⁴²

Les seleccions espanyoles –principalment de futbol, però també d'altres esports– van tenir un paper important en la identificació de la societat amb aquestes noves formes d'oci. Les victòries dels equips i els esportistes començaven a viure's com a triomfs nacionals,⁵⁴³ algunes amb tocs èpics com la victòria per 0-1 contra Àustria, a Viena, el 27 de setembre de 1925, en què Zamora va aturar en els últims minuts del partit el que s'havia de convertir en el gol de l'empat dels austríacs. O el partit que el 15 de maig enfrontava la selecció espanyola contra Anglaterra. El partit va acabar amb derrota dels anglesos –el país símbol del futbol per antonomàsia– per 4-3. L'Stadium Metropolitano va arribar a acollir 30.000 espectadors, gairebé una tercera part més del límit de l'aforament permès.

La bona entesa entre les dictadures de Mussolini i Primo de Rivera va dur les seleccions espanyola i italiana a enfrontar-se en diverses ocasions. S'alimentaven d'aquesta manera els valors de patriotisme i regeneració nacional, i era freqüent sentir debats entre els aficionats sobre quins jugadors havien d'anar o no a la selecció.⁵⁴⁴

2.5.5.4.2. Boxa

A banda del futbol, la boxa també va atraure l'atenció de molts espectadors. Com en el cas del futbol, a principi de segle la boxa havia estat un esport de minories, en aquest cas per part de persones de classe acomodada que la practicaven com a alternativa a l'esgrima.⁵⁴⁵ A diferència del futbol, l'èxit de la boxa com a espectacle de masses va anar lligat en bona mesura a un dels primers ídols esportius, el basc Paulino Uzcudun, un llenyataire format a França,⁵⁴⁶ que el 18 de maig de 1926

---

⁵⁴² BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁴³ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁵⁴⁴ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁴⁵ AMORÓS, A.; DÍEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

⁵⁴⁶ FERNÁNDEZ, J. *Paulino Uzcudun es veleidoso como una cupletista*. "El escándalo". Barcelona (10 de juny de 1926).

es convertia en campió d'Europa de tots els pesos després de vèncer l'italià Herminio Spalla a la Monumental de Barcelona davant de 40.000 persones.⁵⁴⁷

Com amb el futbol, també les notícies de boxa van anar guanyant lloc als diaris de l'època –en aquest cas, arrossegats pels èxits d'Uzcudun. Mentre que l'any 1923 *El Sol* va publicar només sis notícies relacionades amb la boxa, l'any següent ja en sumava 180, i a partir d'aleshores les informacions sobre aquest esport passarien a ser habituals. L'èxit d'Uzcudun va ser tal que, fins i tot, un altre dels espectades de masses, el teatre, li va dedicar una obra, *Más que Paulino*, estrenada a l'Alcázar l'11 de setembre de 1928,⁵⁴⁸ en un altre dels elements definitoris dels espectades de masses de l'època, la permeabilitat, és a dir, l'ús de figures o recursos d'un espectacle en un altre. D'aquesta manera, com explicarem més endavant, es van fer pel·lícules sobre toros o sobre futbol i el cinema versionava èxits teatrals, entre altres iniciatives.

El principi del final de la carrera d'Uzcudun va ser la derrota contra Primo Carnera a l'Olímpic de Barcelona en un altre combat pel títol mundial. En aquest cas, la victòria se la va endur l'italià, de més de dos metres d'alçada.⁵⁴⁹ Uzcudun participaria encara a les olimpíades de Los Angeles, però ja sense medalles. Uzcudun va marcar un nivell de referència molt alt als seus successors, que s'esperava que fessin un bon paper sobre el quadrilàter. Alguns d'ells ho van aconseguir, com el campió europeu de pesos mitjans de l'any 1934, Ignacio Ara, o el campió del món de l'any 1935 Baltasar Belenguer Hervás, *Sangchili*.⁵⁵⁰

2.5.5.4.3. Altres esports

El futbol i la boxa van arrossegar també a la pràctica d'altres esports menys massius però que van augmentar en nombre de practicants, motiu pel qual va ser necessària la creació de federacions que n'establissin les normes i agrupessin els esportistes. L'any 1918 es creava la Federació Espanyola d'Atletisme, el 1920 la de natació i el 1923 les de rugbi, bàsquet i hoquei. L'any següent, el 1924, es creava el Comitè Olímpic Espanyol i es publicava la primera edició d'*Excelsior*, el primer diari

---

⁵⁴⁷ SOLAR, L.V. «Cronología del deporte español». A: *Kronos*, 1 (2003). Pàg. 53-61.

⁵⁴⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012

⁵⁴⁹ SOLAR, L.V. «Cronología del deporte español». A: *Kronos*, 1, 2003. Pàg. 53-61.

⁵⁵⁰ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

esportiu, amb seu a Bilbao.⁵⁵¹ El 1925, el bàsquet madrileny s'estrenava amb la creació de la plantilla de l'Atlético de Madrid.

L'arribada de nous esports no n'arraconava del tot alguns altres que ja es practicaven des de feia temps, com era el cas de la pilota basca, una pràctica que permetia al públic fer apostes i que havia tingut un moment de gran esplendor a finals del segle XIX –Miguel de Unamuno havia escrit *Un partido de pelota* l'any 1893.⁵⁵² Als anys 20 revifava una mica amb la democratització de l'oci, però no augmentaria tant com ho farien altres pràctiques. Si l'any 1922 funcionaven a Madrid tres locals destinats a la pràctica de la pilota basca, el mateix nombre hi hauria l'any 1936.

Pel que fa als esports més lligats a l'aristocràcia, l'hípica seguia sent el número u –recordem que la reina la practicava i el rei jugava partides de polo i disposava d'una important quadra. També el tenis era un esport d'elits, que va fer-se més popular amb l'arribada d'Elia María González Álvarez y López-Chicheri, més coneguda com a Lili Álvarez, filla d'una família de classe mitjana madrilenya que amb només dinou anys ja va participar en els Jocs Olímpics de París de 1924 i que va ser finalista a Wimbledon els anys 1926, 1927 i 1928. Era de les poques dones que encapçalava les seccions esportives⁵⁵³ –en el seu cas les seccions de tenis– dels diaris, i ofería un referent femení que contrastava amb la imatge tradicional de la dona de l'època, que, com comentàvem pàgines enrere, podia començar a esberlar-se arran de l'entrada de la dona al món laboral, l'oci i la publicitat. En aquesta línia, a banda de la seva faceta com a esportista, Lili Álvarez esdevindria una prolífica escriptora.⁵⁵⁴

Una altra de les passions d'aquells anys van ser els esports de motor. Curses de cotxes i qualsevol tipus de travessa aèria despertaven l'interès dels ciutadans. L'automòbil era des de començament de segle l'exemple de modernitat i les competicions esportives que indoièn cotxes van ser molt ben rebudes. Ja el desembre de 1913 Madrid havia acollit una exhibició pionera al velòdrom de Ciudad Lineal, però amb l'arribada dels anys 20, el fenomen es va escampar per tot Europa i

---

⁵⁵¹ Íbid.

⁵⁵² UNAMUNO, M. *De mi país: descripciones, relatos y artículos de costumbre*. Madrid: Fernando Fe, 1903.

⁵⁵³ REDACCIÓ. *Lili Álvarez gran triunfadora del torneo de Le Touquet*. "El Mundo Deportivo". Madrid/Barcelona (17 de setembre de 1926). Pàg 3.

⁵⁵⁴ RIAÑO, C. *Historia del deporte y la mujer en la España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elia María González Álvarez y López-Chicheri 'Lili Álvarez'*. Concepción Carbajosa Menéndez (dir.) Oviedo: Universitat d'Oviedo. Facultat de Ciències de l'Educació. 2004. (Tesi doctoral).

l'any 1924 la capital espanyola va ser el punt de sortida i d'arribada de la Volta a Espanya.⁵⁵⁵

De la mateixa manera que els cotxes, la passió pels avions també es va escampar entre els espanyols, que l'any 1926 van poder veure com l'hidroavió *Plus Ultra* –comandat per Ramón Franco, germà del futur dictador– feia la primera travessa cap a l'Atlàntic Sud. Amb sortida el 22 de febrer i arribada el 3 de febrer, la gesta va ser àmpliament difosa pels mitjans de comunicació d'arreu d'Espanya:

El Heraldo Alavés: *A las cuatro y veinte minutos, Franco ha puesto pie en tierra Argentina.*⁵⁵⁶

La Libertad: *La capital del Brasil hace un recibimiento triunfal a los aviadores.*⁵⁵⁷

El Orzán: *Hasta el martes no saldrá el "Plus Ultra" de Río de Janeiro.*⁵⁵⁸

Un exemple dar de patriotisme espanyol impulsat per Primo de Rivera, amb tocs d'un cert orgull racial imperant en aquells temps. De fet, una de les principals missions del *Plus Ultra* era enviar una salutació a les colònies d'emigrants espanyols que residien al Brasil, l'Uruguai o l'Argentina.⁵⁵⁹ Precisament, el cantant Carlos Gardel –nascut a Tolosa, a França, però fortament vinculat a Buenos Aires–⁵⁶⁰ va gravar a Barcelona *La gloria del águila*, una cançó dedicada a aquesta gesta i un nou exemple de permeabilitat entre productes de consum de masses.

---

⁵⁵⁵ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012

⁵⁵⁶ REDACCIÓ. *Los Días de España. A las cuatro y veinte minutos, Franco ha puesto pie en tierra Argentina*. "El Heraldo Alavés". Vitòria: (10 de febrer de 1926).

⁵⁵⁷ T.S.H. *A través del Atlántico. La capital del Brasil hace un recibimiento triunfal a los aviadores*. "La Libertad". Madrid: (5 de febrer de 1926).

⁵⁵⁸ REDACCIÓ. *Hasta el martes no saldrá el "Plus Ultra" de Río de Janeiro*. "El Orzán". La Corunya: (7 de febrer de 1926).

⁵⁵⁹ MARCILHACY, D. «La Santa María del aire: El vuelo trasatlántico del Plus Ultra (Palos-Buenos Aires, 1926), preludio a una reconquista espiritual de América». A: *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 2006. Pàg. 213-241.

⁵⁶⁰ COLLIER, S. *The Life, Music and Times of Carlos Gardel*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1986.

2.5.5.5. TOROS

Mentre anaven apareixent noves formes d'oci entre la societat, n'hi havia d'altres que prosseguien la seva tradició, com era el cas dels toros, un espectacle que va revifar amb el reconeixement d'alguns intel·lectuals de l'època, especialment de l'anomenada Generació del 27.

La història de la tauromàquia moderna a Espanya data del segle XVIII i reproduïx alguns dels passos que més tard experimentarien la resta dels esports. En aquells anys, els matadors passaven a ser professionals i a cobrar per les seves actuacions. Unes figures que ja no pertanyien a la noblesa, sinó que eren gent del poble. Francisco Romero –sabater de professió– és citat amb freqüència com el fundador del nou toreig. Romero s'hi hauria iniciat com a ajudant d'un aristòcrata que torejava a cavall, però Romero es faria famós per fer-ho a peu i matar el toro de front d'una sola estocada. L'any 1726, el toreig ja es comercialitzava i comptava amb un públic nombrós.⁵⁶¹ I si fins aleshores es torejava a les places dels pobles, ara l'afluència d'assistents obligava a crear recintes expressament per a aquesta finalitat, o, si no, els municipis tancaven alguns espais oberts i amplis per poder celebrar *la fiesta*. També en aquells temps es començaven a elaborar les normes de la lídia.⁵⁶²

El pes de dos segles d'història de tauromàquia moderna feia, però, que, a diferència del futbol i el cinema, els aficionats hi valoressin més l'estabilitat i la tradició que la modernitat. De fet, una enquesta de l'època estableix que els aficionats als toros estan vinculats amb la pràctica religiosa per sobre de la mitjana dels aficionats a altres espectacles.⁵⁶³ Una religió que, en aquest període –com apuntàvem–, perd la força com a eix social que havia tingut fins aleshores.⁵⁶⁴ I en la rivalitat entre el futbol i les corrides com a espectacles de masses, s'arribava a fer evident el disgust pel futbol dels aficionats a la tauromàquia:

---

⁵⁶¹ SANCHIS, M.; SHUBERT, A. «En la vanguardia del ocio mercantilizado de masas: la corrida de toros en España, siglos XVIII y XIX». A: *Historia Social*, 41 (2001). Pàg. 113-126.

⁵⁶² AMORÓS, A.; DíEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

⁵⁶³ MIGUEL, A. *La sociedad española, 1995-1996*. Madrid: Editorial Complutense, 1996.

⁵⁶⁴ Cal apuntar que ja en aquells temps hi havia antitaurins. Alguns d'ells eren al govern i van fer alguns intents per prohibir les corrides als anys 1900, 1904 i 1908. No obstant això, no van aconseguir frenar el pes d'una tradició molt arrelada. A: SÁNCHEZ-OCAÑA, A.L. «Las prohibiciones históricas de la fiesta de los toros». A: *Arbor*, 763 (2013).

*Una buena mañana de marzo los aficionados que se dirigen al apartado se asombran primero y se indignan después. En plena avenida de la Plaza de Toros, en sus propias narices, un grupo de locos hace cosas extrañas. Unos cuantos corren desaforados detrás de una gran pelota de cuero; otros parecen no intervenir más que de vez en cuando, y todos van vestidos de modo que intranquiliza a aquellos simpáticos menestrales. Ellos, que usan calzoncillos de cintas, no pueden concebir cómo aquellos auténticos aspirantes a pupilos del ilustre doctor Esquerdo llevan las canillas al aire, los pantalones doblados por encima de la rodilla y van en camiseta, o poco menos. Su instinto pudoroso se rebela ante aquel libertinaje inaudito.*⁵⁶⁵

El fet que totes dues activitats se celebressin en estadis a l'aire lliure i captessin amplis sectors socials va fer que se'ls presentés, sovint, com a diversions enfrontades. Tot i això, amb l'arribada dels anys 20, les corrides de toros continuaven sent els espectades que més públic atreien. Els aficionats ja omplien places de gran aforament preparades per a la celebració de les corrides, des de la del carrer O'Donell amb capacitat per a 13.000 persones, passant per les de Chamartín de la Rosa o La Chata, a Carabanchel Bajo, totes dues amb cabuda per a 8.000 espectadors.⁵⁶⁶

L'any 1926, hi havia 160 explotacions ramaderes dedicades a la cria de toros i prop de 400 places, i el públic que rebia amb satisfacció les publicacions sobre la matèria, com el llibre *Sangre y arena* de Blasco Ibáñez, que va ser un èxit⁵⁶⁷ malgrat les dures crítiques que la Generació del 98 feia a *la fiesta*, com a símbol de l'Espanya oficial i nacionalcatòlica i que veien com un espectacle brutal i vulgar.⁵⁶⁸ Tampoc el diari *El Sol* —on escrivia Ortega y Gasset, una de les figures dau de la generació següent, la del 14— era partidari de les corrides, que considerava un espectacle impropri d'una societat avançada.⁵⁶⁹ La noblesa, però, interessada en el manteniment

---

⁵⁶⁵ ROSÓN, M. *40 años de historia del Madrid FC: 1900-1940* A: BRAVO, J.L.; «La aguja del pajar: el origen del fútbol en Madrid». A: *Revista de CIHEFE*, 47 (2013).

⁵⁶⁶ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁶⁷ Gila assegurava que a casa dels seus avis no hi havia gaires llibres, però en recorda un, precisament, de fotografies de matadors de toros famosos. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995. Cal apuntar que els toreros que apunta —*Frascuero*, *Lagartijo* o Rafael Guerra— van néixer i morir al segle XIX. A: PEÑA, A. *Lagartijo y Frascuelo y su tiempo*. Barcelona: Espasa, 1993.

⁵⁶⁸ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁵⁶⁹ El diari dedicava una o altra vinyeta humorística a aquesta qüestió. Com la del 15 d'abril de 1923, en què dos braus humanitzats conversen sobre una notícia del diari:

TORO I – Chico, este conflicto nos salva la vida. ¡Ojalá no se arreglara nunca!

d'alguns valors tradicionals i buscant el reconeixement del públic, solia assistir a les places. Les crítiques eren nombroses i diverses pressions van portar a modificar el reglament taurí durant els anys 20. El mes d'agost de 1929 es va aprovar un model de protecció per als cavalls dels picadors, que volia posar remei als esbudellaments que patien aquests animals per les cornades dels toros. La mesura buscava una millor acceptació dels turistes que viatjaven a Espanya, però va topar amb els aficionats més tradicionals, que consideraven que desvirtuava el terç de vares.⁵⁷⁰

Eren moments de canvi d'un espectacle que intuïa que el futbol li restaria protagonisme i alhora veia el final de l'anomenada Edat d'Or del toreig amb la mort de "Joselito" el 16 de maig de 1920 a la plaça de Talavera, un decés que donaria pas a l'Edat de Plata –des de l'arribada de Primo de Rivera al poder i fins a l'inici de la Guerra Civil– amb figures com Juan Belmonte.

En el moment que Belmonte prenia l'alternativa, la publicitat de les corrides es feia a través de cartells i pel boca-orella de l'afició. De fet, ni tan sols acostumaven a aparèixer als diaris com a notícia. Aquesta situació va canviar amb l'arribada de l'Edat de Plata. El nombre de corrides augmentava gràcies a la millora de les vies de comunicació, tant pel que feia a les carreteres com al ferrocarril. A això calia sumar-hi la publicitat en què es van convertir les notícies de la premsa i de la ràdio, les nombroses revistes sobre toros que van aparèixer en aquells anys, i els antics cartells al carrer que anunciaven els espectacles, que llavors es renovaven, en el moment més dolç de la seva història. Tot plegat disparava el nombre de públic disposat a pagar per veure aquests espectacles. Paral·lelament, la demanda a aquesta oferta feia pujar també els honoraris dels matadors, que, a més, combinaven la temporada espanyola amb viatges a l'Amèrica Llatina, on també van fer algunes corrides. En una d'aquestes gires al Perú, Belmonte va cobrar mig milió de pessetes per vuit espectacles. Després d'aquest èxit, quan va tornar a Espanya va establir un mínim de 25.000 pessetes per tarda –quantitat important tenint en compte, a més, que el matador podia fer unes quaranta jornades per temporada. Altres companys en feien encara més, com Marcial Lalanda, que en va sumar vuitanta-cinc l'any 1929.⁵⁷¹

TORO 2 – Calla, blasfemo. Nuestra misión es sacrificarnos por la educación de nuestra patria.

A: BAGARIA, L. *Pleito taurino*. "El Sol". Madrid (15 d'abril de 1923).

⁵⁷⁰ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁷¹ *Ibid.*

La bona situació econòmica i el renovat interès del públic per la tauromàquia va fer reaparèixer Ignacio Sánchez Mejías l'any 1924. Tots dos es van retirar tres anys més tard, i reapareixerien el 1934, quan ja tenien més de quaranta anys. L'11 d'agost de 1934 Sánchez Mejías rebia una cornada del toro Granadino a la plaça de Manzanares, de la qual moriria dos dies després.⁵⁷²

2.5.5.6. TEATRE

Un altre dels espectacles clàssics al qual molts ciutadans madrilenys van destinar algunes de les seves hores d'oci va ser el teatre. Al contrari que el cinema, el teatre era considerat un espectacle reservat a la burgesia acomodada i amb una complexitat intel·lectual que no casava amb els interessos del gran públic.⁵⁷³ Una mostra d'això és el teatre que feia Jacinto Benavente –premi Nobel de Literatura l'any 1922–, convertit en l'emblema del teatre que agradava a les classes acomodades amb obres com *Los intereses creados*, *Señora ama* o *La escuela de las princesas*, que van fer les delícies tant a Espanya com a la resta d'Europa.⁵⁷⁴ Era l'herència de les obres de Galdós –mort l'any 1920–,⁵⁷⁵ que amb obres com *Electra* o *El abuelo* deixava de banda l'espectacularitat que anava de la mà de les noves formes d'oci per centrar-se en el debat interior, el dinamisme escènic, el diàleg i les pauses meditatives.⁵⁷⁶

La comèdia va ser un dels gèneres que va permetre ampliar el públic, malgrat les distincions existents encara entre l'alta comèdia –que solia agradar al públic més adinerat– i la comèdia popular –que convenia les classes mitjanes i baixes. Muñoz Seca, inventor de l'astracanada, feia fortuna el 1918 amb *La venganza de don Mendo* i el 1926 hi tornava amb *Los extremeños se tocan*. Van ser també els anys 20 el període en què van aparèixer els famosos *esperpentos* de Valle-Indán. Aquest autor, juntament a Jacinto Benavente, apostarien per renovar el teatre experimentant amb alguns

---

⁵⁷² TERUEL, S.M. *Ignacio Sánchez Mejías, torero y escritor. Su relación con la vanguardia y con la generación del 27*. Mariano de Paco de Moya (dir.) Múrcia: Universitat de Múrcia. Departament de Literatura espanyola, Teoria de la Literatura i Literatura comparada. 2014. (Tesi doctoral).

⁵⁷³ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁵⁷⁴ MALLO, J. «La producción teatral de Jacinto Benavente desde 1920». A: *Hispania*, 34 (1951). Pàg. 21-29. Malgrat el títol de l'article, les tres obres apuntades les va escriure Benavente durant les dues primeres dècades del segle XX.

⁵⁷⁵ CASALDUERO, J. *Vida y obra de Galdós*. Madrid: Gredos, 1974.

⁵⁷⁶ AMORÓS, A.; Díez, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

gèneres com el teatre de titelles.⁵⁷⁷ També anava guanyant terreny la pantomima, per la importància cada vegada més gran que rebia el gest. Una renovació que, si bé políticament no s'acabava d'aconseguir, feia alguns avenços culturals de la mà de personalitats noves com Enrique Jardiel Poncela –que va suposar un canvi per al teatre còmic amb obres com *Margarita, Armando y su padre, Angelina o el honor de un brigadier* i *Morirse es un error*–, que incorporava personatges absurds i episodis desconcertants amb una narració escènica vertiginosa.⁵⁷⁸

Alhora que s'incorporaven models de comèdia bufa d'Europa,⁵⁷⁹ els canvis també venien de part d'autors que ja havien triomfat durant les primeres dècades del segle i triomfarien encara més durant els anys 20, com és el cas de Ramón Gómez de la Serna –de qui tornarem a parlar en les següents pàgines, perquè va ser un dels pioners de la ràdio espanyola. L'inventor de les *greguerías*⁵⁸⁰ va apostar també pels nous espectades i es va interessar especialment pel cinema,⁵⁸¹ que li va servir d'inspiració per publicar *Cinelandia* l'any 1927.⁵⁸² Un cinema que seria un gran rival – juntament amb la música gravada– per als teatres a partir dels anys 20 i que desplaçaria aquesta art escènica a un lloc cada vegada més secundari. L'Apolo va tancar l'any 1929 –en el seu lloc s'hi va aixecar el Banco de Vizcaya– arran de la forta competència que exercia una altra barreja d'espectades: la projecció de sarsueles als cinemes.

El teatre i la sarsuela s'entenen, a principis del segle XX, com dues parts d'un tot. Compartien locals, les seves representacions es feien en directe i l'èxit de les seves companyies depenia de com hagués anat la temporada a Madrid.⁵⁸³ Malgrat la forta competència de les noves formes d'oci i els models basats a buscar altes rendibilitats econòmiques als espectades, la sarsuela va anar a contracorrent de les tendències

---

⁵⁷⁷ *Ibid.*

⁵⁷⁸ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁵⁷⁹ SALAÜN, S. *El cuplé*. Madrid: Espasa Calpe, 1990.

⁵⁸⁰ Jorge Luis Borges apuntava que anteriorment a Gómez de la Serna hi havia autors que ja treballaven amb recursos similars. En aquest cas, Borges apunta el del francès Jules Renard. Ho fa al pròleg del llibre de Gómez de la Serna *Prólogo a la obra de Silverio Lanza: La note me suffit (me basta el apunte), escribió Jules Renard, cuyos Regards inspiraron acaso a nuestro autor la iridiscente greguería, que Fernández Moreno comparó con una burbuja. Cada greguería es una revelación momentánea. Gómez de la Serna la prodigaba sin el menor esfuerzo*. A: GÓMEZ, R.; LANZA, S. *Prólogo a la obra de Silverio Lanza*. Madrid: Hispamérica, 1987

⁵⁸¹ HENN, D. «La gran ciudad falsa. 'Cinelandia' de Ramón Gómez de la Serna». A: *Cuadernos hispanoamericanos*, 350 (1979). Pàg. 377-386.

⁵⁸² *Cinelandia* fa referència a l'elevat nombre de cinemes que, aquells anys, es van construir en una part de la Gran Vía madrilenya. A: REY, A. *La novela de Ramón Gómez de la Serna*. Madrid: Verbum, 1992.

⁵⁸³ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

musicals que es marcaven a Europa i de les quals es feien ressò els membres de la Generació del 27. La sarsuela tornava a aparèixer amb força i apel·lant als sentiments, com ja havien fet les velles formes del gènere. Quatre autors aconseguien posar de nou la sarsuela entre els interessos de la societat: Amadeo Vives, Francisco Alonso, José Serrano i Pablo Luna. Uns autors, però, que bevien de les modes teatrals del moment i que van anar incorporant la revista –amb un gran protagonisme de la dona i unes lletres que sovint ratllaven la vulgaritat– i l'opereta –composició lírica més seriosa, associada amb el passat– en els seus treballs. A banda dels quatre autors esmentats, van destacar en aquestes produccions Vicente Lleó, Manuel Penella, Reveriano Soutullo, Jesús Uribe, José María Usandizaga, José Padilla, Juan Vert, Federico Moreno Torroba, Jacinto Guerrero i Pablo Sorozábal. Entre 1918-1926 es van escriure 2.928 espectacles de sarsuela i entre 1926-1931, 1.875. Durant els anys de la Segona República se n'escriurien 1.258 més.⁵⁸⁴

El teatre líric popular va anar adoptant moltes modalitats, sobretot la de la joguina còmica en un acte, un recurs pensat per complementar l'obra principal –que rebrà la influència del vodevil francès– en el qual destacava Vital Aza i que se seguirà utilitzant després de la Guerra Civil. De fet, quan Gila debuta el 24 d'agost de 1951 al teatre Fontalba fa, precisament, una peça còmica breu enmig d'un espectacle, format que treballarà en col·laboració amb companyies teatrals, com la de Virginia Matos:

*El humorista Gila, con dos nuevos monólogos, como no tenía nada que ver con la obra, fue el que salió mejor librado. Se le aplaudió en abundancia.*⁵⁸⁵

La major part d'aquestes obres reflectien la realitat de la burgesia de l'època, en un teatre realista que havia experimentat el seu costat més alegre i desenfadat en l'anomenat *género chico* amb grans èxits com *La revoltosa* o *La verbena de la Paloma*, que combinaven una història d'amor i gelosia amb quadres costumistes i amb elements castissos com els *chulos*, les *chulapas*, els guàrdies, els serenos, els apotecaris, el *mantón de manila* i el *vestido chiné*:

---

⁵⁸⁴ AMORÓS, A.; DÍEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

⁵⁸⁵ REDACCIÓ. *La señorita bombón*. "El comercio". Gijón (23 de desembre de 1951).

*Para mi abuela, tanto si se sentaba a coser como si estaba planchando, aquella radio de galena era su felicidad. Que nadie la interrumpiera si estaba escuchando La verbena de La Paloma, Agua, azucarillos y aguardiente o Doña Francisquita. Algunas veces, siguiendo lo que estaba escuchando, la oía cantar: “Lagarteranas somos, venimos todas de Lagartera...” Era un placer ver su cara con una sonrisa y toda su atención puesta en la música.*⁵⁸⁶

Eren unes obres que havien arribat al gran públic, precisament, perquè estaven escrites en un llenguatge similar al que feien servir les classes populars.

De la mateixa manera que la resta del teatre, el *género chico* també va ser víctima de l'aparició del cinema, però també de l'onada sicalíptica que apostava per l'exhibició del nu femení.⁵⁸⁷ Amb aquest canvi apareixia el *género ínfimo*, una representació musical basada en cançons d'un alt contingut sexual que es representava en espais molt petits i de mala reputació, com el Trianon Palace, al carrer d'Alcalá. El *género ínfimo* era una influència dels cabarets francesos que a la segona meitat dels anys 20 va anar desapareixent mentre deixava pas a altres productes teatrals preferits pel públic d'aleshores, com la revista musical, el *music hall*, la segona època de la sarsuela, o el cuplet, que va aconseguir grans èxits, en part gràcies a la incorporació de temes d'actualitat que permetien la identificació de l'espectador i que també apostava per lletres amb picardia sexual. El gènere del cuplet es va desenvolupar a una gran velocitat, de tal manera que l'any 1924 ja hi havia registrats 145.360 cuplets escrits per 4.890 autors, amb una producció d'un centenar d'obres que es van representar en dues mil sales d'arreu d'Espanya. Seguint els principis de tot bon espectacle de masses, els rendiments econòmics dels cuplets eren de tres milions de pessetes anuals.

Pel que fa a les intèrprets d'aquests cuplets, hi havia unes 1.400 cupletistes professionals a les quals se sumaven 6.000 aspirants. Encapçalades per Raquel Meller i Imperio Argentina o Concha Piquer –després de la guerra–, hi havia noms destacats com els de “La Fornarina”, “La Chelito”, “La Goya”. I un cas masculí, el de Miguel de Molina. Acompanyaven aquests artistes ballarines de renom com Tórtola Valencia, “Pastora Imperio”, “Cleo de Merode”, “Mata-Hari”, “La Argentina” o “La

---

⁵⁸⁶ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁵⁸⁷ AMORÓS, A.; DÍEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

Argentinita” que rebien l’admiració dels espectadors i d’alguns intel·lectuals com Falla, García Lorca o Sánchez Mejías.⁵⁸⁸ Amb els cuplets, el teatre havia sabut esquivar momentàniament la competència del cinema i aprofitava l’aparició del fonògraf i del gramòfon per a difondre la música dels espectacles a través dels discos.

Els teatres van haver de fer moltes altres adaptacions per continuar sent competitius, per continuar sent atractius per al públic. De fet, se’n van obrir pocs de nous, el més sonat el Fontalba l’any 1924, amb capacitat per a 1.400 espectadors, que seria l’escenari on Gila debutaria vint-i-set anys després. Durant els anys 20, hi havia una vintena de sales de teatre en funcionament a Madrid, que suposaven unes 31.000 localitats que estaven en marxa tot l’any excepte a l’estiu –un altre focus de competència amb els cinemes, que sumaven 35.000 localitats a Madrid i que oferien sessió durant tot l’any. Amb la intenció d’oferir el que el públic volia, les sales de teatre es van anar especialitzant en diversos estils i programaven sessions més curtes i més barates. L’exemple que aglutinava aquestes característiques era l’anomenat *teatre per hores*, que consistia en peces curtes d’una durada aproximada de seixanta minuts i que indoià espectacles musicals lleugers. El temor a les noves propostes d’odi, i amb la crisi dels anys 30 a tocar, va fer que els empresaris apostessin per opcions conservadores, per valors segurs que els garantissin un èxit fàcil. Una decisió delicada, tenint en compte les novetats constants que arribaven per part d’altres tipus d’espectacles i l’interès que despertaven aquestes novetats.

Entre els autors més destacats d’aquells anys hi havia els germans Serafín i Joaquín Álvarez Quintero, amb 96 obres entre 1926 i 1931; Pedro Muñoz Seca, amb 83; Carlos Arniches,⁵⁸⁹ amb 73, i Jacinto Benavente, amb 53. Només aquests quatre autors van escriure una de cada sis obres representades durant aquests anys. Destaquen també els textos d’Eduardo Marquina, Luis Fernández Ardavín, Alejandro Pérez Lugín, Gregorio Martínez Sierra i l’èxit aconseguit l’any 1927 per Federico García Lorca amb una *Mariana Pineda* protagonitzada per Margarida Xirgu, estrenada al teatre Fontalba i amb decorats de Salvador Dalí. Altres pintors, com Picasso, van participar en l’escenografia de l’adaptació al ballet d’*El sombrero de tres picos* que va fer Manuel de Falla. Tret d’aquestes excepcions, la gran quantitat d’estrenes

---

⁵⁸⁸ Íbid.

⁵⁸⁹ Arniches era un dels autors preferits de Mihura, una de les majors fonts d’inspiració de Gila. A: MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz. Antología 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.

d'aquells anys –els empresaris aguantaven poc les representacions en cartell, una obra que arribés a les cent representacions es considerava un èxit– van fer que les inversions per a les funcions fossin contingudes i que es reaprofitessin els decorats d'altres obres, uns decorats que molts cops no es corresponien amb el moment en què s'ambientava l'obra o amb la temàtica. L'arribada de l'electricitat va servir per subratllar amb més llum la mala qualitat dels materials i fer visible una certa decadència del sector.⁵⁹⁰

L'electricitat va ser la causa d'una de les majors tragèdies que recorda el teatre d'aquells anys: l'incendi del Novedades, que va començar a les nou de la nit del 23 de setembre de 1928 cap al final de la representació de *La mejor del puerto*. Una espurna va encendre les teles de l'escenari, que van alimentar ràpidament les flames. El foc es va propagar pel teatre i va passar a les cases del costat amb un balanç d'una seixantena de morts i més de 350 ferits, segons apuntaven els diaris l'endemà.⁵⁹¹ L'incendi del Novedades va ser una d'aquelles notícies que van quedar gravades a la memòria dels madrilenys. Alguns d'ells, fins i tot, es van acostar al lloc del sinistre, com el mateix Miguel Gila, amb nou anys:

*Para incendio tremendo, el del teatro Novedades. Desde nuestro barrio se veían las llamas. Los chicos, con nuestro espíritu de nómadas, sin ningún temor a las distancias, nos acercamos hasta donde la policía nos permitió y fuimos testigos de aquel trágico siniestro. Decían que la culpa de que quedaran atrapadas tantas personas había sido de un cojo al que, cuando la gente bajaba las escaleras atropelladamente, se le enganchó la muleta entre los barrotes de la barandilla y los que bajaban tropezaban con la muleta del cojo y caían por las escaleras, y que por eso no pudieron llegar hasta la puerta.*⁵⁹²

---

⁵⁹⁰ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁹¹ REDACCIÓ. *El teatro de Novedades totalmente destruido por las llamas*. “La Opinión: diario independiente de la mañana” Madrid (24 de setembre de 1928). Pàg. 1-3.

⁵⁹² GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

2.5.5.7. ALTRES FORMES D'OCI TRADICIONAL

2.5.5.7.1. Circ

El circ era un entreteniment tradicional que es va consolidar durant els anys de la Restauració –durant l'últim quart del segle XIX–, especialment a les ciutats de Madrid i Barcelona. L'arribada dels seus espectacles s'anunciava amb música i altaveus i el preu de l'entrada era a l'abast de la majoria de butxaques, amb uns imports que se situaven entre els del cinema i els del teatre.⁵⁹³

	Preu, en pessetes. Any 1920
Teatre	2,5-3,5
Circ	0,50 (entrada de passeig) – 2,75 (cadira a la pista)
Cinema	0,4-0,75

Madrid i Barcelona van tenir també espectacles de circ internacionals com el de la plaza del Rey, a Madrid, o l'Olympia a la capital catalana.⁵⁹⁴ No obstant això, hi havia un circ madrileny d'aquella època que ens interessa destacar: el Price. L'any 1868 es posava en marxa aquest circ, nou anys després que el seu creador, Thomas Price, comencés a guanyar-se la vida a Madrid oferint espectacles d'acrobàcies en un barracó proper a la plaça de toros de Puerta de Alcalá. El circ, destruït durant la Guerra Civil, el tornarien a reconstruir l'any 1940.⁵⁹⁵

Per aquest circ hi van passar grans figures còmiques d'aquells temps, algunes de les quals recordaria molts anys després Miguel Gila. En aquella època, dels còmics en deien *caricatos* i, segons explica Gila, tenien una manera de treballar semblant. Molts d'ells, com “Arthur”, “Pirúlez” o “Sepepe”, recorrien a la paròdia i als acudits poc elaborats. N'hi havia un, però, per qui Gila professava una certa admiració.

⁵⁹³ Taula a partir de les dades de: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁹⁴ AMORÓS, A.; DíEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

⁵⁹⁵ PENEDO, J. «El espectáculo más viejo del mundo: El Circo». A: *Larma*, 28 (1959).

Arribat a Espanya l'any 1926, el mexicà Roberto Font⁵⁹⁶ provenia de la revista i treballava amb un humor diferent del de la resta, com el del seu monòleg estrella:

*Estaban aquí y ya no están. Y estaban, pero se han ido, por eso no están, porque estaban pero como se han ido ya no están.*⁵⁹⁷

El text barrejava una absurda alegria inicial amb una tristesa final, una reflexió generada després del riure que recorda la distinció entre comicitat i humor que hem explicat en el primer bloc d'aquesta investigació. Un humor que Gila va voler practicar durant la seva carrera.

2.5.5.7.2. Festes populars

Un seguit d'espectacles emparentats amb el teatre eren les festes populars. Les romeries i revetlles eren celebracions dedicades a algun sant, que retornaven la ciutat a les tradicions de molts anys enrere i omplien els carrers i les places de parades de menjar, begudes i atraccions diverses. Eren moments en què els nens – Gila indòs– gastaven algunes de les poques monedes que tenien en alguna cosa dolça; moltes vegades també se les enduien sense donar els diners a canvi, tal com apuntarem en el següent bloc, dedicat a la biografia de l'humorista.

Una altra celebració tradicional vinculada amb la religió era la del carnaval, que va aparèixer com un temps d'indisciplina abans de la contenció i el recolliment que exigia la quaresma. Els costums, en aquelles dates, s'havien relaxat, i els habitants de pobles i ciutats es disfressaven i feien festa. Entre aquestes disfresses eren comunes les caretes, un element que es va prohibir a la via pública amb l'arribada de la dictadura de Primo de Rivera –com la prohibició de disfressar-se amb uniformes militars– i que tornaria el 1931 amb la segona. Les festes tradicionals es van seguir celebrant, però, a l'interior de locals com els casinos, l'Asociación de la Prensa o el

---

⁵⁹⁶ REDACCIÓ. *Falleció el actor cómico Roberto Font*. "El País" Madrid (17 de juny de 1981).

⁵⁹⁷ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

Círculo de Bellas Artes. Els qui ho celebraven al carrer, s'acostaven al passeig de la Castellana o a Recoletos i feien batalles de confeti.⁵⁹⁸

2.5.5.8. CINEMA

Dels nous espectades que vindrien per quedar-se destacava, a cavall de les dècades dels anys 10 i 20, el cinema. Tot i això, la primera vegada que els madrilenys van tenir accés a imatges en moviment va ser el febrer de l'any 1895, deu mesos abans de la presentació del cinematògraf dels germans Lumière a París, el 28 de desembre. Durant una festa popular, la Feria de San Isidro de 1895, els ciutadans de la capital espanyola van veure, per primer cop, el cinetoscopi d'Edison, un invent patentat l'any 1891 que amagava dins d'una cambra fosca una pel·lícula que circulava a una velocitat de 46 imatges per segon. Entre les escenes que es van poder veure hi havia algunes actuacions de circ o de ball i alguns fragments d'intenció còmica, com el d'un gos que jugava o un parell de situacions que tenien lloc en una taverna i a la consulta d'un dentista. L'any següent arribarien a Madrid un parell d'invents similars: l'animatògraf de Robert William Paul i el cinematògraf dels germans Lumière.⁵⁹⁹

El cinema va ser l'art que acabaria de reblar el nou pas social que havia fet Espanya amb la incorporació de la jornada laboral de vuit hores, una de les mostres –juntament amb els avenços dels automòbils i els avions– de la modernitat d'aquells anys. La ciutat s'adaptaria en poc temps a l'exigència d'espais que redamava la nova forma d'espectacle, que obriria una visió nova del món, tant de la mateixa realitat espanyola –fent el paper de noticiari documental– com de l'estranger –amb la importació de realitats i costums, sobretot americans.

Entre les pel·lícules preferides dels espectadors hi havia les d'acció –entre les quals destacaven les de l'oest–, els melodrames cosmopolites i les peces còmiques. I hi podien veure primeres estrelles de Hollywood, com Rodolfo Valentino, Mary Pickford, Douglas Fairbanks o Charles Chaplin, que van aconseguir ràpidament una

---

⁵⁹⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁵⁹⁹ MARTÍNEZ, J. «Cómo llegó el cine a Madrid». A: *Antigrama*, 16 (2001). Pàg. 25-38

gran popularitat.⁶⁰⁰ Especialment aquests dos últims, amb els personatges d'El Zorro i Charlot, respectivament, es van convertir en models a imitar. El mateix Gila, aficionat a les pel·lícules de Fairbanks, Chaplin, Stan Laurel i Oliver Hardy, es va disfressar en una ocasió de Charlot, amb una jaqueta negra i uns pantalons que li va deixar un veí.⁶⁰¹

A les pel·lícules nord-americanes hi podien aparèixer dones que treballaven, decidien i es divertien, una realitat que xocava en el Madrid d'aquells anys i que de mica en mica va anar guanyant terreny. Eren els temps de Pola Negri, Carole Lombard, Claudette Colbert, Greta Garbo i, més tard de Marlene Dietrich. No obstant això, encara cridaven l'atenció alguns xocs culturals en aquesta línia, com els moments en què apareixia a la pantalla un home ocupant-se d'alguna feina de la casa. Llavors els cinemes espanyols s'omplien de xiuxiuejos i rialles contingudes.⁶⁰²

Els diaris més conservadors de l'època criticaven les novetats que s'implantaven a través d'aquestes pel·lícules. Com a la vinyeta que publicava en primera plana *La Correspondencia de España* titulada *Compensación* i que estava ambientada en una sastreteria:

SENYORA –*¡Qué horror! Cuarenta pesetas el metro, cuando antiguamente costaba esta tela a ocho pesetas a lo sumo.*

SASTRE –*Pero a la señora le sale igual, porque antes necesitaba, por ejemplo, diez metros, y ahora con uno y medio escaso va tan divinamente vestida, es un decir.*⁶⁰³

El sexe era un altre dels aspectes que en aquesta època sorprenia de les pel·lícules que venien de fora, si bé és cert que ja feia temps que per Madrid circulaven un bon nombre de revistes sicalíptiques en què el nu femení i les bromes pujades de to omplien pàgines i pàgines. Arran d'això, organitzacions de defensa de la moral com Acción Católica es van encarregar de controlar el que entenien com a excessos. Dependent de l'Església, Acción Católica va néixer el 29 de gener de 1881,⁶⁰⁴ però no

---

⁶⁰⁰ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁶⁰¹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁶⁰² BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶⁰³ MÁRQUEZ. *Compensación*. "La Correspondencia de España". Madrid (15 de mayo de 1920). Pàg. 1.

⁶⁰⁴ REDACCIÓN. «Naixement d'Unión Católica». A: *Revista Popular*, (1881). Pàg. 118-119.

va ser fins a la dècada dels 20 que va arrelar a la societat,⁶⁰⁵ encara que el govern ja s'havia encarregat, des dels primers anys del segle XX, de crear impostos per al cinema (1907), de vetllar per la seguretat i higiene de les sales (1908) i de vigilar l'ordre moral mitjançant la censura (1912).⁶⁰⁶ Així doncs, la tasca d'organitzacions com Acció Catòlica havia de ser la de proposar pel lícules que anessin en la línia de la seva manera de pensar, i oferir propaganda religiosa. Més endavant s'editarien revistes especialitzades en cinema d'ideari catòlic que valorarien la conveniència o no del visionat de determinades pel lícules –publicacions com *Moral Cinema*, *Estrella de Mar*– o en parlarien diaris de línia editorial catòlica com *El Debate*, on escriuria un dels futurs referents del franquisme, José María Pemán, que l'any 1933 va provar sort al cinema amb la direcció de *113*.⁶⁰⁷ Però, a banda d'oferir nous referents, el cinema mantenia alhora molts elements tradicionals, la dau de l'èxit en un Madrid que en aquells anys duplicava la seva població gràcies a la immigració arribada del camp.

Els primers anys del cinema van centrar bona part del seu interès en el gènere documental. En una societat que encara no disposava de televisió i en què la ràdio no començaria a emetre fins a l'any 1924, les sales de cinema van ser el lloc on mostrar les notícies que la premsa es limitava a descriure i interpretar. El casament d'Alfons XIII, la guerra del Marroc, la Setmana Tràgica o el cop d'estat de Primo de Rivera van ser informacions que es van poder veure als cinemes. Tot plegat va portar algunes sales a especialitzar-se en *actualidades*, espais que oferien programació continuada des del migdia i fins a la mitjanit. Arran d'aquest interès, es van crear agències de notícies dedicades a recollir les informacions més destacades d'Espanya i de la resta del món, controlades per la pertinent censura. Tot i això, des de fora també arribaven produccions de fort contingut polític, com va ser el cas d'*El cuirassat Potemkin*, que en aquells temps es va estrenar amb el nom d'*El crucero Potemkin*.⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁵ ANDRÉS, J. «Génesis de la acción católica española 1868-1926». A: *Ius Canonicum*, 26 (1973). Pàg. 369-404.

⁶⁰⁶ DIEZ, E. *Historia social del cine en España*. Madrid: Fundamentos, 2003.

⁶⁰⁷ SANZ, G. (coord.) *De Madrid al cine. Una pantalla capital*. Madrid: Ayuntamiento, 2003 A: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶⁰⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

Com hem apuntat en diversos apartats d'aquest capítol, la permeabilitat va ser un element molt important per a l'expansió de qualsevol dels productes culturals de l'època, i el cinema va ser un dels que en va sortir més beneficiat. A mesura que aquest espectacle es va anar incorporant a la societat, la premsa publicava cada vegada més artides que hi feien referència. A Madrid, les primeres crítiques de cinema regulars van aparèixer l'any 1915 de la mà del professor Federico de Onís a la revista *España*, i a partir d'aleshores va ser freqüent veure'n a la resta de la premsa diària. L'any següent, un dels diaris de referència de la premsa madrilenya, *El Imparcial* –hi escrivien les principals figures de la Generació del 98–, va dedicar una secció al cinema, de la qual s'encarregaria Alfonso Reyes (“Fósforo”).⁶⁰⁹ El mateix farien *El Sol* i l'*ABC*, així com la resta de diaris madrilenys. La importància d'aquests artides la van demostrar les pressions que van exercir les multinacionals estatunidenques per silenciar als textos qualsevol crítica que hagués fet el públic d'alguna de les seves pel·lícules. El pas següent seria l'aparició d'un tipus de literatura específica, la *cinègrafia*, com la va batejar Guillermo de la Torre en un artide a *Cosmopolis* l'any 1921.⁶¹⁰

També a partir d'aleshores van començar a aparèixer revistes especialitzades en cinema, la majoria publicades a Madrid, com *Almanaque de “El Cine”* (1923), *¡A mí... películas!* (1929) o *Cinelandia y Films* (a Espanya, 1930),⁶¹¹ que remarcava en portada que estava feta a Hollywood.⁶¹² Paral·lelament, altres revistes com *Blanco y Negro* (1891), *Mundo Gráfico* (1911) o *La Esfera* (1914) –que ja existien i que informaven de teatre, literatura, toros i diverses referències al món intel·lectual– van anar donant

⁶⁰⁹ MARTIALAY, F.; TUBAU, I. *Crítica cinematográfica española*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983.

⁶¹⁰ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶¹¹ Segons el catàleg de revistes cinematogràfiques espanyoles, les revistes de cinema fetes a Madrid entre els anys 1918-1930 són les següents: *Cinema* (1918), *Cinema-Variedades* (1920), *Pathé* (1920), *Almanaque de “El Cine”* (1923), *Cine Tribuna* (1924), *Fotogramas* (1926), *La Película Nacional* (1926), *Películas* (1927), *España Cinematográfica* (1927), *La Gaceta Literaria* (1927), *La Pantalla* (1927), *Proyección* (1928), *Fotos* (1928), *A.R.S.* (1928), *Anuario del Cinematografista* (1928), *Chaplin* (1929), *Cri-Cri Cinematográfico* (1929), *¡Ha empezado!* (1929), *¡A mí... películas!* (1929), *Impresiones* (1929), *Juventud* (1929), *Novelacine* (1929), *Páginas Gráficas* (1929), *Patria Films* (1929), *Siluetas* (1929), *Boletín del cine “Granmetropolitano”* (1930), *Carteles* (1929), *Cinevoz* (1930), *¡Tarari!* (1930), *Cinelandia y Films* (1930). A: LÓPEZ, A. «Catálogo de revistas cinematográficas españolas (1907-1989)». A: *Revista General de Información y Documentación* (1992). Pàg. 121-182.

⁶¹² La revista *Cinelandia y Films* ja es publicava anteriorment en espanyol i amb difusió a l'Amèrica Llatina. A: PURCELL, F. *¡De película! Hollywood y su impacto en Chile 1910-1950*. Santiago de Chile: Taurus, 2013.

espai al cinema,⁶¹³ especialment a les actrius, que ocuparien moltes de les seves portades.

El cinema entrava amb força als anys 20, però la percepció social era que encara es trobava un esglaió per sota d'espectades més arrelats, com el teatre o les corrides de toros. Una mostra d'això va ser l'escàs ressò que es va fer de la inauguració del Real Cinema, a la plaça d'Isabel II de Madrid, el 15 de maig de 1920. El nou espai tenia aforament per a 3.000 persones i a la seva estrena hi van assistir fins i tot els reis. Tot i això, era difícil trobar articles dedicats a la notícia. Ho avançaven el dia 15 els diaris *Informaciones de Madrid*,⁶¹⁴ que es va limitar a posar un anunci de la inauguració, i *El Heraldo de Madrid*,⁶¹⁵ que el va indoure com un punt més de la cartellera. El dia següent, *El imparcial*⁶¹⁶ hi va dedicar trenta línies de text d'una columna en una pàgina que en tenia cinc, i l'article més extens, el d'*El Sol*,⁶¹⁷ era un escrit no especialment llarg, a baix a la dreta de la pàgina 4. En tots aquests casos, els articles sobre la inauguració del Real Cinema es van indoure en pàgines parelles, considerades –com ja hem dit– de menys importància perquè no són les primeres que es veuen, ja que queden a l'esquerra del lector. Val a dir també que un dels motius que apunta el Dr. José María Báez⁶¹⁸ per a la poca difusió que es va fer d'aquesta inauguració va ser la mort de l'estrella del toreu José Gómez Ortega, més conegut com “Joselito” o “El Gallo”, que va morir el 16 de maig de 1920 amb vint-i-cinc anys a la plaça de Talavera, posant fi a l'Edat d'Or del toreu.⁶¹⁹ El succés va ser posteriorment trasllat a les pantalles dels cinemes madrilenys amb obres com *Muerte de Gallito* o *La tragedia de Talavera*.

Precisament, els toros van ser una de les apostes cinematogràfiques espanyoles amb què es va intentar competir contra l'abassegador èxit que tenien les pel·lícules estrangeres, especialment les que arribaven dels Estats Units. També es

---

⁶¹³ BAKER, E. «La Cinelandia de la Gran Vía madrileña, 1926-1936». A: *Ayer*, 72 (2008). Pàg. 157-181.

⁶¹⁴ REDACCIÓ. *Publicitat: Inauguración del Real Cinema*. “Informaciones de Madrid”. Madrid (15 de maig de 1920). Pàg. 6

⁶¹⁵ REDACCIÓ. *Funciones para mañana*. “El Heraldo de Madrid”. Madrid (15 de maig de 1920). Pàg. 4.

⁶¹⁶ REDACCIÓ. *Inauguración del Real Cinema*. “El imparcial”. Madrid (16 de maig de 1920). Pàg. 2.

⁶¹⁷ REDACCIÓ. *Un palacio de la cinematografía. Inauguración del Real Cinema*. “El Sol”. Madrid (16 de maig de 1920). Pàg. 4.

⁶¹⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶¹⁹ Joselito va ser qui va donar l'alternativa a Ignacio Sánchez Mejías, el matador de toros que va congeniar amb la Generació del 27 i la va acostar a la tauromàquia i una de les estrelles de l'Edat de Plata del toreu, juntament amb Juan Belmonte. A: ALBENDEA, J.M. «Joselito, paradigma del Clasicismo». A: *Revista de estudios taurinos*, 2 (1995). Pàg. 13-26.

van adaptar peces teatrals d'èxit i sarsueles que s'havien fet famoses, com *La verbena de la Paloma*. L'obra de Tomás Bretón i Ricardo de la Vega, ara passada pel sedàs del director José Buchs, va reflatar el gènere. També es van filmar les adaptacions d'un bon nombre d'obres dels germans Álvarez Quintero, Carlos Arniches, Palacio Valdés, Benito Pérez Galdós i Pío Baroja. Entre els èxits més sonats, l'any 1926 es va rodar una versió internacional de la *Carmen* de Mérimée, dirigida per Jacques Feyder amb Raquel Meller com a protagonista femenina i el matador de toros Guerrero de Sandoval com a protagonista masculí. Aquestes i altres obres van reforçar el casticisme en la cinematografia espanyola, amb temes relacionats amb Andalusia i la realitat rural, allò que popularment es va donar a conèixer com a *españolada*.⁶²⁰ Aprofitat l'èxit de les sarsueles —ja conegudes pel públic—, es va optar per fer el mateix amb els actors, que solien procedir del teatre. Com que als inicis el cinema es va considerar teatre filmat, els directors preferien treballar amb ells i els productors esperaven que el públic se sentís atret per anar a veure una cara coneguda.⁶²¹ Entre aquestes cares conegudes que van fer el salt del teatre al cinema hi havia Pepe Isbert, Fernando Delgado o Raquel Rodrigo.⁶²²

Malgrat els intents d'atraure el públic, les sales de cinema i els ciutadans de Madrid continuaven preferint les produccions foranes. Els realitzadors de cinema espanyols van decidir, llavors, fer un segon pas i forçar el Govern a adoptar mesures per defensar les pel·lícules espanyoles. Ja no només en forma d'impostos, com s'havia fet l'any 1907 —per bé que als anys 20 es fixen aranzels per l'adquisició de pel·lícules estrangeres—,⁶²³ sinó establint una sèrie d'obligacions. En aquest sentit, se celebrava el mes d'octubre de 1928 el Primer Congrés Espanyol de Cinematografia, en què s'exigia l'exhibició d'un mínim d'un 5% de produccions espanyoles i que per cada 25 pel·lícules d'una mateixa nacionalitat se'n projectés una d'espanyola en el país d'origen. L'aplicació d'aquestes mesures no va ser possible, especialment per la

---

⁶²⁰ L'any 1923, la meitat de les produccions cinematogràfiques espanyoles eren sarsueles, i el 1925, una de cada cinc. A: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶²¹ VILCHES DE FRUTOS, M. F.; DOUGHERTY, D. *Los estrenos teatrales de Federico García Lorca*. Madrid: Tabapress-Fundación Federico García Lorca, 1992.

⁶²² BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶²³ DIEZ, E. *Historia social del cine en España*. Madrid: Fundamentos, 2003.

En aquest mateix llibre s'apunta que el 12 de juliol de 1918 el govern espanyol va dictar una ordre que suggeria a les diputacions i els ajuntaments que financessin pel·lícules que ajudessin a la divulgació dels aspectes més destacats dels seus territoris per tal d'atraure el turisme. El govern espanyol, per tant, era conscient de la influència i el poder que tenia el cinema.

poca predisposició del govern, influït alhora per les pressions que exercien les multinacionals nord-americanes. Les *majors* ja havien donat mostres del seu poder durant la temporada 1925-26 amb la imposició de la contractació per lots, una mesura que obligava les sales de cinema a adquirir paquets de pel·lícules d'un determinat estudi i que encara s'utilitza avui dia, amb les pertinents millores per tal de combatre les pràctiques monopolístiques.⁶²⁴

Malgrat tot, l'any 1928 les productores espanyoles van fer 29 pel·lícules, de les quals només se'n van estrenar 16, d'un total de 112, gairebé totes dels Estats Units. Tres anys més tard la diferència encara seria més gran: es van estrenar 500 pel·lícules i només 3 d'elles eren fetes a Espanya. Per origen, es repartien entre 260 de nord-americanes, 102 d'alemanyes, 36 de franceses i un centenar d'altres països. En global, 43 eren pel·lícules parlades en espanyol, però també produïdes als Estats Units, França, Alemanya i Anglaterra.⁶²⁵

Pràcticament totes les sales de teatre van acollir projeccions de pel·lícules en el moment en què van veure que era una bona entrada de diners. Després de la Primera Guerra Mundial i a les portes dels *feliços anys 20*, la bonança econòmica va portar molts empresaris a adquirir projectors per poder fer sales polivalents que oferissin cinema i teatre a conveniència. Comencen a aparèixer, doncs, els cinemes que tenen la pantalla al damunt d'un escenari més elevat respecte al pati de butaques. Però l'èxit del cinema va ser tan gran, que no n'hi va haver prou amb la capacitat d'algunes d'aquestes sales i va caldre construir espais preparats per acollir grans multituds, el primer d'ells el Real Cinema (1920), amb capacitat per a 3.000 persones i del qual ja hem parlat unes pàgines enrere.

La febre constructora de cinemes va arrencar l'any 1923, amb la inauguració del Monumental Cinema, el més gran de l'època, amb capacitat per a 4.000 persones. Des d'aleshores van obrir 132 sales de projecció a Madrid –algunes d'elles desaparegudes durant el període mateix que expliquem– que continuaven apostant per alternar el cinema amb el teatre. L'any 1929 es va aixecar el Metropolitano, amb un aforament de 1.500 espectadors. Aquell any, l'Ajuntament de Madrid xifrava en

---

⁶²⁴ Articles de la Llei 55/2007, de 28 de desembre, del cinema (publicada al BOE núm. 312, de 29 de desembre): capítol II, d'ordenació de la cinematografia i de l'audiovisual; art. 14 de la secció 4a, de la distribució, que remet a l'art. 10 de la secció 2a, de defensa de la competència. A: ESPANYA. Ley Orgánica 55/2007, de 28 de diciembre, del Cine. Butlletí Oficial de l'Estat, 29 de desembre de 2007, núm. 312. Pàg. 3.568-3.588.

⁶²⁵ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

34 les sales de cinema, amb un total de 35.000 espectadors. D'aquestes localitats, pràcticament la meitat es concentraven a la Gran Vía, en una zona que popularment es va conèixer com *Cinelandia*, recordant el títol de l'obra escrita per Gómez de la Serna l'any 1927.⁶²⁶ La conformaven set cinemes amb un aforament entre els 1.500 i els 2.000 espectadors: Palacio de la Música (1926), Callao (1926), Avenida (1928), Palacio de la Prensa (1929), Rialto (1930), Capitol (1933) i Coliseum (1933). A banda, n'hi havia d'altres amb un aforament més modest, entre els 300 i els 500 espectadors: Actividades (1932), Velussia (1933) i Madrid-París (1935).⁶²⁷

Alguns d'aquests cinemes eren establiments multifuncionals –com també ho seria el Fontalba, l'escenari del debut de Gila al teatre–, és a dir, que a banda d'oferir pel·lícules podien convertir-se en sales d'espectades de tota mena. Als pisos superiors, hi havia sovint oficines –amb treballadors que podien escapar-se al cinema durant les seves estones d'oci– i, com que eren en edificis alts, tenien espai per col·locar cartells publicitaris de grans dimensions. Aquests edificis multiús van resultar atractius per als madrilenys,⁶²⁸ i, aprofitant aquesta situació, alguns dels cinemes situats en aquests edificis s'atrevien a cobrar més per una entrada que les altres sales. El cas més destacat d'aquesta pràctica era el del Capitol, que fixava el cost del bitllet en el doble que la majoria de la competència.⁶²⁹ A banda dels cinemes situats en aquesta zona, a Madrid hi van obrir moltes altres sales, com el Doré (1923) o el Pavón (1925).

El cinema funcionava. Oferia un espectacle innovador i connectava Madrid amb les grans ciutats d'arreu del món. A més, era barat comparat amb altres opcions d'oci com el teatre i va permetre que l'espectador hi accedís quan més li convingués, gràcies a la implantació de la sessió contínua, que arrencava a les onze del matí i s'allargava fins a la una de la matinada.

Malgrat l'èxit, els empresaris de cinema –com també passava amb els empresaris de teatre– eren reticents a fer grans inversions, especialment a partir de l'any 1929, quan l'economia estava a punt d'entrar a la crisi dels anys 30. Aquest

---

⁶²⁶ GÓMEZ, R. *Cinelandia*. Madrid: Valdemar, 1995.

⁶²⁷ CEBOLLADA, P.; SANTA EULALIA, M.G. *Madrid y el cine: panorama filmográfico de cien años de historia*. Madrid: Comunidad de Madrid, Consejería de Educación, 2000.

⁶²⁸ També a la Gran Vía, prop d'aquests cinemes, el 12 d'octubre de 1926 començaven les obres de l'edifici de *Telefónica*, que amb 89,30 metres d'alçària era l'edifici més alt d'Europa en el moment de la seva inauguració, l'1 de gener de 1930. A: NAVASCUÉS, P. *El edificio de la compañía telefónica en Madrid*. Madrid: Universidad Politécnica de Madrid, 1992.

⁶²⁹ BAKER, E. «La Cinelandia de la Gran Vía madrileña, 1926-1936». A: *Ayer*, 72 (2008). Pàg. 157-181.

període coincideix amb l'arribada del cinema sonor, una novetat que va crear allora l'etiqueta de *cinema mut* –fins aleshores designat, simplement, *cinema*.

La incorporació del so al cinema va arribar en un moment d'inestabilitat també política, amb la dimissió de Primo de Rivera i amb la posterior caiguda de la monarquia. Amb tot plegat, els empresaris no veien clara la inversió en uns aparells costosos dels quals no creien poder treure gaire rendibilitat i que, per a alguns directius, només responien una moda passatgera. Es preguntaven qui estaria interessat a escoltar els actors originals en un idioma que no entenien. Però el gust per la innovació va fer que el públic sí que estigués interessat a poder sentir la veu dels actors que veien a la pantalla⁶³⁰ i també com sonaven els polítics de l'època, les paraules dels quals normalment llegien als diaris.

La incorporació del so va ser lenta i es van haver de provar diverses estratègies per aconseguir que el públic disposés del so sense que li molestés sentir parlar els actors en un idioma desconegut. Es van continuar oferint pel·lícules mudes en la seva major part, que deixaven sentir el so en el moment en què hi havia una cançó; en alguns casos ni això, com en la xocant estrena d'*El cantor de jazz* –amb estrena mundial el 6 d'octubre de 1927, però que es va projectar per primera vegada al cinema Palacio de la Prensa el 29 de gener de 1929–, que, malgrat ser considerada la primera pel·lícula sonora, es va projectar muda.⁶³¹ També es van fer sonoritzacions

---

⁶³⁰ Actors del cinema mut com Buster Keaton –conegut a Espanya com Pamplinas– van anar perdent popularitat. L'humor de la paraula agradava cada vegada més l'espectador. Altres grans còmics del cinema mut, com Charles Chaplin, van aconseguir mantenir l'interès del públic, tot i que finalment van acabar fent pel·lícules sonores com *El gran dictador* (1940). A: BÀEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶³¹ El musicòleg Julio Arce apunta altres detalls d'aquesta presentació a: ARCE, J. «Del kinetófono a 'el misterio de la Puerta del Sol'. Los comienzos del cine sonoro en España». A: *Revista de Musicología*, 332 (2009). Pàg. 623-643.

- 1) El dia de l'estrena no es van poder fer sonar els discos d'*El cantor de jazz* perquè el Palacio de la Prensa no disposava de la tecnologia Vitaphone. En el seu lloc, va tocar una orquestra composta per quinze professors, segons la versió del Dr. Romà Gubern a: GUBERN, R. *Proyector de luna: la generación del 27 y el cine*. Barcelona, Anagrama, 1999. I segons la versió del Dr. Luis Fernández Colorado es va fer servir el Filmófono d'Urgoiti, un dels pioners de la ràdio a Espanya. A: FERNÁNDEZ, L. «Filmófono VS Melodión: Dos marcas pioneras en la sonorización de películas mediante discos». A: *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya. Arqueologia de la Comunicació*, 18 (1998). Pàg. 61-72.
- 2) A la presentació de la pel·lícula hi va assistir Ramón Gómez de la Serna vestit d'esmòquing i amb la cara pintada, com també feia el protagonista d'*El cantor de jazz* a la pel·lícula. Abans de la projecció hi va fer una conferència titulada *Jazzbandismo*, que després es publicaria a *La Gaceta Literaria*.
- 3) Les tertúlies de Cineclub Español eren una iniciativa sorgida l'any 1928 de mans de la Residencia de Estudiantes de Madrid. Entre els intel·lectuals que ho impulsaven hi havia Luis Buñuel, que s'inspiraria en el model que altres societats similars ja havien començat a fer a

de pel·lícules amb músiques populars i efectes de so com ara exclamacions del públic d'un partit de futbol o d'una corrida de toros. Amb el temps arribarien les dobles versions⁶³² –en què es refeia la pel·lícula en llengua estrangera amb actors castellanoparlants desconeguts–, i més tard, l'any 1932, començaria el doblatge de pel·lícules –recursos que explicarem en el següent capítol.

La implantació del cinema sonor va posar de moda diversos estils musicals que després la ràdio s'encarregaria de popularitzar.

2.5.5.9. MITJANS DE COMUNICACIÓ

L'aparició de l'odi va canviar també els mitjans de comunicació, que havien d'amotllar-se a les noves realitats del moment. Cada vegada hi havia més pàgines dedicades als espectacles i als esports, que ocupaven la mateixa pàgina, a excepció dels toros, que tenien secció pròpia. Les novetats eren tan diverses que les pàgines dels diaris introduïen constantment temes nous i realitats desconegudes fins aleshores per molts dels lectors –d'odi i d'altres temes diversos–, ampliant-ne els coneixements i esperonant la modernització de les institucions amb què s'arribaria a la Segona República. Els diaris, i després les revistes especialitzades, ajudarien a avançar molt més ràpidament la societat del que ho farien els seus governants. El diari conservador *ABC* va impulsar de 1930 a 1933 una secció titulada *La voz del pueblo* en què demanava als lectors la seva opinió sobre l'esport, principalment el futbol. Entre altres novetats dels diaris, cal destacar la incorporació de la informació gràfica, que es va iniciar l'abril de 1922 amb la fotografia que mostrava la família reial assistint a un partit de futbol entre el Real Madrid i el Real Unión de Irún, fotografia que també tindria molta presència a les revistes i als cartells. També s'incorporaven al diari els caricaturistes, com Ricardo García (“K-Hito”) a *Ahora* o Bagaria a *El Sol*, que que tindrien un gran èxit amb les seves vinyetes.⁶³³

França, Alemanya o Rússia. CITA A: GUBERN, R. *Proyector de luna: la generación del 27 y el cine*. Barcelona, Anagrama, 1999.

⁶³² Malgrat que la Universitat de les Illes Balears proposa el terme *nova versió* i que, fins i tot, hi ha qui utilitzaria l'anglicisme *remake*, mantenim *dobles versions* perquè era la denominació que s'emprava aleshores.

⁶³³ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

L'octubre de 1925, Primo de Rivera creava el diari governamental *La Nación* – que dirigiria un militar, el coronel Celedonio de la Iglesia–, lligat al partit Unión Patriótica i que s'encarregaria de difondre l'opinió oficiosa del govern, les famoses *notas oficiosas*, que eren d'obligada publicació.⁶³⁴

A partir de l'any següent, apareixeria l'*Hoja oficial del lunes*. Les diputacions en serien les responsables, segons la reial ordre d'1 de gener de 1926, i tres dies després ja es publicava per primera vegada a Madrid i Barcelona amb el nom de *La Oficial*. La setmana següent ja es publicaria amb la capçalera nova, amb setze pàgines i a un preu de 10 cèntims, com la resta de la premsa de l'època.⁶³⁵

Durant aquells anys irrompia també un nou mitjà de comunicació de masses: la ràdio.

2.5.5.9.1. Ràdio

El cop d'estat de Primo de Rivera va ser l'últim que no arribaria al gruix de la població a través de la ràdio. El que llavors era conegut com a telegrafia sense fils⁶³⁶ – i els seus aficionats com a *sinbilistas*, segons apuntaven els diaris de l'època–⁶³⁷ era un invent que havia estat en mans militars abans de passar a la societat civil. De fet, aprofitant aquests contactes amb l'Exèrcit va començar a fer els primers passos Radio Ibérica, la primera emissora espanyola que de set a vuit de la tarda emetia diàriament concerts i lectures.⁶³⁸ L'entesa dels creadors d'aquesta ràdio amb els militars va fer que es fessin els ulls grossos amb l'exigència dels permisos que des del 27 de febrer de 1923 exigia el reial decret impulsat durant el govern liberal de García Prieto, una llei que més tard –el 14 de juny de 1924– aboliria Primo de Rivera.⁶³⁹ Pel camí, va aparèixer Radio Barcelona –la primera emissora d'abast espanyol amb llicència,

---

⁶³⁴ COMELLAS, J.L. *Historia de España contemporánea*. Madrid: Rialp, 2002.

⁶³⁵ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁶³⁶ Ondas de ayer. Greguerías onduladas: Antonio Buitrago, Radio Nacional de España (RNE), 21 de gener de 2014.

⁶³⁷ REDACCIÓ. *Lo que traen las ondas*. “El Imparcial” Madrid (11 d'abril de 1924). Pàg. 4. Un destacat d'aquest article apuntava que *Mañana, a las ocho y media de la noche, hablará el presidente del Directorio a los sinbilistas españoles*. Aquesta al·locució és la primera que faria Primo de Rivera per la ràdio.

⁶³⁸ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

⁶³⁹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

atorgada el mes de juliol–, que va començar les seves emissions el 14 de novembre de 1924.⁶⁴⁰ Quatre dies abans,⁶⁴¹ el 10 de novembre de 1924, van començar les emissions de Radio España, que només disposava de llicència per a Madrid.

No obstant això, les emissions radiofòniques ja eren una normalitat a la ciutat de Madrid. El mes d'octubre de 1922, els germans De la Riva havien posat en marxa el Radio-Club de España, que, a través dels altaveus col·locats al balcó de la seva seu a la Gran Vía madrilenya, ofería alguns concerts i conferències.⁶⁴² L'any següent, la capital espanyola ja comptava amb sis emissores de caràcter experimental. Un cop oberta la veda de les llicències radiofòniques, aquesta activitat es va professionalitzar i va donar lloc a emissores d'au per a l'èxit del mitjà, com Unión Radio (1925), amb les veus de Luis Medina i Carlos del Pozo, situada als grans magatzems de Madrid-París i una dura competidora per a una emissora que sobreviuria fins a l'any 1926: Radio Ibérica.

En aquells primers anys de la radiodifusió, l'estació de Radio Ibérica no emetia a temps complet, fet que li va permetre compartir l'antena amb ràdios de nova creació. D'aquesta manera, des d'un mateix centre emissor es van poder escoltar Radio Ibérica, Radio Libertad i Radio Madrid. Aquesta última, però, va tenir una vida curta, per les desavinences amb la propietària de l'antena: Radio Ibérica volia vendre els seus aparells receptors, mentre que Radio Madrid vivia dels pagaments que li feien els comerços de venda d'aparells de diverses marques.⁶⁴³ Altres emissores d'aquells primers temps van ser Radio Castilla o Radio Española de Madrid, totes dues posades en marxa l'any 1925 i que, juntament amb la resta de ràdios d'aquell moment, emetien una programació diària d'entre tres i cinc hores.⁶⁴⁴

Tot i les diferències que hi havia entre les diverses emissores d'aleshores, n'hi va haver una que destacava per sobre de la resta: Unión Radio. La fortalesa d'aquesta casa, el plantejament comercial i les bones relacions amb el poder es van poder evidenciar en el seu acte de presentació, el 17 de juny de 1925 a les dotze del migdia, al qual van assistir Miguel Primo de Rivera i el rei Alfons XIII –que anava per

---

⁶⁴⁰ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

⁶⁴¹ Radio España va començar les primeres proves de so set dies abans segons: MINISTERIO DE EDUCACIÓN. *La primera emisora española*. [En línia]: Gobierno de España. <<http://recursostic.educacion.es/comunicacion/media/version/v1/accesibilidad.php?c=&inc=radio&blk=0&pag=3>>

⁶⁴² BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

⁶⁴³ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

⁶⁴⁴ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

primera vegada a la inauguració d'una emissora de ràdio a Madrid. Unión Radio comptava, a més, amb suports internacionals, com la International Telephone & Telegraph (ITT) –que també controlava la Compañía Telefónica Nacional de España–, Radio Corporation of America (RCA), Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG), Ericsson i Radiola. Les grans empreses implicades en aquesta emissora volien controlar la radiodifusió a Espanya –i ho acabarien aconseguint– en aquest projecte encapçalat per l'enginyer Ricardo Urgoiti, fill de l'impulsor del diari *El Sol*, Nicolás María Urgoiti.⁶⁴⁵ L'emissora, doncs, va tenir un bon punt de partida, amb unes inversions econòmiques inimaginables per a la competència⁶⁴⁶ i amb la publicitat que li garantiria *El Sol* durant els seus primers anys de funcionament.

Pel que fa al poder polític, la bona relació d'Unión Radio no es va limitar a l'assistència d'Alfons XIII i Primo de Rivera el dia de la presentació, sinó que el govern va prendre altres mesures que afavoririen l'expansió –i pràcticament el monopoli– de la cadena. El 15 d'abril de 1926, una real ordre modificava la norma de dos anys abans que prohibia la transferència d'emissores. A partir d'aquell moment, Unión Radio creixeria a un bon ritme. Però les bones relacions entre Unión Radio i el poder es van tallar en sec amb la dimissió de Primo de Rivera. La marxa del dictador va impedir que la cadena guanyés el concurs d'adjudicació del Servei Nacional de Radiodifusió, que es va dedarar desert amb la *dictablanda* del general Berenguer. Aquest i altres motius van dur Ortega y Gasset a escriure el ja esmentat article «El error Berenguer» a *El Sol*.

2.5.5.9.1.1. Programació i locutors

Miguel Gila recordava les emissions de la seva infantesa com una barreja de música i publicitat. Unes cançons que escoltava la seva àvia amb uns auriculars que cedia al seu nét quan començaven els anuncis.

Tot i que és cert que bona part de les emissions dels principis de la radiodifusió van alternar aquests dos continguts, ben aviat els espais parlats anirien

---

⁶⁴⁵ Íbid.

⁶⁴⁶ Cal apuntar, però, que altres emissores van rebre suports d'altres empreses multinacionals, tot i que no amb inversions del mateix pes que les que va sumar Unión Radio.

fent-se un racó. Les sarsueles, el flamenc, les òperes i la música clàssica van anar deixant pas a converses, conferències –bona part d’elles amb artistes de la Generació del 27– i informatius. El primer va ser el *Periódico radiado* que es va fer a Radio Ibérica el gener de 1925. L’any següent, Unión Radio ja programava a les tres de la tarda un espai de notícies de l’agència nord-americana Associated Press. Fins aleshores, però, les notícies que subministraven les emissores no solien passar dels butlletins d’entre tres i cinc minuts, fins que el 7 d’octubre de 1930 Unión Radio oferia la primera edició de *La palabra*, un informatiu que comptava amb redacció pròpia i que prenia el nom i el format de *Le parole*, que Maurice Privat havia fet a París sis anys abans. La posada en marxa de *La palabra* coincidia amb la fi de la censura prèvia a la premsa decretada pel general Berenguer l’11 de setembre de 1930, una mesura que, barrejada amb la poca simpatia de la família Urgoiti amb el nou mandatari, va ajudar una mica més a l’arribada de la Segona República.⁶⁴⁷

Les graelles de les ràdios madrilenyes es van acabar d’omplir amb l’emissió d’alguns dels espectacles de moda en aquells temps, com les corrides de toros o el futbol. Aquest nou exercici de permeabilitat va beneficiar totes dues parts –en el cas del futbol, a més, la immediatesa de la ràdio permetia donar els resultats dels partits abans de l’edició del diari de l’endemà. També van viure aquest mateix efecte les sarsueles i diverses músiques que es podien escoltar als teatres o als cafès –i més tard als cinemes– i que després sonaven a la ràdio, i viceversa. Tampoc s’han d’oblidar, en aquest sentit, els concursos, el primer dels quals va ser *Las artistas misteriosas* de Radio Libertad, en què els oients havien d’endevinar el nom de les cantants.⁶⁴⁸

De mica en mica, la ràdio va anar creant el seu propi *star system* i, abans de la instauració de la Segona República, noms com els de Luis Medina, Carlos del Pozo o el pseudònim de Josep Torres (“Toresky”) eren coneguts a totes les cases. Entre els personatges cèlebres del moment, n’hi ha un que ja s’havia donat a conèixer als anys 10 i que va viure a la ràdio una de les seves etapes més prolífiques: Ramón Gómez de la Serna. L’autor de les *greguerías* es considera el primer reporter de la ràdio espanyola i el primer a fer una retransmissió des d’un dels indrets en què eren

---

⁶⁴⁷ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

En aquest mateix volum, Balsebre apunta l’estranya sensació que experimentaven alguns músics quan havien de tocar per a la radio, sense públic a qui dirigir-se.

⁶⁴⁸ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

frequents les tertúlies, el Café de Levante.⁶⁴⁹ Més endavant, li instal·larien a casa un micròfon amb enllaç telefònic directe amb l'emissora, i l'any 1930 va debutar a les gravacions discogràfiques espanyoles amb l'enregistrament de les *cartas habladas*, una manera de poder continuar emetent els seus comentaris per la ràdio mentre ell era de viatge.

Des del principi, Unión Radio va donar un paper destacat a la comicitat a la seva emissora. Aquest recurs servia per mantenir animats els oients i, alhora, per aconseguir l'empatia de l'audiència. En molts d'aquests casos, Gómez de la Serna –a qui Unión Radio presentava com *nuestro humorista de guardia*– hi va tenir un paper destacat. Va ser un dels membres de *La pandilla*, una tertúlia radiofònica formada per noms com José López Rubio, Enrique Jardiel Poncela, Sama i “Tono”, membres del que Pedro Laín Entralgo va definir com *la otra Generación del 27*.⁶⁵⁰ És important tenir en compte la importància que tenia l'humor durant els anys 20 –els de la infantesa de Gila–, cosa que va permetre que la primera tertúlia espanyola radiada de la història –dedicada a la grip–⁶⁵¹ (2 de març de 1928) la fessin humoristes. A banda de tot això, Gómez de la Serna va escriure per a la revista *Ondas* centenars de *greguerías* i contes entre 1925-1935.⁶⁵²

2.5.5.9.2. Revistes amb elements còmics

Les revistes van continuar sent durant aquest període una de les plataformes que més va recórrer als elements còmics, tant per entretenir com per fer reflexionar sobre la realitat política i social. L'historiador Juan Antonio Lacomba resumeix l'ambient que es vivia durant els anys de la Primera Guerra Mundial d'aquesta manera:

Con la natural inconsciencia del clima moral bajo que vivía el país, fueron objeto constante de las burlas y sarcasmos más abominables, blanco de zarzueleros y caricaturistas:

---

⁶⁴⁹ MUÑOZ-ALONSO, A. *Ramón y el teatro: la obra dramática de Ramón Gómez de la Serna*. Conca: Universidad de Castilla-La Mancha, 1993.

⁶⁵⁰ FORTUÑO, S. *Vanguardia y humorismo: la otra generación del 27*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 1998.

⁶⁵¹ AFUERA, A. *Gómez de la Serna, el primer reportero de la radio española*. [En línia:] Cadenaser.com <http://cadenaser.com/ser/2013/01/11/cultura/1357863432_850215.html>

⁶⁵² BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

*el maestro de escuela y el oficial del ejército; el uno, lleno de sabiduría, y el otro, de pundonor, pero los dos despreciados y muriéndose de hambre.*⁶⁵³

Alguns dels escriptors, guionistes i dibuixants més reconeguts continuarien col·laborant alhora en més d'una revista, com ja era costum.

Entre les revistes d'humor més importants d'aquells temps destaquen *Buen Humor* i *Gutiérrez*. La primera, apareguda el 4 de desembre de 1921,⁶⁵⁴ va reunir alguns dels autors més destacats del moment, alguns d'ells amagats rere pseudònims, com va ser el cas de Manuel Tovar, que va signar com a “Don Hermógenes”; Feliu Elías com a “Apa”; Federico Ribas com a “Mirko”; Enrique García-Herreros com a “Don Kike”; Valentí Castanys com a “Lord Castanys”; Rafael de Penagos com a “Zala”, o Gerardo Fernández de la Reguera, que invertint l'ordre de les lletres del segon cognom signava com “Areguer”. Els acompanyaven àlies més coneguts que el noms originals, com “K-hito”, “Tono”, “Karikato” o “Sileno”. A banda d'ells, completaven aquest punt de coincidència de l'elit humorística de l'època i del futur noms com els de Joaquín Xaudaró, Lluís Bagaria, Salvador Bartolozzi o Miguel Mihura. Com a guionistes destacats, juntament amb “Sileno”, hi havia també Wenceslao Fernández Flórez o Julio Camba. A banda de reunir el bo i millor d'aquells temps, *Buen Humor* va ser una revista que fins a l'any 1931 es va convertir en una referència del sector gràcies a la modernització de l'humor i a l'ús constant de l'absurd.⁶⁵⁵

Gutiérrez va ser una altra de les publicacions més destacades de l'època. Amb signatures dels millors autors, com el ja profusament citat “K-Hito”, “Chuchi”, Garrido, Bartolozzi, Tovar, Xaudaró, “Karikato”, Baldrich, Mihura o “Tono”,⁶⁵⁶ va treure el seu primer número el 7 de maig de 1927⁶⁵⁷ i duia el subtítol «*Contra la neurastenia y la hipocondría*», una moda –la dels subtítols– que seguirien moltes

---

⁶⁵³ LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi* (1965). Pàg. 73-101.

⁶⁵⁴ VILLAHERMOSA, P.A. *Buen Humor*. Compañía General Artes Gráficas. Primera edición: Madrid, 1921.

⁶⁵⁵ *Buen Humor* [En línia]:

Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/buen_humor_bruguera_1944.html>

⁶⁵⁶ Algunes de les ocurrencies de “Tono” en aquesta revista apareixerien després en els monòlegs de Gila, com és el cas de la llista d'objectes perduts que “Tono” publica en el número 142 de la revista (22 de febrer de 1930), en què inclou *un señor viejecito, color marrón*, i que recorda a aquell *un señor marrón, que no le conocíamos, que estaba siempre en el pasillo*, que esmentava Gila en el monòleg sobre la seva família. A: GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

⁶⁵⁷ *Gutiérrez*. Madrid, 1927, edició del 7 de maig de 1927.

publicacions còmiques d'aquells temps. Era una revista crítica amb el sistema que prenia el nom del protagonista de la publicació, un funcionari que no treballava tan bé com caldria.

Acompanyant aquestes dues capçaleres, altres revistes d'èxit d'aleshores eren *La Risa* (1922),⁶⁵⁸ *La Gracia* (1923),⁶⁵⁹ *Chiribitas* (1925)⁶⁶⁰ –també amb “K-Hito” i “Tono”, entre d'altres–, *Historietas Sevillanas* (1926)⁶⁶¹ o *Estampa* (1928),⁶⁶² amb Bartolozzi.

El públic infantil també era un sector interessant per al negoci de les revistes, que entre 1914 i 1930 va treure al mercat diverses publicacions dirigides a nens i nenes. El mateix 1914 sortia a la venda *Los Muchachos*, una publicació que va perviure fins a l'inici de la Guerra Civil i que solia anar acompanyada d'obsequis per a la canalla.⁶⁶³ El 1916 apareixia *Pulgarcito*⁶⁶⁴ i tres anys després –el 1919, quan naixia Gila–, basada en un dels humoristes preferits del protagonista d'aquesta investigació, s'editava *Fatti, Charlot y Otros*, que barrejava historietes amb passatemps.⁶⁶⁵ L'any 1923 publicava el primer número *Pancho Kolate*, amb un personatge que donava nom a la revista amb un joc de paraules –per la pell negra de Pancho. Les seves pàgines van dur les signatures d'il·lustradors destacats com Márquez, Ortiz, Alfaraz o Manuel Fernández Vares (“Fervá”).⁶⁶⁶ El 1924 apareixia *Chiquilín*,⁶⁶⁷ que comptava amb les firmes de l'humorista gràfic Robledano i amb els guionistes Pinacho i

---

⁶⁵⁸ *La Risa* [En línia]: Tebeosfera.com

<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/risa_la_prensa_de_madrid_1922.html>

⁶⁵⁹ LABAJO, T. *Lecturas. Colección Literatura Breve-II*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003.

⁶⁶⁰ *Chiribitas*. Madrid, 1925, edició del 7 d'octubre de 1925.

⁶⁶¹ *Álbum de Historietas Sevillanas de Andrés Martínez de León* [En línia]: Bizancioediciones.com

<http://www.bizancioediciones.com/album_de_historietas_sevillanas_de_andres_martinez.html>

⁶⁶² *Estampa*. Madrid, (1928), edició del 3 de gener de 1928.

⁶⁶³ *Los Muchachos: semanario con regalos* [En línia]: Hemeroteca Digital de Prensa Histórica <<http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=1029010>>

⁶⁶⁴ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951». A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 63-128.

⁶⁶⁵ *Aventuras de Fatti, Charlot y Otros* [En línia]: Tebeosfera.com

<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/fatti_charlot_y_otros_albero_hispano-america_1919.html>

⁶⁶⁶ REDACCIÓ. «Pancho Kolate». A: *La Risa*, 48 (1923). Pàg. 18.

⁶⁶⁷ SUMMERS, B. *Estudio global de la obra de Serny (1908-1995): dibujo, pintura, diseño y grabado*. Víctor Francisco Fernández-Zarza Rodríguez (dir.) Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Bellas Artes; Departamento de Pintura, 2005. Universidad Complutense de Madrid, 2005. (Tesi doctoral).

Pedrazita. Aquell mateix any s'estrenaven *Caperucita*⁶⁶⁸ i *Titirimundi*,⁶⁶⁹ i el 1925 *Pinocho*, amb Bartolozzi, "K-Hito" i Robledano.⁶⁷⁰ *Macaco*, apareguda el 30 de gener de 1928, és una revista important d'aquest període, sobretot per les persones que en van formar part. Entre els col·laboradors de la revista hi ha autors destacats d'aquella època, com "K-Hito", Dubón, Carlos Gómez ("Bluff")⁶⁷¹ o Mihura.⁶⁷² El 1929 era l'any de *Cholín*⁶⁷³ i de *Jeromín*, revista publicada per Editorial Católica que va aparèixer per primera vegada aquell mes d'abril⁶⁷⁴ i que uns anys després publicaria historietes estrangeres de renom, com *Félix, el gato* o *Las aventuras de Rin-tin-tín*. Entre els membres de la plantilla de la revista destacaven noms com els dels dibuixants Teodoro Delgado o Cristino Soravilla.⁶⁷⁵

A l'altra banda, entre les revistes dirigides als adults, la sicalipsi continuava estant de moda. Les seves pàgines les omplien, en molts casos, els mateixos guionistes i dibuixants que col·laboraven en l'elaboració de revistes infantils. És el cas de *Muchas Gracias*, apareguda el 2 de febrer de 1924,⁶⁷⁶ en què publicaven "K-Hito", "Bluff" o Mihura, que també treballaven per a la més innocent *Macaco*.

Malgrat l'aparició de títols com *El Viejo Verde* l'any 1914,⁶⁷⁷ els anys 20 van ser els més prolífics pel que fa a aquest tipus de revistes. A principis d'aquesta dècada apareixia *Color*,⁶⁷⁸ i el 1922 naixien publicacions com *Flirt*⁶⁷⁹ o *Guasa Viva*, una revista principalment humorística però amb certa picardia, que reunia "K-Hito", Castanys o "Tono",⁶⁸⁰ i l'any següent era el torn de *La Vida*, amb Demetrio López com a autor

---

⁶⁶⁸ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951». A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 63-128.

⁶⁶⁹ *Ibid.*

⁶⁷⁰ MARTÍNEZ, J. *Historia de la edición en España 1836-1936*. Barcelona: Marcial Pons, 2002.

⁶⁷¹ "Bluff" va ser afusellat el 28 de juny de 1940 pel doble sentit d'unes vinyetes que publicava a la revista de la presó Model de València on estava reclòs. A: GARCÍA, A. *El dibujante que desafió a Franco*. "La Opinión" A Coruña (2 de juliol de 2012).

⁶⁷² VV.AA. *La literatura infantil y juvenil española en el exilio mexicano*. Mèxic i Espanya: Colegio de San Luis, en México, i la Universidad de Castilla-La Mancha, 2013.

⁶⁷³ *Cholín* [En línia]:

Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/numeros/cholin_albero_1929_1.html>

⁶⁷⁴ Adjuntem la imatge del primer número de la revista a Annex 8.

⁶⁷⁵ Cristino Soravilla seria el responsable de *Cucú* (1944), una altra publicació en què va col·laborar Gila.

⁶⁷⁶ PRECIOSO, A. *Muchas Gracias*. Primera edició: Madrid, 1924.

⁶⁷⁷ CORTÉS.E. «Mundo Galante, Revista popular de arte. Una aproximación». A: *Oceánide*, 1, 2009.

⁶⁷⁸ *Color* [En línia]:

Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/color_se_1922.html>

⁶⁷⁹ VV.AA. «La obra periodística de Emilio Carrere (I): sus colaboraciones en *Flirt* (1922-1925) y *La Gracia* (1923-1924)». A: *Cuadernos para la investigación de la literatura hispánica*, 27, 2002. Pàg. 207-256.

⁶⁸⁰ REDACCIÓN. *Noticias de libros y revistas*. "ABC" Madrid: (21 d'octubre de 1922). Pàg 19.

destacat. L'any 1926 s'estrenava *Cosquillas*,⁶⁸¹ també amb la firma de Demetrio López i amb humoristes com Gallardo, Lluís Capdevila, Mihura i Herreros. I l'any 1927 *Varieté* es posava a la venda,⁶⁸² barrejant la sicalipsi amb l'agenda d'espectades, i de nou amb col·laboracions de Mihura i Demetrio López. I des del 2 de febrer de 1924 i fins al 20 de febrer de 1932 es van publicar 415 números de la revista *Muchas Gracias*, que acabem d'esmentar, una de les més destacades revistes sicalíptiques de l'època.⁶⁸³

---

⁶⁸¹ *Cosquillas: revista cómica satírica* [En línia]:

El portal del lector. Comunidad de Madrid

<http://www.madrid.org/cs/Satellite?c=Page&cid=1354415172079&language=es&pageid=1343065588916&pagename=PortalLector%2FPPage%2FPLEC_contenidoFinal&vest=1343065588916>

⁶⁸² MOREIRO, J. *Miguel Mihura: humor y melancolía*. Madrid: Algaba, 2004.

⁶⁸³ LAGUNA, A.; REIG, J. *El humor en la historia de la comunicación entre Europa y América*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2015.

3. LA SEGONA REPÚBLICA (1931-1936)

Els problemes que Primo de Rivera volia combatre amb la seva arribada al poder seguien sent-hi l'any 1930 després de la seva dimissió. La voluntat d'eliminar determinades pràctiques de corrupció política van repetir-se de nou entre els membres de la Unión Patriótica, que calcaven els models caciquils que s'havien volgut eradicar amb la intervenció del directori militar.

Després de la marxa –i, al cap de poc temps, mort de Primo de Rivera–, Alfons XIII va voler assegurar el tron nomenant un substitut al capdavant del govern que recuperés una quotidianitat similar a l'anterior a la dictadura. Havia de ser algú que seguís la constitució de 1876, que convoqués noves eleccions i que deslliurés la monarquia de qualsevol reponsabilitat política relacionada amb la dictadura. No obstant això, l'assimilació entre el rei i Primo de Rivera era ja indissociable per a la població que els havia vist tot sovint junts en fotografies d'actes diversos –malgrat Alfons XIII se'n desmarqués en els últims anys, quan va preveure que perdia el suport popular. No va ajudar tampoc la decisió de col·locar com a substitut un membre de l'exèrcit: el general Dámaso Berenguer.

En atención a las especiales circunstancias que concurren en don Dámaso Berenguer Fusté, conde de Xauen, Teniente General del Ejército, vengo en nombrarle Presidente de mi Consejo de Ministros y Ministro del Ejército.

Dado en Palacio, a treinta de enero de mil novecientos treinta.

Alfonso⁶⁸⁴

Berenguer, nascut a l'illa cubana de San Juan de los Remedios l'any 1873, era noble –comte de Xauen–,⁶⁸⁵ cap de la Casa Militar del Rei des de 1924 –per tant, persona de confiança d'Alfons XIII– germà del general Federico Berenguer –un dels membres del Cuadrilátero de Madrid que va donar suport al cop d'Estat de Primo de Rivera– i un militar que no s'havia decantat per cap de les lluites internes de l'exèrcit durant aquells anys. De fet, havia après a no significar-se en excés després

---

⁶⁸⁴ GONZÁLEZ, J.J. «El proceso Berenguer: Sus efectos en Melilla.» A: *Aldaba*, 5 (1985). Pàg. 97-106

⁶⁸⁵ ORTÚÑEZ, P.P. «Reducción de competencias, mantenimiento del gasto (1914-1936).» A: *Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, 2 (2002). Pàg. 97-147.

que el processessin i que l'opinió pública li girés l'esquena arran del desastre d'Annual, quan era Alt Comissari Espanyol al Marroc.⁶⁸⁶

Durant el seu govern, conegut amb el nom popular de *dictablanda*, Berenguer va dur a terme algunes accions d'un cert aperturisme per fer més creïble el procés de transició que li havien encarregat. Així doncs, va dictar una amnistia per als presoners polítics, va retornar a les seves places els professors universitaris castigats per la dictadura, va disoldre l'Assemblea Nacional i va permetre l'activitat dels partits polítics. En aquesta línia, els sindicats també van recuperar la seva força, inclosa la CNT, una de les grans perseguides durant l'etapa anterior⁶⁸⁷.

Aquesta iniciativa no va tenir l'èxit esperat per Alfons XIII que el va voler substituir per José Sánchez Guerra –que no va acabar formant govern– i després per un altre militar, l'almirall Juan Bautista Aznar-Cabañas, que va rebre l'encàrrec de convocar les eleccions del 12 d'abril de 1936. Comicis que dos dies després donarien lloc a la proclamació, a Eibar, de la Segona República i de la fi de la restauració borbònica a Espanya.⁶⁸⁸

3.1. Primers passos republicans

Els partits polítics afins a la República van iniciar un seguit de contactes després de la dimissió de Primo de Rivera per temptejar les previsions i els interessos de cadascuna de les formacions després de set anys de dictadura. Bona part d'elles es van reunir el 17 d'agost de 1930 a Sant Sebastià per signar una gran aliança antimonàrquica. Entre els assistents hi havia representats d'Unión Republicana, Alianza Republicana, el Partido Republicano Radical Socialista, la Derecha Liberal Republicana, la Organización Republicana Gallega Autónoma, Estat Català o Acció Republicana de Catalunya. Lligats a aquests partits hi apareixien cognoms dau de la política com Lerroux, Casares Quiroga, Carrasco i Formiguera,

---

⁶⁸⁶ GONZÁLEZ, J.J. «El proceso Berenguer: Sus efectos en Melilla.» A: *Aldaba*, 5 (1985). Pàg. 97-106

⁶⁸⁷ Malgrat compartir les mateixes sigles, la CNT estava dividida entre una minoria anarquista i una gran majoria sindicalista revolucionària o anarcosindicalista partidària del comunisme llibertari i l'acció directa. A tots ells se sumaven alguns posibilistes – que apostaven per una pràctica sindical no violenta – i els partidaris d'afegir-se a la Tercera Internacional de Lenin. A: GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁶⁸⁸ SÁNCHEZ, A. «Cartas Otorgadas y Constituciones en España.» A: *Péndulo: revista de ingeniería y humanidades*, 23 (2012). Pàg. 8-37.

Maura o Alcalá-Zamora. A títol individual hi van ser també Indalecio Prieto o Felipe Sánchez Román. El resum per escrit de les converses que s'hi van mantenir es van limitar a un breu text que es va enviar a la premsa. El redactat apuntava algunes línies d'actuació però presentava també alguns equívocs o punts confusos, que més tard donarien lloc a malentesos.⁶⁸⁹ Amb aquesta escassa informació els diaris van poder explicar poca cosa de la reunió:

Se procedió al examen de la situación política y luego de haberse expuesto los peculiares puntos de vista de cada orador, se llegó una perfecta coincidencia de opiniones entre los reunidos, que se manifiesta en la aprobación por unanimidad de las resoluciones propuestas y en la conveniencia de que los republicanos gestionen la adhesión de otras organizaciones políticas y obreras no representadas en la reunión para coordinar los esfuerzos de sus partidarios con las fuerzas adversas al régimen político.

*La próxima asamblea se reunirá en Francia.*⁶⁹⁰

Una de les primeres accions que es van dur a terme poc després d'aquesta trobada va ser l'anomenada sublevació de Jaca, un operatiu en què hi havien de participar partits polítics, obrers i militars, però que no va sortir com s'esperava. Els sublevats pretenien alçar-se amb el poder de la mateixa manera com ho havien anat fent sempre els militars, però una successió d'errors, dubtes i impaciència no els van dur a bon port. El responsable d'aquest cop militar era el capità Fermín Galán, format a la guerra del Marroc i empresonat l'any 1926 al castell de Montjuïc per ser un dels participants de la *Sanjuanada*. Un cop alliberat, l'havien destinat a la localitat aragonesa de Jaca on va decidir continuar la seva lluita antimonàrquica, fet que el va portar a proposar actes com el d'aquesta sublevació. La gran quantitat de grups amb ideologies diferents –dins l'element comú del republicanisme– va fer poc operatives les decisions. Es va demanar l'ajornament del cop en nombroses ocasions per motius diversos; de fet, el fracàs de l'aixecament es va produir per no fer cas d'una d'aquestes moltes recomanacions. Cansat d'esperar des del mes de novembre, el capità Galán va passar per alt un consell que l'impel·lia a actuar el dia 15 de desembre i, tres dies abans, va avisar Madrid que iniciava l'operatiu. El govern va poder aturar-

---

⁶⁸⁹ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁶⁹⁰ REDACCIÓN. *La reunion de los elementos republicanos.* "Heraldo de Madrid". Madrid (18 d'agost de 1930).

los i va afusellar els responsables: els capitans Fermín Galán i Ángel García Hernández. Malgrat que la ràpida reacció del govern va evitar un cop militar, la tensió social d'aquells dies era ja tant alta que els afusellats de Jaca van acabar convertits en herois nacionals.⁶⁹¹

S'havia decretat, però, l'Estat de guerra, fet que xocava amb una convocatòria lliure d'eleccions. A principis de 1931, diversos partits polítics es van negar a presentar-se als comiços: el 29 de gener ho van anunciar els constitucionalistes, el 31 els republicans i el 4 de febrer el PSOE i la UGT. Altres formacions es van unir a les protestes però amb matisos, com va ser el cas dels liberals, que apuntaven que es presentarien a les eleccions per formar unes Corts Constituents en què demanarien una nova convocatòria electoral. Davant d'aquesta situació, el general Dámaso Berenguer va presentar la seva dimissió com a president del govern espanyol el 14 de febrer.⁶⁹² Quatre dies és tard –mentre es buscava un substitut per Berenguer– es va crear l'últim gabinet de concentració monàrquica, format per La Cierva, García Prieto, Romanones i Ventosa. Les males pràctiques caciquils⁶⁹³ a l'hora de preparar l'escrutini per a les properes eleccions no només va acabar duent a l'anul·lació dels comiços previstos per a l'1 de març sinó que encara va empitjorar més la imatge de la corona espanyola.

3.2. Partits polítics i grups de pressió

Un dels punts clau per entendre els fets que van tenir lloc durant la Segona República i, fins i tot, durant el franquisme, és l'elevat nombre de punts de vista que hi va haver durant aquest període i, per tant, les tensions i negociacions que hi hauria entre els grups que els representaven.

Una de les formacions que va haver de canviar, per força, el seu programa va ser la dels primorriveristes, que havien de renovar-se després de la dimissió i mort del seu líder. El nudi d'aquest sector va deixar de banda la *Unión Patriótica* –que més tard eliminaria Berenguer– i crearia la *Unión Monárquica Nacional*, encapçalada per un

---

⁶⁹¹ LOSADA, M. «El movimiento de Jaca y Cuatro Vientos: historia, memoria y movilización.» A: *Memoria Libertaria*, (2006). Pàg. 1-19.

⁶⁹² GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁶⁹³ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

dels ministres del directori, Rafael Benjumea y Burín, el comte de Guadalhorçe. El seu ideari reivindicava la dictadura anterior i criticava els nous governs des de Berenguer a Aznar-Cabañas, que considerava que afavorien les forces revolucionàries. Entre les seves llistes figuraven noms destacats de la política i la cultura d'aleshores i de la que vindria al cap d'uns anys: José Calvo Sotelo, Ramiro de Maeztu, José María Pemán o José Antonio Primo de Rivera, fill del dictador i persona destacadíssima en l'auge del feixisme a Espanya. El mes de maig de 1931 naixeria també el Partido Liberal Demócrata de Melquíades Álvarez.

A la dreta, però amb una ideologia lligada estretament a la monarquia, el també ministre de Primo de Rivera, Eduardo Aunós, creava el *Partido Laborista*, que s'entendria amb la *Juventud Monárquica*, dirigida per Eugenio Vegas Latapié. Totes dues formacions compartien la voluntat d'aturar el camí cap a un sistema democràtic que preveïen que feia perillar la corona espanyola.

La Derecha Liberal Republicana canviaria al cap d'uns mesos el seu nom pel de Partido Republicano Progresista. Amb Alcalá-Zamora com a president de la República, el PRP el va dirigir César Juarros, fet que va dur a Maura a crear el gener següent el Partido Republicano Conservador.

L'esquerra també presentava, aquells anys, noves formacions polítiques. Sorgia el Partido Nacional Agrario o el Bloque Constitucional i apareixien escissions de partits, com en el cas del Partido Republicano Radical Socialista Revolucionario – que acabaria ingressant al partit comunista–,⁶⁹⁴ l'ala més esquerrana del Partido Republicano Radical Socialista, fundat l'any 1929. Una altra escissió, aquesta el maig de 1932 donaria lloc a la creació de la Izquierda Radical Socialista. En els següents anys, els radical-socialistes seguirien escindint-se i agrupant-se en diferents formacions. Una cosa similar li passaria al Partido Republicano Democrático Federal, d'on en sortirien la Extrema Izquierda Republicana i la Extrema Izquierda Federal.

També el Partido Socialista Obrero Español havia fet un gir antimonàrquic aquell 1930; l'entrada al partit de figures com Negrín o Jiménez de Asúa⁶⁹⁵ van

---

⁶⁹⁴ CUCALÓN, D. «Mesa: Historia Política de la España Contemporánea. El Partido Republicano Radical Socialista: un Estado de la Cuestión» A: *Comunicaciones del I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea de la AHC*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza: (2008).

⁶⁹⁵ Jiménez de Asúa s'havia queixat del tractament que el govern de Primo de Rivera havia donat a Unamuno, que va ser desterrat a les Canàries l'any 1925. Les seves protestes contra la dictadura van tenir un dels seus punts àlgids l'abril de 1926 en què els estudiants van xiular Primo de Rivera. El 30 d'aquell mes el suspensien de feina i sou per «exaltar els ànims contra el Govern, difamant la seva obra en

ajudar a canviar la imatge que havia donat al PSOE la presència de Largo Caballero al directori civil de Primo de Rivera. Pel que fa a Acción Republicana, d'Azaña, va ser el partit que representava els interessos de l'esquerra burgesa i una de les formacions amb major implantació a Espanya en els primers anys de la Segona República. En canvi, el Partido Comunista Español –lligat a la Komintern–, volia una república basada en els soviets obrers i camperols i no una república burgesa, motiu pel qual va defugir les negociacions amb la resta de partits d'esquerra després del 14 d'abril.

Al centre hi seguia havent el Partido Republicano Radical de Lerroux, que agafaria molta força durant aquests mesos i l'Agrupación al Servicio de la República, creada a principis de 1931⁶⁹⁶ i dirigida per Ortega, Marañón i Pérez de Ayala. Una associació creada més com a mesura de control que com a partit, però que va acabar aconseguint 13 escons i 25.000 afiliats. L'Agrupación es va dissoldre el 29 d'octubre de 1932.⁶⁹⁷

Els intel·lectuals van veure en la república la possibilitat de canviar aquells aspectes del país que feia temps que redamaven. És per això que consideraven que tenien el deure moral de treballar a favor de les necessitats públiques. Entenien que es trobaven enmig d'una revolució que no vessava ni una gota de sang, una mostra de la maduresa política espanyola. Malgrat això, les maniobres del primer govern de la Segona República no els van acabar de convèncer, i a finals del primer bienio, als diaris s'hi podien llegir sovint columnes que mostraven la decepció del món cultural, especialment d'Ortega i Unamuno.

Un altre grup de pressió el formaven els estudiants universitaris, conscients que d'ells havia de sortir la futura fornada de pensadors. Ho feien a través de revistes que ells mateixos editaven –moltes d'elles escrites per joves amb consciència

---

l'exercici del seu càrrec.» El van enviar a les illes Chafarinas, davant de la costa del Marroc. En principi, el desterrament no tenia data final, però el mes següent el rei li va anul·lar la pena, després de les protestes del rector de la Universitat de Madrid i de diversos professors. En aquesta línia de marxes enrera, Primo de Rivera el nomenava – el mateix 1926 – membre de la Comissió de Legislació General, càrrec que no va acceptar. La seva labor com a advocat defensor durant la República inclouria alguns clients com Largo Caballero o Lluís Companys. A: PUYOL, J.M. Jiménez de Asúa, Luis (1889-1970). [En línia]: Universidad Carlos III de Madrid. <http://portal.uc3m.es/portal/page/portal/instituto_figuerola/programas/phu/diccionariodecatedraticos/lcatdraticos/jasua>

En un altre document de la Universitat Carlos III de Madrid, també s'apunta que Jiménez de Asúa era l'advocat d'Unamuno EIROA, M. Capítol VII, *La embajada en Praga y el servicio de información de Jiménez de Asúa*. Universidad Carlos III de Madrid. Madrid: (2010).

⁶⁹⁶ MÁRQUEZ, M. *La Agrupación al Servicio de la República, la acción de los intelectuales en la génesis de un nuevo estado*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003.

⁶⁹⁷ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

proletària—⁶⁹⁸ i amb manifestacions als carrers. Van celebrar el retorn d'Unamuno a Salamanca el 13 de febrer de 1930⁶⁹⁹ i ho van fer criticant un govern que l'havia fet fora a principis de la dictadura de Primo de Rivera; van protestar contra la condemna a mort del capità Sediles —finalment indultat— per la sublevació de Jaca; i van desfermar les seves ires quan en una de les protestes, la policia va matar un estudiant de la facultat de Medicina de Madrid.

Les revistes van ser un element imprescindible per a la difusió de les idees polítiques. Durant la Segona República se'n van crear moltes de noves. Temes socials que abans s'escriuien en diaris o llibres, ara passaven a plantejar-se a les revistes⁷⁰⁰ en forma de receptes per a les *malalties* que cadascun dels seus autors considerava que patia el poble i/o per culpa dels seus governants.

Vinculats a alguns representants de la intel·lectualitat més dretana d'aquells anys, naixia el mes de desembre de 1931 la revista *Acción Española*, dirigida pel marquès de Quintanar i després per Ramiro de Maeztu. Va ser una eina de propaganda del pensament dels alfonsistes i carlistes, que oferia arguments per justificar la sublevació en contra de la república. Entre els seus col·laboradors més destacats hi havia el propi Maeztu, Pemán, Vegas Latapié, Pradera, Sáinz Rodríguez o Pemartín. Un nodrit grup d'escriptors dau per a l'organització de la filosofia del Franquisme.

No obstant això, les primeres iniciatives de pes del pensament feixista a Espanya les trobem amb la publicació de *La Gaceta Literaria* de l'any 1927, en què s'exaltava un nacionalisme catòlic però amb la forma del feixisme de Mussolini. Més tard, apareixerien altres publicacions com *La conquista del Estado*, apareguda el març de 1931 en què el seu creador, Ramiro Ledesma Ramos, apuntava que tot el poder corresponia a l'Estat o que s'havien d'organitzar falanges juvenils que aplicarien l'acció directa per enfonsar la burgesia i crear un nou Estat basat en els valors

---

⁶⁹⁸ OSUNA, R. «Las revistas españolas durante la República (1931-1936).» A: *Ideologies and Literature*, 8 (1978). Pàg. 47-54.

⁶⁹⁹ REDACCIÓ. «La Universidad de Salamanca conmemora el 85º aniversario del regreso del exilio de Miguel de Unamuno.» A: *Comunicación Universidad de Salamanca*, (2015).

Puc afegir el punt aquell de Como decíamos ayer.

⁷⁰⁰ OSUNA, R. «Las revistas españolas durante la República (1931-1936).» A: *Ideologies and Literature*, 8 (1978). Pàg. 47-54.

hispanics. Apareixia també *Libertad* d'Onésimo Redondo⁷⁰¹ i l'any següent *Azor* de Luys Santa María.⁷⁰²

Seguien publicant-se altres periòdics com *La Nación* (1925), diari monàrquic dirigit per Manuel Delgado Barreto, persona que va crear *El Fascio* l'any 1933 comptant amb alguns dels escriptors destacats en el paràgraf anterior. La revista, però, no va veure la llum, segrestada per les autoritats republicanes. Aquell any, en canvi, es consolidava el feixisme espanyol, després de la victòria nazi a les eleccions alemanyes, i fins i tot els monàrquics creien que aquesta via podia ser la solució per al retorn del rei a Espanya. També el 1933 apareixia *JONS*, una revista de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista.⁷⁰³

Les revistes van ser una via d'expressió ideològica molt utilitzada durant la Segona República i des de les ideologies més variades. D'entre elles, cal destacar també la socialista *Leviatán* (1934) de Luis Araquistain⁷⁰⁴ i les catòliques *El gallo Crisis* (1934) de Ramón Sijé⁷⁰⁵ i *Cruz y Raya* (1933) de José Bergamín⁷⁰⁶, també catòlica, però amb la voluntat de convèncer els creients de les bonances de la república.

3.3. Les eleccions de 1931

El moviment intel·lectual i popular d'aquells temps enfonsava els plans d'Alfons XIII de tornar a un període estable. Va decantar la marxa del monarca una última baula: la de l'exèrcit. Aquells dies, el general Sanjurjo, a les ordres dels republicans, es negava a aturar les manifestacions populars que omplien els carrers. Davant d'aquest panorama, el rei va decidir exiliar-se.

Les eleccions del 12 d'abril de 1931 va donar pas a una majoria d'esquerres que van aprofitar la victòria per donar la volta a molts aspectes representatius de l'antic règim. Unes esquerres que es consideraven les úniques capaces de millorar la

---

⁷⁰¹ REDONDO, G. *Historia de la Iglesia en España, 1931-1939: La Segunda República, 1931-1936*. Madrid: Ediciones Rialp, 1993

⁷⁰² AZNAR, M. *Escritores, editorials y revistas del exilio republicano de 1939*. Sevilla: Renacimiento, 2006.

⁷⁰³ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁰⁴ ESTEBAN, J. *El Madrid de la República*. Madrid: Silex Ediciones, 2000.

⁷⁰⁵ BRIHUEGA, J. *Las vanguardias artísticas en España, 1909-1936*. Madrid: Akal, 1981.

⁷⁰⁶ ALONSO, M.J. «La valoración de las monarquías hasta Carlos V en una revista de la Segunda República Española: "Cruz y raya (1933-1936)".» A: *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 23 (2005). Pàg. 19-44.

realitat espanyola i que van implantar fortes mesures que generarien una inestabilitat constant a la Segona República –per les fortes topades amb els seus adversaris polítics– i acabarien desembocant en la Guerra Civil. Entre el 14 d’abril de 1931 i el 18 de juliol de 1936 hi va haver dinou governs diferents amb una durada mitjana de tres mesos i mig. Algun d’ells no va passar de les quatre o cinc setmanes; fet que va complicar la realització d’una obra de govern sostinguda.⁷⁰⁷ Les esquerres capgiraven l’herència de les dretes, les dretes aturaven les reformes de les esquerres i de nou les esquerres tornaven a imposar les seves mesures en un estira-i-arrotonsa de final tràgic.

La campanya electoral de 1931 va ser molt intensa i els cinemes i teatres van ser espais on es concentraven els ciutadans que, després de les funcions, s’acostaven a alguns dels cafès propers per intercanviar opinions. Ho van fer, fins i tot, la nit del 12 d’abril de 1931, el dia de les eleccions que van donar pas al primer govern d’esquerres de la Segona República.⁷⁰⁸

3.4. 1931-1933. El govern d’esquerres

El 14 d’abril, *La Gaceta* publicava els noms i els càrrecs dels nous membres del govern:⁷⁰⁹

Presidència	Niceto Alcalá-Zamora y Torres
Governació	Miguel Maura Gamazo
Estat	Alejandro Lerroux y García
Hisenda	Indalecio Prieto Tuero
Justícia	Fernando de los Ríos Urruti
Instrucció Pública i Belles Arts	Marcelino Domingo Sanjuán
Foment	Álvaro de Albornoz y Liminiana
Guerra	Manuel Azaña Díaz
Marina	Santiago Casares Quiroga
Treball	Francisco Largo Caballero
Economia Nacional	Luis Nicolau D’Olwer

⁷⁰⁷ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁰⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁷⁰⁹ Quadre fet per l’autor en base a la informació apareguda A: ESPANYA. Decreto nombrando Ministro de Economía Nacional a D. Luis Nicolau D’Olwer. *La Gaceta de Madrid*, 17 d’abril de 1931, núm. 105. Pàg. 215. / ESPANYA. Decreto nombrando Ministro de Hacienda a D. Indalecio Prieto Tuero. *La Gaceta de Madrid*, 16 d’abril de 1931, núm. 106. Pàg. 198. / ESPANYA. *La Gaceta de Madrid*, 15 d’abril de 1931, núm. 106.

Les esquerres, guanyadores d'aquestes eleccions, van fixar-se entre un dels seus primers objectius l'elaboració d'una Constitució que substituís la de 1876 i que es començaria a treballar després de les eleccions per a la celebració de Corts Constituents que tindrien lloc el mes de juny i que donarien pas a un Congrés més ampli que l'anterior: dels 409 escons que hi havia fins aleshores a 470,⁷¹⁰ un augment que volia reconèixer l'increment de població d'algunes ciutats com Barcelona o Madrid.⁷¹¹

El nou Congrés va treballar des de finals d'estiu i durant els quatre mesos següents en l'elaboració d'una nova constitució. Un articulats amb altes dosis de democràcia respecte les cartes magnas anteriors, que prenia com a models els de les repúbliques de Mèxic (1911) i de Weimar (1921),⁷¹² i que proclamava Espanya com a República de Treballadors, amb sufragi universal –comptant-hi dones i soldats– fixat a partir dels 23 anys,⁷¹³ dos anys menys que fins aleshores; i amb un tribunal de garanties que vetllaria pel compliment de la normativa.⁷¹⁴ Un altre canvi important va ser l'eliminació del Senat com a seu parlamentària,⁷¹⁵ una decisió que va disparar les alertes dels grups de centre i dreta, als quals no els agradava la idea que les decisions més radicals de les esquerres poguessin ser aprovades en un sistema unicameral, sense la ratificació d'un segon estadi.

Les tensions, però, es van centrar en quatre punts controvertits al voltant dels quals giraria l'acció de govern dels diferents gabinets de la Segona República: els treballadors –especialment al camp–, la religió, les forces d'ordre i les reivindicacions autonòmiques. A això caldria afegir-hi les pràctiques poc democràtiques que es reservaven aquests governs –malgrat la separació de poders– per regular aquelles respostes ciutadanes que s'allunyaven de les seves ideologies polítiques.

---

⁷¹⁰ TOWNSON, N. *La República que no pudo ser: La política de centro en España (1931-1936)*. Madrid: Taurus, 2002.

⁷¹¹ Totes dues ciutats tindrien un diputat per cada 50.000 vots o fracció superior a 30.000. A: GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷¹² Con la historia de tu a tu: "Entre dos muelas". La Segunda República española: Carlos Uzainqui, Cadena SER Bajo Gállego, 24 de novembre de 2011.

⁷¹³ *Constitución de La República española*. Madrid, 9 de desembre de 1931.

⁷¹⁴ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷¹⁵ *Conocer el Senado*. [En línia]: Senat d'Espanya.

<<http://www.senado.es/web/conocersenado/senadohistoria/periodosconstitucionales/index.html>>

3.4.1. Reformes laborals

Als anys 30, la meitat de la població espanyola vivia d'activitats relacionades amb l'agricultura o la ramaderia. L'any 1931, l'àrea cultivada era gairebé el 48,2% de la superfície total del país.⁷¹⁶ Per tant, tot el que tenia a veure amb el camp era dau des d'un punt de vista social i, per aquest motiu, la reforma agrària va ser una de les principals promeses electorals.⁷¹⁷

Les millores laborals no es van fer esperar i el 17 de juny s'aplicava a les zones rurals la Llei d'Accidents del Treball alhora que es fixava la jornada de vuit hores. Als propietaris de les terres se'ls obligava a contractar treballadors de la comarca i a sotmetre's al sistema de jurats mixtes d'arbitratge. Terratinents als quals els van expropiar les terres en benefici del bé comú –a excepció d'aquells propietaris que disposaven de terrenys molt petits– mentre s'incentivaven els programes d'explotació col·lectiva de les terres. Una expropiació que va arribar al seu màxim exponent –motivada en gran part per la revenja als latifundistes que van donar suport a l'intent de cop militar de Sanjurjo– a partir del 24 d'agost de 1932, moment en què les Corts van aprovar una llei que permetia l'expropiació sense indemnització dels *grandes de España*, una acció que va deixar en mans del govern més de mig milió d'hectàries que fins aleshores es repartien entre 65 persones. Aquesta expropiació, però, va fer pensar a molts camperols que disposarien ràpidament de les terres que els havien promès. Una situació que es va allargar més del que ells preveien fent-los dubtar d'unes esquerres que perderien el seu suport i finalment el poder.

Als altres sectors laborals també es va augmentar el paper dels treballadors en el control de les empreses que, a la llarga, buscava també l'expropiació dels centres de treball de la burgesia.

Les millores laborals van ser nombroses i constants. La Llei de Contractes de Treball de 21 de novembre de 1931 establia els convenis col·lectius, definia com s'havien d'establir els salaris, fixava una setmana de vacances pagades a l'any, apuntava les condicions en què es podia rescindir un contracte i contemplava el dret de vaga que –tret d'algunes excepcions– no podia ser motiu de d'acomiadament.

---

⁷¹⁶ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷¹⁷ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

L'Assegurança Obligatòria de Retir Obrer va augmentar de 3,5 milions a 5,5 milions durant els anys de la Segona República i es van establir amb caràcter obligatori les assegurances de Maternitat i d'Accidents del Treball; això sí, un any després que s'implantés entre els treballadors del camp.⁷¹⁸

El paper dels sindicats va ser molt destacat aquells primers mesos, en què la CNT va passar de tenir 500.000 federats el mes de juny de 1931 a tenir-ne 800.000 el mes de setembre. Els anys 1932 i 1933 aniria a la baixa. La UGT, per la seva banda, comptava prop de 700.000 afiliats l'octubre de 1931, que arribarien als 800.000 (950.000)⁷¹⁹ el març de 1932 i superarien el milió el juny del mateix any. El tarannà de la CNT, reticent amb el govern de la República, va fer augmentar les 402 vagues de 1930 a 1.127 l'any 1933. Unes protestes que van fer perdre dotze milions de jornades de feina i que, com que no solien seguir els mecanismes de conciliació establerts pel govern, passaven a ser considerades il·legals i, per tant, considerades un problema d'ordre públic.⁷²⁰ Tampoc van ajudar les resistències dels empresaris en aquells casos en què els jurats mixtos donaven la raó als treballadors. Tot plegat conduiria a una tensió social que esdataria de nou amb l'entrada al govern de les formacions de dreta.

3.4.2. Religió

Si l'arribada dels nous espectacles de masses com el futbol havien reduït la incidència de l'Església en la vida diària espanyola, l'arribada de la Segona República no va fer més que accelerar aquest procés. La jerarquia edesiàstica era considerada un pilar de la política anterior i se la volia fer fora dels espais de poder. Un procés que va ser més senzill a les ciutats que a les poblacions rurals, on la figura del capellà seguia mantenint una posició d'autoritat. Un altre sector lligat a l'Església era el militar, on també s'hi van fer diverses reformes, com apuntarem en l'apartat dedicat als canvis generats per la Segona República en les forces d'ordre.

---

⁷¹⁸ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷¹⁹ El Dr. Redero apunta que probablement les dades d'afiliació a la UGT de març de 1932 eren més grans que el nombre que es va fer públic, ja que el sindicat donava xifres més reduïdes per estalviar-se haver de cotitzar per tots. Entre parèntesis hem apuntat el nombre d'afiliats d'un recompte obtingut per la suma de les informacions de les seccions sindicals de la UGT. A: REDERO, M. *La U.G.T. en el primer bienio republicano 1931-33*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1990.

⁷²⁰ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

Els articles 26 i 27 de la Constitució de 1931⁷²¹ van ser daus en aquest procés de secularització legal de l'Estat. Com ja hem apuntat en el capítol anterior, la secularització social va afectar la incidència diària en la manera de gestionar la política del país i els rituals religiosos públics, però no en les creences personals, ja que la majoria de la població seguia sentint-se cristiana. En aquest punt hi va haver molts malentesos arran de dedaracions com les d'Azaña, quan va dir que «*España ha dejado*

---

⁷²¹ Artículo 26º.

Todas las confesiones religiosas serán consideradas como Asociaciones sometidas a una ley especial. El Estado, las regiones, las provincias y los Municipios, no mantendrán, favorecerán, ni auxiliarán económicamente a las Iglesias, Asociaciones e Instituciones religiosas.

Una ley especial regulará la total extinción, en un plazo máximo de dos años, del presupuesto del Clero. Quedan disueltas aquellas Ordenes religiosas que estatutariamente impongan, además de los tres votos canónicos, otro especial de obediencia a autoridad distinta de la legítima del Estado. Sus bienes serán nacionalizados y afectados a fines benéficos y docentes.

Las demás Órdenes religiosas se someterán a una ley especial votada por estas Cortes Constituyentes y ajustada a las siguientes bases:

1ª. Disolución de las que, por sus actividades, constituyan un peligro para la seguridad del Estado.
2ª. Inscripción de las que deban subsistir, en un Registro especial dependiente del Ministerio de Justicia.
3ª. Incapacidad de adquirir y conservar, por sí o por persona interpuesta, más bienes que los que, previa justificación, se destinen a su vivienda o al cumplimiento directo de sus fines privativos.

4ª. Prohibición de ejercer la industria, el comercio o la enseñanza.

5ª. Sumisión a todas las leyes tributarias del país.

6ª. Obligación de rendir anualmente cuentas al Estado de la inversión de sus bienes en relación con los fines de la Asociación.

Los bienes de las Ordenes religiosas podrán ser nacionalizados.

Artículo 27º.

La libertad de conciencia y el derecho de profesar y practicar libremente cualquier religión quedan garantizados en el territorio español, salvo el respeto debido a las exigencias de la moral pública.

Los cementerios estarán sometidos exclusivamente a la jurisdicción civil. No podrá haber en ellos separación de recintos por motivos religiosos. Todas las confesiones podrán ejercer sus cultos privadamente. Las manifestaciones públicas del culto habrán de ser, en cada caso, autorizadas por el Gobierno. Nadie podrá ser compelido a declarar oficialmente sus creencias religiosas.

La condición religiosa no constituirá circunstancia modificativa de la personalidad civil ni política, salvo lo dispuesto en esta Constitución para el nombramiento de Presidente de la República y para ser Presidente del Consejo de Ministros.

A: Constitución de La República española. Madrid, 9 de diciembre de 1931.

de ser católica». Paraules que la dreta va utilitzar com un atac frontal a les seves creences religioses. La mostra que la religió era el que ara en diríem una *línia vermella*, va fer que l'oposició abandonés el Congrés un cop aprovades les lleis religioses. Cal apuntar també que hi havia alguns fraccions d'esquerres –especialment, els anomenats *jabalíes*– que sí que feien ostentació d'un antidericalisme popular.⁷²² Grups que veien com a elements indissociables d'un règim antic la monarquia i la religió, que durant segles havien donat una imatge sagrada als monarques, en el que el pare Arquillière apuntava com la propensió d'absorbir l'ordre natural en l'ordre sobrenatural.⁷²³

Com ja quedava escrit en els articles 26 i 27 de la Constitució de 1931, les principals modificacions que suposarien un fort impacte per a l'Església serien: el control de les associacions religioses per part de l'Estat –que si bé podrien existir, havien d'estar regulades i inscrites–, la nacionalització del patrimoni edesiàstic –que els religiosos podrien seguir utilitzant– i la desvinculació del dero del sistema educatiu. Seguint aquesta línia, també es retiraven les subvencions oficials a les comunitats religioses i el març de 1932 s'aprovaria la Llei del divorci.⁷²⁴

Pel que fa al primer punt, la major part de les diverses ordes religioses no van patir més que unes quantes molèsties burocràtiques, però hi va haver casos com els dels jesuïtes que, pel fet de tenir un vot d'obediència al Papa de Roma es van haver de dissoldre. Un decret de 23 de gener de 1932 desfeia la Companyia de Jesús, un dels grups catòlics que tenia una gran dedicació a l'Ensenyament. Els jesuïtes van poder seguir exercint les seves vocacions, però sense estar adscrits a la formació d'Ignasi de Loiola.

L'església Catòlica disposava de 295 centres d'educació secundària amb 20.684 alumnes i 4.965 d'educació primària amb 352.004 escolars. De tots aquests, 163 escoles de formació primària i professional corresponien als jesuïtes, que comptaven també amb 21 escoles d'ensenyament secundari i 8 d'ensenyament superior, considerades entre les millors del país, a més de 40 residències. El govern republicà volia fer un gir radical al sistema educatiu –fent servir d'exemple la Institución Libre de Enseñanza–⁷²⁵ i, per fer-ho, pretenia prohibir als religiosos exercir el professorat i

---

⁷²² VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷²³ ARQUILLIÈRE, H.-X. *L'augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen-Age*. Paris: J. Vrin, 1972.

⁷²⁴ DAZA, J. «La Ley de Divorcio de 1932: presupuestos ideológicos y significación política.» A: *Cuadernos de Trabajo*, 1 (1992). Pàg. 163-175.

⁷²⁵ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

substituir-los per altres mestres. El govern va encarregar la formació de 10.000 persones i la construcció de 7.000 escoles públiques i 20 instituts de Batxillerat.⁷²⁶ N'haurien fet falta 27.000. Un error de previsió que va dilatar el procés fins que l'entrada al govern dels partits de dreta va aturar-lo i capgirar-lo de nou.⁷²⁷

Pel que fa al patrimoni, els béns de què disposava l'Església eren menors del que alguns antidericals pensaven. Les ordes religioses –moltes d'elles suprimides durant la desamortització de Mendizábal, començada un segle abans– havien perdut moltes propietats i tresors. Unes dècades després, la Constitució de 1876 va intentar restituir part de les propietats.⁷²⁸ No obstant això, l'Església comptava amb algunes possessions, entre les quals s'indoiïen els cementiris que, a partir d'aleshores, passarien a ser de titularitat pública i al servei dels membres de tota ideologia religiosa, segons la llei de 30 de gener de 1932.⁷²⁹

En aquesta línia, la república suspendria també les direccions d'alguns diaris contraris a la seva filosofia:

*Los periódicos Ya, El Debate, Informaciones, El Siglo Futuro y ABC han sido incautados por el Gobierno, pasando a ser propiedad del Estado. Se ha encargado de la dirección y redacción de dichos periódicos a periodistas de reconocida filiación republicana. El pueblo debe respetar dicha propiedad, que ha dejado de ser particular. Los periódicos serán publicados en todo conforme al régimen republicano.*⁷³⁰

Les diverses accions en aquesta línia van encendre els ànims de la comunitat religiosa espanyola, però també el Vaticà, des d'on el 3 de juny de 1933, el papa Pius XI va carregar contra l'antidericalisme republicà arran de la Llei de Confessions i Congregacions Religioses del 17 de juny d'aquell any:

Tan evidente aparece por lo dicho la inconsistencia del motivo aducido, que da derecho a atribuir la persecución movida contra la Iglesia en España, más que a incomprensión de la fe católica y de sus benéficas instituciones, al odio que «contra el Señor y contra su Cristo»

---

⁷²⁶ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷²⁷ Con la historia de tu a tu: "Entre dos muelas". La Segunda República española: Carlos Uzainqui, Cadena SER Bajo Gállego, 24 de noviembre de 2011.

⁷²⁸ CÁRCEL, V. *La persecución religiosa en España durante la Segunda República, 1931-1939*. Madrid: Ediciones RIALP, 1990.

⁷²⁹ CASTIELLA, P. *Política religiosa de la II República española*. Dr. Amadeo De Fuenmayor (dir.) Pamplona: Universidad de Navarra. 1977 (Tesi doctoral).

⁷³⁰ ALCOCER, S. *Y Madrid dejó de reír*. Madrid: G. del Toro, 1974.

fomentan sectas subversivas de todo orden religioso y social, como por desgracia vemos que sucede en Méjico y en Rusia.

Pero, volviendo a la deplorable ley referente a las Confesiones y Congregaciones religiosas, hemos visto con amargura de corazón, que en ella, ya desde el principio, se declara abiertamente que el Estado no tiene religión oficial, reafirmando así aquella separación del Estado y de la Iglesia, que desgraciadamente había sido sancionada en la nueva Constitución Española.

De este modo el poder civil se ha preparado un arma para hacer imposible a la Iglesia Católica aun el uso precario de sus bienes; porque, una vez despojada de todo, privada de todo subsidio, coartada en todas sus actividades, ¿cómo podrá pagar los tributos que se le impongan?

731

Per combatre aquesta situació, el Papa animava els fidels a agrupar-se i lluitar contra algunes decisions de la República.

De un modo especial invitamos a todos los fieles a que se unan en la Acción Católica, tantas veces por Nos recomendada; la cual, aun sin constituir un partido, más todavía, debiendo estar fuera y por encima de todos los partidos políticos, servirá para formar la, conciencia de los católicos, iluminándola y fortaleciéndola en la defensa de la fe contra toda clase de insidias.⁷³²

Aquestes dedaracions de Pius XI i l'escanyament de la República a l'església catòlica van ser un parell de motius que convencerien alguns creients de votar les dretes en els propers comicis.

3.4.3. Les autonomies

Entre les demandes autonòmiques d'aquells temps, hi tenien un gran protagonisme les que sorgien de Catalunya, comunitat que va tenir una gran implicació en l'arribada de la Segona República i en el manteniment d'aquesta – fins i

---

⁷³¹ VV.AA. «La Ley de Confesiones y Congregaciones Religiosas de 1933 y la fundación de Las Descalzas Reales de Madrid.» A: *Hispania Sacra*, 64 (2012).

⁷³² PIUS PP. XI. Carta Encíclica. Dilectissima Nobis del Santísimo Señor Nuestro Pío por divina providencia, Papa XI, a los obispos, al clero y a todo el pueblo de España, sobre la injusta situación creada a la Iglesia Católica en España. Roma: Vaticà. 3 de juny de 1933.

tot Lluís Companys va ser ministre de Marina a partir del mes de juny de 1933⁷³³. El mateix companys que el 14 d'abril de 1931 – sobrepasant els acords adoptats al Pacte de Sant Sebastià⁷³⁴ – havia proclamat la República Catalana des del balcó de l'Ajuntament de Barcelona. Si bé en aquells moments va desistir d'aquesta idea després d'una reunió amb els ministres Domingo, Nicolau d'Oliver i De los Ríos, si és cert que seria un pas important per a diverses reivindicacions del catalanisme polític que desembocarien en l'estatut de Núria l'any 1932 i en una cessió de competències del govern espanyol a la Generalitat.

La línia de treball catalana va ser rebuda per altres zones espanyoles que van voler destacar també els seus trets específics i redamar diverses atribucions polítiques, com Galícia, que va iniciar un procés estatutari lent –el líder de la Federación Regionalista Gallega, Casares Quiroga, estava més preocupat per les tasques diàries del govern de la República del qual en formava part– que no es va presentar fins el 15 de juliol de 1936, un parell de dies abans de l'inici de l'aixecament militar⁷³⁵.

3.4.4. Les forces d'ordre

El poder coercitiu era un dels esculls més delicats de la recent República. Un tema pendent de tots els responsables del ministeri de la Guerra des de principi de segle. Un assumpte que s'havia de tractar amb molta cura però que tenia una solució difícil, especialment en l'Exèrcit. El cos militar espanyol estava format, l'any 1931, per 194.814 homes dels quals més d'un 10% eren caps i oficials. Descomptats els càrrecs intermitjos hi havia uns 84.000 soldats de tropa, fet que convertia l'exèrcit espanyol en un dels més minsos i alhora amb un excés de comandaments.⁷³⁶ Aquesta situació s'havia produït per tres factors: les promocions fetes al llarg de les guerres colonials, l'accés a la carrera militar de joves de classe mitjana i la tradició de l'aristocràcia de vincular algun dels seus fills al cos.

L'aleshores ministre de Defensa, Manuel Azaña, s'havia inspirat en els canvis que França havia fet en el seu exèrcit després de la Comuna de París i que l'havien

---

⁷³³ AZAÑA, M. *Memorias políticas y de guerra*. Barcelona: Crítica, 1981.

⁷³⁴ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷³⁵ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷³⁶ *Ibid.*

dut a la victòria de la relativament recent Primera Guerra Mundial. Azaña en va escriure el llibre *Estudios de política militar francesa contemporánea*.⁷³⁷ Tot plegat, tres anys després del pacte de Kellog-Briand de 1928 que apostava pel pacifisme –i que també havia signat Espanya– i d’uns anys 20 en què s’apostava per la Societat de Nacions (1919) i en què els països coincidien a l’hora de veure els exèrcits més com a òrgans de defensa que no d’atac.

Per començar a sanejar l’Exèrcit, Azaña va optar per proposar la jubilació a tots aquells militars que no volguessin treballar per a la República.⁷³⁸ Una de les primeres mesures del seu ministeri –i alhora una de les més contundents–, que quedava recollida en el decret de 25 d’abril de 1931. En aquest decret s’oferia als militars la possibilitat de retirar-se del cos amb un bon sou –sou íntegre més algunes bonificacions però sense altres plusos– sempre que acceptessin aquesta oferta durant el primer mes.⁷³⁹ Un bon nombre de militars es van acollir a aquesta possibilitat. Dels 190 generals que hi havia aleshores, 84 van optar per retirar-se. De la mateixa manera ho van fer 8.650 caps i oficials –el 40% del total– i 1.866 soldats de tropa. Un primer pas per modificar les dinàmiques de l’exèrcit espanyol que va ser vist, però, com un intent d’esfondrar el cos segons militars com el general Mola o la premsa castrense.

Tres dies abans del decret que proposava aquesta jubilació, se n’havia publicat un altre en què es demanava als militars que prometessin lleialtat a la República. Una exigència que volia fer fora els membres més monàrquics del cos i que va fer que molts dels seguidors de la corona hi accedissin, però amb rancúnia.⁷⁴⁰ Altres decisions que van encendre els ànims dels militars més vinculats a l’antic règim van ser: la dissolució del cos edesiàstic de l’exèrcit, el tancament de l’acadèmia general militar de Saragossa –que dirigia el general Franco–, la degradació d’uns 300 militars que havien rebut els ascensos durant la dictadura i més tard l’equiparació de les possibilitats d’aconseguir mèrits tan per part dels oficials de carrera com dels procedents de la tropa –als quals s’havia discriminat fins aleshores–, i finalment, la proposta de concedir la independència al Marroc feta per alguns sectors socialistes i

---

⁷³⁷ AZAÑA, M. *Estudios de política francesa contemporánea; la política militar*. Madrid : Saturnino Calleja, 1918.

⁷³⁸ Con la historia de tu a tu: “Entre dos muelas”. *La Segunda República española*: Carlos Uzainqui, Cadena SER Bajo Gállego, 24 de novembre de 2011.

⁷³⁹ ALPERT, M. «Una reforma inocente: Azaña y el ejército.» A: *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 1 [15] (2014). Pàg. 31-40.

⁷⁴⁰ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

comunistes –que es va desestimar per part dels diversos governs de la Segona República– però que va donar pas a un seguit de mesures per racionalitzar l'administració colonial.

L'excés de comandaments que hem apuntat en els paràgrafs anteriors contrastava amb el dèbil armament de què es disposava: regiments d'artilleria amb munició per a un sol dia, un cos de blindats consistent en dues dotzenes de tancs de la Primera Guerra Mundial, regiments de cavalleria sense cavalls, una aviació amb la major part dels aparells de reconeixement i amb un sol bombarder, i un servei d'aeroestació consistent en un únic globus.⁷⁴¹

Altres forces d'ordre van rebre reajustos significatius o, directament es van eliminar, com és el cas del Somatén. Va ser una de les primeres decisions del govern republicà, que volia fer desaparèixer un cos format per persones partidàries de la dictadura. Els van donar dos dies per lliurar les armes a la Guàrdia Civil. Malgrat això, aquesta milícia va seguir existint dandestinament, amb el suport dels monàrquics, i anava traient el cap en moments en què se'ls requeria per imposar l'ordre públic⁷⁴².

Precisament a qui havien de lliurar les armes els *somatenistas* era un cos temut per la població. La Guàrdia Civil també havia estat un escull per als anteriors responsables de les forces d'ordre i Azaña va optar per mantenir-la però creant alhora un nou cos, la Guàrdia d'Assalt, formada per elements republicans. De la mateixa manera, aquest nou cos va semblar el pànic entre la població civil amb un ús

---

⁷⁴¹ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

Aquest desconcert militar i aquestes maneres poc organitzades van allargar-se també durant la guerra civil, especialment en el bàndol republicà però també en el sublevat, com apuntava el tinent coronel José Ignacio Domínguez A: La mitad invisible. Dir. Blanca Flaquer. La 2, Radio Televisión Española, emès el 20 de juny de 2015.

L'escassetat del material bèl·lic i les males condicions en què es trobava van ser una constant en l'obra de Gila: des dels canons que no tenen forat, l'avió que comparteixen per hores amb l'enemic o l'escopeta amb una sola bala que Gila proposava lligar amb un cordill per no perdre-la. A: GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011. Una situació que ha inspirat altres obres de ficció com la novel·la *Cremeu Barcelona!* En què un dels seus personatges apunta: *Fa dos dies que ni una puta bala, tinc! Com espereu que els aturi quan es decideixin a venir? Amb paraulotes?* A: MARTÍ, G. *Cremeu Barcelona!*. Barcelona: Grup62, 2015.

⁷⁴² Durant els primers mesos del govern republicà hi va haver atacs contra alguns elements que representaven l'antic règim. D'aquesta manera es produïren fets com el que el 10 de maig de 1931 va tenir lloc contra la seu de la Unió Monàrquica a Madrid, davant la redacció del ABC, amb víctimes mortals – entre elles un nen, Edito Alonso – i que va ser àmpliament difós – fotografies incloses arreu d'Espanya. A: REDACCIÓ. *La procacidad monárquica. Los graves sucesos de ayer en Madrid*. “El Luchador” Alacant (11 de maig de 1931). Pàg 2. I a: REDACCIÓ. *Los sucesos del domingo en Madrid frente a la Unión Monárquica y el 'ABC'*. “Estampa” Madrid (maig de 1931). D'aquest segon article n'hem inclòs una còpia a Annex 9

desmesurat de la força cap al final del primer bieni, com va ser la repressió del cop anarquista a Casas Viejas del 12 de gener de 1933 en què la Guàrdia d'Assalt va matar 21 persones, 12 elles ajusticiades per la nova formació armada. Fets com aquest van desprestigiar aquesta guàrdia i, alhora, al mateix Azaña.⁷⁴³

A Azaña ja se'l criticava per haver escollit alguns membres del seu gabinet. Un d'aquests casos era el de Casares Quiroga com a ministre de Governació i impulsor de la poc democràtica Llei de Defensa de la República, una eina que dotava el govern de la llibertat per actuar ràpidament i al marge del sistema judicial davant d'aquelles situacions que considerés que eren perniciosos per al nou sistema.⁷⁴⁴ Una llei aprovada el 20 d'octubre de 1931, que –malgrat estar dotada dels mecanismes legals necessaris per a la seva existència– violava els drets bàsics que havia de garantir la Constitució. A banda de la polèmica que podia suscitar una llei que permetia empresonar temporalment sense mandat judicial, una norma amb què es podien prohibir manifestacions públiques, il·legalitzar associacions o amb què es podien tancar mitjans de comunicació; l'ús que se'n va fer va acabar de reblar el dau amb casos tan increïbles com el suposat complot monàrquico-comunista que es va presentar com a motiu per detenir arreu d'Espanya feixistes, comunistes i anarquistes, entre d'altres; que poca gent confiava que haguessin arribat a cap acord per a fer res.

Mentre el govern començava a prendre's la justícia per la seva banda, els militars que l'ostentaven en el règim anterior no deixaven de conspirar. Ho feien des de l'establiment de la República i les primeres iniciatives, que alguns creien que anaven encaminades a debilitar el cos. A això se sumaven els tancaments de diverses publicacions militars seguint la Llei de Defensa de la República. Tot plegat generava un malestar a les files militars que va esclatar el 10 d'agost de 1932 en un intent de cop d'estat liderat per l'excap de la Guàrdia Civil, el general Sanjurjo, a qui havien rellevat del càrrec després dels fets d'Arnedo, a la Rioja, el 5 de gener de 1932, en què la Guàrdia Civil va disparar contra una manifestació de treballadors matant dones i nens.⁷⁴⁵

---

⁷⁴³ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷⁴⁴ BERNECKER, W. L. «Entre la historia y la memoria: Segunda República, Guerra Civil española y primer franquismo.» A: *Iberoamericana*, 11 (2003). Pàg. 227-238.

⁷⁴⁵ JACKSON, G. *La República española y la guerra civil (1931-1939)*. Barcelona: Crítica, 1976. i PASTOR, R. «Una página del movimiento obrero riojano: sucesos de Arnedo, 5 de enero de 1932.» A: *Cuadernos de investigación: Historia*, 10 (1984). Pàg. 194.

El cop militar va fracassar i Sanjurjo va ser empresonat al penal del Dueso⁷⁴⁶ (Santander) mentre altres monàrquics que havien donat suport al cop eren deportats a Villa Cisneros⁷⁴⁷ (Sàhara espanyol). En aquells moments, però, Sanjurjo ja era un altre dels alts comandaments enfrontats amb la República. Quatre anys després estaria destinat a tenir un paper important en el cop militar –aquesta vegada exitós– que duria a la Guerra Civil i després a quaranta anys de Franquisme.

3.4.5. Relacions internacionals

Tal com hem comentat en l'apartat anterior, els efectius militars durant la Segona República no eren especialment abundants ni en personal –hi havia molts comandaments respecte els soldats de tropa, que eren escassos– com de maquinària i armament. Un dels aspectes que va permetre dotar els dos bàndols de la guerra civil van ser les relacions internacionals que, tant republicans com contraris al nou sistema de govern, ja havien treballat anteriorment.

No obstant això, els esforços dels primers governs de la República en aquest sentit no van ser especialment notoris. Si bé formaven part de la Societat de Nacions, on tenien un paper destacat com a representant dels països neutrals d'Europa i com a pont cultural amb els països hispans, la política exterior no va ser especialment activa durant el primer bienio. A aquest fet cal sumar-hi el desmantellament dels quadres diplomàtics –majoritàriament monàrquics– que van veure acomiadats molts dels efectius especialment després de la *sanjurjada*, que va afectar molts sectors afins com el ja comentat càstig als latifundistes.⁷⁴⁸

Malgrat això, com ja havia passat durant la Primera Guerra Mundial, era molt difícil mantenir-se del tot neutral, fet que, inevitablement tindria les seves conseqüències. Així doncs, durant els primers anys de la Segona República, Azaña col·laboraria amb les forces rebels de Portugal entregant-los armes per lluitar contra Salazar. Amb la implantació de la dictadura del general lusità, Portugal es va indinar per les dretes espanyoles acollint l'exili de Sanjurjo i durant la Guerra Civil retornant

---

⁷⁴⁶ A Annex 10 hem inclòs una notícia sobre l'internament de Sanjurjo al penal del Dueso.

⁷⁴⁷ PETTENGHI, J.A. *Detrás del silencio: el trágico destino de los gobernadores civiles de Cádiz en la II República*. Cádiz: Artepick TM, 2009.

⁷⁴⁸ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

als sublevats els espanyols que intentaven sortir del país creuant la frontera portuguesa:, com apuntava Gila:

*Pensé en huir hacia Portugal cruzando sierra Trapera, pero sabía que si alguien del ejército rojo entraba en tierras portuguesas, era entregado a las tropas de Franco.*⁷⁴⁹

Tot i no treballar gaire les relacions internacionals, la República va sentir-se més propera en els seus primers anys a les potències democràtiques de França i Anglaterra, i en els últims moments, quan la Guerra Civil s'acostava, va reforçar els suports d'una URSS amb qui ja mantenia contactes des de 1933.

Malgrat la voluntat de pau que s'obria amb Versalles, Kellog-Briand i la Societat de Nacions, les tensions bèl·liques seguien tenint lloc a d'altres punts del planeta –com l'enfrontament entre el Japó i la regió xinesa de Manxúria– fets que despertaven rebutjos o simpaties a la resta del globus i reavivaven les reflexions sobre la *injusta pau europea*, segons parer dels vençuts. Les reivindicacions nacionals d'Itàlia i Alemanya contrastaven amb la incapacitat d'Anglaterra i França per mantenir l'armistici. La vinculació amb la voluntat de canvi que proposaven el feixisme i el nazisme va despertar simpaties entre les files dretanes que en els primers anys de la Segona República eren a l'oposició i que arribarien a mantenir contactes amb alemanys i italians per a la compra d'armament i l'assessorament de la policia per part de la Gestapo. Més tard –de cara al cop d'estat que desembocaria en la guerra civil– oferirien un suport armamentístic més complet per tal d'implantar els seus models polítics a Europa.⁷⁵⁰

3.4.5.1. ECONOMIA

La victòria de les esquerres l'any 1931 coincidí amb un moment de crisi econòmica. El crac del 29 havia enfonsat Europa i amb ella també Espanya que,

---

⁷⁴⁹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁷⁵⁰ El mes de març de 1934, el general Barrera, Antonio Goicoechea i Rafael Olazábal negociaven a Roma amb Mussolini i amb Italo Balbo l'abastiment amb armament militar que permetés la restauració de la monarquia a canvi d'una política exterior favorable a Itàlia. L'ajuda suposava que la dictadura de Mussolini proveiria 10.000 fusells, 200 metralladores, munició abundant i un 1.500.000 de pessetes per als conspiradors. A: GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

segons alguns estudiosos, va sortir menys malparada que altres països econòmicament més potents. La depreciació de la pesseta –de fins a un 22%–, segons aquests autors, va fer més competitius els productes espanyols i va suavitzar un impacte encara major de la crisi.

Els ministres d'Hisenda de l'època van haver d'enfrontar una situació econòmica delicada i depenent de les compres d'Estats Units, Gran Bretanya i Alemanya. En aquest sentit van tenir un gran impacte en l'economia espanyola normatives com la Hawley-Smoot Tariff Act de juny de 1930 que elevava els aranzels, com també ho farien els britànics, amb la intenció d'enfortir el comerç entre l'illa i les seves colònies. Tot plegat va suposar un daltabaix que va repercutir –per aquest i d'altres motius que ja hem apuntat– a l'atur de bona part de la població espanyola. Si l'any 1932 arrencava amb 389.000 aturats arreu d'Espanya, l'any 1936, la xifra superaria els 800.000. En aquest aspecte poc hi van poder fer la Caja nacional contra el paro forzoso de 1931, a què s'hi dedicava el 0,5% del pressupost de l'Estat, o la Junta nacional contra el paro, que en dedicava un 2%.⁷⁵¹

A això cal sumar-hi que l'arribada de la República i el reformisme dels primers governs d'esquerres van generar una forta desconfiança en els inversors. El canvi a governs més conservadors va animar de nou les inversions estrangeres que, malgrat tot, seguirien sent escasses.

3.5. 1933-1936. De Lerroux a Gil-Robles

A mesura que acabava el primer bieni republicà, augmentava el descontent d'una bona part de la població amb les accions d'un govern que havia promès millorar les condicions de vida. Des de l'inici de la Segona República, però, les forces de l'oposició treballaven per provocar un canvi al Congrés que permetés no només frenar moltes de les reformes que havien engegat les esquerres sinó donar-los la volta i restituir-les a l'estat anterior a 1931, especialment en aspectes com l'agricultura, el dero o l'exèrcit. D'aquesta manera, el 10 de maig –ni un mes després de les eleccions– s'inaugurava a Madrid el Círculo Monárquico, que reunia els seguidors

---

⁷⁵¹ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

d'Alfons XIII, preparats per imposar de nou el seu pensament en les properes eleccions.

Alguns fets –a banda de les accions del govern– van ajudar a generar més simpaties cap a la causa dretana o, més aviat, rebuig cap a l'esquerrana des dels primers moments del nou govern. El fals rumor que uns monàrquics havien mort un taxista va animar uns quants antimonàrquics a presentar-se davant del Círculo Monàrquico i fer necessària la intervenció de les forces d'ordre, que van detenir uns quants directius de l'entitat. L'escàndol, però, va ser de tal magnitud que els manifestants no en van tenir prou i es van dirigir cap a la redacció del diari *ABC* amb la intenció de calar-hi foc. No ho van aconseguir gràcies a la intervenció de la Guàrdia Civil. L'endemà, però, apareixien cremats diversos convents, esglésies i col·legis de la capital espanyola.

Arran d'aquests fets es va establir l'estat de guerra al país, però les revoltes ja havien agafat força a altres ciutats amb l'incendi d'un centenar d'edificis religiosos, la destrucció d'obres d'art i l'assalt d'una bon nombre de diaris i associacions relacionades amb les formacions de la dreta monàrquica.⁷⁵² Aquests fets van anar acompanyats d'un sentiment de victòria per part dels antidericals i d'humiliació pels creients, que sentien que el nou govern imposava les seves males formes sense respectar les seves sensibilitats.⁷⁵³ Aquesta tònica impositiva que anirien alternant els governs d'esquerres i dretes durant el seu exercici del poder conduiria a la guerra civil. És de justícia apuntar, però, que tant dretes com esquerres tenien elements dins del seu grup que radicalitzaven les postures adoptades pels governs que suposadament més els representaven exigint-los una major contundència. La tasca d'aquests grups va impedir una entesa entre les diverses opcions polítiques que, ja d'inici, era molt complicada.

Els monàrquics van constituir-se des d'un primer moment en un bloc antirreformista que va optar al govern de les eleccions a Corts Constituents. El bloc el formaven Acción Nacional (AN) –que passaria a dir-se Acción Popular (AP) l'any 1932– i la Comuni3n Tradicionalista. Acción Nacional, impulsada pel sacerdot –i posteriorment bisbe–, periodista i director de *El Debate*, ngel Herrera Ora, va

---

⁷⁵² GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁵³ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

agrupar dues tendències: els accidentalistes⁷⁵⁴ –que defensaven el manteniment d’una sèrie de valors vinculats a l’església catòlica malgrat que les esquerres estiguessin al poder– i els monàrquics fonamentalistes –que volien recuperar la corona i que estaven disposats a fer el que calgués per aconseguir-ho tan si era per via legal com il·legal. El fracàs del cop d’Estat de 1932 va accentuar les diferències entre aquestes dues branques i va moure els fonamentalistes cap a Renovación Española (RE), l’any 1933, i als accidentalistes cap a la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA). Aquest darrer partit recolliria moltes simpaties al llarg de 1933.

Hi va haver, de nou, revoltes. Com la de Castilblanco el 31 de desembre de 1931 en què la Guàrdia Civil va disparar mortalment un vaguista i que va rebre com a resposta un atac camperol que va acabar amb la vida de quatre agents, o els fets d’Arnedo de 5 de desembre de 1932, amb sis homes i cinc dones morts i amb dinou varons i onze dones ferits. La població començava a ansiar una estabilitat que veia que el govern no era capaç de garantir. A tot això, la ja apuntada tragèdia de Casas Viejas, a Cadis, un xoc entre anarquistes i forces d’ordre iniciat la matinada de l’11 de gener de 1933 que va acabar amb la mort de dinou homes, dues dones i un nen i en què va escampar-se la notícia de les males formes amb què la Guàrdia d’Assalt –enviada per tornar la normalitat al municipi– s’havia acarnissat fins i tot amb gent gran que no havia pres part de l’atac.⁷⁵⁵ Tot plegat, va acabar de decantar els vots d’una població que volia acabar amb aquelles demostracions de barbàrie.⁷⁵⁶

En les properes eleccions, una aliança entre el partit radical de Lerroux i la dreta permetrien un canvi de les tendències del govern d’esquerres aparegut amb la Segona República. De fet, ja en els comicis municipals d’abril de 1933 s’apuntava aquest canvi de preferències. El Partido Radical va aconseguir gairebé tants regidors com la resta de formacions.

---

⁷⁵⁴ En aquest subgrup s’hi trobaven el mateix Herrera Oría i Gil-Robles, qui després lideraria la CEDA i radicalitzaria una mica més les seves postures. A: GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁵⁵ L’actuació de la Guàrdia d’Assalt –força formada per Azaña– va fer que es responsabilitzés directament el polític de les víctimes de Casas Viejas. A: VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009. Circulava el rumor que Azaña havia ordenat «ni heridos, ni prisioneros: tiros a la barriga.» A: BREY, G. «Retorno a Casas Viejas.» A: *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, 1/2007 (2012).

⁷⁵⁶ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

3.5.1. El feixisme

Durant aquest període, les dretes van tornar a tenir un paper fonamental en el govern de la República. D'una banda a través dels partits conservadors d'assítics i de l'altra amb formacions empeltades de l'esperit feixista que es vivia amb força a Europa amb l'arribada al poder dels nazis a Alemanya. Gil-Robles hi va posar de la seva part perquè se'l vinculés amb aquelles tendències, que no deixaven de ser percebudes com una novetat si bé el feixisme havia aparegut de la mà de Mussolini deu anys abans. Qui acabaria sent el líder de la CEDA va visitar Alemanya, va organitzar concentracions carregades d'un fort simbolisme i es feia saludar als crits de *jefe, jefe, jefe*. No obstant això, la figura que va encarnar el feixisme d'aquell final de 1933 va ser José Antonio Primo de Rivera, fill del dimitit dictador. El 29 d'octubre de 1933, al teatre de la Comèdia de Madrid va exposar la seva doctrina, que faria fortuna poc temps després. Ho va fer amb un discurs en què va carregar contra les esquerres però també contra la dreta tradicional. En aquells moments, però, la seva situació minoritària no va espantar ni als uns ni als altres.

No obstant això, els alfonsins més radicals –els que estaven disposats a fer el que calgués per retornar la corona a Espanya– van mostrar les seves simpaties per les idees de Primo i van reunir-se amb ell a El Escorial per pactar algunes condicions de manteniment econòmic per tal que el feixisme espanyol pogués retornar Alfons XIII a Espanya. Les desavinences entre primorriveristes i alfonsins –com ara la voluntat de Primo de Rivera de separar Església i Estat– no va dur a bon port aquesta negociació i ben aviat van tallar els seus lligams.⁷⁵⁷ De la mateixa manera, el líder de Falange va desempallegar-se també d'alguns dels seus socis més potents i va fer els passos necessaris per convertir-se en una figura dau per al feixisme espanyol, que passaria a la categoria de màrtir des de la seva mort a mans republicanes el 20 de novembre de 1936.

---

⁷⁵⁷ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

3.5.2. Canvi de govern

Malgrat les eleccions van començar el mes de setembre de 1933, la manca d'un govern estable va dur a convocar nous comicis –amb segona volta indosa– que no van permetre instaurar el nou govern fins el 16 de desembre.⁷⁵⁸ Executiu que capitanejava Lerroux però amb una forta pressió de la *CEDA* de Gil-Robles, que amb 204 diputats comptava amb el 43,4% del Congrés, però que no va entrar a formar part del govern fins un any més tard.

Els electors havien optat per un canvi de línia ideològica arran del desengany d'una població decebuda amb l'actuació dels governs d'esquerres. Cal apuntar, però la importància que va tenir en aquests comicis el vot de sis milions de dones que participaven per primera vegada a unes eleccions generals, i de les quals s'esperava que la majoria votessin per opcions dretanes.

L'arribada d'un govern de dretes suposava la cancel·lació d'alguns dels gestos més destacats dels governs anteriors:

3.5.2.1. RETROCÉS DE LA REFORMA AGRÀRIA

Per tal de retornar la situació del camp a l'estadi previ a la reforma dels governs d'esquerres, es va ordenar una indemnització de 230 milions de pessetes⁷⁵⁹ en concepte d'expropiacions als *grandes de España*; i perquè no es tornés a repetir una situació similar, es va eliminar la nacionalització sense indemnització i es va fixar una norma amb la qual, a partir d'aleshores, els amos de les finques podrien intervenir en la taxació oficial de les seves propietats, una xifra, per tant, per sobre del preu que fixaria l'Estat.

Els propietaris, que s'havien hagut de sotmetre a les exigències dels jurats mixtos que, en algunes ocasions, havien donat la raó als treballadors, ara es prenién la justícia per la seva mà i represaliaven alguns dels jornalers que els demanaven feina. En aquella època va fer fortuna una expressió que resumeix aquesta ràbia dels propietaris cap als treballadors: «*come república*». A més, els camperols que

---

⁷⁵⁸ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

⁷⁵⁹ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

aconseguien treballar cobraven, en moltes ocasions, per sota del que establia la llei sense que el govern els defensés.⁷⁶⁰

3.5.2.2. REINSTITAURACIÓ DELS PODERS DEL CLERO

El Parlament va atorgar de nou als religiosos la possibilitat de dedicar-se a l'Ensenyament. Un dels episodis que havia quedat en suspens durant el bieni anterior, davant la impossibilitat del govern de poder construir tantes escoles laiques com era necessari ni formar tants professors com calia per assegurar-se el monopoli d'una educació completa.

Per tal que els religiosos poguessin tornar-se a establir a les aules i seguissin amb la vida diària que mantenien abans de l'esdat de la Segona República, la llei de 16 d'abril de 1934⁷⁶¹ va cobrir dues terçeres part del sou dels capellans rurals, personatges poderosos, en la major part dels casos per a la propaganda d'idees conservadores i tradicionals. Amb aquestes ajudes també es volia recuperar el nombre de vocacions que entre 1930 i 1934 s'havia reduït d'un 40%.⁷⁶²

3.5.2.3. RECONSTRUCCIÓ DE L'EXÈRCIT

El nou govern va voler guanyar-se les simpaties d'un cos militar que s'havia vist desautoritzat pels anteriors executius de la República. Un dels primers gestos en aquesta línia va ser l'eliminació del Consorcio de Indústries Militares que van substituir per una direcció general amb control castrense.

El reordenament dels comandaments més alts va passar per la promoció d'alguns dels militars més afins a les noves polítiques –com Franco, nomenat per Gil-Robles com a cap de l'Estat Major Central–⁷⁶³ alhora que van ser cessats els més significats amb els anteriors governs, com els generals Riquelme, Romerales o López

---

⁷⁶⁰ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁶¹ ARBELOA, V.M. «Iglesia y República: diálogo imposible.» A: *Memoria digital vasca*, 60 (1981). Pàg. 70-77.

⁷⁶² CÁRCEL, V. *La persecución religiosa en España durante la Segunda República, 1931-1939*. Madrid: Ediciones Rialp, 1990.

⁷⁶³ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

Ochoa. El personal d'altres rangs amb una ideologia similar o bé van ser expulsats o bé van patir represàlies.

Una altra de les mancances de l'Exèrcit era l'armament i els vehicles, com hem comentat en l'apartat dedicat al bieni anterior. Malgrat que l'arribada del govern de dretes havia fet retornar algunes inversions a Espanya, l'economia encara no era prou bona com per posar al dia la infraestructura que necessitava el cos. Gil-Robles, però, va prometre a l'Exèrcit un projecte de rearmament amb la compra de material a l'Alemanya nazi. De la mateixa manera, també es va comprometre a ampliar les plantilles.⁷⁶⁴

3.5.2.4. CONFLICTES

Gil-Robles, que simpatitzava amb el feixisme, havia apuntat en més d'una ocasió que el Parlament era la via a través de la qual instaurar un règim que permetés la restauració de la monarquia. Tampoc no feia escarafalls a un tipus de govern similar a la dictadura corporativa de l'estil de les de Portugal i Àustria. Unes declaracions antidemocràtiques que van ser l'espuma que va fer esdatar les protestes socials de la segona meitat de 1934. Els aixecaments obeïen més a un rebuig del feixisme que a una reivindicació dels postulats bolxevics⁷⁶⁵ i que l'Alianza Obrera formada per UGT, Partit Socialista i el Bloc Obrer i Camperol ja preparaven des de feia un mes.⁷⁶⁶ El 5 d'octubre, poques hores després de l'entrada de la CEDA al govern de la República, esdataven les primeres protestes en llocs que esdevindrien emblemes de la resistència d'esquerres, com ara la conca minera d'Astúries. El general Goded –un dels conspiradors de la *Sanjurjada*– s'ocuparia de dirigir la sufocació de l'aixecament i la planificació de les operacions correspondrien al general

---

⁷⁶⁴ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁶⁵ Gil-Robles havia anunciat durant els primers mesos de Lerroux, que prendrien el poder quan volguessin, unes paraules que, més enllà dels 204 diputats que tenia la CEDA s'havia interpretat com unes declaracions de caire feixista. En el moment en què Lerroux nomena tres ministres cedistes al seu govern, algunes formacions d'esquerres consideren que s'estan violant els principis democràtics A: GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁶⁶ VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2012.

Franco. La rendició total va tenir lloc el 20 d'octubre,⁷⁶⁷ en una nova mostra més del futur enfrontament de les dues espanyes.

Paral·lelament a aquests aixecaments, un altre aspecte de debat constant en la història espanyola tornaria a treure el cap. El que des de Madrid es coneixia amb el nom de *regionalismos*. El 6 d'octubre de 1934 Companys proclamava l'Estat Català dins de la República Federal. Una proclamació que va fer que el general Batet sortís al carrer amb els seus homes i, sense haver d'enfrontar-se als escamots que havien de defensar l'Estat Català, aconseguís la rendició l'endemà i amb ella l'empresonament dels seus impulsors.⁷⁶⁸

3.6. 1936. El triomf del Front Popular

Després dels enfrontaments de l'octubre de 1934, l'any següent la política se centrava altra vegada en canviar aquells punts dels governs d'esquerres que seguien sense fer el pes al nou executiu. D'aquesta manera, el ministre d'Hisenda Joaquín Chapaprieta va eliminar algunes despeses del govern anterior que considerava supèrflues i Lerroux presentava el mes juliol una proposta de supressió de 41 articles de la Constitució. La comissió parlamentària que se'n va ocupar va començar a treballar-hi el mes d'octubre⁷⁶⁹ però no va poder acabar de dur-la a terme perquè el Front Popular va aturar-la després d'aconseguir imposar-se a les eleccions del febrer de 1936.

El Front Popular s'havia constituït amb la unió de diversos sindicats i partits d'esquerra que van acordar un programa de 14 punts amb què es presentarien –i guanyarien– les eleccions de 1936. Va ser una sorpresa. De nou, les esquerres –amb la poca campanya electoral que havien pogut fer com a Front Popular, amb bona part dels ajuntaments suspesos i amb molts dels seus militants a la presó– van aconseguir imposar-se en uns comicis que es preveia que tornessin a guanyar les dretes. Els motius de la victòria els trobem, entre d'altres raons,⁷⁷⁰ en l'augment del

---

⁷⁶⁷ OLIVER, P. «La suerte del General Goded. Cultura punitiva y cultura de guerra en la revolución española de 1936.» A: *Jerónimo Zurita*, 84, 2009. Pàg. 39-64.

⁷⁶⁸ PAGÈS, P. «El Octubre catalán: una revolución multiforme.» A: *Viento Sur*, 105 (2009). Pàg. 49-56.

⁷⁶⁹ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁷⁰ També va tenir un pes important la restauració de la llibertat de premsa de cara a la campanya electoral que va permetre donar a conèixer moltes de les situacions que vivien les persones més pobres.

nombre de votants⁷⁷¹ respecte els comicis anteriors, fet que va ser especialment significatiu, pel nombre d'habitants, a les grans ciutats –que havien guanyat molt pes des de l'inici del segle– i que en bona part s'indinaven per les esquerres. L'Espanya interior i rural –especialment a la meitat nord– seguia apostant per la dreta.⁷⁷²

Una altra vegada es repetia la història, tornaven a aplicar-se les mesures reformistes del primer bieni al camp, a l'Església i a l'Exèrcit i, ara eren els votants de dretes els que temien una venjança de les esquerres i una implantació de polítiques de caire bolxevic. Algunes accions dutes a terme pels sectors més extremistes de l'esquerra van donar arguments a aquells que consideraven que s'havia d'aturar el nou govern fos com fos.⁷⁷³

3.6.1. Reforma agrària

Els arrendataris expulsats pel govern anterior tornaven a les terres i es reprenia una reforma aturada pels executius de dretes. No obstant això, l'enemistat dels camperols amb la Guàrdia Civil es desbordava i els enfrontaments van ser una constant.⁷⁷⁴ Entre l'1 de maig i el 8 de juliol van tenir lloc 192 vagues agràries, moltes d'elles amb morts.⁷⁷⁵

3.6.2. L'Església

També en aquest punt es va tornar a plantejar la recuperació d'aquelles iniciatives empreses l'any 1931 que desvinculaven l'Ensenyament i l'Església, i

---

A: Con la historia de tu a tu: "Entre dos muelas". La Segunda República española: Carlos Uzainqui, Cadena SER Bajo Gállego, 24 de novembre de 2011. També cal tenir en compte la mala imatge que havia aconseguit Lerroux després de l'escàndol de l'estraperlo i els dubtes al voltant de de la figura de Gil-Robles, considerat un republicà pels monàrquics i excessivament parlamentarista pels feixistes. A: VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷⁷¹ CARO, D. «¿Por qué perdieron las derechas las elecciones de 1936?». A: *Revista contemporánea*. 9-10 (1999-2000).Pàg. 329-344.

⁷⁷² VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷⁷³ Con la historia de tu a tu: "Entre dos muelas". La Segunda República española: Carlos Uzainqui, Cadena SER Bajo Gállego, 24 de novembre de 2011.

⁷⁷⁴ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷⁷⁵ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

l'Estat i l'Església, amb la supressió de les ajudes que s'havien recuperat durant el bieni radical-cedista. En aquesta ocasió, però, de la mateixa manera que al camp, la victòria del Front Popular va anar acompanyada d'atacs a convents, esglésies i centres d'acció popular. Se'n van cremar un centenar, alguns amb víctimes que apareixien els dies següents en fotografies als diaris. A més, un decret de 20 de maig obligava a tancar tots els col·legis religiosos. El motiu donat pel govern era que el tancament es feia per evitar que fossin assaltats.⁷⁷⁶

3.6.3. Les forces d'ordre

Com ja hem anat apuntant en diversos punts d'aquest estudi, diversos comandaments de l'Exèrcit preparaven des de l'inici de la Segona República un cop d'estat que permetés que els militars recuperessin el control. El govern del Front Popular, conscient d'aquesta situació, va deixar de comptar amb alguns comandaments destacats del cos i en va detenir d'altres. En alguns casos, però, –i malgrat que els comunistes en demanaven la seva detenció– el govern va optar per allunyar aquells generals més afins a la idea d'un aixecament. Així doncs, van enviar Goded a les illes Balears, Franco a les illes Canàries i Mola a Pamplona⁷⁷⁷.

Les presons van alliberar diversos presoners després de les manifestacions que redamaven al nou govern l'amnistia dels empresonats durant els dos anys anteriors. La mesura va afectar unes 30.000 persones, tot i que també van aprofitar per marxar alguns delinqüents comuns. De la mateixa manera es va imposar la readmissió i indemnització d'alguns treballadors acomiadats per motius polítics o sindicals i es van rehabilitar els ajuntaments suspesos arran dels diversos fets d'octubre de 1934.⁷⁷⁸

---

⁷⁷⁶ Íbid.

⁷⁷⁷ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

⁷⁷⁸ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

3.6.4. Les dretes

Si bé és cert que les dretes es van radicalitzar arran dels resultats de les eleccions de 1936, cal apuntar que Gil-Robles ja havia estudiat la possibilitat de fer un cop d'estat el desembre de 1935 i, fins i tot, n'havia demanat l'opinió a uns quants generals que feia temps que conspiraven en contra de la República. Al Congrés, Calvo Sotelo ja havia amenaçat que les eleccions de 1936 serien les últimes en molt temps i s'havia dedarat feixista. Paral·lelament, Falange Española, que fins aleshores era una formació relativament petita, va rebre un allau d'afiliacions de gent de dretes disposada a fer el que calgués per restituir la política del bien anterior.

3.6.5. Conflictes

L'espiral de violència que es va viure a Espanya des de la victòria del Front Popular va anar en augment. Alguns càlculs apunten 215 morts i 537 ferits arran dels enfrontaments als carrers de les ciutats i dels pobles, malgrat Gil-Robles –en un discurs del 16 de juny– n'afegia uns quants més quan parlava de 269 morts i 1.287 ferits.

Per la seva banda, el govern empresonava Primo de Rivera i alguns dels seus col·laboradors més estrets, acusats d'estar darrera de l'intent d'assassinat del dirigent socialista Jiménez de Azúa. En la mateixa línia prohibirien Falange Española –que continuaria funcionant en la clandestinitat– i el seu diari *Arriba*.⁷⁷⁹

El 12 de juliol, es van produir un parell d'assassinats que, per a alguns historiadors, desencadenarien l'aixecament militar del 17 de juliol. La tarda del 12, moria al carrer Augusto Figueroa de Madrid el tinent José Castillo –membre de la Guàrdia d'Assalt i instructor de les milícies socialistes i comunistes– a qui s'acusava de la mort de 6 persones, entre les quals destacava la de l'alferes de la Guàrdia Civil Anastasio de los Reyes, a més de nombrosos ferits. Els companys de Castillo van demanar ràpidament responsabilitats entre els líders de dretes i aquella matinada, una patrulla de la Guàrdia d'Assalt es va presentar a casa de Calvo Sotelo per fer-li un

---

⁷⁷⁹ Íbid.

registre i el van fer entrar en una furgoneta amb l'excusa que l'havien de dur a la Dirección General de Seguridad per a interrogar-lo. Poc després l'assassinaven.⁷⁸⁰

3.7. Ciutat de Madrid

3.7.1. Població

La Segona República va arribar en el moment en què a Espanya ja hi havia 24 milions de persones, gairebé la meitat d'elles en nudis de més de 100.000 habitants. En aquells moments, Madrid fregava el milió, xifra que superaria l'any 1933.⁷⁸¹ L'increment de població obeïa a una balança positiva entre naixements i defuncions, a la reducció de l'emigració a Amèrica i a la marxa del camp a la ciutat que se seguia mantenint a l'alça de la mateixa manera que ho feia l'esperança de vida. El 1935, en el moment de néixer es calculava que una persona viuria quatre anys més – independentment del seu sexe– respecte les xifres de 1930.⁷⁸² No obstant això, la mitjana d'aquesta esperança de vida se situava al voltant dels 50 anys. La població de fins a 15 –entre els que es trobava Gila l'any 1931, quan en va fer 12– era una tercera part del total. El 60% anaven dels 16 als 64 i el percentatge restant –un 7%– corresponia a les persones de 65 anys o més.

Directament relacionades amb l'esperança de vida, hi havia en el Madrid d'aquells anys un seguit de millores en la salubritat –entre les quals destacava la incorporació d'aigua corrent als barris obrers–, però també les obres de davagueram, cementiris i desinfeccions d'alguns espais; i en l'alimentació –amb la reducció del preu de productes bàsics. Amb una població ben alimentada, milloraven les condicions de vida –es reduïa la mortalitat derivada de la tuberculosi– i, en el cas de les mares, es podia dur a terme un alletament amb garanties que va reduir la mortalitat infantil. En aquesta línia, l'abril de 1933 obria a Madrid el primer hospital

---

⁷⁸⁰ HILLERS, S. *España: Régimen jurídico-político de Franco (1936-1975) versus Régimen político actual de Juan Carlos I/Felipe VI (partitocracia coronada)*. Bloomington: Palibrio, 2015.

⁷⁸¹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁷⁸² VV.AA. «Demografía y crecimiento de la población española durante el siglo XX.» A: *Mediterráneo económico*, 1 (2002). . Pàg. 121-138.

públic, depenent de l'Instituto Nacional de Previsión, que havia d'atendre els casos coberts per les assegurances de Maternitat i d'Accidents.⁷⁸³

3.7.2. Urbanisme

La constitució de 1931 reconeixia per primera vegada la capitalitat de Madrid, malgrat la ciutat ja l'exercia des de 1561, durant el regnat de Felip II.⁷⁸⁴

Una capital que, així com en la dècada anterior apostava per expandir-se, va aturar aquest creixement amb la Llei Salmón, norma amb el cognom del ministre d'Obres Públiques que l'any 1935 va apostar més per la construcció a l'interior urbà. La zona del centre de la ciutat va recuperar el mercat immobiliari gràcies a les normatives dels governs de dretes que permetien acomiadar els treballadors implicats amb les revoltes d'octubre de 1934. Amb la Llei Salmón es volia contractar altres persones que estaven a l'atur i promoure el lloguer de pisos per a les classes mitjanes.⁷⁸⁵ A l'inici de la Segona República, el percentatge de persones que buscaven feina a Madrid i no en trobaven era del 5,43% en els homes i del 4,04% en les dones. L'any 1935, augmentava fins el 7,37% en els homes i el 5,49% en les dones.⁷⁸⁶

Augmentava també el nombre de transports privats; no tant dels públics, especialment els col·lectius. L'any 1931, els tramvies i remolcs es mantenien en xifres similars a les de la dictadura de Primo de Rivera i el nombre de busos augmentava en vint unitats respecte les quaranta de cinc anys abans. Els transports públics amb tracció animal gairebé desapareixien i augmentaven considerablement el nombre de turismes particulars que passaven dels 9.650 de 1926 als 21.931 de 1931.

---

⁷⁸³ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁷⁸⁴ SÁNCHEZ, F. «Madrid, 1914-1923. Los problemas de una capital en los inicios del siglo XX.» A: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 30 (1994).

⁷⁸⁵ VV.AA. «Viviendas de alquiler para la clase media. La Ley Salmón de 1935 y el Madrid de la Segunda República.» A: *Ilustración de Madrid*, 9 (2008). Pàg. 29-36.

⁷⁸⁶ ALCAIDE, J. *Evolución de la población española en el siglo XX por provincias y comunidades autónomas*. Volumen I. Bilbao: Fundación BBVA, 2007.

A la resta d'Espanya el total d'aturats arribava als 600.000, dues terceres parts al camp. A: VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

Transport	1926	1931
Tramvies i remolcs	607	611
Autobusos	40	60
Taxis	2.250	3.219
Turismes de servei públic	125	319
Turismes particulars	9.650	21.931
Camions	1.720	4.211
Motocicletes	400	1.500
Bicicletes	5.000	5.266
Tracció animal de luxe	1.250	52
Tracció animal de servei públic	225	30
Carros de tracció animal	6.585	3.503
Carros tirats per persones	300	879

FONT: LÓPEZ, A. *Los transportes urbanos de Madrid*. Madrid: CSIC, 1983.

L'any 1936 el nombre de turismes particulars es disparava fins els 58.690, fet que en aquella època generava embussos de trànsit a les hores punta.

3.8. Cultura

En el moment en què arrenca la Segona República, un de cada tres espanyols és analfabet –23,6% dels homes i 38,1% de les dones– un fet que contrastava amb l'altra preparació de què gaudien 35.000 estudiants arreu d'Espanya i nombrosos intel·lectuals. De fet, els intel·lectuals no perdrien aquesta categoria d'elit social que els havia acompanyat durant les dècades anteriors i, fins i tot, “Azorín” havia apuntat, el juny de 1931, que el nou model d'estat l'havien fet possible els intel·lectuals. Sense anar més lluny, el mateix Manuel Azaña era periodista i escriptor.⁷⁸⁷ Uns pensadors que tenien el conveniment que la seva tasca consistia en

⁷⁸⁷ Azaña, a més, havia guanyat el Premi Nacional de Literatura l'any 1926 per la *Vida de Don Juan Varela*. Altres intel·lectuals que van exercir càrrecs polítics durant la Segona República van ser, entre d'altres, Fernando de los Ríos, ministre d'Instrucció Pública i catedràtic d'universitat; Julián Besteiro, president de Les Corts i professor de la Institución Libre de Enseñanza a Orense i Toledo; o Luis Zulueta,

educar més que mai la societat, especialment en un moment en què la religió perdia bona part del poder de què havia gaudit uns anys abans.⁷⁸⁸ Per a l'historiador Pablo Fusi, la Segona República va ser una cosa semblant a un estat cultural, un moment en què els intel·lectuals es van polititzar.⁷⁸⁹

Una de les fites que es van marcar molts d'aquests intel·lectuals durant el primer bienio de la República va ser la de desvincular les escoles de l'Església, una operació que no va obtenir l'èxit esperat, com hem apuntat en un apartat anterior. Si bé aquest punt va presentar dificultats per una falta de previsió, es van engegar altres campanyes per acostar la cultura a la població. L'any 1931 es creaven les Misiones Pedagógicas, que volien estendre la cultura al món rural, es donava el vist-i-plau a una junta per a l'adquisició de fons bibliotecaris, i l'any 1933 es feia a Madrid la primera Fira del Llibre, un objecte que no abundava a les llars de les classes treballadores. Gila apunta que, a casa dels seus avis, hi havia pocs llibres i els que hi havia eren de toreros.⁷⁹⁰ Altres iniciatives d'aquest període van ser les universitats populars, que impartien classes nocturnes per als treballadors o *La barraca* de Lorca que portava als pobles obres de teatre clàssiques.⁷⁹¹

Una cultura que no arribava només des de les esquerres. Els primers anys de la República van ser també els de *El divino impaciente* de Pemán, una exaltació del catolicisme; o els de les revistes dretanes com *Acción Católica* –apareguda el desembre de 1931–, en què hi escrivien el mateix Pemán acompanyat de les plomes de Maeztu, Vegas Latapié, Pradera, Sainz Rodríguez o Permartín. L'objectiu de la revista va ser d'una banda modernitzar el corpus doctrinal dels tradicionalistes espanyols i de l'altra buscar arguments morals amb què atacar la República. Durant aquest període apareixerien també altres revistes com *La conquista del estado* o *JONS*, la revista doctrinal de les Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista.⁷⁹²

---

ministre d'Estat i també professor de la Institución Libre de Enseñanza i de l'Escola Superior de Magisteri de Madrid. A tots ells se sumaven altres persones com Sánchez Albornoz, , degà i rector de la Universitat de Madrid que va ser un altre dels 64 catedràtics i professors i 47 escriptors i periodistes que van ser diputats de la Segona República. A: FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁷⁸⁸ GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

⁷⁸⁹ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁷⁹⁰ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁷⁹¹ BONET, J.M. *Diccionario de las vanguardias en España, 1907- 1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2007.

⁷⁹² GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.

Fora del cercle dels intel·lectuals, algunes discussions sobre política i molts altres temes, tenien lloc a les tertúlies de cafè, que havien aconseguit gran èxit la dècada anterior. Un cop entrats els anys 30, s'havia fet molt famosa a Madrid la tertúlia de Chicote, on sempre ens quedarà el dubte de si era per la qualitat de la tertúlia en sí o perquè hi preparaven els famosos còctels que estaven tant de moda als admirats Estats Units.⁷⁹³ I és que malgrat els intents de les diverses ideologies d'implantar la discussió de les idees entre la població, la major part dels espanyols estaven més interessats en l'èxit de sarsueles com *Las Leandras* d'Alonso – que imitava les cançons *Pichi* o *Los nardos* –, d'altres de Sorozábal com *La del manojito de rosas* o *La tabernera del puerto* i també *Luisa Fernanda* de Moreno Torroba. Les sales de ball estrenaven les *taxi-girls*, una barreja perfecta entre la modernitat i la tradició que representaven noies que s'oferien a ballar a canvi de diners i que, alhora, estaven vigilades pels bastoners, que davaven cop de garrot a les parelles que s'acostaven més del que es considerava moralment acceptable. Els nens, que no tenien edat per anar als balls i que no eren especialment seguidors de les sarsueles, es van entretenir a partir de 1932 amb el io-io, una altra de les modes també procedents dels Estats Units⁷⁹⁴.

A banda d'aquestes novetats, els esports i els toros seguien tenint un enorme grup de seguidors.

3.8.1. Esports

En una societat com la madrilenya l'assistència a competicions esportives era la mostra de la possible convivència entre persones de diversa ideologia. Un moment en què gent d'esquerres i de dretes podien, fins i tot, compartir objectius comuns. L'esport, en aquest sentit, ajudava a relativitzar alguns d'aquests enfrontaments, una situació que no es donava, per exemple, a les zones rurals.

---

⁷⁹³ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁷⁹⁴ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

3.8.1.1. FUTBOL

L'arribada de la República va suposar l'eliminació de les referències d'algunes equips a la monarquia –com va ser el Reial Madrid, que a partir d'aquell moment passava a ser el Madrid FC– i la posada en marxa del trofeu de la República –que es va deixar de fer per les enormes pèrdues que generava–. El que no va canviar va ser l'assistència dels polítics als camps de futbol, on seguien anant a fer-se banys de multituds, conscients del símbol d'unió amb el poble que això representava. Les celebracions dels títols ja tenien parada obligada a l'Ajuntament i, fins i tot, figures destacades com el qui va ser secretari general de la presidència de la República, Rafael Sánchez-Guerra, va assumir la presidència del Madrid FC fins l'arribada de la Guerra Civil.⁷⁹⁵ Els èxits aconseguits per l'equip en aquells anys van crear una vinculació dels madrilenys amb els blancs de tal manera que durant la Segona República, un de cada deu madrilenys havia anat en alguna ocasió a Chamartín a veure algun partit.

Tant el públic general com els polítics van sentir-se també fortament vinculats a la selecció espanyola, especialment durant el Mundial celebrat a Itàlia l'any 1934, que Espanya va perdre a quarts contra els locals, i que va despertar les queixes unànimes dels seguidors madrilenys.

3.8.1.2. ALTRES ESPORTS

A banda del futbol, altres esports feien fortuna aquells anys. El 1935 se celebrava la primera Volta Cidista a Espanya –patrocinada pel diari *Informaciones*, propietat del banquer Joan March–⁷⁹⁶ malgrat que el País Basc ja feia una volta cidista

---

⁷⁹⁵ Rafael Sánchez Guerra era, a més, fill de José Sánchez Guerra, destacat president del govern durant el regnat d'Alfons XIII. A: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012. El torero Ignacio Sánchez Mejías – estretament relacionat amb la intel·lectualitat de la generació del 27 – també va ser president d'un equip de futbol, en el seu cas del Real Betis Balompié. A: MARTÍNEZ, C. «Ignacio Sánchez Mejías. Un hombre a la altura de su momento histórico.» A: *Revista de Estudios Taurinos*, 11 (2000).

⁷⁹⁶ Joan March va ser una de les persones que va finançar la dictadura franquista. *Joan March, els negocis de la Guerra*. Dir. M. Dolors Genovès. TV3, Televisió de Catalunya, emès el 5 de novembre de 2006. Durant els anys 50 va contractar Gila per a una actuació privada en què el va portar d'Itàlia amb un avió privat. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

des de 1924.⁷⁹⁷ Un esport que va anar en augment perquè era practicat per totes les classes socials. El juliol de 1936, dies abans de la guerra civil, les etapes del Tour de França ocupaven les primeres pàgines de les seccions esportives dels diaris madrilenys.

També els combats de lluita lliure eren molt populars en aquells temps. Els enfrontaments es feien als circs o en places i tenien tots els alicients dels espectacles de masses. A més, una atracció afegida era la d'oferir diners a algun espectador que s'atrevis a aguantar un assalt amb un dels competidors.

L'atletisme va començar a escalar posicions en l'interès del públic fins al punt que el Madrid i l'Atlético van crear seccions dedicades a aquest esport. El juny de 1936, l'estadi Metropolitano acollia el campionat nacional d'atletisme que va ser degudament cobert amb informació gràfica i escrita. El mateix estadi va ser l'escenari de partits d'hoquei, de rugby, de curses de galgos i de motocidetes i de qualsevol espectacle que pogués despertar l'interès del públic i de la premsa⁷⁹⁸ en un cercle simbiòtic de promoció, consum i creació de material informatiu i d'opinió.

3.8.2. Toros

La República va prohibir les festes amateurs que se celebraven amb toros. El govern defensava la norma per raons d'humanitat i perquè havia de garantir una missió de cultura, en què aquestes activitats no hi estaven indoses, i autoritzava els governadors civils a destituir els alcaldes que les indoguessin.⁷⁹⁹

El 17 de juny de 1931 s'inaugurava a Madrid la plaça de toros monumental de Las Ventas, la segona més gran del món després de la de Mèxic. Una plaça que després de les edats d'or i de plata de les dècades anteriors, va rebre una nova fornada de matadors que farien les delícies dels aficionats a *la fiesta*: Domingo Ortega,⁸⁰⁰ Victoriano de la Serna o Alfredo Corrochano. Se sumaria a ells un

---

⁷⁹⁷ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

⁷⁹⁸ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁷⁹⁹ SÁNCHEZ-OCAÑA, A.L. «Las prohibiciones históricas de la fiesta de los toros.» A: *Arbor*, 763 (2013).

⁸⁰⁰ Amb un ambient molt polititzat, el 10 de maig de 1936, Domingo Ortega va ser rebut amb xiulets a Madrid per una part del públic que l'havia anat a veure. El motiu, els rumors que deien que el matador havia finançat la campanya electoral de Gil-Robles a Salamanca. Malgrat això –i una mostra més del

matador que tornava després d'haver-se retirat l'any 1927, Ignacio Sánchez Mejías, que moriria l'any 1934, com ja hem apuntat en el capítol anterior. Després de la mort de Sánchez Mejías, les atencions dels aficionats a la tauromàquia es van centrar en dues figures: Manolete, que va debutar a la madrilenya plaça de Tetuán el 5 de maig de 1935 i Juanita Cruz, una torera que –malgrat que no era la primera dona que s'hi dedicava, perquè ja n'hi havia hagut al segle XIX– era un exemple més que les dones tenien més presència a la vida pública de la que havien tingut mai.⁸⁰¹

3.8.3. Teatre

Malgrat l'oportunitat d'encomanar l'alta cultura amb què alguns intel·lectuals havien encarat la Segona República, el teatre seguia fortament lligat a les inèrcies de la dècada anterior, d'una banda les sarsueles i de l'altra els espectacles que mostraven dones nues o seminues. A aquestes propostes se sumaven les d'autors conservadors com Pedro Muñoz Seca, Pedro Pérez Fernández, Eduardo Marquina o José María Pemán que omplien les cartelleres teatrals amb obres de teatre comercial, de factura senzilla i dirigida a la burgesia acomodada.⁸⁰²

No obstant això, a partir de l'any 1926 van començar a aparèixer algunes produccions de teatre polític que van guanyar espai amb el pas dels anys i algunes d'elles –l'etapa republicana– van tenir, fins i tot, tirada comercial. Altres produccions clàssiques van buscar en el cinema una nova vida, com van ser els casos de *Fortunata i Jacinta* de Benito Pérez Galdós, *Tirano Banderas* de Ramón del Valle-Indán –que va morir el 5 de gener de 1936–,⁸⁰³ *La lucha por la vida* de Pío Baroja o l'adaptació de *Cumbres Borrascosas* d'Emily Brönte, que havia de dirigir Buñuel.⁸⁰⁴ Alguns intel·lectuals republicans com Ramon J. Sender, Carlota O'Neill, Rafael Alberti, María Teresa León o César Muñoz Arconada van centrar els seus esforços en la

---

paper que jugaven els espectacles de masses– un cop acabada la corrida tots els espectadors –d'esquerres i de dretes– es van aixecar per aplaudir la feina. A: ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁰¹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁸⁰² DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando nacional*. Madrid: Fundamentos: 2010.

⁸⁰³ VALLE-INCLÁN, R.M. *Sonata de Otoño. Sonata de Invierno*. Madrid: Paradimage, 2014.

⁸⁰⁴ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

creació d'un teatre proletari, un reflex del món obrer inspirat en l'*agit-prop* soviètic. Davant del perill de centrar-se massa en el contingut ideològic descuidant la forma, alguns autors com Max Aub van treballar perquè les avantguardes polítiques i estètiques anessin de la mà.⁸⁰⁵ També aquells van ser els anys en què Jardiel Poncela escriuria *Morire es un error*, obra que es va representar a Madrid poc abans de l'inici de la guerra amb el títol *Cuatro corazones con freno y marcha atrás* que l'empresari del teatre considerava més adequat en uns moments en què repuntava la violència al carrer.⁸⁰⁶

L'arribada de la Guerra Civil va ser un sotrac també per al teatre, com explicarem en el següent capítol. En alguns casos es recuperaran, amb el temps, algunes de les obres més representades, tot i que hi ha casos com els de *Juan José* de Manuel Dicenta, un drama que s'havia representat cada primer de maig desde 1895 i que desapareixeria de les cartelleres, com bé observen els experts en literatura espanyola Andrés Amorós i José María Díez Borque.⁸⁰⁷

3.8.4. Cinema

Aquest espectacle va viure, durant la Segona República, un dels moments àlgids des de la seva arribada a Espanya. L'augment de població i la varietat de programació de les sales converteixen aquesta opció d'oci en una de les preferides dels habitants de Madrid. L'any 1934 es van estrenar a Espanya 400 llargmetratges, 294 dels quals venien de Hollywood –257 en anglès i 37 en espanyol–, d'Alemanya arribaven 48 pel lícules, 37 de França i entre les últimes de la cua Gran Bretanya i Espanya empatades a 20 pel lícules.⁸⁰⁸

Una opció cara de negoci que va enfrontar els propietaris de les sales amb les multinacionals estrangeres, principalment nord-americanes. Els madrilenys volien defensar-se del que entenien com un excés de producció estatunidenca que afectava la que es feia al país. Dotades de més pressupost, les *majors* van acabar optant per llogar les sales per projectar les seves pel lícules. Un exemple d'això és el cinema Capitol

---

⁸⁰⁵ DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando republicano*. Madrid: Fundamentos: 2009.

⁸⁰⁶ MONLEÓN, J. «El error... ..de morirse.» A: *El cultural*, 10 d'octubre de 2001.

⁸⁰⁷ AMORÓS, A.; DÍEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

⁸⁰⁸ BAKER, E. «La Cinelandia de la Gran Vía madrileña, 1926-1936.» A: *Ayer*, 72, 2008. Pàg. 157-181.

que, durant el període 1933-1935 va estar llogat per Paramount i de 1935-1936 per Metro-Goldwin-Mayer.⁸⁰⁹

Fins i tot, en els moments previs a la Guerra Civil, els espanyols van poder aïllar-se durant uns minuts de la tensió política que es vivia amb un bon grapat de propostes –algunes d’elles còmiques– com *Una noche en la ópera*, estrenada a Espanya l’1 de juny de 1936, i que va ser la primera pel·lícula còmica en què el doblatge va tenir una gran acceptació.⁸¹⁰

3.8.4.1. DOBLATGE

Com ja hem apuntat en el capítol anterior, l’impacte de l’arribada del cinema sonor va estranyar una bona part del públic que no entenia el que deien els actors a les pel·lícules. Es van adoptar algunes alternatives d’urgència entre les quals destacaven les dobles versions –còpies de la filmació americana però fetes per actors espanyols desconeguts. Aquesta opció, però, no va tenir gaire èxit –Metro-Goldwin-Mayer no va fer més d’una dotzena de pel·lícules amb aquest sistema–⁸¹¹ i després es va optar per subtítular les pel·lícules, opció que topava amb l’entrebanc d’unes taxes d’analfabetisme, que malgrat s’havien reduït, encara eren massa elevades. D’aquesta manera, es van començar a traduir al castellà aquelles pel·lícules de més èxit, mentre que la resta de les produccions se seguien subtítulant o se sonoritzaven per a projectar-les com si fossin pel·lícules mudes.

El problema idiomàtic barrejat amb la implantació massiva dels sistemes sonors a partir de 1932 va donar ales en un primer moment a la producció nacional i va empenyer les empreses estrangeres a buscar solucions per no perdre el públic. L’any 1934, un de cada tres cinemes madrilenys disposava de sistema sonor; el 1935,

---

⁸⁰⁹ BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁸¹⁰ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸¹¹ WILLIS, J.F. «El programa de mano Metro-Goldwyn-Mayer en los inicios del cine sonoro. Las versiones en habla castellana.» A: *Revista Latina de comunicación social*, 52 (2002).

58 dels 62 que hi havia i el 1936 ja no s'especificava si les pel·lícules eren sonores o no perquè els espectadors ja donaven per fet que sí.⁸¹²

La voluntat de resoldre el doblatge per a totes les zones de parla hispana va dur a la guerra dels accents, un fet desagradable per a molts espectadors que va intentar solucionar-se l'any 1934 amb una ordre del ministeri d'Indústria que obligava a doblar al castellà les pel·lícules estrangeres que es projectessin a Espanya. No obstant això, l'anomenat doblatge neutre tornaria a treure el cap uns anys després amb pel·lícules com *Blancaneus i els set nans* i, de fet –si seguim fixant-nos en Disney– no seria fins l'any 1991 –amb *La bella i la bestia*– que aquesta empresa decidia oferir dos doblatges: un fet a Mèxic i un fet a Espanya.⁸¹³

Fos de la manera que fos, el doblatge s'implantava. Quan va esclatar la guerra civil, la major part de les pel·lícules que es projectaven als cinemes madrilenys eren doblades.⁸¹⁴

3.8.5. Ràdio

La ràdio, invent de passat militar que s'havia popularitzat durant els anys 20, va seguir vivint un gran impuls durant els anys de la República. Si en el seus inicis es dirigia a les elits –les úniques que podien pagar els costosos aparells receptors– en poc temps va haver d'eixamplar la seva audiència d'una banda pels interessos publicitaris de les empreses que s'hi anunciaven i de l'altra per les possibilitats propagandístiques d'aquest mitjà que la classe política no va trigar gaire a descobrir.

Consients que era una bona eina per contactar amb els ciutadans, el 14 d'abril de 1931, Alcalá-Zamora anunciava que les esquerres havien vençut, un missatge que es va enviar a través de set emissores d'ona curta a tot Espanya, dos d'elles de Madrid: Radio España i Unión Radio.⁸¹⁵ Aquells primers moments de República van fer bullir les redaccions de les emissores davant la demanda d'informació sobre

---

⁸¹² BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

⁸¹³ IGLESIAS, L.A. *Los doblajes en español de los clásicos Disney*. Dr. Fernando Toda Iglesia (dir.) Salamanca: Universidad de Salamanca. Facultad de Traducción y Documentación. 2009: Editorial de la Universidad de Salamanca, 2009. (Tesi doctoral).

⁸¹⁴ AMORÓS, A.; DíEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.

⁸¹⁵ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

els nous canvis que els redamaven els ciutadans.⁸¹⁶ La ràdio s'anava convertint a passos agegantats en un mitjà informatiu de referència. Per aquest motiu els diaris es queixaven de les emissores, que eren capaces d'informar a una velocitat molt superior a la seva, fet que significava una fuga de públic i, per tant, d'ingressos per publicitat. Eren els tems de la frase «Això ho he sentit a la ràdio», mostra de la credibilitat del mitjà.⁸¹⁷ La ràdio seguia creixent. Un dels passos següents va ser l'ampliació del servei de les agències de notícies com Febus, Mendheta, Logos, Fides, ABC, Fabra, Fulmen o Atlante que oferien la feina dels seus corresponents als antics i nous mitjans.⁸¹⁸

Les grans emissores, que durant la monarquia s'havien mostrat sempre, com a mínim, respectuoses amb Alfons XIII, ara saludaven la República de la mateixa manera. Hi havia un cas, però, que havia viscut un canvi important en aquesta aspecte. Els responsables d'Unión Ràdio havien passat de fotografiar-se amb Alfons XIII i Primo de Rivera el dia de la inauguració de l'emissora a haver d'exhibir el seu republicanisme. Segurament hi devien ajudar les picabaralles amb Berenguer i Alfons XIII que els aleshores responsables editorials d'El Sol —on destacava la figura de Nicolás María Urgoiti, pare del director d'Unión Radio— havien tingut arran de l'article «*El error Berenguer*», d'Ortega y Gasset. Unión Radio perseguia des de l'inici de la dècada fer-se amb el Servicio de Radiodifusión Nacional, un projecte que tampoc va tirar endavant la República, entre altres motius, per les reticències dels aleshores anomenats *regionalismos* que no volien que aquest servei de radiodifusió els arribés des de Madrid. No obstant això, el 8 de desembre de 1932 es publicava el Decret sobre radiodifusió local, un document que volia estendre al camp la informació radiofònica que ja es podia escoltar a les ciutats. Aquesta norma permetria que les ràdios locals actuessin com a repetidors de les programacions de ràdio de les grans ciutats, no només de la capital espanyola. La capacitat econòmica d'*Unión Radio*, però,

---

⁸¹⁶ El primer govern de la República va disposar d'un ministre de Comunicacions (Martínez Barrio) i amb l'eliminació de la censura el 30 d'agost de 1930 es va permetre l'expansió de la informació a través de la ràdio. A: DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

⁸¹⁷ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995

⁸¹⁸ CHECA, A. *Prensa y partidos políticos durante la II República*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1989. Sobre ABC, l'autor especifica que *aunque se proyecta como agencia autónoma, no llega a tener la configuración jurídica en el período, siendo esencialmente una sección de venta de servicios informativos de los diarios ABC*.

La radio també oferia nous serveis aquells anys, com la telefotografia, consistent en enviar imatges a través de les ones de radio, una iniciativa en la qual Espanya va ser-ne pionera. A: RUIZ, F.J. «Telefotografia en Unión Radio Barcelona: 1930-1932.» A: *Análisi: quaderns de comunicació i cultura*, 42 (2011). Pàg. 95-108.

va fer que aquesta companyia fos la que acabés absorbint la major part de les ràdios municipals, que van passar a formar part de la seva cadena. Seguia, doncs, el procés d'expansió que ja l'havia dut a absorbir emissores com Ràdio Barcelona, que va passar a formar part de la cadena el 14 de març de 1929.⁸¹⁹ L'any 1932, Espanya comptava amb vuit grans estacions de ràdio: quatre que formaven part d'Unión Radio, tres d'independents, Radio Grao de València –que pertanyia a l'Estat però que l'explotava Unión Ràdio i EAQ Radiodifusión Iberoamericana de la Sociedad Transradio Española, on es faria conegut el locutor David Cubedo.⁸²⁰

3.8.5.1. PROGRAMACIÓ I PROFESSIONALS

Abans de referir-nos als locutors i locutores que van treballar a la ràdio d'aquells anys, hem de fer un apunt a una figura política que va convertir-se en estrella radiofònica en els primers anys de la dècada dels 30: Manuel Azaña. Qui va ser president de la República i ministre de la Guerra gaudia d'una oratoria que havia arribat a arrencar alguns aplaudiments dels seus adversaris als plens del Congrés. El gust per l'elocució el va dur a fer alguns apunts a les seves *Memorias* sobre els pros i contres d'alguns col·legues a l'hora d'expressar-se. El catedràtic de Comunicació Audiovisual Armand Balsebre apunta, però, que altres polítics menys dotats per a la oratòria també van aconseguir connectar amb l'audiència tot i recórrer a discursos més vulgars. Un exemple d'això va ser el dels discursos d'Alejandro Lerroux, líder del Partido Radical i president del govern espanyol. També va ser el mitjà escollit pels militars colpistes de la *Sanjurjada*, que van ocupar Radio Sevilla el matí del 10 d'agost de 1932 per anunciar el seu cop militar o per la Generalitat que el 5 d'octubre incautava les emissores barcelonines a través de les quals el dia següent s'anunciava la independència de Catalunya.⁸²¹

La voluntat de canvi i reeducació social en els primers anys de la Segona República va tenir també els seus efectes en la ràdio. En el marc de les Misiones pedagógicas, la ràdio emetia peces considerades d'interès cultural com ara audicions

---

⁸¹⁹ GARCIA-RIPOLL, M., NIQUI, C. *La radio en català a l'estranger*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

⁸²⁰ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995

⁸²¹ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

de cors, de petites orquestres, de discos seleccionats o d'obres de teatre.⁸²² L'any 1934, arran de les morts infantils per diarrees i enteritis que s'havien viscut al llarg de la República, l'Asociación Española de Médicos Puericultores Titulados va preparar uns espais radiofònics en què informava les classes populars sobre alguns elements bàsics d'higiene i alimentació infantil.⁸²³ Aquell mateix any i en un àmbit tan diferent com el del futbol, es donaria a conèixer Carlos Fuertes, periodista encarregat de retransmetre el Campionat del Món de futbol que aleshores es disputava a Itàlia. Els bons resultats de la selecció espanyola i la polèmica d'alguns partits, com el ja comentat Espanya-Itàlia –partit que ha passat a la història com *la batalla de Florència*–⁸²⁴ van ser un trampolí per a la seva popularitat. També serien els primers moments de Bobby Deglané, que es faria famós amb la retransmissió de combats de lluita lliure americana.⁸²⁵

Els *dramàtics*, com es coneixien les peces de teatre representades a la ràdio van ser en aquells anys una aposta forta, amb la creació de noves obres originals pensades per a aquest mitjà –anteriorment ja se'n feien però eren recreacions de peces clàssiques del teatre. Es van encarregar aquestes noves obres a persones de reconegut prestigi com Cristóbal de Castro, Eduardo Zamacois, Emilio Carrere, Gregorio Martínez Sierra, María Martínez Sierra, Pilar Millán Astray, Gloria de la Prada, Eduardo Marquina, José Francés, Antonio Casero, Cipriano Rivas Cherif, Diego San José, Concha Espina, Luisa Lalac o Matilde Muñoz. També van comptar amb un clàssic de la ràdio espanyola com Ramón Gómez de la Serna, que tornaria a treure el cap pel mitjà a partir de 1932, després de tornar de l'Argentina amb aquestes i altres peces radiofòniques. A Unión Radio hi faria –a banda d'aquests *dramàtics*– un *intermedio* diari de quinze minuts a les vuit de la tarda que complementaria amb una

---

⁸²² GANES, F. «Las misiones pedagógicas, educación y tiempo libre en la Segunda República.» A: *Revista Complutense de educación*, 4 (1993). Pàg. 147- 168.

Per a les obres de teatre hi havia projectes específics que es van encarregar de popularitzar les emissores a través dels *dramàtics* radiofònics.

⁸²³ VV.AA. «La divulgación radiofónica de la alimentación y la higiene infantil en la España de la Segunda República (1933-1935).» A: *Salud colectiva*, 7 (2011). Pàg. 49-60.

Miguel Gila comentava que, durant la seva infantesa era freqüent que els nens mengessin tot tipus de fruits de les plantes que creixien als solars i, en alguns casos, això els produïa diarrees que intentaven tallar amb el consum d'uns altres fruits que anomenaven *tapaculos*. A: GILA, M. *Y entonces nací yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁸²⁴ JURADO, J.C. *El primer pique entre Italia y España*. [En línia:] Marca.com

< http://www.marca.com/reportajes/2010/02/italia_1934/2010/02/08/seccion_01/1265664609.html>

⁸²⁵ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

sèrie de reportatges setmanals que es mantindrien en antena fins l'11 de juliol de 1936.⁸²⁶

3.8.6. Revistes amb elements còmics

L'arribada del primer govern republicà d'esquerres va suposar l'aparició de noves publicacions que diferien de les de períodes anteriors en una voluntat més marcada d'incidència ideològica. Com explicàvem a la primera part d'aquesta investigació, en aquest cas podríem parlar de l'aparició de revistes amb intencions humorístiques i no només centrades en l'entreteniment risible, que també n'hi va haver. D'entre algunes d'aquestes revistes amb intencions més reivindicatives – aparegudes gairebé totes l'any 1931– n'hi havia de centrades en la tauromàquia, com *Los amigos del toro o la parte sana de la afición*⁸²⁷ que protagonitzava Oselito amb historietes didàctiques sobre el món dels toros, a d'altres centrades en la didàctica de la nova Constitució com *La Constitución Política Ilustrada* que, a través de l'humor repassava alguns articles de la Carta Magna⁸²⁸. Fernando Perdiguero signava aleshores com a “Menda” les seves publicacions a *El cencerro*, revista apareguda l'any 1931 que duia com a subtítol «*Periódico defensor de políticos y clérigos*»⁸²⁹ –subtítol irònic– en uns moments en què es desmantellaven els poders i les propietats de l'Església. Jugava amb el nom d'un ministeri antic la revista *Gracia y Justicia* (1931), cartera que des de l'abril de 1931 passaria a dir-se només *de Justicia*. La revista aprofitava aquest *Gracia* de connotacions còmiques per presentar-se com a «*Órgano extremista del humorismo popular*» amb *Areguer* com el més destacat dels seus humoristes gràfics.⁸³⁰

També en aquest període va aparèixer alguna revista infantil, com la que signava Otero amb el títol de *El rincón de los niños* i que des de 1935 va aparèixer com

---

⁸²⁶ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

⁸²⁷ MARTÍNEZ, A. *Los amigos del toro o la parte sana de la afición*. Sevilla: Viaje a Bizancio Ediciones, 2009.

⁸²⁸ *La constitución política ilustrada* [En línia]: Tebeosfera.com

<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/constitucion_politica_ilustrada_la_bailly_bailliere_1931.html>

⁸²⁹ MENDEZ, M. *El Cencerro*. Primera edició: Madrid, 1931.

⁸³⁰ HERRERA, F. *Gracia y Justicia*. Primera edició: Madrid, 1931.

a suplement per a nens i nenes del Diario de Madrid.⁸³¹ La indusió de revistes infantils en publicacions per a adults també seria una maniobra freqüent durant els anys de la postguerra.

Tampoc van perdre presència en aquesta època les revistes sicalíptiques. En van aparèixer moltes de noves, especialment durant els primers anys de la Segona República. El 1931 van sortir *La guindilla* –amb il·lustracions i vinyetes de Enrique Pertegaz “Fersal”–, *Miss*, *Ba-ta-klan* i *El gorro frigio*, que amb el subtítol «*El semanario de la revolución*» barrejava els continguts eròtics amb articles polítics i antidericals. Entre els dibuixants de la revista hi destacaven Juan José Moreno “Cheché”, López Rey i Vázquez Calleja.⁸³² L’any següent seria el torn de *La gaceta galante*, *Chic* –que comptava amb Esteban, “Fersal” i Moliné–⁸³³ i d’una nova etapa de *El gato negro*.⁸³⁴

---

⁸³¹ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 88.

⁸³² BLASCO, J.S. *Los inicios del erotismo en la escena teatral lírica madrileña*. Tenerife: Sociedad Latina de Comunicación Social, 2014.

⁸³³ Íbid.

⁸³⁴ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 76.

4. LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

4.1. Desenvolupament del conflicte

Els cops d'estat no eren cap novetat a l'Espanya del 36. Se n'havien viscut uns quants fins aleshores: els militars marcaven la seva autoritat, el poble abaixava el cap i amb el temps, la societat civil –més aviat una part reduïda i privilegiada d'ella– recuperava el control polític amb l'alternança dels grans partits del país. En aquesta ocasió, però, les grans reformes que es produïen cada vegada que s'alternaven les dretes i les esquerres –i que van suposar el capgirament de la tasca dels governs anteriors– va situar l'aixecament militar de juliol en una situació més tensa del que havia estat habitual. L'oposició d'una part de la societat civil que s'havia començat a implicar en política, que s'havia modernitzat amb referents europeus i americans i que no estava disposada a deixar-se manar pels poders de sempre, va desembocar en què aquell juliol els espanyols anessin a buscar armes o bé als quarters o bé als sindicats.⁸³⁵ Uns lluitaven contra les forces feixistes i els sublevats presentaven el seu atac com una maniobra preventiva que s'avançava a un altre aixecament d'inspiració comunista. L'autor dels primers moviments de la sublevació –el general Mola– fixava la data prevista per a aquest suposat cop d'estat roig el 29 de juliol.⁸³⁶

El 17 d'aquell mes començava l'aixecament militar que Mola controlava des de la seva recentment nova destinació a Pamplona. L'endemà, un altre dels generals desplaçats –Franco, a les Canàries– s'unia al cop que, en quatre dies, ocuparia bona part d'Espanya. L'ocupació tindria èxit a l'oest i el centre peninsular, a una part reduïda d'Andalusia, a les Canàries i a les Balears, amb l'excepció de Menorca. No obstant això, no havia tingut èxit ni a Madrid ni a Barcelona, a la major part del centre sud ni a una part del nord. De fet, l'extensió de terreny de poder republicà era la més poblada –14 milions de persones–, urbanitzada i industrialitzada, però alhora la que gaudia de menys capacitat agrària, exceptuant l'horta de València. Al cantó sublevat –amb 10 milions d'habitants– li passava exactament el contrari,⁸³⁷ fet

---

⁸³⁵ Con la historia de tu a tu: “Entre dos muelas”. ¿Por qué cayó la II República española?: Carlos Uzainqui, Cadena SER Bajo Gállego, 16 d'octubre de 2011.

⁸³⁶ FONTANA, J. *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2000.

⁸³⁷ MORADIELLOS, E. *La España de Franco (1939-1975). Política y sociedad*. Madrid: Síntesis, 2003.

que permetria entendre –sobretot per la part del camp– algunes de les penúries que van patir els republicans durant la Guerra Civil.

Els impulsors del cop d'Estat semblaven tenir un sentit de la Justícia –des del seu punt de vista, esdar– més ampli del que després acabarien concretant. De fet, una intenció que recordava –també amb tots els matisos i salvant totes les diferències–la que havien tingut les esquerres a l'hora d'implantar el seu model polític durant el primer bieni de la Segona República: fer net amb el que hi havia per implantar un model que els semblava més just. Diversos elements feien pensar que el cop militar iniciat el 17 de juliol anava en aquesta línia: indoïa generals tan significats des d'un punt de vista republicà com Queipo de Llano –gran conspirador contra la monarquia– o de Cabanellas –també amb antecedents republicans notoris– que, en la lectura de la proclamació de l'estat de guerra del 19 de juliol apuntava que es retornaria el poder civil a la societat un cop s'hagués posat una mica d'ordre.

Segons l'historiador Rafael Abella, la guerra, va enviar a files molts cap a un front en què haurien de lluitar contra uns paisans i uns parents contra els quals no sentien odi; o amics, que descobrien entre les files de presoners de dos bàndols que havien quedat dividits de cop. El mateix Abella apunta que, a les trinxeres, era habitual veure cares de sorpresa i comentaris incrèduls quan els llegien els articles de premsa i assevera «i és que a la guerra de tinta hi va haver odi, però a la de la sang no». Un aspecte especialment important per entendre el desenvolupament de la guerra i també les vivències que narra Gila en els seus treballs humorístics i, fins i tot després, en els monòlegs més atemporals. Una mostra d'això van ser les treves tàctiques que es feien en els fronts més estabilitzats, en què era habitual l'intercanvi de diaris i de tabac. En altres llocs, els milicians d'una i altra banda feien torns per fer la verema i a Astúries, un dels soldats cantava a ple pulmó quan els trets li ho permetien aconseguint l'atenció de rojos i nacionals.⁸³⁸ Aquests casos d'*antiguerra* van ser tan nombrosos, que els comandaments militars els van haver de prohibir.⁸³⁹

---

⁸³⁸ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸³⁹ Gila explica un capítol similar d'una de les seves nits de soldat:

Una de las noches que estaba de guardia, escuché a uno que cantaba en la trinchera enemiga. Me sentía tan solo que no pude evitar tomar contacto con él, aunque sólo fuese de palabra. Le di un grito:

—¡Eh, tú, el cantante! Me respondió:

—¿Qué quieres?

—Nada. Es que te he oído cantar y por tu manera de cantar me parece que eres vasco o asturiano.

—No. Soy de Pamplona. ¿Conoces Pamplona?

—No. No la conozco, pero he oído hablar de los sanfermines. Creo que os lo pasáis bárbaro.

4.1.1 Canvis en les direccions

El mateix dia en què Cabanellas llegia el ban amb què es dedarava l'estat de guerra, el govern republicà canviava de lideratge. El 19 de juliol de 1936, José Giral prenia el poder substituint l'executiu de Diego Martínez Barrio que havia caigut poc després del cop d'estat. Martínez Barrio havia mostrat una voluntat de pacte amb els militars que bona part dels republicans no li van perdonar. Poc després de rellevar-lo, Giral va ordenar armar les classes treballadores, en un gest que va fer arrufar el nas a la burgesia. Tampoc alguns republicans –socialistes, anarquistes i comunistes– se'n refiaven de Giral pel seu origen burgès i la seva ideologia liberal-demòcrata. Aquesta falta de suports acabaria amb el seu govern dos mesos després, complicant l'entesa entre els diversos partits i sindicats republicans,⁸⁴⁰ que no van organitzar-se militarment tal com hagués estat necessari perquè algunes de les exigències jeràrquiques castrenses atemptaven contra els seus principis bàsics. La mateixa desconfiança van mostrar aquests sectors sobre els militars que havien quedat en les zones republicanes. La tradició antimilitarista d'una part important dels republicans va dur a què el govern del seu bàndol desmovilitzés els seus soldats, uns 134.000 dels 254.000 que es comptava que hi havia a tot Espanya,⁸⁴¹ el 53%. El 21 de juliol naixia el Comitè Central de Milícies Antifeixistes, a Barcelona.

Pel que fa als sublevats, el 24 de juliol es creava la Junta de Defensa Nacional, o Junta de Burgos, a la ciutat que es convertiria en capital de l'Espanya sublevada. La va presidir el general Cabanellas enmig de la commoció per la mort del general Sanjurjo, que havia patit un accident d'avió quatre dies abans,⁸⁴² –coincidint amb el moment en què Madrid i Barcelona reduïen els militars sublevats. La falta d'un líder dar va ser un escull que van haver de superar els membres que integraven inicialment

---

—*Muy bien. Cuando termine la guerra te invito a mi casa en Pamplona para que los conozcas. Te vas a divertir.*

A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁸⁴⁰ MATESANZ, J.A. *Las raíces del exilio: México ante la Guerra Civil Española, 1936-1939*. Mèxic: UNAM, 1999.

⁸⁴¹ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009. En aquest mateix text se subratlla que un dels majors déficits de l'exèrcit de la República va ser la manca de comandaments professionals. Dels 16.000 oficials que estaven en actiu abans de l'aixecament, només un 20% va restar a la zona republicana, un nombre massa escàs per al control correcte de l'exèrcit.

⁸⁴² VV.AA. *Pack Breve Historia: Historia de España*. Madrid: Nowtilus, 2012.

la Junta, formada pels generals Mola, Saliquet, Ponte i Dávila, i els coronels Montaner i Moreno Calderón. I és que, si bé Mola havia signat alguns documents com a *El director*, era a Sanjurjo a qui es reservava el lloc de *El jefe*. Un càrrec que ara quedava provisionalment en poder de Mola.⁸⁴³

Armats un i altre bàndol, els combatents anaven prenent part de la guerra. Per la banda sublevada, a més, s'hi incorporaven algunes tropes marroquines, que van sembrar el pànic als pobles –especialment entre les dones– i que feien la seva aparició vestits amb les seves robes característiques. L'arribada dels anomenats *moros* o dels legionaris s'acompanyava de la llússor de les espases i punyals que duïen, d'explosions de bombes de mà i de música. Per la banda republicana, diversos oficials retirats tornaven al combat i ho feien vestint el que podien. Molts d'ells de paisà i amb gorra o ve amb granota –peça que va tenir força èxit als dos exèrcits– i espartenyets.⁸⁴⁴

4.1.2. Càlculs erronis

De la mateixa manera que els sublevats creïen que ben aviat farien caure Madrid i que amb ella, cauria la resta del país –un capítol que va durar tres anys–; els republicans van apostar per allargar la resistència confiant que als colpistes se'ls acabarien ràpidament els recursos tenint en compte que la indústria i les reserves de l'Estat estaven a la banda atacada. No comptaven, però, amb les aliances que les dretes havien anat teixint durant els anys de la Segona República i que ben aviat –a la pràctica des de finals de juliol–⁸⁴⁵ farien acte de presència en forma d'avions, armament i soldats alemanys i italians. A l'altra banda també hi van aparèixer combatents antifeixistes de diversos països però, en alguns casos, més tard de l'esperat arran dels acords del Comitè de Londres del 4-5 d'agost de 1936,⁸⁴⁶ que pactava una política de no intervenció en la Guerra Civil per tal de no internacionalitzar un conflicte que s'entenia com un dels més greus des de la Gran

---

⁸⁴³ BUSQUETS, J. «Conservadurismo, republicanismo y antirrepublicanismo en las Fuerzas Armadas». A: *Anales de Historia Contemporánea*. (1989). Pàg. 73-92.

⁸⁴⁴ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁴⁵ MORADIELLOS, E. «El gobierno británico y la guerra de España: Apaciguamiento y No Intervención». A: *Historia del Presente*, 7 (2006). Pàg. 71-88.

⁸⁴⁶ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

Guerra. Això suposava deixar de vendre armament als espanyols, fet que, en la pràctica va causar un perjudici més gran entre els republicans que entre els sublevats.⁸⁴⁷ Donarem més detalls sobre la internacionalització del conflicte en l'apartat que hi dediquem més endavant en aquest mateix capítol.

La idea inicial que la guerra es resoldria en poc temps s'esfumava i tots dos bàndols ja veien que el conflicte s'allargaria molt més del previst. Els sublevats començaven també a retractar-se d'aquelles manifestacions que resumien la intervenció de l'Exèrcit a un període breu que acabaria amb el retorn del poder a la societat civil. El mateix Queipo de Llano ho advertia en una de les allocucions radiofòniques que, malgrat l'ampli marge temporal, quedaria curta. El general assegurava que l'exèrcit havia de fer-se amb el poder durant un llarg període, que podria ben bé ser d'un quart de segle.⁸⁴⁸ La realitat va arribar gairebé a doblar aquesta xifra.

El mes de setembre acabava el govern de José Giral, que seria substituït pel del socialista Largo Caballero, qui asumia la presidència als 66 anys i en un país en guerra. El *Lenin espanyol*—títol amb què se'l va començar a batejar l'any 1933, malgrat que ell el considerava una estupidesa— va veure com les informacions de què disposava sobre un possible alçament antirrepublicà es feien realitat i també que — com assegurava—, en cas que això passés, el poble s'aixecaria en contra dels colpistes.⁸⁴⁹

Largo Caballero va ser un personatge rellevant en dues operacions delicades del govern, d'una banda la incorporació de la CNT a l'Executiu el 4 de novembre de 1936⁸⁵⁰ i de l'altra l'anomenat Or de Moscou, l'enviament de les reserves d'or i plata a l'URSS, dues setmanes abans de la batalla de Madrid el 7 de novembre. L'enviament del metall —tres quartes parts de les reserves del Banc d'Espanya, ja que l'altre quart es va enviar a París— van sortir per mar cap a l'URSS el 25 d'octubre⁸⁵¹ en una operació secreta duta a terme pel ministre d'Hisenda, Juan Negrín, que Largo Caballero va signar però que van mantenir en secret. Ni tan sols van advertir-ne el

---

⁸⁴⁷ EGEA, P.M. «Cultura de resistencia y guerra civil en la base naval principal de la República. Cartagena (1936-1939)». A: *Diacronie, Studi di Storia Contemporanea*, 7 (2011). Pàg. 1-21.

⁸⁴⁸ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁴⁹ ARÓSTEGUI, J. *Largo Caballero: el tesón y la quimera*. Barcelona: Penguin Random House, 2013.

⁸⁵⁰ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

⁸⁵¹ CANCIO, R.C. «Mariano Granados de Aguirre y la cobertura legal del traslado del «Oro de Moscú»». A: *Espacio, Tiempo y Forma*, 23 (2011). Pàg. 267-288.

president de la República, Manuel Azaña, que es trobava en un delicat estat de salut.⁸⁵²

4.1.3. Generalísimo Franco

Entre l'entrada de Largo Caballero al govern republicà i la batalla de Madrid es va produir un fet que seria dau no només per al desenvolupament de la guerra sinó també per a la dictadura posterior. El dia 1 d'octubre, el general Franco era nomenat pels sublevats com a cap del govern de l'Estat i Generalísimo dels exèrcits. Els colpistes havien trobat en el militar galleg la persona que lideraria els objectius dels nacionals orfes de guia, després de la mort de Sanjurjo a la qual en poc temps se sumarien els decessos dels generals afusellats Manuel Goded, Joaquín Fanjul o el del líder de Falange Espanyola, José Antonio Primo de Rivera –que també seria afusellat el 20 de novembre de 1936. A aquestes execucions caldria indoure-hi la desaparició del general Emilio Mola, mort –com Sanjurjo, en un accident– el mes de juny de 1937. La marxa de tots ells va suposar una empenta en la carrera militar de Franco que, amb els mesos, va anar sumant condecoracions i assentant el seu poder. Pilar Franco explicava l'any 1980 que l'elecció del seu germà va ser el resultat democràtic d'una Junta Militar en què va rebre el suport incondicional del general Kindelán i l'única oposició de Cabanellas, i que pel que fa a la presa del lideratge del govern van ser les pressions estrangeres –principalment d'Alemanya– les que van fer que Franco acabés acceptant.⁸⁵³

En el segon aniversari de l'alçament militar, Franco recuperava el reconeixement de Capità General de l'Exèrcit i de l'Armada,⁸⁵⁴ que s'havia suprimit l'any 1931. Una nova baula que subratllava el seu control absolut sobre les forces de terra, mar i aire. Acompanyant tots aquests reconeixements militars, Franco buscava també l'admiració i submissió del poble. Ho feia mitjançant un sistema de propaganda que destacava la seva autoritat amb missatges com «*mi mano será firme, mi*

---

⁸⁵² ARÓSTEGUI, J. *Largo Caballero: el tesón y la quimera*. Barcelona: Penguin Random House, 2013.

⁸⁵³ FRANCO, P. *Nosotros los Franco*. Barcelona: Planeta, 1980.

⁸⁵⁴ CAÑETE, F.A. *Capitanes Generales del Ejército español (siglos XIX y XX)*. [En línia]: Asasve.es. <http://www.asasve.es/portal/index.php?mod=article&cat=colabo&article=81&page_order=24>

pulso no temblará» o «*Franco manda, España obedec*». ⁸⁵⁵ Altres missatges en aquesta línia s'expressarien posteriorment durant la dictadura, sobretot en els primers anys. Analitzarem amb més profunditat la ideologia de Franco en el següent capítol dedicat al primer terç de la postguerra.

4.1.4. La batalla de Madrid

Madrid era el botí preferit dels sublevats, que confiaven en què la caiguda de la ciutat suposaria la fi de l'aixecament; com així va ser, tot i que molt més tard del que havien previst els colpistes. A finals d'octubre, després dels setges de l'Alcázar de Toledo i d'Oviedo, els diaris eren optimistes amb l'aproximació a Madrid, que ja donaven per feta. Abans d'això, ja s'havia anunciat que Pemán seria l'encarregat de donar la notícia de la conquesta de Madrid i, en una mena de juguesca, eren molts els soldats que s'havien deixat barba esperant afaitar-se-la un cop la capital caigués a mans sublevades. ⁸⁵⁶ Durant aquells dies, el seguiment de les notícies sobre els avenços que es feien a la ciutat –moltes d'elles tergiversades segons l'interès– era absolut. A aquesta alegria hi va ajudar el fet que el govern republicà marxés de la ciutat el 6 de novembre. A partir d'aleshores les operacions avançaven imparables en favor dels nacionals: el 7, les tropes marroquines arribaven als ponts del Manzanares, el 8 es produïen lluites cos a cos a la Ciutat Universitària, el 12 s'ocupava el barri d'Usera, i el 15 s'arribava a La Moncloa, moment en què s'estabilitzaven les forces. La batalla de Madrid va suposar un nou escull per als sublevats que van veure com els milicians republicans s'havien convertit en soldats –liderats pel general José Miaja i pel tinent coronel Vicente Rojo– i oferien una resistència inesperada. Comptaven a més amb alguns blindats russos que havien començat a arribar a finals d'octubre i, al cap d'un temps, arribaven també els avions, reforç vital pels republicans. Tot plegat, va complicar les incursions dels atacants, que van intentar conquerir la capital en repetides ocasions durant el mig any següent. Els mesos de febrer i març, també fracassaven en els atacs a Jarama i Guadalajara. ⁸⁵⁷

---

⁸⁵⁵ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁵⁶ *Ibid.*

⁸⁵⁷ VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.

Veient, doncs aquestes dificultats, Franco canviava d'estratègia i apostava per una guerra de desgast. D'aquesta manera va aconseguir que la rereguarda republicana quedés sense provisions i s'ensorrés moralment, fet a què hi van contribuir els bombardejos alemanys i italians que van atacar ciutats clau com Madrid, Barcelona o València.⁸⁵⁸

4.1.5. La Unificació

La mort de José Antonio Primo de Rivera va suposar un cop moral important per a diversos sectors dels sublevats. La matinada del 19 al 20 de novembre, el fill del dictador Miguel Primo de Rivera era afusellat a Alacant a mans republicanes.

Als 33 anys i considerat una de les bases ideològiques del franquisme, la mort de Primo de Rivera va elevar l'home a la categoria de mite amb relats més o menys fantasiosos sobre la seva vida i execució. Hi van contribuir el trasllat de les seves despulles –des d'Alacant i fins a l'Escorial– un cop guanyada la guerra i en el tercer aniversari del seu decés,⁸⁵⁹ i les posteriors referències a la seva tasca i pensament.

L'impacte de la seva mort deixava orfe Falange Española, formació que havia crescut d'una forma desmesurada, primer amb la victòria del Front Nacional i sobretot amb el començament de la guerra. Entre els seus afiliats es va trigar un temps a fer pública la mort de Primo de Rivera i durant molts temps s'utilitzava l'eufemisme de “El ausente” –apel·latiu que alguns responien com un resort amb el crit de «¡Presente!»⁸⁶⁰ per referir-se a la seva figura.

Manuel Hedilla va succeir Primo de Rivera al capdavant de la Falange i va treballar per mantenir la seva entesa amb Franco. El 17 d'abril de 1937, una manifestació popular davant del quarter general del Generalísimo va fer sortir els dos mandataris al balcó.⁸⁶¹ Els crits dels assistents barrejaven els cognoms de Franco i

---

⁸⁵⁸ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁸⁵⁹ BOX, Z. «Pasión, muerte y glorificación de José Antonio Primo de Rivera». A: *Historia del Presente*, 6 (2005). Pàg. 191-218.

⁸⁶⁰ SÁNCHEZ, V. «El Ausente, ¡Presente!: El carisma cinematográfico de José Antonio Primo de Rivera, entre líder y santo». A: *Archivos de la Filmoteca*, 46 (2004). Pàg. 66-87.

⁸⁶¹ En aquesta reunió Franco rebia Hedilla després que aquella matinada s'hagués produït a Salamanca un enfrontament entre diverses famílies de falangistes que va acabar amb morts. Un dels atacants assegurava

Hedilla d'una manera que feia avançava l'anunci –l'endemà a les 10.30 de la nit– de la unificació entre diverses famílies del règim. Una proclama que s'estendria arreu a través dels micròfons de Radio Nacional de España a Salamanca i que prendria forma en un programa de 26 punts en què s'establí F.E.T y de las JONS com a únic partit i Franco com a cap suprem. El text fixava una milícia única, un reconeixement destacat al catolicisme i una porta oberta a la monarquia. Els dies següents s'anirien incorporant altres representacions de la dreta espanyola: la Junta Nacional Carlista de Guerra i Renovació Espanyola, el 21; José María Gil-Robles s'hi adheria el 23 en nom de les formacions que representava: Acción Popular, JAP i algunes milícies que controlava; i Acción Española, el 8 de maig.

Hi va haver, però, alguns sectors contraris a la Unificació, des del general Mola –que moriria dos mesos després en un accident–, un sector dels tradicionalistes carlistes i un grup al voltant de Manuel Hedilla.⁸⁶² La resistència d'Hedilla a la Unificació el va fer desaparèixer de la primera línia política, fet que va aixecar els més diversos rumors sobre la seva destinació. Uns apuntaven que l'havien desterrat a Guinea, altres que estava empresonat a les Canàries i els de més enllà asseguraven que l'havien afusellat. No se'n va a tornar a parlar més fins que un article del *Times* va publicar que Hedilla havia estat processat, amb nou persones més, acusat de resistència a la Unificació.⁸⁶³ Fos com fos, s'havia aconseguit de nou que tampoc aquest líder fes ombra a Franco.

4.1.6. Els mesos centrals de 1937

Des del mes de maig fins l'agost van tenir lloc diversos moviments de gran importància en el desenvolupament de la guerra. A l'inici d'aquest període es produïen els Fets de maig de Barcelona, que enfrontaven diverses famílies del republicanisme, que feia temps que divergien en alguns aspectes. La CNT-FAI i el POUM xocaven contra el PSUC i la UGT, la policia estatal i una part del govern de la

---

anar-hi en nom d'Hedilla. A: THOMÀS, J.M. *El gran golpe: El "caso Hedilla" o cómo Franco se quedó con Falange*. Espanya: Penguin Random House Grupo Editorial España, 2014.

⁸⁶² REDONDO, G. *Historia de la Iglesia en España, 1931-1939: La Guerra Civil, 1936-1939*. Madrid: Ediciones Rialp, 1993.

⁸⁶³ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

Generalitat. Els primers es queixaven d'una rebaixa del seu pes polític, que durant els primers moments de la guerra els havien retirat tan el govern de Madrid com el de Catalunya. Els dos bàndols republicans compartien uns mateixos objectius però en un ordre diferent, mentre PSUC, UGT i Generalitat volien establir l'ordre social per fer la revolució, CNT-FAI i POUM prioritzaven la revolució abans que l'ordre social. Les tensions van acabar establint barricades i atacs constants a Barcelona, en una batalla particular enmarcada en la Guerra Civil. Malgrat que els enfrontaments només van allargar-se uns dies, el seu mal exemple va tensar encara més les relacions entre els republicans de ciutats com Madrid i va suposar el relleu de Largo Caballero per Negrín.⁸⁶⁴ Una de les primeres derrotes importants de l'etapa de Negrín –que va ocupar el càrrec el 17 de maig–⁸⁶⁵ va ser l'ocupació de Bilbao per part de l'exèrcit rebel, dos dies després de la presa de possessió, el 19 de maig.⁸⁶⁶ Tres setmanes abans s'havia produït el fatalment famós bombardeig de Gernika.⁸⁶⁷

Dos mesos després, en el camp de batalla, els nacionals es van endur un bon ensurt a la batalla de Brunete, quan les seves tropes es van veure encendades per les dels republicans, fet que els va obligar a rendir-se i perdre el front amb un balanç de 12 morts i 250 captures.⁸⁶⁸ No obstant això, la reacció de les tropes franquistes –amb l'ajuda dels avions de la Legió Cóndor– tornarien a recuperar el terreny guanyat pels republicans fins a tornar a estabilitzar el front a finals de juliol. La batalla de Brunete endarreriria la presa del Nord per part dels nacionals i suposaria una pèrdua important d'efectius per a tots dos bàndols. Un cas similar es va produir, a finals d'agost, amb la batalla de Belchite, que va passar a mans republicanes durant un temps.⁸⁶⁹

A banda d'aquests enfrontaments, l'estiu de 1937 va ser el moment de la publicació de les memòries d'Azaña –sostretes de l'ambaixada republicana a Suïssa–, el moment en què es formaven les organitzacions juvenils de l'Espanya nacional –els *Flechas*, *Pelayos* i *Cadetes*– i el temps en què es creava el Servicio Nacional del

---

⁸⁶⁴ CLARA, J. «Els Fets de Maig de 1937 a la regió de Girona». A: *Revista de Girona*, 116 (1986). Pàg. 33-37.

⁸⁶⁵ ARÓSTEGUI, J. *Largo Caballero: el tesón y la quimera*. Barcelona: Penguin Random House, 2013.

⁸⁶⁶ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

⁸⁶⁷ MONTELLÀ, A. *115 dies a l'Ebre. El sacrifici de la Lleua del Biberó*. Barcelona: Ara Llibres, 2013.

⁸⁶⁸ RINCÓN, A. *Flores de guerra*. Madrid: Ecobook, 2010.

⁸⁶⁹ MARTÍNEZ, J. *La Batalla del Ebro*. Barcelona : RBA, 2012.

Trigo⁸⁷⁰ – en què Gila hi treballaria durant els anys quaranta.⁸⁷¹ Diversos missatges a la premsa de l'època animaven els espanyols del bàndol sublevats a recórrer a aquestes noves organitzacions:

¡Padres! Sin vuestra ayuda nosotros no haremos de tu hijo todo lo buen español que debe ser. ¡hazlo Flecha y luego ayúdanos!

*¡Labradores! Incrementad vuestra siembra de garbanzos, judías y maíz. El Servicio Nacional del Trigo os facilitará para ello excelente y seleccionada semilla.*⁸⁷²

Preocupacions del futur i d'un present en què s'havia de proveir d'aliment a la població del bàndol nacional, a la qual hi anaven arribant persones que havien quedat al bàndol republicà a l'inici de la guerra. Un d'ells, l'humorista Wenceslao Fernández Flórez, amb qui Gila coincidiria a *La Codorniz*.

4.1.7. El primer govern de Franco

El pas de 1937 a 1938 va tenir també forma de batalla important, la de Terol. Un enfrontament que va suposar un desgast enorme de l'exèrcit republicà i va encaminar la victòria cap al bàndol sublevat.⁸⁷³ Uns dies abans del final d'aquell capítol, Franco formava el seu primer govern. El 30 de gener de 1938 es promulgava la Llei d'Administració Central de l'Estat que establia un govern regular, que substituïa la Junta Tècnica de l'Estat que en feia les funcions fins aleshores. Aquest canvi suposava la creació d'un organisme amb què es començarien a crear les polítiques econòmiques i ideològiques del que havia de ser la nova Espanya. Onze ministeris van formar aquest primer executiu amb una base religiosa destacada; un refús dels moviments intel·lectuals espanyols i europeus, que consideraven que eren

---

⁸⁷⁰ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁷¹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁸⁷² RAMÍREZ, A.M. «Manifestaciones literarias a través del periódico “Nueva España” desde 1936 a 1949 (Poesía y Prosa)». A: *Argensola. Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 91 (1982). Pàg. 309-346.

⁸⁷³ CASTÁN, J.L. «La batalla de Teruel». A: *Trébede. Mensual aragonés de análisis, opinión y cultura*, 61 (2002). Pàg. 37-43.

perniciosos per als seus objectius; i en què el falangisme hi tenia un pes destacat. Sense anar més lluny, el mateix Serrano Suñer –que seria nomenat president de F.E.T y de las JONS el 9 de’agost de 1939,⁸⁷⁴ d’on ja n’era conseller nacional – en va ser el ministre d’Interior.⁸⁷⁵ En aquesta línia, el 9 de març de 1938 es presentava el Fur del Treball, una norma que arribava després de diverses modificacions de les lleis laborals republicanes. No obstant això, la importància d’aquesta llei –que va ser present durant tot el franquisme, amb algunes modificacions– és que era una normativa ideològica de marcat to falangista que entre altres punts indoià: una exaltació del treball, la marginació de la dona casada dels llocs de feina, l’increment de les partides destinades a la previsió i les assegurances socials, i l’anul·lació dels sindicats que donava pas al Sindicat Vertical dirigit pel govern.

4.1.8. L’enfonsament republicà

Un mes després de la presentació del Fur del Treball, les tropes sublevades arribaven al mediterrani, un dels punts de forta resistència republicana, deixant-la aïllada dels altres centres ideològicament afins. Amb aquest panorama, els últims dies d’abril, el govern popular va patir una crisi. En el consell de ministres del dia 29, Indalecio Prieto, ministre de Defensa, va fer un resum de la mala situació de la guerra que enervà Negrín. El polític Santiago Álvarez assegurava que, després de l’exposició del ministre de Defensa, es va dirigir a un dels seus correligionaris per dir-li:

*Ahora mismo no sé si pedirle al chófer que me lleve a casa o a la frontera. Así de atroz ha sido el informe que nos ha hecho Prieto.*⁸⁷⁶

Després d’això, Negrín va prescindir de Prieto i va assumir ell mateix la cartera de Defensa.⁸⁷⁷ El govern d’unificació, revoltat pels esdeveniments, aprovava un

---

⁸⁷⁴ REDACCIÓ. *Fallece Ramón Serrano Suñer, el ministro de Interior y de Asuntos Exteriores de Franco.* [En línia]: ElMundo.es. <<http://www.elmundo.es/elmundo/2003/09/01/espana/1062432517.html>>

⁸⁷⁵ PÉREZ, G. «El nacionalismo como eje de la política musical del primer gobierno regular de Franco (30 de enero de 1938- 8 de agosto de 1939)». A: *Revista de Musicología*, 12 (1995). Pàg. 247-273.

⁸⁷⁶ ÁLVAREZ, S. *Negrín personalidad Histórica, Volum I.* Madrid: Ediciones de la Torre, 2009.

programa d'estat de 13 punts que apostava pel sufragi popular en diverses decisions que s'havien de prendre per a la renovació del país i que redamava fer fora els estrangers que havien vingut a Espanya amb la voluntat d'intervenir i dirigir-ne el futur –segons opinaven els signants.

El pessimisme, però, no era només cosa de Prieto sinó també d'Azaña. El president de la República no creia que poguessin resistir gaire més contra els embats nacionals.⁸⁷⁸ I no anaven desencaminats. Amb aquesta sensació de derrota va arribar un dels enfrontaments més cruentos de la Guerra Civil: la batalla de l'Ebre, que entre el juliol i l'octubre de 1938 va acabar amb la vida de 30.000 persones, moltes d'elles molt joves, com les que integraven l'anomenada *Lleva del biberó*.⁸⁷⁹ Era un dels llargs capítols finals d'una guerra en què els nacionals anaven guanyant parcel·les d'un mapa cada cop més tenyit de blau.

L'inici de 1939 va anar lligat també a una gran derrota, la de la capital republicana: Barcelona.⁸⁸⁰ A mitjans de mes els nacionals ocupaven Tarragona i arribaven a Manresa i Badalona el 25 de gener, moment en què el govern es traslladava de nou, aquesta vegada a Girona. L'endemà, els sublevats entraven a Barcelona i en pocs dies Catalunya passava a ser controlada pels nacionals que veien com columnes de persones marxaven a l'exili francès.⁸⁸¹ Catalunya –que havia vist com l'abril anterior li havien derogat l'Estatut– anava convertint-se en un nou feu de Franco: sentia com el general Solchaga es dirigia a la població a través dels micròfons de Radio Barcelona, com alguns cinemes reobrien amb pel·lícules com *La pimpinela escarlata*, *Tres lanceros bengalíes* o *Una noche en la ópera*, dels germans Marx i com el diari *La Vanguardia* reapareixia amb l'afegit *Española*.⁸⁸²

---

⁸⁷⁷ De fet, Negrín no va destituir Prieto sinó que va deixar de comptar amb ell. Aquesta situació incòmoda i la incorporació de nous homes al govern va fer que Prieto enviés una carta de dimissió a Negrín. A: CABEZAS, O. *Indalecio Prieto, socialista y español*. Madrid: Edaf, 2005.

⁸⁷⁸ ÁLVAREZ, S. *Negrín personalidad Histórica, Volum I*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2009

⁸⁷⁹ MONTELLÀ, A. *115 dies a l'Ebre. El sacrifici de la Lleva del Biberó*. Barcelona: Ara Llibres, 2013.

⁸⁸⁰ Barcelona era des del 31 d'octubre de 1937 la capital del bàndol republicà. Una responsabilitat que li havia cedit València on els membres del govern havien arribat la matinada del 6 al 7 de novembre de 1936 abandonant la seu de Madrid. A: REVERTE, J.M. *Paracuellos, 7 de noviembre de 1936*. "El País". Madrid: (5 de novembre de 2006) i

REDACCIÓ. *Barcelona, capital de la República*. [En línia]: Bcn.cat. <<http://www.bcn.cat/museuhistoriaciutat/negrin/contingut5cast.htm>>

⁸⁸¹ BOLINAGA, I. *Pack Breve Historia: Historia de España*. Madrid: Ediciones Nowtilus, 2012.

⁸⁸² ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

La República ja agonitzava. França i Regne Unit reconeixien el 27 de febrer el govern de Burgos i el mateix dia Azaña –des de l'exili– presentava la seva dimissió com a president de la República, càrrec que assumiria Martínez Barrio l'1 de març.⁸⁸³

Quedava però, una quarta part del país que encara no era sota domini franquista. A la part nord de la zona de resistència, hi destacava la ciutat de Madrid. La històrica capital vivia uns temps de gana, mercat negre i desmoralització creixent.⁸⁸⁴ Hi havia –com en el cas de Barcelona que va desembocar en els fets de maig de 1937– tensions entre els diversos sectors polítics, que no esdataven perquè era prioritari fixar l'atenció en l'enemic comú, que era massa a prop. En aquests últims moments, però, hi va haver un esdat: el cop de Casado, el 5 de març. El coronel Segismundo Casado, del bàndol republicà, considerava que el millor final per a la guerra era una entesa entre militars. Una opció que l'enfrontava al govern de Negrín i que prenia forma en el Consell Nacional de Defensa que, un parell de dies després –el 7 de març– publicaria un manifest amb les condicions que estava disposat a pactar amb els sublevats. Franco, però, ja havia anunciat que no acceptaria cap altre final de la guerra que no fos una rendició incondicional dels republicans.

El 27 de març queia Madrid i amb ella tota esperança per a la República que, en les últimes alenades de moral, havia intentat animar la població recordant episodis del passat en què els espanyols havien pogut fer fora un enemic que ja els dominava. El més destacat dels exemples, el de la invasió napoleònica de 1811.⁸⁸⁵ Però ja no hi havia res a fer. L'anunci de l'entrada dels nacionals va anar seguit de grups de persones que omplien trens i autocars per tornar a Madrid a retrobar-se amb amics i familiars.

Durant els quatre dies que quedaven per al final de la guerra, les rendicions incondicionals es van produir als indrets que quedaven de la zona republicana, on hi destacaven les ciutats de Cartagena i Alacant. L'1 d'abril, Franco donava la guerra per acabada amb aquell famós comunicat que deia:

En el día de hoy, cautivo y desarmado el ejército rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado.

---

⁸⁸³ VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

⁸⁸⁴ CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.

⁸⁸⁵ REDACCIÓ. *Los invasores serán derrotados como lo fueron en 1811 las huestes napoleónicas*. “La voz del combatiente” Madrid (15 de febrer de 1939) Pàg. 1.

Menys conegut és el missatge que es va fer públic el dia següent a través dels micròfons de Radio Nacional de España:

*Españoles, alerta. La paz no es un recurso cómodo y cobarde frente a la historia. La sangre de los que cayeron por la patria no consiente el olvido, la esterilidad ni la traición. Españoles, alerta. España sigue en pie de guerra contra todo el enemigo del interior o del exterior.*⁸⁸⁶

Unes paraules que resumien el que va venir a continuació.

4.1.9. La imposició d'un nou model

4.1.9.1. REFORMES

El control nacional d'amplies zones d'Espanya –que es van anar ampliant fins a la totalitat al final de la guerra– van anar acompanyades d'un nou capgirament d'aquells elements de discòrdia entre les dretes i les esquerres en els anys de la Segona República. S'anul·lava el divorci, es reconstruïen els registres de la propietat privada i en el terreny de l'Ensenyament se suspenia la coeducació que passava a dividir la formació primària en quatre apartats: religió, pàtria, civisme i educació física.

Es recuperava també la marxa reial com a himne nacional –que ho feia amb el seu títol original, el de *marcha granadera*– i es dedaraven oficials altres melodies com el *Cara al sol* i els himne d'*Oriamendi* i de la Legió. Les tonades d'aquestes músiques s'havien d'escoltar amb el braç en alt, com a signe de respecte a la pàtria i als caiguts. En alguns casos, a més, si hi havia representants d'algun altre país convidat, s'afegia també l'himne o himnes dels països d'origen d'aquestes persones, fet que allargava l'acte una bona estona. La salutació romana es va popularitzar alhora que es

---

⁸⁸⁶ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

perseguien expressions marcadament republicanes com el «¡Salud!», que tot i que es tolerava després d'un esternut, estava prohibidíssim com a salutació.⁸⁸⁷

En l'aspecte legal, a banda de la reconstrucció dels registres de la propietat privada, el desembre de 1938 es va crear una formació que treballaria per trobar qualsevol il·legalitat en la celebració de les eleccions republicanes de febrer de 1936, en què va guanyar el Front Popular. L'objectiu era demostrar que els comitès no s'havien ajustat a dret i, per tant, buscar una justificació *objectiva* a l'Alçament més enllà d'ideologies.⁸⁸⁸ Per a la creació d'aquesta comissió es va comptar amb Álvaro de Figueroa, jurista de reconegut prestigi, que va preferir signar amb el seu nom de pila que amb el títol nobiliari amb què se l'havia conegut políticament –i alhora generat diverses enemistats dins i fora del règim– el de Comte de Romanones. La més gran demostració de les bones relacions que es volien mantenir amb la noblesa va ser la devolució dels drets d'Alfons XIII que mica en mica aniria representant l'infant Joan, després de la mort del seu germà Alfonso, Príncep d'Astúries, el 6 de setembre de 1938⁸⁸⁹ i de la renúncia d'un altre dels seus germans, Jaime de Borbón i Battenberg. No obstant això, la relació amb la monarquia– i especialment amb l'infant Joan– va ser menys cordial del que esperaven els monàrquics, com descriurem en el capítol següent.

4.1.9.2. L'ECONOMIA DOMÈSTICA

Un dels records destacats per moltes de les persones que van combatre a les files d'una i altra banda a la Guerra Civil –especialment, però, a la republicana– va ser la gana.⁸⁹⁰ Abans del conflicte, els preus dels productes de primera necessitat –malgrat haver baixat respecte les dècades anteriors, com hem apuntat en el capítol precedent– encara escapaven de l'abast de les butxaques de moltes famílies. La guerra va accentuar aquesta escassetat, que seguiria vigent durant els primers anys de la

---

⁸⁸⁷ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁸⁸ En una de les obres de referència de l'Espanya sublevada, el periodista i historiador Joaquín Arrarás publicava que la Guerra Civil havia estat declarada l'any 1934 per les esquerres. A: ARRARÁS, J. *Historia de la cruzada española*. Madrid: Ediciones Españolas, 1939.

⁸⁸⁹ VV.AA. «Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía. Vol. XII». A: *Boletín RAMHG*, 12 (2009).

⁸⁹⁰ I la set, com apunta un testimoni de la batalla de l'Ebre: *Hauries mort a gust per una mica d'aigua...* A: MONTELLÀ, A. *115 dies a l'Ebre. El sacrifici de la Lleva del Biberó*. Barcelona: Ara Llibres, 2013.

dictadura. El fet que la major part de les terres conreades estiguessin a la part nacional era un problema que va anar augmentant amb la dilatació de la guerra. Al bàndol sublevat, en canvi, les provisions no escassejaven de la mateixa manera i, fins i tot, es feia propaganda dels recursos de què es disposava. La metàfora de l'alimentació a banda i banda de la guerra prenia forma en el pa, que a la republicana tenia el color negre que ha arrelat a la història literària i cinematogràfica de casa nostra i de l'altra el pa blanc –o pa de Franco– d'una qualitat similar a la que hi havia abans de l'Aixecament. No obstant això, el bàndol nacional va experimentar en els primers mesos del conflicte el resultat d'una mesura monetària que, el mes d'octubre de 1936, va elevar el preu dels productes sense cap justificació i amb la sorpresa d'agricultors, ramaders i mestresses de casa.⁸⁹¹

Algunes dels espanyols del bàndol nacional van començar a mostrar-se reticents amb algunes mesures econòmiques del nou govern, des d'aquest augment que comentàvem, passant pel plat únic,⁸⁹² o pels nous bitllets –els *estampillados*– que començaven a circular pels pobles i ciutats de la zona sublevada. El 7 de novembre de 1936, la comissió d'Hisenda del govern colpista acordava amb el nou Banc d'Espanya creat pels sublevats que no reconeixien els bitllets que havia posat en circulació el govern republicà des de l'inici de la guerra. Per diferenciar els bitllets legals dels il·legals, cinc dies més tard d'aquest anunci es presentava a Salamanca un Decret-Llei que indicava l'establiment de l'estampillat –mètode que ja s'havia utilitzat en els primers anys de la Segona República– com a forma de validació:

*Se establece en él, para lograr tan altos fines, el estampillado, ya conocido y practicado en otras épocas —algunas no muy lejanas— pero que ahora se implantan y regulan cuidadosamente con el carácter de medida de policía que sirva de dique al fraude, corrigiendo al propio tiempo el atesoramiento.*⁸⁹³

---

⁸⁹¹ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁸⁹² El plat únic era una mesura que volia recollir diners per als serveis socials i que cada dues setmanes recollia l'import que cada persona s'estalviava menjant aquell dia un únic plat. Iniciativa que es va mantenir també després de la guerra. Gila apunta que, després del conflicte, el seu avi feia veure que patia sordesa barrejada amb demència senil quan els falangistes trucaven a la porta de casa reclamant l'import del plat únic. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁸⁹³ DE FRANCISCO, J.M. «El estampillado de billetes de banco. Alteración de un documento económico como medio de propaganda política». A: *Revista General de Información y Documentación*, 14 (2004). Pàg. 59-96.

En aquesta mateixa línia, es va demanar també –més avançada la guerra– l'entrega de les monedes de plata –metall valorat arreu– amb la voluntat de refundre-les amb els símbols de l'Espanya nacional. També pel que fa metalls, la zona sublevada va redamar, durant els primers moments de la guerra, que tota la població entregués l'or de què disposessin per poder crear un tresor nacional. Recordem que –independentment dels episodis d'enviament d'or a Moscou i París– el Banc d'Espanya era a Madrid, a la zona republicana, i les reserves d'or en el seu interior.

Amb l'avenç de la guerra i la situació cada vegada més favorable al bàndol sublevat, el valor que els mercats internacionals van anar donant a la pesseta nacional va anar augmentant cada vegada més. Una mostra de la bona marxa de les tropes franquistes que, sense les planxes de la Fàbrica Nacional de Moneda i Timbre madrilenyes van produir les noves emissions de bitllets a la Calcografia e Cartevalori d'Itàlia.⁸⁹⁴

4.1.10. La internacionalització de la guerra

La participació de forces estrangeres a la guerra civil espanyola –forces militars d'Alemanya i Itàlia – va ser un element dau per a la victòria dels sublevats que també es van haver d'enfrontar en algunes batalles als reforços foranis de les tropes republicanes, els avions i tancs russos de què es queixaven les tropes nacionals en els atacs a Madrid de finals de 1936. La contraposició de polítiques a Espanya era una mostra de l'enfrontament ideològic que es vivia a la resta d'Europa i que es desenvoluparia en la Segona Guerra Mundial. Des d'aquell moment, qualsevol acció duta a terme per qualsevol dels dos bàndols s'extrapolaria simbòlicament més enllà de les fronteres espanyoles,⁸⁹⁵ com els tres bombardejos aeris que l'aviació nacional va fer a Portbou durant la nit i matinada dels dies 29 i 30 de març de 1938 i que va

---

⁸⁹⁴ Els problemes amb l'estampillat van dur a diverses falsificacions, com les detectades a França a principis de 1937, que van generar desconfiança en el mercat internacional sobre les divises del bàndol sublevat. A: SÁNCHEZ, J.A. *Economía y finanzas en la Guerra Civil española, 1936-1939*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1999.

⁸⁹⁵ L'interès arreu del món era tan gran que diverses publicacions de l'altra punta del món enviaven fotògrafs i corresponsals a cobrir els enfrontaments. A: DE LAS HERAS, B. «Imágenes de una ciudad sitiada. Madrid, 1936 – 1939. Colección inédita del Archivo General de la Nación Argentina.» A: Cuartas Jornadas Archivo y Memoria. La memoria de los conflictos: legados documentales para la Historia. Madrid, 19-20 febrer de 2009. Pàg. 1-17.

desfermar una gran campanya contra els sublevats a la premsa europea d'esquerres.⁸⁹⁶ O el cas del bombardeig de Guernica del que se'n podien llegir versions enfocades des de difents interessos:

Artide del *Times* reproduït a la premsa nacional:

El bombardeo de Guernica no es un ataque contra un centro civil sin importancia. Guernica es un centro para la manufactura de armas tan importante como Eibar.

Destacat en castellà d'un artide de *Sud-Ouest*:

*Guernica ya no existe. Los bárbaros fascistas en su odio a todo lo grande, a todo lo noble, a todo lo sublime, han destrozado bárbaramente Guernica, santuario de la tradición vasca y cuna del resurgimiento euzkeldun.*⁸⁹⁷

Malgrat la signatura del Comitè de Londres,⁸⁹⁸ en què diversos països es van comprometre a no intervenir a la Guerra civil espanyola, en la pràctica –com ja hem apuntat– alemanys i italians van iniciar negociacions amb les dretes espanyoles i no van trigar a facilitar efectius i armament a les tropes sublevades.⁸⁹⁹ Un mes abans que Mola li delegués les relacions internacionals,⁹⁰⁰ Franco s'havia posat en contacte amb Hitler i Mussolini per a demanar reforços. El Führer va dubtar en un principi, però, es va decidir quan Berndhart, representant de l'Ausland-Organization al Marroc el va convèncer que Franco volia combatre el bolxevisme a Espanya.⁹⁰¹ Així doncs, a finals de juliol de 1936 van arribar al Marroc vint Junkers-52 alemanys, nou Savoia-81 italians; a Cadis, el vaixell Usaramo –amb sis caces Heinkel-51–; i a principis d'agost a Sevilla, dinou Junkers-52 alemanys més. A banda d'això, van desembarcar a

---

⁸⁹⁶BLANCHON, J.L. «El bombardeig de Puigcerdá el 23 de gener de 1938». A: *Revista de Girona*, 147 (1991). Pàg. 34-43.

⁸⁹⁷GARITAONANDIA, C. «El bombardeo de Guernica». A: *Presses Universitaires de Rennes*, 4 (1989). Pàg. 169-177.

⁸⁹⁸VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.

⁸⁹⁹Alemanys i italians abandonarien oficialment el Comitè de No-Intervenció el 23 de juny de 1937. A: MONTELLÀ, A. *115 dies a l'Ebre. El sacrifici de la Lleua del Biberó*. Barcelona: Ara Llibres, 2013.

⁹⁰⁰BOLINAGA, I. *Pack Breve Historia: Historia de España*. Madrid: Ediciones Nowtilus, 2012.

⁹⁰¹CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009. En aquest punt cal tenir en compte que tan Alemanya com Itàlia se sentien humiliats pel pacte de Versalles i, a més, temien l'amenaça de la URSS, que havia emprès una forta campanya de modernització militar.

Espanya nombroses tropes a Vigo, Ferrol, La Corunya o Cadis, on el desembre de 1936 el vapor Lombardia hi deixava 3.000 homes. El mes següent es produïa un enviament similar a bord del Sardegna, amb què s'acabarien sumant 10.000 soldats italians a finals de gener de 1937.⁹⁰² Paral·lelament, el 22 d'octubre de 1936, el govern republicà autoritzava, al seu torn, la creació de les Brigades Internacionals.⁹⁰³ No obstant això, alguns països europeus van fer també labors diplomàtiques després que la república perdés la gran majoria dels diplomàtics –més propers a les tesis dretanes. Així doncs, per exemple, el delegat britànic a Burgos va ser l'enllaç que el Foreign Office va fer servir per lliurar a Franco les propostes de Negrín que podien conduir a la finalització del conflicte, el febrer de 1939. Petició que no va reeixir perquè Franco no estava disposat a acceptar res més que no fos una derrota sense condicions. La diplomàcia francoanglesa, però, va perdre molta força a partir de l'acord de Munic en què Hitler, Mussolini, Chamberlain i Daladier acceptaven l'annexió dels Sudets txecoslovacs a Alemanya.⁹⁰⁴

A mesura que es va anar acabant la guerra, els països europeus van anar reconeixent el govern de Burgos. Alemanya i Itàlia ja ho havien fet el 18 de novembre de 1936; Portugal, l'11 de maig de 1938;⁹⁰⁵ però Bèlgica, França i Anglaterra no ho van fer fins que van veure totalment decantada la guerra a favor dels nacionals. Abans del final oficial del conflicte, França va enviar a Burgos el mariscal Pétain, que va despertar alguns recels per la seva procedència; unes reserves que el militar es va encarregar de reconduir amb dedaracions en què assegurava que havia vingut a Espanya per prendre nota de com funcionava el nou règim per implantar després alguns dels seus mètodes al seu país.⁹⁰⁶

---

⁹⁰² ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁰³ CRUSELLS, M. *Las Brigadas Internacionales en la pantalla*. Conca: Universidad de Castilla La Mancha, 2001.

⁹⁰⁴ MARQUINA, A. «El reconocimiento diplomático pleno del bando nacional tras la reunion de Munich». A: *Unisci Discussion Papers*, 11 (2006). Pàg. 263-271.

⁹⁰⁵ GÓMEZ DE LAS HERAS, S. «Portugal ante la Guerra Civil Española». A: *Espacio, Tiempo y Forma*, 2 (1992). Pàg. 273-292.

⁹⁰⁶ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

4.2. La ciutat de Madrid

La resistència de Madrid va allargar el canvi que van anar experimentant les ciutats ocupades pels nacionals. Les avingudes de la República i les places del 14 d'abril van anar convertint-se en carrers de títol monàrquic o de dates assenyalades pels nacionals com el 18 de juliol. De la mateixa manera, desapareixien del nomenclàtor les persones significades amb la causa republicana i eren substituïts per d'altres afins al nou règim. El mateix passava amb els noms estrangers que desapareixien per donar lloc a alguns de més castissos o de països amics. I no només passava això amb els carrers. El conyac va passar a ser *jeriñac*⁹⁰⁷ o *aguardiente de Jerez* i el *ragoût* es va convertir en estofat. Les hamburgueses –conegudes popularment com a *filetes rusos*– van ser rebatejades com a *filetes imperiales*,⁹⁰⁸ l'amanida Olivier –l'*ensaladilla rusa*– va passar a ser *ensaladilla nacional*, de la mateixa manera que cada *Hotel Inglés* passava a ser un *Hotel Nacional*.⁹⁰⁹ Les muntanyes russes també es van convertir en muntanyes suïsses i quan la *Gaceta de Tenerife* va anunciar l'agost de 1936 que quedava en suspens la setmana anglesa, molta gent va pensar que era per culpa del seu cognom.⁹¹⁰

Més enllà d'aquests canvis ideològics que s'anirien imposant a Madrid a partir de la seva presa per part dels sublevats, els anys de la guerra van suposar un seguit de canvis molt importants en el dia a dia de la ciutat. Els transports públics es van veure molt afectats per una ciutat que disposava de menys energia elèctrica i amb zones perilloses arran dels conflictes. Així doncs, la circulació d'aitobusos es va aturar, algunes línies de tramvia van quedar tallades i els madrilenys que havien restat a la ciutat van preferir utilitzar el metro que, a més, servia de protecció en cas de

---

⁹⁰⁷ MADRID, S. «Análisis semiótico de la publicidad española de brandy en la década de los cincuenta». A: *Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 8 (2004). Pàg. 183-210.

⁹⁰⁸ REDACCIÓ. *No diga ensaladilla rusa, diga "nacional": Diez platos que cambiaron de nombre por motivos políticos*. [En línia]: publico.es <<http://blogs.publico.es/strambotic/2015/01/ensaladilla-nacional/>>

En aquest article s'hi apunta que els canvis de noms per motius polítics han estat una constant des d'aleshores fins a l'actualitat en molts països. Així, l'oposició de França a la guerra d'Iraq va convertir les patates fregides (*French Fries*) en patates de la llibertat (*Freedom Fries*) o les pastes daneses, que van passar a ser roses del profeta Mahoma després de les caricatures del *Jyllands-Posten*.

⁹⁰⁹ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona, Crítica, 2010.

⁹¹⁰ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

bombardeig. Els viatges en metro van arribar als 130 milions anuals l'any 1937 i a 140 milions el 1939 i, des d'aleshores, ja no perdria el seu lideratge com a mitjà de transport públic a la ciutat.⁹¹¹

Precisament, pel que fa a les construccions, destaquen en aquesta època els refugis antiaeris, com el de Puente de Vallecas, construït durant la batalla de Madrid de novembre de 1936.⁹¹² No cal dir que els bombardejos constants van destruir diversos edificis de la que havia estat i tornaria a ser després de la guerra la capital espanyola. Entre ells, un dels records d'infantesa de Gila: el Circo Price, destruït per un bombardeig i reconstruït l'any 1940.

4.3. Cultura

4.3.1. Els intel·lectuals

Un dels capítols que resumeix el pensament de bona parts dels dirigents franquistes respecte els intel·lectuals és el que va enfrontar el rector de la Universitat de Salamanca, Miguel de Unamuno, al fundador de la Legió Espanyola, José Millán Astray, el 12 d'octubre de 1936:

UNAMUNO: *Esta es una guerra incivil. Venceréis pero no convenceréis. Pues no puede convencer el odio que no deja lugar para la compasión: el odio a la inteligencia.*

MILLÁN ASTRAY: *¡Muera la inteligencia! ¡Viva la muerte!*⁹¹³

A les darreres paraules d'aquest xoc hi va intervenir José María Pemán, precisament un dels pares intel·lectuals del règim, que va matisar: *¡No! ¡Viva la inteligencia! ¡Mueran los malos intelectuales!* Seguidament, la dona de Franco, Carmen

---

⁹¹¹ LÓPEZ, A. Los transportes urbanos de Madrid. Madrid: CSIC, 1983

⁹¹² VV.AA. «La Batalla de Madrid (1936-39). Excavaciones en las defensas de la capital». A: *Complutum*, 19[2] (2008). Pàg. 47-62.

⁹¹³ CANO, J.L. «Dos cartas de Unamuno sobre la Guerra Civil». A: *Los Cuadernos del Norte*, 40 (2014). Pàg. 46-51.

La reconstrucció d'aquesta conversa s'ha fet a través de testimonis orals, fet que altera les diferents versions que n'apareixen. Oferim aquí la que ofereix l'expert en història de la cultura de la primera meitat del s. XX, José Luís Cano. En essència, però, el contingut que oferim en aquest text conté els elements bàsics comuns de la major part de les versions consultades.

Polo, intervindria també acompanyant el rector fora de la sala per evitar mals majors. Unamuno va acabar sota arrest domiciliari arran d'aquest incident –tot i que, en un primer moment, s'hagués mostrat favorable al cop d'Estat– i va morir a casa seva el 31 de desembre de 1936.⁹¹⁴

La Guerra Civil va suposar la marxa de molts intel·lectuals destacats: Ortega, “Azorín”, Menéndez Pidal, Marañón, Zuloaga, Baroja, Pérez de Ayala o Falla. El seu testimoni i actes com l'assassinat de Lorca –que va donar la volta al món– van posar punt i final al moment d'alta cultura que es vivia a Espanya, que va passar a ser vista com un país tràgic, violent i dramàtic. El 20 febrer de 1937 moria afusellat un altre intel·lectual a mans dels nacionals: Leopoldo Alas (“Clarín”), rector de la Universitat d'Oviedo. A les fitxes d'ell elaborades pels sublevats hi consten adjectivacions com «*de ideas francamente izquierdistas, de la Logia Arguelles*» –és a dir, maçó– o afiliacions polítiques entre les que s'indoiïen Izquierda Republicana o el Partido Radical Socialista.⁹¹⁵ A la persecució de catedràtics hi ajudaria l'aparició de *Los intelectuales y la tragedia española* del Dr. Enrique Suñer, catedràtic de la Universitat de Madrid que carregava contra la Institución Libre de Enseñanza que, al seu entendre, havia portat a la proliferació del comunisme, de l'anarquisme i d'altres principis disolvents de l'ordre tradicional.⁹¹⁶ Opinions com aquesta van suposar la destitució de nombrosos catedràtics relacionats amb la Institución Libre de Enseñanza i també alguns intel·lectuals d'origen burgès lligats al republicanisme i el socialisme.⁹¹⁷

Pocs dies després de l'enfrontament d'Unamuno amb Millán Astray, la direcció de Premsa va emetre un comunicat titulat «*Frente a los intelectuales: los místicos de España*» i que indoïa sentències com «*no hay libertad más que en la submisión*».⁹¹⁸ No obstant això, hi va haver un grup de pensadors que van crear la base ideològica sobre la qual crearia l'ideari del franquisme. Homes com José María Pemán, Eugenio Montes, Dionisio Ridruejo, Antonio Goicoechea, Ernesto Giménez Caballero, Pedro Laín Entralgo, Víctor de la Serna, José Félix de Lequerica, Luis Antonio de

---

⁹¹⁴ REDACCIÓN. «Veinticinco años de Unamuno». A: *Boletín Cultural y Bibliográfico*, 5[1] (1962). Pàg. 67-68.

⁹¹⁵ HIDALGO, V. «La represión masónica en Asturias» A: actas del I Symposium de Metodología Aplicada a la Historia de la Masonería Española: Saragossa, 20-22 de juny de 1983. Pàg. 187-199.

⁹¹⁶ SUÑER, E. *Los intelectuales y la tragedia española*. San Sebastian: Editorial Española S.A., 1938.

⁹¹⁷ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹¹⁸ UNZUETA, P. *La carta que quemaba las manos de Unamuno*. “El País”. Madrid (12 d'octubre de 2006).

Vega, Agustí de Foxá, Juan Antonio Zunzunegui, Samuel Borrás, Jacinto Miquelarea, Alvaro Cunqueiro, Jesús Suevos o Edgar Neville, de qui en tornarem a parlar més endavant per la seva participació en diverses publicacions humorístiques. Persones que s'encarregarien d'articular discursos a favor del règim i d'escriure en algunes de les publicacions afins. Així, doncs l'*Arriba España* de Pamplona publicava l'1 d'agost de 1936 un text que menava a desfer-se de tots els documents que expresessin unes opinions contràries a les sublevades:

Camarada, tienes la obligación de perseguir al judaísmo, a la masonería, al marxismo y al separatismo. Destruye y quema sus periódicos, sus libros, sus revistas, sus propagandas.

Seguint aquests principis, es van eliminar de les biblioteques tots els llibres que complissin alguna d'aquestes característiques. Un càstiga que es convertia alhora en una mena d'espectacle, amb la crema de volums en grans fogueres o amb l'exposició pública de proves que demostraven l'afiliació d'una persona a algunes de les idees apuntades. El fort catolicisme amb què s'identificava el règim, prohibia també qualsevol blasfèmia ja fos oral o escrita.⁹¹⁹

Un dels principals objectius d'aquestes doctrines eren els infants i adolescents. D'una banda com a futures generacions del país però, sobretot, pel valor especial que els feixismes donaven a la joventut, especialment en temps de guerra. L'ambient que es vivia en els primers moments va dur molts menors d'edat a oferir-se per anar als fronts –fet que solien aturar els pares– i d'altres que ja havien superat la majoria d'edat, van ser enviats als camps de batalla. Per ampliar el nombre de tropes, una llei de setembre de 1936 rebaixava als 18 anys l'edat mínima per formar part de l'Exèrcit i la Marina⁹²⁰ i es donaven totes les facilitats necessàries perquè aquest fet no interferís en la seva titulació acadèmica –que no en els seus coneixements. Apunta l'historiador Rafael Abella, que quan els joves del bàndol nacional ja portaven un temps al front se'ls examinava de les assignatures que els calien per assolir el batxillerat. El que els feien, però, eren exàmens patriòtics en els quals era més important conèixer quins eren els membres més destacats de l'exèrcit sublevat que

---

⁹¹⁹ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹²⁰ REDACCIÓN. *Advertencias, noticias y ofrecimientos*. "Hoja Oficial del Lunes" Madrid (21 de setembre de 1936). Pàg 7.

no els coneixements d'assítics que havien rebut a l'escola fins aleshores. Pel que fa a la formació militar, aquests joves rebien una instrucció que s'allargava durant un parell de setmanes i que impartien, entre d'altres, alguns oficials alemanys. La presència de joves –menors d'edat indosos– a les files republicanes també va ser una realitat. Als casos de la Lleua del Biberó –enviats a la guerra amb només disset anys–⁹²¹ n'hi ha d'altres, com el del mateix Miguel Gila, que apunta que es va allistar només esdatar la guerra.⁹²² Si és així, ho va fer sent menor d'edat: Nascut el 12 de març de 1919, quan es va produir l'Alçament tenia disset anys i quatre mesos.

4.3.2. Mitjans de comunicació i espectacles

4.3.2.1. DIARIS I REVISTES

La imposició d'una nova manera de pensar passava per l'eliminació –com comentàvem– de totes aquelles publicacions que oferissin material discordant amb l'ideari del nou règim. D'aquesta manera, l'entrada de les tropes sublevades a diverses ciutats espanyoles anava acompanyada del saqueig de les seus de diaris i revistes de caire republicà. La utilització de la premsa com a eina de control i propaganda social es va evidenciar amb la publicació de la Llei de Premsa el 22 d'abril de 1938 –que donaria lloc a l'Institut Nacional de Premsa periòdica–⁹²³ i que seguiria en funcionament fins l'any 1966. En l'articulat s'afirmava que la funció del periodisme era:

Transmitir al Estado las voces de la Nación y comunicar a esta las órdenes y directrices del Estado y de su Gobierno.

Expressava a més, que la premsa lliure era sinònim d'activitat realitzada al marge de l'Estat i que això duia al sectarisme i a l'antinacionalisme, i que calia

---

⁹²¹ REDACCIÓ. *Supervivents de la lleua del biberó recorden la Batalla de l'Ebre*. “Nació Digital”. Barcelona: (25 de juliol de 2014).

⁹²² GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁹²³ RAMÍREZ, A.M. «Manifestaciones literarias a través del periódico “Nueva España” desde 1936 a 1949 (Poesía y Prosa)». A: *Argensola. Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 91 (1982). Pàg. 309-346.

despertar en la Premsa la idea de servei a l'Estat.⁹²⁴ Així doncs, qualsevol activitat al marge seria censurada. De fet, s'aplicava a la Premsa el que anteriorment s'havia fet amb uns quants intel·lectuals.

En aquest sentit, doncs, les notícies es modificaven sempre que es considerés necessari per amotllar l'opinió dels ciutadans de les zones nacionals a la voluntat dels comandaments. Alguns diaris van haver d'assimilar aquestes noves directrius d'altres publicacions aparegudes ja amb el jou i les fletxes –que havien proliferat ostensiblement. Funcionaven d'aquesta manera des de bon començament títols com *Alerta* (Santander), *Hierro* (Bilbao), *Patria* (Granada), *Sur* (Màlaga), *Proa* (Lleó), *Odiel* (Huelva), *Unidad* (Sant Sebastià), *Imperio*⁹²⁵ (Toledo) i alguns altres que s'unien a les publicacions falangistes ja existents com *Amanecer*, *Libertad*, *FE* o *Arriba España*.⁹²⁶

Una de les funcions de la premsa, més enllà d'amplificar la ideologia del nou règim era mantenir la calma a la rereguarda, fet que de vegades escapava al control de les tropes sublevades per l'arribada de notícies de l'estranger, o perquè la falta d'experiència feia publicar informacions que fins ara s'havien redactat d'una manera però que el nou context feia veure després que era millor no publicar-les. Un exemple d'això van ser les esqueles. Les baixes de la guerra van augmentar-ne el nombre fins que es va preferir reduir-ne la mida i fer-les més discretes per no enfonsar la moral de la població.

No obstant això, la consciència de les conseqüències de la guerra es feia evident amb l'aparició d'un nou grup social, el dels mutilats de guerra, que passejaven pels carrers de les ciutats. Eren cada vegada més i es movien entre l'orgull guerrer pel qual rebien les felicitacions de la resta d'una població que alhora, més o menys secretament, es compadia d'ells.⁹²⁷ La presència dels mutilats de guerra va marcar aquests anys i uns quants més del franquisme. Les vinyetes que Gila va publicar en les revistes en què col·laborava indoïen en moltíssimes ocasions alguna persona mutilada.

Malgrat aquests imponderables, el control del quart poder per part dels militars va funcionar prou bé pels interessos militars i diverses publicacions es van

---

⁹²⁴ SINOVA, J. *La censura de prensa durante el franquismo*. Barcelona- Madrid: Debolsillo, 2006.

⁹²⁵ Miguel Gila va col·laborar en aquesta revista durant la seva estada a Zamora.

⁹²⁶ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹²⁷ *Ibid.*

encarregar d'anar acomodant poc a poc la ideologia dels colpistes entre la població. El diari de més circulació a l'Espanya nacional era l'ABC –en aquest cas, l'edició de Sevilla, ja que Madrid seguia en poder dels republicans. Hi col·laboraven firmes importants del moment, com les de Julio Camba, el marquès de Quintanar o l'omnipresent José María Pemán. També hi col·laboraven l'humorista Wenceslao Fernández Flórez –a partir del moment en què va aconseguir tornar a l'Espanya nacional– i Jacinto Miquelarena, que va signar amb el pseudònim de “El fugitivo”.

D'entre les revistes destaca *Vértice* que reuniria bona part dels intel·lectuals afins del règim: Foxá, Neville, Zunzunegui, Jiménez Caballero, Ridruejo, Ros, Montes, Borrás, Miquelarena, Cunqueiro o Laín Entralgo, als quals s'hi afegiria Sánchez Mazas, un cop va aconseguir escapar del bàndol republicà. Els seus membres van intentar recuperar la imatge d'una *bona intel·lectualitat*:

*Con nosotros se presenta lo más florido de la intelectualidad española; de esa intelectualidad cierta, sin snobismos, que se forjó pacientemente en el trabajo, y que durante los últimos años sufrió la persecución y el desprecio de los peores. Así los incrédulos verán dentro de nuestro territorio, y los malintencionados en el extranjero, como del lado de acá, en la España Azul, todavía existen valores capaces de realizar trascendentales misiones de cultura.*⁹²⁸

El protagonisme de la premsa gràfica se'l va endur la revista *Fotos* que des de principis de 1937 oferia reportatges curiosament seleccionats del front i la rereguarda. Les seves pàgines les van signar professionals de renom com: Alfredo Marquerie, Víctor de la Serna, Romero Marchén o Bobby Deglané, qui ja era un dels puntals de la ràdio de l'època i que ja abans s'havia fet famós amb la retransmissió de combats de lluita lliure americana.⁹²⁹

---

⁹²⁸ NAVAL, M.A. *La Novela de Vértice y la Novela del sábado*, Volum 1. Madrid: Editorial CSIC, 2000.

⁹²⁹ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

4.3.2.2. RÀDIO

El sociòleg Lorenzo Díaz assegura que va ser gràcies a la ràdio que els espanyols es van assabentar que Franco havia signat la declaració de guerra a Las Palmas el 18 de juliol de 1936. En un primer moment, se'n van fer ressò Radio Melilla i Radio Guardia Civil de Tetuán, d'abast restringit. L'ocupació dels estudis de Unión Radio de Sevilla per part del general Queipo de Llano van servir per estendre la notícia a la resta del país. Els diaris, en canvi, no publicarien la notícia fins el dia 21.⁹³⁰

Durant aquests tres dies, es van fer diversos parlaments radiofònics com la declaració de guerra del general Mola el dia 19 a Pamplona o la de Franco, el mateix dia des de Tetuán.⁹³¹ Per la banda republicana, les primeres hores de la guerra van estar marcades per les crides a la calma que asseguraven que no s'havia de témer per res i que la situació es normalitzaria en poques hores. Això mateix deia el ministre de Governació, Joan Moles, amb un discurs farcit de dades errònies, com es demostraria al cap d'unes hores. També Companys recorria a la ràdio la nit del 18 de juliol per tranquilitzar Madrid sobre les intencions de la Generalitat. L'endemà s'emetia a través de les ones la rendició del general Goded, que havia fracassat en el seu intent de sublevar les tropes a Barcelona. El mateix dia que es radiaven aquestes paraules, uns altres mots que passarien a la història es deixaven sentir a la Puerta del Sol on els ciutadans es reunien per rebre les novetats informatives que anaven arribant. Allà mateix, en un discurs, Dolores Ibárruri "La Pasionaria" cridava el seu famós «¡No pasarán!».

La guerra havia començat i els dos bàndols van dividir el mapa espanyol alhora que ho feia el mapa radiofònic. Els sublevats van comptar des d'un inici amb Radio Sevilla, Radio Coruña i Radio Castilla de Burgos, que faria la funció de portaveu de les tropes rebels durant els primers mesos de l'enfrontament. També van comptar des del primer moment amb Radio Valladolid, que el 19 de juliol va emetre un discurs d'adhesió al Moviment d'Onésimo Redondo, el líder de les JONS que feia un parell d'anys que s'havia unit amb la Falange de Primo de Rivera.

---

⁹³⁰ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

⁹³¹ La propaganda radiofònica franquista aprofitaria aquesta declaració per apuntar que «*el primer locutor de la Patria que al iniciar la guerra santa de la nueva Reconquista por el micrófono de Radio Tetuán, en aquel memorable 19 de julio...*» A: BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

Els republicans van sortir guanyant en aquest primer repartiment ja que comptaven amb Unión Radio Madrid, Ràdio Barcelona, Radio Valencia i Radio San Sebastián, juntament amb dos centres emissors menors, Radio Jaén i Radio Málaga, de curt abast però útils per a les tasques de contrapropaganda a Radio Sevilla.⁹³²

El 14 de gener de 1937, els sublevats van decretar la creació de la Delegació Nacional de Premsa i Propaganda que, cinc dies més tard, donaria els seus primers fruits amb la creació de Radio Salamanca⁹³³ i amb ella, la Radio Nacional de España (RNE). La capital salmantina va ser a partir d'aleshores el centre de radiodifusió dels colpistes –substituint Radio Castilla de Burgos– i va mantenir aquesta distinció fins i tot quan el govern franquista es va desplaçar precisament a Burgos. Aquesta ciutat, però, recuperaria aquesta funció al cap d'un temps per recomanació expressa de Serrano Suñer.⁹³⁴

Més enllà de fer propaganda a l'interior de la península, els sublevats volien estendre els seus missatges més enllà de les fronteres. En aquesta tasca els va ser útil la situació que ocupava Radio Coruña, però l'èxit d'aquesta missió el van acabar de completar les emissores de *països amics* com Alemanya, Itàlia o Portugal que reproduïen informacions en la línia de les que elaborava el govern franquista, informacions que –com veurem en el següent apartat– no tenien com a base la veritat sinó que s'accontentaven amb sofismes que lliguessin amb els seus interessos. En aquest aspecte, els republicans ho van tenir molt més complicat, ja que no comptaven amb països que els fessin costat de la mateixa manera. Estats com França o Anglaterra publicaven i emetien notícies que tendien a una certa neutralitat. Per evitar quedar aïllats de la comunitat internacional –o encara pitjor, amb enemics estrangers i sense amics de fora del país– els republicans van recórrer a *La Voz de España* que, a través de les estacions AEQ i AER que permetien emissions d'ona curta fetes en anglès, alemany, francès, portuguès i espanyol, i que van servir per donar a conèixer al món la versió republicana de la guerra. Diversos polítics van

---

⁹³² BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

En aquest mateix volum, l'autor apunta que, després de l'Alçament, *Radio Castilla de Burgos* faria sonar l'himne de la Legió i el pasdoble *Los voluntarios* com a sintonies dels butlletins que presentaven Gonzalo Soto i Manolo Tena. L'emissora era coneguda aquells anys com la *emisora de queso*.

⁹³³ A dos quarts d'onze de la nit, Franco feia un discurs en la presentació que es va emetre a través d'una emissora portàtil instal·lada en un camió situat al *Frontón San Bernardo* de Salamanca. A: MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

⁹³⁴ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

participar d'aquesta iniciativa, com Julio Álvarez del Vayo, Frederica Montseny o Juan Antonio Aguirre, o l'intel·lectual Arturo Barea.⁹³⁵

Més enllà dels serveis de propaganda/informació que ocupaven bona part de les emissions radiofòniques, les emissores d'arreu d'Espanya van dedicar alguns espais a l'anomenada ràdio de servei. Així doncs, tots dos bàndols disposaven de serveis de socors que s'encarregaven, per exemple, de posar en contacte les famílies separades per la guerra o d'avisar dels bombardejos. Una altra activitat recurrent dels programes de beneficència va ser donar aixopluc a milers de persones que es van desplaçar del camp a les ciutats –principalment a les ciutats republicanes– durant la guerra. Els donaven roba d'abric, un lloc per dormir, menjar, mestres per la canalla i organitzaven concerts i obres de teatre per a distreure'ls. Aquestes activitats es feien en col·laboració amb els serveis de socors, que tenien assignats un color per a cada bàndol. Així doncs, els republicans disposaven del Socors roig i el nacionals del Socors blanc. Al bàndol sublevat, l'actor Fernando Fernández de Córdoba va ser l'encarregat de llegir les llistes de ferits republicans amb un especial detall en la descripció de les ferides. Una tasca que aquest intèrpret assegurava anys després que era un acte de beneficència però que el catedràtic Armand Balsebre tem que pogués tractar-se d'una acció propagandística dirigida a minar la moral de l'enemic.⁹³⁶

Fernando Fernández de Córdoba va ser un dels radiofonistes estrella dels temps de la guerra i la postguerra i era conegut amb el sobrenom de “El locutor soldado”. En aquells temps, però, alternava les lectures serioses de *El parte* –indòs el que posava punt i final a la Guerra Civil–⁹³⁷ amb relats dirigits al públic infantil, on era més conegut com el “Tío Fernández”. Juntament a Ignacio Mateo va ser el responsable de l'espai *Ondas animadas*, una emissió infantil que els diumenges comptava també amb un espai de beneficència per recollir fons per als nens i els soldats ferits al front. El programa va començar el 15 de juliol de 1937, s'emetia els diumenges a les 14.40 i comptava amb els personatges Pepinillo, Garbandito,

---

⁹³⁵ Íbid. Arturo Barea va publicar l'any 1951, a Buenos Aires, el llibre autobiogràfic *La forja de un rebelde*.

⁹³⁶ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. I (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

A banda d'aquestes emissions a la rereguarda, també es van muntar equips emissors a les trinxeres. Ràdios portàtils amb altaveus que servien per emetre missatges amb què desmoralitzar l'enemic. Donarem més detalls sobre aquesta eina en l'apartat següent.

⁹³⁷ REDACCIÓ. *Falleció el actor Fernández de Córdoba, lector del último parte de la Guerra Civil*. Madrid (2 de març de 1982).

Marisol, Pololo, Bigotes⁹³⁸ –un gos inspirat en el que solia deixar-se veure per la redacció de la ràdio– i un combatent anomenat El viejo soldado.⁹³⁹

El bàndol republicà va perdre durant la guerra una de les seves figures més destacades, Josep Torres “Toresky”, mentre al bàndol sublevat anaven guanyant el reconeixement de l’audiència noms com els de Manuel Aznar, Luis Antonio Bolín o Víctor Ruiz Albéniz, conegut com “El Tebib Arrumi” (el metge cristià), nom que li van posar durant la seva estada al Marroc.⁹⁴⁰ A banda d’ells i dels molts polítics que –com ja hem apuntat– van fer discursos a través de la ràdio, el general Queipo de Llano va fer-se un lloc en la història del mitjà amb les seves xerrades diàries amarades de passió, sadisme i alguna cosa més, si fem cas del que explicaven les persones que compartien amb ell el dia a dia. L’anomenaven “El borracho de Sevilla” i responien amb un «¡Viva el vino!»⁹⁴¹ a les seves consignes, en lloc de l’esperat «¡Viva España!». No obstant això, diversos estudiosos de dins i fora d’Espanya han coincidit a assenyalar que el seu paper va tenir un pes important en la propaganda del règim. La seguretat que desprenia per antena feia que el públic esperés els seus comunicats en què animava els sublevats, desmotivava els republicans i en què entre bromes, acudits i jocs de paraules va anar construint el símbol dels rojos com l’encarnació del mal. Malgrat tot això, no era sant de la devoció de Serrano Suñer que va demanar que s’aturessin aquelles emissions, que es van deixar de fer l’1 de febrer de 1938.

4.3.2.3. EL FI JUSTIFICA ELS MITJANS

Si bé és cert que els mitjans tradicionals van fer de transmissors dels missatges dels comandaments militars –sobretot a l’Espanya nacional– es van incorporar alguns elements per reforçar aquesta tasca com els altaveus, que acompanyaven les tropes en les seves arribades, que eren un redam a les entrades dels cinemes –en aquests dos casos amb música– i que s’utilitzaven també a les zones fronteres entre els dos bàndols amb missatges perquè els soldats que

---

⁹³⁸ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.

⁹³⁹ MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

⁹⁴⁰ Íbid

⁹⁴¹ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

dubtaven si canviaven de bàndol s'acabessin de decidir.⁹⁴² Un sistema que encara en els nostres temps és utilitzat per països com Corea del Sud⁹⁴³ i al qual hi van prestar servei algunes personalitats destacades de la dreta, com l'humorista i escriptor Edgar Neville.⁹⁴⁴

L'adequació de les notícies segons els interessos sublevats –formant una cultura popular i creant una consciència col·lectiva– va fer un pas més amb la publicació de rumors que seguint el precepte maquiavèlic d'«*el fi justifica els mitjans*» feia aparèixer notícies no confirmades però que interessaven per estimular el front i la rereguarda.⁹⁴⁵ Això passava sovint amb informacions sobre els atacs a poblacions republicanes que s'anunciaven com a conquerides abans d'hora. De la mateixa manera, es van donar per mortes o desaparegudes moltes personalitats de tots dos bàndols: l'humorista Fernández Flórez, el dibuixant “K-Hito” o el porter de futbol Zamora. Un dels casos destacats de manipulació informativa per part dels sublevats va ser el del bombardeig de Guernica del 26 d'abril de 1937. Diaris, ràdios i cinema d'una i altra banda es van ocupar dels fets culpabilitzant cadascun d'ells la banda enemiga. Els republicans van acusar l'aviació estrangera –en aquest cas la Legió Cóndor alemanya– una idea que va prendre més força quan a principis de maig alguns diaris de París apuntaven que el bombardeig de Guernica havia estat una disposició del ministre de l'Aire alemany, Herman Goering. Des del bàndol nacional negaven la major i acusaven els miners asturians i els separatistes bascos com els artífexs de les explosions. Sobretot, no convenia ni comentar la presència de l'aviació estrangera, que no interessava que Europa sabés que participava de la guerra. Les explicacions d'una i altra banda es van anar repetint a la premsa, la ràdio i, fins i tot el cinema on els nacionals sustentaven una de les seves proves més fermes amb la suposada objectivitat de «*la cámara fotográfica que no sabe mentir*». Una al·locució feta a

---

⁹⁴² També es van publicar cartes falses en què un suposat presoner republicà veia la llum i agràcia les bones atencions i finalitats amb què els sublevats havien iniciat una guerra que els conduiria a un futur millor per a tots. A: CHAVES, J. «Franquismo: prisioneros y prisioneros». A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 4 (2005). Pàg. 27-47.

⁹⁴³ EUROPA PRESS. “Corea del Norte vuelve a encender sus altavoces de propaganda en la frontera” (17 d'agost de 2015).

⁹⁴⁴ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁴⁵ L'historiador nord-americà Herbert Southworth va advertir en el seu estudi *El mite de la croada de Franco* que els discursos propagandístics dels sublevats eren falsos però que estaven basats en esquemes narratius d'eficàcia comprovada. A: SÁNCHEZ-BIOSCA, V. *Cine y Guerra Civil española. Del mito a la memoria*. Madrid: Alianza editorial, 2006. Aquest llibre apunta una frase de Susan Sontag que complementa la força d'aquests discursos amb el pas del temps: Recordar es, cada vegada més, no tant recordar una història sinó ser capaç d'evocar una imatge.

través de Radio Salamanca l'endemà del bombardeig –posteriorment reproduïda pels diaris afins al bàndol sublevat– deia:

*Miente Aguirre. Miente y él lo sabe. En primer término, no hay aviación alemana ni extranjera en la España nacional... En segundo lugar, Guernica no ha sido incendiada por nosotros. La España de Franco no encendía. La tea incendiaria es monopolio de los que incendiaron Irún, de los que han incendiado Eibar, de los que trataron de quemar vivos a los defensores del Alcázar de Toledo.*⁹⁴⁶

Trenta anys després, el cap de l'Oficina de Premsa de Franco a Sevilla i Salamanca, Luis Bolín, seguia desmentint la versió donada per la República.

Abans de doure aquest apartat, volem apuntar un altre recurs propagandístic àmpliament utilitzat per nacionals i republicans. Tots dos bàndols van imprimir durant aquells anys nombrosos cartells amb consignes o informacions diverses. En aquest cas, la modernitat dels cartells republicans era molt superior als que es feien a la zona sublevada. No obstant això, l'avenç de les tropes colpistes els van anar esborrant al seu pas a mesura que anaven guanyant noves parcel·les de territori.

4.3.2.4. CAFÈS

Preocupats per no enfonsar psicològicament la rereguarda, els nacionals van intentat mantenir una certa normalitat en la vida diària. Això passava perquè aquesta quotidianitat fos també present en una de les opcions d'oci més esteses, com els cinemes i les cafès. En aquests últims espais, el nivell d'ocupació era alt en les considerades hores fluïxes d'abans de la guerra. Havia canviat també un altre detall important. L'equilibri entre homes i dones, sobretot en els marges d'edat més joves, havia donat pas a una presència femenina molt destacada. Unes dones que, sobretot a les grans ciutats, es mostraven més desinhibides que abans. Aquell model de dona moderna va despertar l'admiració de les noies de poblacions més petites que ho vinculaven a una cert avenç, però alhora va despertar les ires dels defensors d'una

---

⁹⁴⁶ VV.AA. *Le discours de la Presse*. Rennes: Presse Universitaires de Rennes, 1989.

moral que entenien que el lloc de la dona no era als cafès sinó a la llar. Així mateix ho va exigir el bisbe de Còrdova:

*Mientras nuestros soldados y voluntarios hacen a Dios y a la patria donación de su vida en los campos de batalla, tú, mujer española, dedicándote a abrazar, a gozar, traicionando tu fe, eres despreciable para todos y digna de nuestra repulsa(...) tu puesto no son los espectáculos, los paseos y los cafés, sino el templo y el hogar.*⁹⁴⁷

La victòria de la guerra per part dels nacionals imposaria aquesta visió a les dones entra d'altres preceptes marcats per la Sección Femenina de Falange.

4.3.2.5. CINEMA

Els primers mesos del conflicte, el funcionament habitual dels cinemes es va veure alterat per la incertesa que produïa la guerra, sobretot a les empreses de Hollywood. La revista *Variety* publicava a mitjans d'agost de 1936, que les multinacionals nordamericanes tancaven les seves sucursals a Espanya i que els directius havien de fer mans i mànigues per poder sortir del país.⁹⁴⁸ Malgrat que és cert que hi va haver problemes –com apuntarem en les línies següents– una certa normalitat en aquest sector es va anar imposant al llarg de la Guerra Civil; i el cinema va seguir sent un dels entreteniments preferits de tots els espanyols, independentment de la zona en què es trobessin.

En els primers moments, va ser de gran ajuda per a aquest retorn a la normalitat, que moltes distribuïdores comptessin, a les seves dependències, amb produccions preparades per estrenar. Això, unit a les habilitats comercials que van fer servir algunes *majors*, va fer que se seguissin veient pel·lícules des de 1936 i fins a

---

⁹⁴⁷ Cal apuntar, però, que entre el públic femení que freqüentava els cafès en aquells temps hi havia algunes dones que havien perdut el marit o altres familiars a la guerra i que van practicar la prostitució com a recurs de subsistència. Accions com aquestes van animar encara més els moralistes a treure les dones d'aquests espais. A: ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁴⁸ A la zona republicana, la revolució del treballadors perseguia l'ostentació de càrrecs directius i, en alguns casos, els castigava amb la pena de mort. Es van col·lectivitzar algunes empreses de cinema, com li va passar a MGM a Catalunya l'octubre de 1936. Els falangistes també hi van recórrer en algunes ocasions. A: CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la Guerra Civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.

1939. A tot això cal afegir-hi les aportacions cinematogràfiques que van fer els *països amics*. A la zona republicana van arribar pel·lícules soviètiques i a la zona nacional ho van fer filmacions alemanyes i italianes, com les comèdies de telèfon blanc⁹⁴⁹ d'Assia Noris i Vittorio de Sica⁹⁵⁰.

Com apuntàvem, la mà esquerra de les multinacionals americanes va ser dau per a la continuïtat del cinema de Hollywood. Les negociacions, però, van fer que algunes d'aquestes obres s'estressin més tard del previst, com *El bailarín pirata*, produïda l'any 1936 però que no es va veure a Madrid fins el març de 1938. Les habilitats comercials dels estatunidencs van aconseguir mantenir –malgrat la guerra– un fet que havia estat costum durant el període republicà anterior i que consistia en transformar en publicitat un suposat treball periodístic. Això va passar amb *Última avanzada*, pel·lícula poc afí a l'ideari roig que el diari *Claridad*, en una crítica del 8 de desembre de 1937 apuntava com una obra que no era dolenta però que fallava en la seva cursileria, en la seva exaltació de l'imperialisme anglès i en un molt mal doblatge. No obstant això, quatre dies abans d'aquest text, aquesta mateixa publicació havia dedicat un espai al *making of* de la pel·lícula.⁹⁵¹

L'atractiu del cinema el va convertir en una eina de propaganda més que s'alternava amb l'entreteniment. Moltes de les produccions propagandístiques apareixien en forma de documental en què es donava a les imatges un valor de prova irrefutable a un públic que desconeixia les possibilitats del muntatge o guió, entre d'altres molts aspectes que permeten orientar la narració d'una pel·lícula. Els fets de la guerra van ser el material de treball amb què es van mostrar la defensa de Madrid, les marxades a l'exili o l'evacuació de nens de les zones republicanes; però també la destrucció de l'Alcázar de Toledo, el Santuari de Santa Maria de la Cabeza o l'afusellament d'un grup de milicians al monument del Sagrat Cor de Jesús al turó de Los Ángeles. La guerra que cadascú veia o que volia fer veure als seus companys de bàndol i que buscava aconseguir a través de l'emoció un seguit de raons que reforcessin la legitimitat de cadascuna de les postures.⁹⁵² Aquesta tasca va tenir més

---

⁹⁴⁹ Les comèdies de telèfon blanc eren una imitació de les que es feien als Estats Units, en què una burgesia acomodada parlava sovint per un aparell d'aquest color.

⁹⁵⁰ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁵¹ CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la Guerra Civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.

⁹⁵² A l'estranger també es van estrenar pel·lícules – principalment documentals – sobre els fets que es produïen a Espanya: *The Defence of Madrid* (Gran Bretanya – 1936), *Heart of Spain* (Estats Units, 1937),

èxit a l'Espanya nacional, on les ideologies no estaven tant dividides com en l'Espanya republicana i on es van treballar millor els elements mítics que reforçaven la propaganda cinematogràfica.⁹⁵³ De fet, a Madrid, va aparèixer una lluita a veure quin sindicat reunia més sales de cinema; enfrontament principalment entre la CNT i l'UGT. Una exhibició de poder i de cerca de fons econòmics per al sindicat més representatiu que va dur, fins i tot, a demanar als afiliats que no anessin a veure les produccions que es feien a d'altres platees. Els diaris els van seguir el joc acompanyant les cartelleres del nom del sindicat que representava cadascun dels cinemes. Aquesta batalla es va acabar quan la Junta d'Espectades –òrgan sorgit el 23 de gener de 1937– va prohibir que s'exhibissin els símbols de les organitzacions que controlaven cadascuna de les sales. A partir d'aleshores, va tornar a apujar l'afluència de públic i es va recuperar una mitjana d'uns 35 cinemes oberts cada setmana. L'establiment d'aquesta mesura va anar acompanyada d'altres que van restar poder als sindicats respecte el cinema.⁹⁵⁴

Ambdós bàndols van practicar també la censura. A proposta de la Junta Suprema d'Educació de Navarra, els nacionals creaven el mes de març de 1937 la Junta Nacional de Censura Cinematogràfica, més centrada llavors en la persecució dels elements subversius que en els eròtics.⁹⁵⁵ A la zona republicana també es van crear elements de censura, utilitzats de manera eficaç per mantenir l'equilibri entre el missatge revolucionari i un entreteniment que fes atractiva l'oferta al públic. Això es va aconseguir amb obres com el melodrama *Barrios bajos* o la comèdia *Nuestro culpable*. Els republicans van prohibir també les pel·lícules italianes perquè aquest país afavoria els feixistes. També es van eliminar aquelles produccions que poguessin deprimir els combatents del front en els moments en què anessin a la ciutat.

L'evolució del cinema a Madrid, doncs, va passar des d'una programació escassa i centrada en la propaganda –amb moments de molt baixa oferta, que

---

L'Espagne Vivra (França – 1939), *Im Kampf gegen del Weltfeind* (Alemanya – 1939) o *Ispaniia* (URSS – 1939), pel·lícula que es va començar a gravar l'any 1936, però que diverses complicacions en el procés no van permetre que veiés la llum fins quatre mesos després d'acabada la Guerra Civil. A: CRUSELLS, M. « El papel de las Brigadas Internacionales en el cine documental extranjero (1936-1939)» A: *Ayer*, 56 (2004). Pàg. 143-163

⁹⁵³ SÁNCHEZ-BIOSCA, V. *Cine y Guerra Civil española. Del mito a la memoria*. Madrid: Alianza editorial, 2006.

⁹⁵⁴ CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la Guerra Civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.

⁹⁵⁵ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

coincidia amb els atacs dels nacionals el mes de novembre— a una aposta per les pel·lícules espanyoles que, en pocs mesos, van quedar desplaçades per les de Hollywood. Del total de les pel·lícules que es van exhibir als cinemes espanyols durant la Guerra Civil, un 60,8% eren nordamericanes, un 13,25% de producció nacional, un 7,5% franceses, un 4,9% alemanyes, un 4,5% angleses, un 3,8% soviètiques i un 1,92% mexicanes.⁹⁵⁶

Al final de la guerra, entre la meitat i dues terçeres parts de les sales de Madrid van estar sempre en funcionament.

4.3.2.6. TEATRE

La guerra va tenir un impacte directe en el teatre. Ja no només per la ruptura de la quotidianitat que suposen els conflictes sinó perquè molts dels grans autors teatrals de l'anomenada Edat de Plata de la cultura espanyola van emigrar a països com Mèxic, l'Argentina o França. No obstant això, es van seguir produint obres noves tant al bàndol nacional, representat per Jacinto Miquelarena, Valentín García González, Juan José Pérez Omarzábal, Rafael Duyos, Joaquín Pérez Madrigal, Diego Navarro, Adro Xavier, José María Pemán, Eduardo Marquina, Joaquín Calvo Sotelo o Gonzalo Torrente Ballester;⁹⁵⁷ com al bàndol republicà on hi havia: César Muñoz Arconada, José Antonio Balbontín, Germán Bleiberg, Clemente Cimorra, Julio Coterillo Llano, Rafael Dieste, Pablo de la Fuente, Pedro Garfias, José Herrera Petere, Santiago Ontañón, Enrique Ortega Arredondo, José Rodríguez Sanjuán, Jacinto Luis Guereña, Rafael Segovia Ramos, Luis Mussot, Rafael Alberti o María Teresa León.⁹⁵⁸ Aquests dos últims van tenir un paper molt important en la renovació del teatre republicà que, a l'inici de la guerra es va deixar endur per la inèrcia dels temps anteriors representant obres que no només no anaven en sintonia amb els nous temps sinó que tenien aspectes antirrepublicans. L'arribada de León i Alberti a principis de 1937 —després d'un viatge a l'URSS— va renovar la cartellera

---

⁹⁵⁶ CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la Guerra Civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.

⁹⁵⁷ DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando nacional*. Madrid: Fundamentos: 2010.

⁹⁵⁸ DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando republicano*. Madrid: Fundamentos: 2009.

madrilenya amb un seguit d'iniciatives que es van concretar el 22 d'agost en la creació del Consejo Central del Teatro.⁹⁵⁹

El teatre, però, no es va escapar de convertir-se tampoc en una eina de propaganda en cap dels dos bàndols, sense gaire èxit però, si més no pel que fa al nombre de públic. Els republicans a través del Teatro de Arte y Propaganda van començar a preparar un seguit d'obres d'estètica i ideologia revolucionària i demanaven als autors que escriguessin textos del que es va anomenar *Teatro de urgencia*. A banda de les obres, les persones vinculades amb el món teatral –i en algunes ocasions gent convidada d'altres sectors professionals– es reunien per debatre les línies d'actuació al Consejo Central del Teatro de Madrid, d'on sortiria també el primer número del *Boletín de Orientación Teatral*, el 15 de febrer de 1938. El teatre republicà va estar farcit de metàfores a la resistència i al combat contra els feixistes, com la versió de *Numancia* de Cervantes que en va fer Rafael Alberti i en què la protagonista canviava les paraules del final de l'obra original per un «*No pasarán*» de ressonàndes *passionàries*. Aquesta mostra d'antifeixisme ja havia quedat subratllada a la mitja part de l'estrena quan María Teresa León va dur les banderes capturades a l'enemic en la reconquesta de Terol i les va lliurar al general José Miaja, que les va llançar al pati de butaques perquè, acte seguit, el públic les trepitgés.⁹⁶⁰ No obstant això, la falta d'inversió feia que es representessin obres amb una escenografia i un vestuari desangelats que no podien competir amb l'espectacularitat del cinema.

Es van fer també bones tasques de recuperació, per exemple, d'òperes espanyoles com *Marina*, *Arroró* o *Bohemios*, però l'afluència de públic era tan baixa que s'havien de compensar aquestes produccions programant obres més desenfadades com la revista *Que me la traigan* en què hi apareixien unes quantes noies lleugeres de roba.⁹⁶¹

Al bàndol nacional també es va aprofitar el teatre per acomodar el pensament del públic a les intencions del règim. En aquesta causa hi van col·laborar tots els autors afins als sublevats, però especialment Dionisio Ridruejo que, a banda d'autor, era el director general de Propaganda. Les idees que defensaven aquestes

---

⁹⁵⁹ AZNAR, M. «Mª Teresa León y el teatro español durante la Guerra Civil». A: *Anthropos. Revista de documentación científica de la cultura*, n^o: 148, 1993. Pàg., 25-34.

⁹⁶⁰ *Ibid.*

⁹⁶¹ CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la Guerra Civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.

obres anaven des de l'exaltació dels valors tradicionals de la família, la religió o la lleialtat que apareixien a *La vida inmóvil* de Joaquín Calvo Sotelo, al racisme o la èpica dels temps dels Reis Catòlics –el gran referent imperial dels nacionals– que impregnaven *Almoneda* i *De ellos es el mundo* de José María Pemán. *Almoneda* era, a més, una crítica al materialisme i la frivolitat als quals es culpava del desencadenament de la guerra.⁹⁶²

També les companyies van tenir un paper destacat en el teatre durant els temps de guerra. Si durant els anys de la Segona República, *La barraca* de García Lorca havia estat un projecte de difusió del teatre clàssic, ara eren els falangistes els qui, a través de *La tarumba* s'encarregaven de representar diverses obres tradicionals indinades a la seva filosofia.⁹⁶³ Les companyies tenien, a més, la possibilitat de constituir-se en formacions de teatre ambulants que, amb una estructura senzilla, es poguessin muntar i desmuntar ràpidament per tal de fer funcions fugaces al carrer o en espais propers al front.⁹⁶⁴ Asseguren els historiadors Nigel Dennis i Emilio Peral, que d'aquestes produccions, les del bàndol nacional eren menors en nombre i en qualitat que les que van fer-se a la part republicana. El teatre republicà va apostar en les companyies ambulants per introduir màscares i guinyols –dels quals ja se n'havien obtingut alguns èxits en dècades anteriors de la mà d'autors tan il·lustres com Valle-Indán o Benavente– i distorsions grotesques de personatges i estereotips de la guerra amb la intenció de deshumanitzar-los: l'heroi, el sabotejador, el mercenari o l'enemic. Destaquen d'aquest període *La conquista de Madrid*, d'Arconada i *Marionetas en la batalla* o *El moro leal*, de Dieste.⁹⁶⁵

---

⁹⁶² ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁶³ DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando nacional*. Madrid: Fundamentos: 2010.

⁹⁶⁴ L'enviament de companyies o artistes al front es va seguir fent a Espanya moltes dècades després. En una d'aquestes funcions hi va anar Miguel Gila que, acompanyat de Carmen Sevilla va aterrar a Sidi Ifni l'any 1957 per entretenir les tropes.

⁹⁶⁵ DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando republicano*. Madrid: Fundamentos: 2009.

4.3.2.7. ESPORTS

L'equip olímpic espanyol d'hípica ja era a Berlín quan va esclatar la Guerra Civil, fet que va aturar la resta de viatges dels esportistes del país i que deixaria Espanya sense tornar a participar en uns Jocs fins Londres 1948. L'aixecament militar va aturar també la inauguració de la Gran Olimpíada Popular –alternativa a les olimpíades que s'estaven fent a un país feixista– que estava previst que comencessin el 19 de juliol i que reunia representants de 22 països.⁹⁶⁶

Jocs olímpics a banda, l'esport de masses per antonomàsia –el futbol– va veure interrompudes també les seves competicions més importants pel fet que Madrid, Barcelona i Santander, entre d'altres zones, havien quedat al bàndol republicà. No obstant això, es va seguir jugant a futbol, ja fos mitjançant la selecció nacional –que va canviar l'habitual samarreta vermella per una de blava, més en línia amb l'estètica dels sublevats– i que es va enfrontar a seleccions *amigues* com la de Portugal. Els últims anys de la guerra, a més, diverses unitats militars van patrocinar alguns equips com l'Aviación nacional, que l'any 1939 es fusionaria amb l'Atlético de Madrid donant lloc a l'Atletic Aviación de Madrid.⁹⁶⁷ A ell s'hi afegirien els equips: Automovilismo, Recuperación o Oriamendi.⁹⁶⁸ Els militars republicans també van muntar les seves formacions com, per exemple, el Batallón deportivo, compost per esportistes però també per actors, gent del circ i el torero “Gitanillo de Triana”⁹⁶⁹ o l'equip Los camaradas.⁹⁷⁰

Moltes d'aquestes competicions eren a benefici dels anomenats hospitals de sang, que atenien les víctimes dels fronts.⁹⁷¹ Amb el mateix objectiu es van fer exhibicions d'altres esports com la boxa –on va seguir destacant Paulino Uzcudun, al bàndol nacional. També es van celebrar lluites de *catch* i algunes corrides de toros.

---

⁹⁶⁶ SOLAR, L.V. «Cronología del deporte español». A: *Kronos*, 1 (2003). Pàg. 53-61.

⁹⁶⁷ *Atlético de Madrid. Historia por décadas*. [En línia]: Clubatleticodemadrid.com. <<http://clubatleticodemadrid.com/atm/historia-por-decadas>>

⁹⁶⁸ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁶⁹ GARCÍA, J. *El deporte en la Guerra Civil*. Pozuelo de Alarcón: Espasa, 2007.

⁹⁷⁰ REDACCIÓ. *Nuevo domicilio de un Club*. “El Sol”. Madrid (18 d'agost de 1936). Pàg. 3.

⁹⁷¹ Tenint en compte la tensions del moment, es prohibia l'entrada al camp amb armes de foc. A: LEVI, C. *Atlético de Madrid: cien años de historia*. Madrid: Silex Ediciones, 2003

4.3.2.8. TOROS

Malgrat que es van fer corrides a l'Espanya republicana, les places de toros de ciutats com Madrid es van fer servir per a altres necessitats del moment com les d'emmagatzematge, de polvorí o com a hort, com va ser el cas de la coneguda plaça de Las Ventas. Alguna d'elles va desaparèixer fruit dels bombardejos –com la de Tetuán de las Victorias o van haver de ser reparades per aquests mateixos impactes –com la plaça de Vista Alegre.⁹⁷² Republicans i nacionals van adaptar també algunes de les seves places de toros com a camps de concentració o presons improvisades.⁹⁷³

La major part dels millors matadors de toros del moment estaven a la banda nacional. Noms com els de Marcial Lalanda, Domingo Ortega, Victoriano de la Serna⁹⁷⁴ o la família Bienvenida. Sevilla va ser una de les places en territori colpista que més tardes de toros va acollir i de les que ho va fer amb un nivell més elevat des del punt de vista de la tauromàquia. Els primers mesos després de l'esdat de la guerra, aquesta plaça ja funcionava programant corrides en què hi van participar els matadors esmentats i en què el públic reivindicava els valors de l'Espanya tradicional que redamava l'ideari nacional.

D'entre les estrelles del toreig d'aquells dies, començava a fer-se un espai Manuel Laureano Rodríguez Sánchez, que prendria l'alternativa un cop acabada la guerra amb el sobrenom de “Manolete”.

4.3.3. Humor

4.3.3.1. HUMOR AL FRONT

Com hem apuntat en pàgines anteriors –en paraules de l'historiador Rafael Abella– l'odi entre bàndols va ser una nota més dominant entre els comandaments militars i els mitjans de comunicació que no entre les bases dels fronts i la població

---

⁹⁷² MEDIALDEA, S. *Cuando la plaza de las Ventas era una huerta*. [En línia]: Abc.es. <<http://www.abc.es/madrid/20150824/abci-plaza-toros-ventas-huerta-201508232155.html>>

⁹⁷³ CHAVES, J. «Franquismo: prisiones y prisioneros». A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 4 (2005). Pàg. 27-47.

⁹⁷⁴ NO hem de confondre Victoriano de la Serna amb Víctor de la Serna, un dels intel·lectuals de la banda sublevada.

civil. Davant la incòmoda situació –per dir-ho d’alguna manera– d’enfrontar-se a familiars i amics situats al bàndol contrari o veure’ls entre les columnes de presoners, l’humor –com ha fet al llarg de la història–, va tornar a aparèixer a la Guerra Civil entre els combatents.⁹⁷⁵

En aquestes situacions, l’humor negre era omnipresent i servia per unir els membres d’un grup que havien de fer guàrdies, que es movien per les trinxeres i als quals se’ls havia encarregat matar un enemic demonitzat pels seus superiors. Com hem explicat en la primera part d’aquesta investigació, l’humor necessita un context compartit que permeti a l’emissor i al receptor de l’acudit entendre el sentit d’un missatge que sol ser connotat; com en el cas evident de la ironia. Amb el passat proper de les polítiques de la Segona República, quan s’executava camperols es deia que *els han aplicat la reforma agrària*, o arran de l’augment de la presència de dones als cafès que hem explicat unes poques pàgines abans, els homes comentaven que *després de la guerra tocarem a quatre dones i una coixa*⁹⁷⁶ per barba, una referència implícita a les importants xifres de joves morts. Seguint el mateix principi, es dedarava amb sorna que *amb la guerra se solucionarà el problema de l’atur a Espanya*.

Els eufemismes també estaven a l’ordre del dia. Molts d’ells indosos al *Diccionario para un macuto* que el falangista Rafael García Serrano va publicar a mitjans dels anys 60 i que indoïa expressions com *Leer el periódico*, que es referia a una activitat molt habitual a les trinxeres consistent en treure’s la camisa, obrir-la bé i buscar-hi polls; *l’asaltaparapetos*, una beguda alcohòlica –habitualment conyac– que els donaven als soldats abans dels combats o *la perdición de los hombres*, un bitllet republicà que en una cara hi tenien una imatge femenina que representava la República i a l’altra un gotim de raïm. Diners, menjar i dones representants en un mateix objecte; d’aquí el nom.⁹⁷⁷ També s’usava el mot *salvavidas* per referir-se a la camisa blava que feien servir els conversos recentment al bàndol nacional, o *rábanos* –vermells per fora, blancs per dins– que era un dels malnoms amb què s’anomenava els que es convertien al bàndol republicà.

---

⁹⁷⁵ A les files nacionals deien que havien passat de ser nacional-sindicalistes a ser nacional-militaristes. A: ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004. La resta d’elements còmics citats en aquest capítol corresponen a la mateixa obra a excepció d’aquells en què n’especifiquem una altra font.

⁹⁷⁶ Mutilacions i problemes de mobilitat, com la coixesa, eren una dominant entre les bromes de l’època com apuntarien al cap de ben poc les vinyetes de Gila.

⁹⁷⁷ GARCÍA, R. *Diccionario para un macuto*. Madrid: Edit. Nacional, 1964.

Tenint en compte que el front reunia molts homes aïllats de les seves poblacions d'origen, les bromes sexuals també estaven a l'ordre del dia i, en alguns casos, es barrejaven amb referents del moment, com en el cas d'aquella dona amb un pit abundós que se li movia quan caminava i que ràpidament va ser batejada com *el glorioso movimiento nacional*. A l'altra banda, les dones madures que ajudaven al front eren conegudes com a *amas secas*⁹⁷⁸ perquè no solien donar el pit.⁹⁷⁹ Els referents del moment també eren presents en forma d'un humor més blanc quan *se atacaba el frente* per dir que es buscava un lloc a la primera fila dels bars, o quan es buscava un taxi que fos *uno, grande y libre*. A les terres republicanes, un humorista català va sortir malparat després de mofar-se de l'estil dels cartells de la CNT-FAI afegint-hi l'eslògan de *por el comité, el comité*.⁹⁸⁰

Alguns comandaments i alguns escriptors de l'època també s'apuntaven al recurs humorístic. És el cas d'un responsable de presons que, amb un humor negríssim, s'acomiadava dels condemnats a mort amb el crit de *¡a conservarse!* Molt més suaus eren aquelles formulacions que deien que *no hay animal más fiero que un requeté recién confesado* o els atreviments de l'humorista Wenceslao Fernández Flórez que deia del polític Pedro Sáinz Rodríguez: *lástima que el señor Sáinz Rodríguez no digiera las ideas como digiere el salmón*.

Les cançons i les poesies satíriques eren també un recurs humorístic molt utilitzat i solien fer referència a fets polítics. Així doncs, el moment en què va morir el governador civil de Sevilla, Pedro Parias, –que va coincidir amb la finalització de les xerrades vespertines de Queipo de Llano, vetades per Serrano Suñer– va prendre forma en aquell *Adiós Perico, que a ti te han cerrado los ojos y a mí el pico*, frase que s'atribueix al mateix general. Es versionaven també cançons de l'estil: *Cara al sol con la camisa nueva, que tu pringaste de mierda ayer* o *Por Dios, por la pata de buey, murieron nuestros padres. Por Dios por la pata de buey, moriremos nosotros también*⁹⁸¹.

---

⁹⁷⁸ “REDACCIÓN. «Sección varia. Un servicio al pelo». A: *La Crónica*, (1885). Pàg 3” (TERÁN, FJ. «Las cartillas de racionamiento, los fieltos y el estraperlo». A: *Aljaranda: Revista de estudios tarifeños*, 86 (2012). Pàg. 10-19.)

⁹⁷⁹ Gila també utilitzava aquest recurs de la falta de llet en les dones grans en el monòleg sobre el seu naixement quan explicava que la portera no tenia llet *ni pa' un cortao*. A: GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

⁹⁸⁰ VILAR, P. *La Guerra Civil Española*. Barcelona: Crítica, 2000.

⁹⁸¹ BERIAIN, J.; FERNÁNDEZ, R. *La cuestión vasca: claves de un conflicto cultural y político*. Barcelona: Anthropos Editorial, 1999.

La premsa també recollia alguns d'aquests elements poètico-paròdics, com el que Ramón de Lacadena, marquès de Lacadena, va dedicar a la reconquesta de Terol:

*Que Prieto haya fracasado
es cosa que a nadie asombra.
¿Prieto el listo del alfombra?
¡si es el tonto de la alfombra!*

*Las derrotas turolenses
serán de la guerra el fin.
El rojo más optimista
ya todo lo ve "Negrín"*

No cal dir que els jocs de paraules, com un dels mecanismes més primaris amb què treballen els elements còmics, van ser presents en la guerra sempre que hi va haver l'oportunitat. I, precisament, com ja hem explicat al principi d'aquesta investigació, la comicitat actua com a joc que crea un món paral·lel, un salt a les censures, un atac a les formes de control, segons el que assegura l'antropòloga britànica Mary Douglas. I un dels jocs més bàsics consisteix en reproduir allò que fan les persones que tenim al voltant. La imitació també va ser un recurs humorístic utilitzat durant els temps de guerra. L'arribada de soldats italians amb la seva expressivitat i la seva llengua va dur molts soldats del bàndol nacional a cridar *commandi* i *attenti* entre somriures. La mateixa còpia d'una realitat que feia que les criatures juguessin als afusellaments:⁹⁸² armats amb fusells de joguina⁹⁸³ els nens formaven un escamot i s'enduien un altre a qui li tocava fer de reu. Malgrat la distància de la rereguarda nacional, els infants reproduïen els passos que se seguien

---

⁹⁸² El cas que s'explica correspon al bàndol nacional, però aquesta situació es donava a les dues bandes, com apunta Luis Garrido, un orfe de guerra desplaçat a una colònia murciana que formava part dels *rojillos* del seu poble, enemistats amb els nens rics de La Alameda, fills de feixistes i capitalistes, contra els quals es barallaven a cops de pedra. A: SIERRA, V. *Palabras huérfanas: Los niños y la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 2009. En aquesta mateixa obra s'apunta l'estupefacció del general Mola veient aquests jocs: *Sali de Espolón (zona nacional). Me ha chocado el juego que se llevaban unos chiquillos. Dos de ellos iban con escopetas de juguete. Los demás cogían a otro prisionero y lo conducían ante los armados. Estos le gritaban al preso: ¡Viva España!, ¡Viva España!, Y como el peso no contestara (el juego era no contestar), los de las escopetas apuntaban y el peloton imitaba el fusilamiento.*

⁹⁸³ En les seves primeres actuacions, Gila també pujava a l'escenari amb un fusell de joguina i buscava l'empatia i el riure del públic amb un posat d'extrema innocència, que l'acostava als nens.

en els afusellaments, indoent-hi l'última voluntat acompanyada del toc d'humor involuntari amb què sovint gratifica la innocència:

NEN OFICIAL – *A todo condenado a muerte se le permite pedir un último deseo.*
¿Tú qué quieres?
NEN REU – *Una bicicleta.*

4.3.3.1.1. Humor sense voler

L'any 1952, Miguel Gila definia el seu humor en una entrevista:

¿En qué consiste, pues, su humor?
*En llevar a la vida de los hombres la ingenuidad de los niños.*⁹⁸⁴

La innocència, el desconeixement o la resposta davant la novetat van ser elements que van generar diverses situacions còmiques durant els anys de la Guerra Civil. Una potència desmesurada a l'hora d'aixecar el braç a l'hora de fer la salutació feixista –com més força més suposada identificació amb les idees del nou règim– va dur a més d'un ensurt entre la gent propera, que es protegia davant del que percebien com una possible plantofada. Una salutació, mal calibrada que, en algunes ocasions –com hem explicat– obligava als assistents a algun acte dels sublevats a aguantar el braç en alt mentre sonaven himnes i més himnes. Eren repercussions no previstes que acabaven donant lloc a una imatge ridícula d'un patiment innecessari. Una versió d'aquest patiment innecessari va tenir lloc també amb alguns alistaments.

Anar al front fa por. Tret d'alguns casos aïllats, la perspectiva d'anar a un lloc a disparar –i poder ésser disparat– infonia terror, i algunes persones intentaven evitar de totes totes la seva crida a files. Els més hàbils van especialitzar-se en tasques necessàries per a la vida al front, però que no es podien fer a les trinxeres, com per exemple treballar en un forn de pa. D'altres van fer-se cuiners o es van treure el

---

⁹⁸⁴ GONZÁLEZ, J. M. *Coge, agarra, se va y cuenta un lío*. “El pueblo gallego” (8 de gener de 1952).

carnet de conduir⁹⁸⁵ perquè, en cas que els toqués anar al front, ho poguessin fer una mica més protegits a l'interior d'algun vehicle. Moltes d'aquestes persones van aconseguir els seus objectius, d'altres no. Entre els que volien esquivar la línia de foc però no tenien aptituds per a cap ofici necessari a la guerra, n'hi va haver uns quants que van exagerar algun petit problema de salut. Així doncs, les consultes de reconeixement físic dels militars eren plenes de persones suposadament estrafetes que volien convèncer els triadors de la seva impossibilitat d'ingressar a files. També a alguns d'ells els va funcionar aquest recurs. No obstant això, els comandaments van descobrir l'engany i, per posar-hi remei, van tornar a fer una repesca de milicians i, de nou, van tornar a fer els exàmens físics. En aquesta ocasió, el criatge va ser tan estricte que va enviar a files unes quantes persones amb minusvalideses greus. Persones amb una elevada sordesa, amb problemes de visió severa i amb dificultats serioses de mobilitat o de respiració van ser enviades al front i retornades al cap de poc temps a casa davant l'astorament dels seus superiors militars.⁹⁸⁶

A tots ells s'hi afegia una altra figura, la del despistat, una persona que amb una habilitat –reconeguda malgrat la irritació que produïa alhora entre la resta de companys– que els feia desaparèixer o tenir sempre una excusa quan se'ls havia d'encarregar alguna feina desagradable. L'admiració que, al cap i a la fi, despertaven aquestes persones va fer que qui més qui menys provés en algun moment de fer-se el despistat al llarg de la guerra i rigués amb les genialitats que alguns es treïen de la màniga per eludir segons quines tasques.⁹⁸⁷ L'humor de l'època també es referia a les persones que evitaven les feines relacionades amb el front dient que *s'havien apuntat com a supervivents* o que *es conservaven per a ser pares*.

4.3.3.1.2. Conversos

El que hem apuntat fins ara passava dins d'una mateix bàndol. Ara bé, una de les figures que més jocs humorístics va despertar va ser el del convers, aquella

---

⁹⁸⁵ Miguel Gila assegurava que va fer de xofer del coronel Ferrero durant el servei militar posterior a la guerra. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

⁹⁸⁶ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

⁹⁸⁷ Gila va reproduir també aquest paper de *despistat simpàtic* en molts dels seus monòlegs.

persona que canviava de bàndol per poder viure tranquil. Si bé en el bàndol nacional hi va haver denúncies per aquests casos i penes diverses cap a aquelles persones a les quals se'ls descobrien proves que els relacionaven directament amb algun càrrec o simpatia amb la República, va ser molta la gent que no anava tant lluny com per denunciar ningú a les institucions del nou règim però que es referia als conversos a través de l'humor.

Entre els diversos comandaments de l'Espanya sublevada hi havia opinions diverses sobre els conversos. El coronel Yagüe en una al·locució als membres de la Falange de Toledo va dirigir-los les següents paraules:

Cuando venga uno con pantalón de pana y alpargatas, ten presente que ha sufrido y que sabe obedecer. Pregúntale lo que quiere ser y si grita ¡Arriba España! Dale la camisa azul, guíale con mimo, satúrale de amor a España. Hazle justicia y nunca te dejará.

I més endavant diria:

En las cárceles hay miles y miles de hombres que sufren prisión. ¿Y por qué? Por haber pertenecido a algún partido o a algún Sindicato. Entre esos hombres hay muchos honrados y trabajadores a los que con muy poco esfuerzo, con un poco de cariño, se les incorporaría al Movimiento.

No cal dir que aquesta opinió de Yagüe no va ser especialment compartida entre els seus superiors, que el van acabar castigant, apartant-lo temporalment del comandament de l'exèrcit marroquí.

L'aparició de conversos va dur a haver de prendre iniciatives com ara la prohibició de la venda de teles de color blau amb què tantes persones, de cop, havien decidit fer-se camises. Els jocs de paraules van aparèixer ràpidament amb mots com *FAIscista* o *FAIllange*. També s'hi van referir humoristes de reconegut prestigi com Antonio de Lara "Tono", autor d'un acudit en què hi apareixia una persona que acabava de passar al bàndol nacional amb l'excusa que anava a buscar

aigua i al qual va batejar amb el nom d'*el pasado por agua*, o aquell altre situat a les files republicanes en què dues persones s'acomiadaven amb un *usted se pase bien*.⁹⁸⁸

Cançons i poemes també van tenir en els conversos un dels seus objectius principals, com en aquesta versió del *Cara al sol*:

*Cara al sol,
al sol que más caliente,
me puse el mono antes de ayer,
me hallará la muerte si me pesca
sentado en el café.*

Una bona crítica que barreja els conversos amb els despistats que descrivim unes línies més amunt. Un altre joc amb el *Cara al sol* va consistir en reproduir la cançó original i fer un joc amb l'agulla del tocadiscos de tal manera que es repetissin algunes paraules de forma interessada. Així doncs se sentia: *Cara al sol con la camisa nueva, que tú bordaste en rojo ayer... rojo ayer... rojo ayer*.

Bromes a banda, el fenomen dels conversos va ser una realitat, especialment arreu del territori sublevat. No obstant això, ser un *nou nacional* no era tan senzill com pugui semblar amb aquestes mostres humorístiques. Calia un reconeixement per part de les autoritats, que certifiquessin que l'expedient del sol licitant estava net de *passat roig*. Alguns s'arriscaven sol licitant-ho a algun agent i d'altres recorrien a coneixences d'una certa autoritat en el nou règim perquè els facilitessin la tasca. Molts altres van ser disparats, capturats o acusats d'espies i un tercer grup va utilitzar el canvi de bàndol com un pas intermig per emigrar a l'estranger.

4.3.4. Revistes amb elements còmics

De la mateixa manera que ho van fer el teatre, el cinema, la ràdio i els diaris, també les revistes amb elements còmics van utilitzar-se com a instruments de propaganda en tots dos bàndols. Els sublevats, però, – gràcies a l'interès de carlistes

---

⁹⁸⁸ Un dels comiats habituals en les trucades dels monòlegs de Gila era aquell *usted lo pase bien*, amb què solia acabar cadascun d'aquests números.

i falangistes— van recórrer més que els republicans a la utilització de les revistes com a instruments per adoctrinar els seus lectors, especialment els nens.⁹⁸⁹

El 22 de maig de 1937 apareixia el primer número de *No veas*, una publicació satírica de tendència republicana que comptava amb les signatures de Peinador, Ufano, Aníbal, Tejada o Echea.⁹⁹⁰ Aquell mateix any⁹⁹¹ sortia també una revista de títol llarg *Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto*, una publicació que presentava el personatge que ja apareixia a *La voz del combatiente*, un soldat maldestre que Tomás Porto va recuperar de l'original atribuït a Jesús Cuadrado⁹⁹².

El bàndol sublevat comptaria amb *Chicos*, una publicació que poc després del seu naixement passava a ser controlada per la Delegació Nacional de Premsa i Propaganda de FET y de las JONS. En aquesta revista hi acabarien treballant persones simpatitzants dels dos bàndols, com el mateix Tomás Porto citat en el paràgraf anterior. Altres noms que passarien per aquesta publicació són els de Castanys, Oché, Federico Blanco, Bernal, Bermejo o Quito.

Pel bàndol sublevat, però, hi havia dues publicacions de referència en aquells temps. D'una banda *Flechas y Pelayos* i de l'altra *La ametralladora*. *Flechas y Pelayos* sorgia de la unió de dues revistes: *Pelayos* i *Flecha* —amb el subtítol *Arriba España*— que a partir del desembre de 1938 es convertirien en una única publicació.⁹⁹³ Un cop acabada la guerra, en el seu interior hi van indoure el suplement *Maravillas*, en el qual pocs anys després hi col·laboraria Miguel Gila.⁹⁹⁴

---

⁹⁸⁹ VV.AA. Los TBOS en la Guerra Civil. Niños y propaganda 1936-1939. [En línia]: Mecd.gob.es <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/dms/mecd/cultura-mecd/areas-cultura/principal/novedades/archivos/2008/los-tebeos-de-la-guerra-civil-espanola/Tebeos_Guerra_Civil_Triptico.pdf>

⁹⁹⁰ CATALÁ, J.L. *Vanguardia y humorismo gráfico en crisis: la Guerra Civil española (1936-1939) y la revolución cubana (1959-1961)*. Antoni Kapcia y Adam Sharman (dirs.) Nottingham: University of Nottingham. Department of Spanish, Portuguese and Latin American Studies. 2011: University of Nottingham, 2011. (Tesi doctoral).

⁹⁹¹ GONZÁLEZ, M. *Hay que evitar ser tan bruto como el soldado canuto*. Primera edició: Madrid, 1937.

⁹⁹² *Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto* [En línia]:

Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto. Tebeosfera.com [En línia:] <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/hay_que_evitar_ser_tan_bruto_como_el_soldado_canuto_la_voz_del_combatiente_1937.html>

⁹⁹³ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951». A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 63-128.

⁹⁹⁴ VV.AA. *Maravillas*. Primera edició: Madrid, 1939. En aquesta revista hi col·laborarien alguns dels autors més prolífics de l'època com “Titos”, Luis Vigil, Escudero, Vizcaino, “Beni”, Villarejo, “Moro”, “Gabi” o Gloria Fuertes. El mes de gener de 1951, *Maravillas* es convertia en el *Suplemento Infantil de Arriba*, diari de tradició falangista. A: *Maravillas* [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/maravillas_fet_y_de_las_jons__maravillas_1939.htm>

La ametralladora va ser una publicació molt important d'aquest període perquè va ser el preludi de *La Codorniz* i de l'humor de que després exhibiria Gila, prenent com a base de les bromes la guerra i la vida diària dels soldats. Dirigida per Rogelio Pérez Olivares i més tard per Miguel Mihura apareixia el gener de 1937, llavors amb el títol de *La trinchera*⁹⁹⁵ i indouria el subtítol de «*Semanario de los soldados*». Amb l'entrada de Mihura, la publicació va començar a alternar la informació i la publicitat amb l'humor. D'entre els dibuixos de Mihura en aquesta revista hi ha algunes de les bromes que Miguel Gila afegiria després en els seus monòlegs, com el text d'una de les vinyetes del número aparegut el 16 de maig de 1937 i que reproduïa les paraules d'una dona quan el marit, soldat, arribava a casa: *Ya te he dicho cincuenta veces que no quiero que vayas a la guerra. Luego vuelves con todo el traje lleno de manchas.*⁹⁹⁶ Mihura també faria algunes vinyetes a *Vértice*, revista falangista apareguda l'1 d'abril de 1937 i en què també hi col·laborava "Tono", un altre dels pares de *La Codorniz* amb qui signaria alguns treballs conjunts com a "Tomí".⁹⁹⁷

---

⁹⁹⁵ VV.AA. Revistas y Guerra 1936-1939: Cultura impresa durante la Guerra Civil española. [En línia]: Magazinesandwar.com <http://www.magazinesandwar.com/sp_popup.html>

⁹⁹⁶ MIHURA, M. *Prosa y obra gráfica*. Madrid: Cátedra, 2004. Aquesta vinyeta és molt similar a aquell fragment d'un dels monòlegs sobre la guerra en què Gila explicava una conversa amb la seva dona: *Lo que más me cabrea de la guerra son las broncas que tengo con mi mujer cuando vuelvo. Empieza: «Mira cómo vienes de guarro, que te has ido hecho un pincel y hay que ver como vuelves...»*. A: GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

⁹⁹⁷ VV.AA. Revistas y Guerra 1936-1939: Cultura impresa durante la Guerra Civil española. [En línia]: Magazinesandwar.com <http://www.magazinesandwar.com/sp_popup.html>

5. POSTGUERRA (DE 1939 A 1951)

Amb la victòria nacional a tot el territori, tocava renovar el país. Tocava implantar el nou ideari per aconseguir –per conveniment o per imposició– que el poble remés a favor dels seus postulats. La desfeta material i les morts de familiars i amics –més la repressió sobre els vençuts–, però, havien marcat el final de la Guerra Civil i el principi d’una dictadura en què la misèria i les privacions estarien a l’ordre del dia. La qualitat dels productes va fer una davallada tant important que durant uns anys per referir-se a algun aliment o beguda de qualitat s’adjectivava com a «*d’abans de la guerra*». La frase va fer fortuna i es faria servir també per referir-se a un bon espectacle o a una feina ben feta.⁹⁹⁸

La mala alimentació va ser una de les principals protagonistes en el dia a dia d’una societat civil que va haver de canviar alguns costums per adequar-los als nous temps que arribaven. Uns temps en què el que havien de fer i sentir –o com a mínim fer-ho veure– les persones venia marcat per directives dels governants. Des d’una imposició de la moral en el vestir o en les formes de relació, sobretot de les dones, com en les pors que no havien de sentir els homes. En aquest punt podem apuntar l’anomenat *shell-shock* –la neurosi de trinxeres– que afectava alguns soldats. Un fenomen apuntat ja en la Primera Guerra Mundial que, en lloc de ser afrontat amb teràpia, es dirimia amb la qualificació d’invàlid moral, ja que se suposava que un bon soldat s’havia de sentir glorificat en la batalla.⁹⁹⁹ Més estesa, segons l’hispanista i antropòleg Gerald Brenan, era la neurosi de la Guerra Civil, una por a repetir l’experiència dels tres anys anteriors que duia la població a fer el que calgués per evitar-ho.¹⁰⁰⁰

---

⁹⁹⁸ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

⁹⁹⁹ RUIZ-VARGAS, J.M. «Dossier: generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria. Trauma y memoria de la Guerra Civil y de la dictadura franquista.» A: *Hispania Nova. Revista de histórica contemporánea*, 6 (2006).

¹⁰⁰⁰ Sense que en el volum aparegui la font original, Gerald Brenan citat a: TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

5.1. Francisco Franco

Com hem anat veient en els capítols anteriors, Franco va rebre gairebé sempre el suport dels governants de dretes i el rebuig de les esquerres. En els temps del desembarcament d'Alhucemas, Primo de Rivera –un dels caps militars destacats en aquesta operació i que va ser una bombolla d'oxigen a la guerra del Rif– el va promocionar perquè el considerava una persona amb moltes possibilitats¹⁰⁰¹ i, entre altres ascensos, el va nomenar director de l'Acadèmia General Militar de Saragossa. També, durant els temps de la República en què van governar les dretes, es va comptar amb ell per sufocar la revolució asturiana i Gil-Robles el va nomenar cap de l'Estat Major Central. En canvi, els governs republicans d'esquerres –amb la voluntat de fer un canvi profund a l'exèrcit– van tancar l'acadèmia de Saragossa i van destinar Franco a les Canàries després de saber que havia estat darrera la *Sanjurjada* el 10 d'agost de 1932. Amb un enemic dat, Franco guanyava protagonisme polític en el moment en què generals significats com Sanjurjo o Mola –líders de les revoltes militars– van anar morint en els primers anys de la Guerra Civil. Durant aquests tres anys de conflicte, la figura de Franco va anar creixent fins a convertir-se en alguna cosa més que un cap d'estat, més aviat una mena de divinitat.

Les seves accions ho subratllaven. El 19 de maig de 1939, 120.000 soldats van desfilar a Madrid davant de Franco en una cerimònia en què se li va imposar la Cruz Laureada de San Fernando, màxima condecoració militar espanyola. L'endemà, entrava sota pal·li¹⁰⁰² a l'església de Santa Bàrbara. Ell mateix assegurava que havia rebut l'ajuda escandalosa de Déu, fet que el situava en una situació profètica per sobre dels poders polític, econòmic i militar.¹⁰⁰³ Algunes persones properes a ell també apuntaven aquesta condició del Generalíssim. Millán Astray s'hi referia com a «un escollit de la sort, un superdotat d'aquells que els musulmans anomenen *baraka*» –el que més tard Giménez Caballero cristianitzaria amb el nom d'halo

---

¹⁰⁰¹ En guàrdia. Miguel Primo de Rivera. Dir. Enric Calpena. Catalunya Ràdio, emès el 8 de febrer de 2015.

¹⁰⁰² El pal·li és un dossier sostingut amb quatre o més pals que s'utilitzava per aixopugar els sacerdots que portava la custòdia o acompanyava les imatges sagrades a les processons. També havia estat utilitzada pels romans i grecs clàssics. A: Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans [En línia]: <<http://dlc.iec.cat/results.asp?txtEntrada=pal%B7li&operEntrada=0>>

¹⁰⁰³ TUSELL, J. *Historia de España en el siglo XX: 3. La dictadura de Franco*. Espanya: Penguin Random House Grupo Editorial España, 2012.

taumatúrgic¹⁰⁰⁴ i Pemán afegiria que Franco era l'únic governant del món que en els seus discursos polítics ja no feia una al·lusió genèrica a la divinitat sinó una al·lusió precisa a devocions marianes particulars. Tot plegat en línia amb les ajudes que suposadament la Providència havia atorgat a dictadors com Mussolini, Hitler o Miguel Primo de Rivera; un primorriverisme, per cert, on hi apareixien molts dels elements del franquisme: el nacionalcatolicisme, el partit únic, la tecnocràcia, l'autarquia, el desarrollisme o la repressió, en aquest cas més continguda en el cas de Primo de Rivera que en el de Franco. No obstant això, el Generalísimo va aprendre algunes coses de Primo de Rivera que no havia de seguir. Franco va assegurar que ell no dimitiria mai «*Yo no haré la tontería que hizo Primo de Rivera. Yo no dimito; de aquí al cementerio*». ¹⁰⁰⁵ Tampoc no va confiar en la monarquia, malgrat Alfons XIII li escrigués mostrant-li la seva adhesió i oferint-se-li com a «*su primer soldado*». ¹⁰⁰⁶

Malgrat això –i tot i que havia deixat oberta la porta a la restauració monàrquica– Franco no va interessar-se pel restabliment de la monarquia fins al cap d'uns quants anys. No hi van ajudar les tensions que va mantenir amb don Joan de Borbó –fill i qui havia de ser el successor d'Alfons XIII– com explicarem unes pàgines més endavant.

Tampoc mostraria simpatia pels intel·lectuals als quals acusava de tenir un orgull intolerable. A la generació del 98 la va resumir en tres paraules: injustícia, traïció i abandonament d'Europa. ¹⁰⁰⁷ No cal dir que tampoc no era afí als postulats que defensaven la gran majoria d'intel·lectuals de la Generació del 27. Per tot plegat, i com a rebuig a l'important paper dels intel·lectuals durant la Segona República, Franco va demostrar poc interès per la intel·lectualitat i va allunyar el seu règim de plantejaments intel·lectualistes. No obstant això, el règim va tenir també els seus pensadors, com Pemán, que destacava l'absència d'elements d'alta cultura en els discursos de Franco «*Ni una gota de literatura, ni una cita de autor, ni una metàfora, ni un tropo, ni un latiguillo*». ¹⁰⁰⁸

---

¹⁰⁰⁴ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

¹⁰⁰⁵ Franco va dir aquestes paraules al general Martínez Campos, segons: PRESTON, P. *Franco. 'Caudillo de España'*. Barcelona: Penguin Random House, 2011.

¹⁰⁰⁶ MORENO, J. *Alfonso XIII: Un político en el trono*. Madrid: Marcial Pons, 2003.

¹⁰⁰⁷ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰⁰⁸ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

Malgrat això, Franco va practicar l'escriptura de textos com *Raza* –escrita l'any 1940 i portada posteriorment al cinema–¹⁰⁰⁹ i diversos textos sobre la maçoneria – molts d'ells al diari *Arriba* entre 1947-1951 amb els pseudònims de *Jakim Boor* i *Macaulay*.¹⁰¹⁰

5.2. Inspiracions dictatorials

La presència del feixisme italià i el nazisme alemany van ser formes polítiques afins a la de l'Espanya de Franco, però amb grans diferències. L'any 1923, algunes columnes de diaris –ja citades en aquest estudi– es qüestionaven sobre l'existència o no del feixisme a Espanya. Ja en aquell moment s'advertia de les diferències entre els dos sistemes de govern i es destacava la presència de la religió com a poder en la dictadura de Primo de Rivera respecte del model de Mussolini.¹⁰¹¹ Setze anys més tard, hi havia una situació similar. Si bé el sistema dictatorial de Franco era més dur que el de 1923, la presència de la jerarquia catòlica tenia un rang elevat que contrastava, sobretot, amb el sistema d'Itàlia i d'Alemanya. Si hem de fer alguna comparació entre Espanya i alguna d'elles, ens indinem més pel model de Mussolini que no pel de Hitler. L'historiador Javier Tusell apuntava que una comparació més encertada acostaria el franquisme al model de la França de Vichy o al d'alguns règims parafeixistes de l'est d'Europa.¹⁰¹²

Parlem de franquisme perquè va ser una dictadura que va girar al voltant de la figura de Franco, fet que el va dur a certes tensions entre altres generals, com Alfredo Kindelán –el mateix que li va donar suport incondicional perquè fos escollit líder de la junta militar sublevada, segons explicava Pilar Franco– que ara deia d'ell que estava atacat de mal d'altura.¹⁰¹³ Franco era el cap de l'Estat i va exercir el càrrec de manera permanent sense haver de comptar amb el Consell de Ministres. En aquest sentit,

---

¹⁰⁰⁹ SEBASTIAN, J. «Raza: La historia escrita por Franco.» A: *Filmhistoria. Revista de historia y cine*. Barcelona, 5 (1995).

¹⁰¹⁰ CRUZ, J.R. «Francisco Franco: Mentiras y verdades de un mito.» A: *Bilduma* (2000). Pàg. 335- 358.

¹⁰¹¹ No obstant això, Mussolini va apostar per la presència de la religió catòlica en la vida pública italiana.

¹⁰¹² TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰¹³ Més endavant, Kindelán treballarà per aconseguir la tornada de la monarquia a Espanya en la figura de don Joan de Borbó. Franco, molt molest, el desterrarà juntament amb Antonio Aranda, que rebria el títol de tinent general, amb l'arribada de Joan Carles I a la corona. A: PEÑA, J. *La Monarquía en España de 1939 a 1975*. [En línia]: Cofradía Internacional de Investigadores <<http://cofradia.ec-innova.es/wp-content/uploads/2014/06/CAP-7-5.pdf>>

apunta també Tusell, el seu poder era superior al de Stalin –que s’havia de regir, en teoria, per una constitució– o al de Hitler –que devia al Parlament la seva arribada al poder. L’èxit de la dictadura franquista –a banda de sorgir del bàndol guanyador de la Guerra Civil– va ser la capacitat de Franco de moure’s entre el feixisme dels primers anys i el desarrollisme dels últims i l’habilitat per equilibrar el joc de forces entre les diverses famílies que formaven el règim.

5.3. Les famílies del règim

Que Franco concentrés el poder en la seva persona no vol dir que s’ocupés de tots els ministeris del govern. Va ser capaç de cèdir certes quotes de poder i atorgar-les o treure-les en funció del que exigia cada moment. Les diverses fonts ideològiques que va haver de controlar eren, en alguns casos molt distants. Malgrat ser tots de dretes, els carlins –monàrquics– van rebutjar sempre el Partit Únic que encarnaven els falangistes que, al seu torn, eren prorrepblicans. Per aconseguir la col·laboració de tots ells en un mateix règim, Franco va separar els col·laboracionistes dels que no ho eren i va dividir-los en dos grups. Els primers, escollits pel Generalíssim, van tenir quotes limitades de poder dins el règim i van servir per a legitimar-lo, i els segons en van quedar al marge. Un exemple d’això és el que va tenir lloc entre els seus companys, els militars. El general Queipo de Llano –que ja havia estat castigat amb la interrupció de les xerrades nocturnes a la Radio Sevilla– va ser finalment enviat a Itàlia i el ja esmentat general Kindelán, a les Canàries.¹⁰¹⁴

5.3.1. Falangistes

Als falangistes se’ls va assignar el ministeri d’Agricultura, pel seu contingut social. Una de les famílies més massives, amb 650.000 afiliats l’any 1939, que arribaven al milió l’any 1945. La seva estructura de partit únic va afavorir-los, millorant –en aquest sentit– quan l’any 1943 es va establir l’afiliació obligatòria al

---

¹⁰¹⁴ VV.AA. *RUTA, órgano de la F.I.J.L. en Francia*. Toulouse: (18 de desembre de 1948).

SEU, el Sindicato Español Universitario.¹⁰¹⁵ Tot i que en un principi, la força dels falangistes havia de ser molt important, concentrant tots els treballadors segons la Llei de Bases d'Organització Sindical de 1940, la realitat va ser una altra, ja que ni les cambres de comerç ni els col·legis professionals s'hi van adherir, fet que va dividir el seu poder.

Entre les seves files hi havia una persona dau dels primers anys del franquisme, l'advocat Ramón Serrano Suñer, que, segons l'historiador Paul Preston, va tenir una magnitud comparable a la de José Calvo Sotelo, José María Gil-Robles o José Antonio Primo de Rivera; aquest últim, amb qui va ser company i amic a la universitat. Durant l'internament de Primo de Rivera a la presó d'Alacant, el fundador de Falange va nomenar Ramon Serrano Suñer i Raimundo Fernández Cuesta com els seus marmessors. Des d'aleshores, Serrano Suñer es va centrar en continuar l'obra iniciada per Primo de Rivera, fet que li va suposar diversos enfrontaments amb Franco.¹⁰¹⁶

5.3.2. Monàrquics

Per als monàrquics es va reservar l'àrea econòmica. Gràcies a l'anunci de Franco de deixar la porta oberta al retorn de la corona, molts fidels a Alfons XIII van confiar en la dictadura com l'eina per reestablir la figura del rei a Espanya. De fet, el mateix Alfons XIII va mostrar la seva adhesió al nou règim un cop guanyada la guerra i, molt abans, Joan de Borbó –informat la mateixa tarda del 17 de juliol de l'Alçament militar– va preparar la seva entrada a Espanya, maniobra que va aconseguir finalment el 30 d'aquell mes. Va canviar el seu nom pel de Juan López i va decidir entrar a la batalla de Somosierra. Un seguit de contactes van fer que el general Mola s'assabentés de la seva entrada i don Joan de Borbó va ser portat de nou a la frontera convencent-lo que el paper de la monarquia havia de ser neutral en aquells moments i que, un cop guanyada la guerra, ja tindria un rol destacat com a pacíficador.¹⁰¹⁷ Les relacions posteriors entre Franco i don Joan barrejades amb les

---

¹⁰¹⁵ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰¹⁶ MERINO, I. *Serrano Suñer: conciencia y poder*. Madrid: EDAF, 2004.

¹⁰¹⁷ PEÑA, J. La Monarquía en España de 1939 a 1975. [En línia]: Cofradía Internacional de Investigadores <<http://cofradia.ec-innova.es/wp-content/uploads/2014/06/CAP-7-5.pdf>>

recomanacions de Mussolini –que l’any 1939 instava Franco a no reestablir la corona– van dilatar la reinstauració de la figura del rei.

A cavall entre la monarquia i l’església –tenien una molt bona relació amb el Vaticà– als carlins se’ls va assignar la cartera de Justícia. El comte de Rodezno, una de les figures més destacades del carlisme d’aquells anys, en va ser el ministre de Justícia. Una persona pròxima, a més, a una altra membre important per als carlistes durant la Guerra Civil, com ho va ser María Rosa Urraca Pastor.¹⁰¹⁸

5.3.3. Catòlics

Als catòlics els van adjudicar les carteres d’Educació i Exteriors. La tasca educativa havia estat un element de discòrdia durant la Segona República. Els governs d’esquerres els havien prohibit dedicar-se a la docència i havien nacionalitzat els seus centres, tasca que s’havia intentat revertir entre 1934 i 1936 però que es tornava a repetir amb la victòria del Front Popular. La seva vocació educativa, però, no es va limitar a les criatures sinó que una voluntat d’establir uns límits morals a tota la població els va dur a tenir un paper destacat en la censura. Si en el capítol anterior comentàvem les crítiques del bisbe de Còrdova a les dones que freqüentaven els cafès, hi podríem afegir altres consideracions com el refús al maquillatge, a les fumadores i a tot un seguit d’observacions sobre la llargària mínima que havien de tenir les peces de roba. Quedaven totalment prohibides, doncs, les minifaldilles, els escots o les mànigues que no arribessin fins el puny. Ja en els anys de la guerra, el governador de La Corunya, José María Arellano, obligava a dur barnús a les platges fins el moment abans d’entrar a l’aigua i l’obligatorietat de dur vestit de bany a partir dels dos anys.¹⁰¹⁹ La dona era vista com un ésser dedicat a la procreació i al manteniment de la llar. Per facilitar aquestes labors, es va potenciar el paper de la Sección Femenina –dirigida per Pilar Primo de Rivera, germana del fundador de Falange– creada l’any 1934,¹⁰²⁰ i el 1941 es van crear els préstecs de nupcialitat, unes

---

¹⁰¹⁸ MORAL, A.M. *Auge y caída de una líder carlista en el franquismo: María Rosa Urraca Pastor*. “Aportes. Revista de historia contemporánea” Espanya: (2013). Pàg. 63-96.

¹⁰¹⁹ ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004

¹⁰²⁰ SÁNCHEZ, R. *Mujer española, una sombra de destino en la universal: trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1990.

ajudes que obligaven, però, les beneficiàries a prescindir dels seus llocs de feina. La propaganda d'aquells moments redamava la presència de famílies fecundes per tal d'estendre la *raça espanyola* arreu del món,¹⁰²¹ en una visió imperial que compartien amb altres models feixistes.

A partir de la derrota de l'Eix a la Segona Guerra Mundial, els catòlics van representar també la cartera d'Exteriors, buscant en ells una imatge que permetés una millor relació de la dictadura amb la resta de països.

De la mateixa manera que l'esdat de la Guerra Civil va suposar l'augment d'afiliacions a Falange –i també les ja comentades *vocacions express* cap a totes aquelles feines imprescindibles per a la vida diària però que s'havien de fer lluny del front– la victòria dels sublevats i la dictadura posterior van suposar nombroses conversions al catolicisme així com el despertar de vocacions tardanes pel sacerdoti.¹⁰²²

Hi va haver un període delicat des de l'inici de la dictadura i fins a finals de l'any 1940 perquè l'església es va sentir intervinguda pel nou règim. S'aplicava la censura als textos vaticans i es va voler intervenir en l'elecció dels bisbes, fet que va arribar a paraitzar-ne els nomenaments. Amb el final de la Segona Guerra Mundial van voler canviar el règim però no en van ser capaços Malgrat això, van seguir mantenint una quota de poder dins del franquisme i, fins i tot, la van incrementar. L'any 1945 l'Església formava part del Consell d'Estat amb la incorporació de l'Arquebisbe de Toledo, Enrique Pla i Deniel.¹⁰²³

5.3.4. Els militars i les institucions polítiques

Apuntem els militars en aquest apartat, tot i que molts d'ells es podrien indoure en altres categories per les afinitats falangistes, monàrquiques i/o catòliques que presentaven. En una dictadura sorgida d'un alçament militar era lògic pensar que hi hauria una forta presència de membres de l'Exèrcit a les institucions. En el grup dels militars, també hi va haver algunes tensions, les més destacades les d'aquells

---

¹⁰²¹ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰²² TUSELL, J. *Historia de España en el siglo XX. La crisis de los años treinta: República y Guerra Civil*. Barcelona: Penguin Random House, 2012.

¹⁰²³ GÓMEZ, R. *El franquismo y la Iglesia*. Madrid: Ediciones Rialp, 1986.

que pensaven, a l'inici del franquisme, que Franco cedia un poder excessiu a Serrano Suñer i a la Falange.

Com totes les famílies del règim i com el règim mateix, les diverses circumstàncies que van tenir lloc durant les quatre dècades de la dictadura van portar els militars a haver-se d'acomodar a les exigències de cada moment. No obstant això, malgrat les diverses mostres d'obertura a l'exterior que el franquisme va anunciar a partir de la derrota d'Alemanya i d'Itàlia a la Segona Guerra Mundial, les institucions polítiques seguien lligades al passat. Tots els vicepresidents i 40 dels 114 ministres de la dictadura van ser militars, com ho van ser 20 dels 100 membres del Consell Nacional, dels quals 24 més eren membres veterans del Partit. L'any 1951, quan Gila debutava al teatre Fontalba, el 27% dels alcaldes i regidors d'arreu d'Espanya eren excombatents de la Guerra Civil.¹⁰²⁴ La tasca de Franco consistia en aquell moment en imposar el seu pensament mentre buscava els equilibris de les famílies del règim i els canvis que se sol·licitaven des d'un món en què s'imposaven les democràcies.

5.4. La no-intervenció espanyola a la Segona Guerra Mundial

Quan va esdatar la Gran Guerra, l'exèrcit espanyol s'estava recuperant encara de la desfeta de Cuba i no es va veure capaç d'afrontar un conflicte sense disposar dels recursos necessaris per fer-ho amb èxit. En aquesta ocasió, la guerra l'havien guanyada els qui el 1939 ja governaven, però la finalització de la Guerra Civil el mes d'abril i l'inici de la Segona Guerra Mundial només cinc mesos després va complicar la intervenció espanyola en el conflicte. El 4 de setembre de 1939, Franco publicava un decret en què anunciava la neutralitat espanyola a la guerra:

Constando oficialmente el estado de guerra que por desgracia existe entre Inglaterra, Francia y Polonia de un lado, y Alemania, de otro

*Ordeno por el presente Decreto la más estricta neutralidad a los súbditos españoles con arreglo a las Lleyes vigentes y a los principios del Derecho Público Internacional.*¹⁰²⁵

---

¹⁰²⁴ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰²⁵ ESPANYA. Decreto de 4 de septiembre de 1939 ordenando la más estricta neutralidad en relación con el conflicto europeo. Butlletí Oficial de l'Estat, 5 de setembre de 1939, núm 248. Pàg 4.937.

Malgrat no intervenir en el conflicte, la postura d'Espanya era d'alineació amb l'Eix. Diverses accions en política exterior van demostrar aquesta indinació, com la signatura del pacte antikomintern –ja acordat durant l'any 1938–¹⁰²⁶ o l'abandonament de la Societat de Nacions el mes següent d'acabada la guerra.¹⁰²⁷ Tot plegat va fer que Franco canviés aquesta neutralitat per una situació de no bel ligerància amb un nou decret el 19 de desembre de 1941. Més tard, amb el gir a favor dels aliats, Espanya va tornar a dedarar-se neutral.¹⁰²⁸ A banda de les baixes personals i armamentístiques, la situació econòmica i la falta d'una unitat interna més sòlida van desaconsellar que Espanya s'embranchés en una nova guerra.

Pel que fa a l'economia, aquesta dubtosa neutralitat espanyola –Espanya va destinar importants partides pressupostàries a millorar les seves defenses i a preparar-se per a una possible intervenció a la guerra– va evitar que es fessin inversions per revifar la indústria. De resultes d'això, la producció industrial l'any 1945 era d'un 10% inferior a la de 1935 i la taxa de creixement va rondar el 0,6% anual entre 1935-1950, moment en què es van assolir els nivells industrials de 1930. A la resta d'Europa, el creixement anual durant aquest període va ser del 2,7%. A això cal afegir-hi els principis d'autarquia i intervencionisme, seguint la màxima de Franco «*España es un país privilegiado que debe bastarse a sí mismo*».¹⁰²⁹

En diverses ocasions, Espanya es va plantejar realment entrar a la guerra, sobretot després de veure l'èxit dels *países amigos* que s'anaven imposant a la resta de forces. Moments en què diversos dirigents del franquisme van fer dedaracions sobre el mal plantejament de la guerra per part dels aliats o sobre els mals que havia representat la URSS en la història recent espanyola. El govern de Franco va enviar delegats a Alemanya a proposar diverses condicions per sumar-se al conflicte. Principalment es tractava de reivindicacions territorials com ara l'ampliació del seu domini al Sàhara, el Marroc, una part d'Argèlia i Guinea. Les diverses famílies del règim compartien aquestes ambicions territorials a les quals els falangistes hi volien afegir zones del sud de França i Portugal. D'aquestes reunions, la més destacada és la

---

¹⁰²⁶ DE SANTA CRUZ, M. «El juego entre el amor a la patria y el amor a una cosmovisión, en la España contemporánea.» A: *Verbo*. (2000). Pàg. 255-275.

¹⁰²⁷ CHAMOCHO, M.A. *Introducción jurídica a la historia de las relaciones de trabajo*. Madrid: Editorial Dykinson, 2014.

¹⁰²⁸ ALGUACIL, P. «España: de la sociedad de naciones a Naciones Unidas.» A: *Anales de Derecho*, 24 (2006). Pàg. 303-318.

¹⁰²⁹ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

que es va produir entre Franco i Hitler a Hendaia el 23 d'octubre de 1940 i que es va vendre llavors com una gran habilitat de Franco per esquivar les peticions de Hitler.

La realitat, però, segons l'historiador Juan Pablo Fusi, és que Hitler considerava exagerades les exigències que feia Espanya –i que l'haurien enfrontat tan amb Mussolini com amb Pétain– i va mantenir l'amistat alhora que la distància necessària amb Espanya amb vaguetats sobre la possible entrada de les tropes de Franco a la Segona Guerra Mundial¹⁰³⁰ i, això, sí, multiplicant per set, des d'aleshores i fins l'any 1943, la importació de productes d'interès militar procedents d'Espanya.¹⁰³¹ Acompanyant Franco, a Hendaia també hi va ser el ministre d'Exteriors Serrano Súñer –nomenat al càrrec una setmana abans d'aquesta trobada, en substitució de Juan Luis Beigbeder– una nova ocupació que donava encara més raons als sectors que es queixaven de l'excessiva concentració de poder del cunyat de Franco.

Les relacions exteriors amb d'altres països van anar des de les reunions amb Mussolini –que no tenia cap pressa perquè Espanya entrés al conflicte i que alhora considerava que podia ser un rival en el repartiment de terres africanes– a una Gran Bretanya que no tenia més objectiu que mantenir la neutralitat espanyola. Més tibants van ser les relacions amb els Estats Units –amb qui hi havia molta distància des de la Guerra Civil– però que més tard es mostraria amable donada la posició estratègica de la península ibèrica.¹⁰³²

5.4.1. Gir a la guerra: els aliats guanyen

El canvi de tornes del conflicte va significar un recomodament de les polítiques franquistes. La victòria aliada va suposar el viratge de les dictadures d'arrel feixista cap a règims totalitaris però amb un punt més de pluralisme intern. Espanya

---

¹⁰³⁰ FUSI, J.P. *Franco. Autoritarismo y poder personal*. Espanya: Penguin Random House Grupo Editorial España, 2011.

¹⁰³¹ L'any 1943, el comerç amb el Reich suposava el 25% del total. A: TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010. En aquest mateix llibre, Javier Tusell apunta que l'any 1945, Hitler va veure que hauria d'haver accedit a les peticions espanyoles que li haurien donat un avantatge estratègic per anul·lar bona part dels atacs aliats.

¹⁰³² VIUDA-SERRANO, A. «España en los Juegos Olímpicos del primer franquismo: lo importante fue participar.» A: *Materiales para la historia del Deporte*, (2015). Pàg. 257-262.

va optar per rebaixar el poder dels falangistes i identificar el país amb el catolicisme i amb la figura del Papa. Una maniobra necessària per a la subsistència econòmica.¹⁰³³

Els Estats Units, però, mantenien els seus dubtes respecte Espanya. Ni el viratge cap al catolicisme ni el trencament de les relacions amb Alemanya, Itàlia o el Japó van ser suficients per als nord-americans que desconfiaven d'un país que havia donat tant suport als països de l'Eix.¹⁰³⁴ Des de l'any 1945 al 1950 Espanya va quedar aïllada amb mesures com el tancament de les fronteres franceses el 28 de febrer de 1946. Tampoc havien servit de gaire les negociacions mantingudes amb Roosevelt,¹⁰³⁵ mort l'abril de 1945. Tres anys abans del seu decés, el president nord-americà havia escrit a Franco per garantir-li que Espanya no havia de témer res dels aliats i acomiadava la carta dient «sóc, el meu estimat general, el seu sincer amic».¹⁰³⁶ L'arribada de Truman va allargar encara uns anys el retorn a una bona sintonia entre els dos països. El nou president, acompanyat del ministre britànic Atlee i el líder soviètic Stalin van referir-se a la qüestió espanyola en la reunió que van mantenir a Potsdam el 2 d'agost de 1945:

*Els tres governs (...) se senten obligats a declarar que, per part seva, no donaran suport a cap sol·licitud d'ingrés (a l'ONU) del present Govern espanyol, el qual, havent estat establert amb el suport de les potències de l'Eix, no posseeix, en raó dels seus orígens, naturalesa, historial i la seva estreta associació amb els països agressors, les qualitats necessàries per a justificar el seu ingrés.*¹⁰³⁷

---

¹⁰³³ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰³⁴ Els Estats Units i Espanya mantenien una important relació comercial per a la compravenda del petroli americà. A partir de l'any 1940, els estatunidencs van reduir l'exportació de cru que quedaria aturada el novembre de 1944 amb l'incident Laurel. Aquest nom és el que rep l'incident protagonitzat per Espanya després d'enviar un telegrama al govern japonès a Filipines. Aquest enviament va ser entès com una acceptació *de facto* de l'executiu nipó a l'illa i va suposar la cancel·lació de les exportacions de petroli. A: TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰³⁵ Malgrat aquestes negociacions, el mateix Roosevelt havia assegurat el 10 de març de 1945 a Madrid que no hi ha lloc a les Nacions Unides per a un govern fundat en els principis feixistes. A: MORADIELLOS, E. *La España de Franco (1939-1975)*. Política y sociedad. Madrid: Síntesis, 2003.

¹⁰³⁶ GÓMEZ, R. *El franquismo y la Iglesia*. Madrid: Ediciones Rialp, 1986

¹⁰³⁷ MORADIELLOS, E. *La conferencia de Potsdam de 1945 y el problema español*. Madrid: Fundación Ortega y Gasset, 1998.

5.5. Canvis al govern

El nou ordre mundial va requerir que el franquisme s'hi adaptés. El 3 de setembre de 1945 –exactament tres anys després de la seva destitució com a ministre d'Exteriors–, Serrano Suñer va enviar una carta a Franco en què li demanava que conformés un govern d'unitat nacional que abracés des de l'extrema dreta fins a la part més moderada de l'esquerra i proposava noms com els de Marañón, Ortega y Gasset o Cambó. Franco va escriure la paraula «no» al marge del full, i al costat dels noms hi va afegir «je, je, je». ¹⁰³⁸ Serrano Suñer intentava tornar a aconsellar Franco després que el Generalísimo el destituís l'any 1942 en una de les crisis que van dur el govern a fer equilibris per mantenir el poder.

5.5.1. Falangistes: l'atemptat de Begonya

Malgrat les diverses veus que apuntaven el poder excessiu que concentrava Serrano Suñer, Franco va trigar tres anys a retirar-lo del ministeri d'Exteriors, si bé a finals de l'any 1940 ja li havia tret la cartera de Governació. Serrano Suñer era considerat germanòfil pels alemanys, que pressionaven perquè Franco el mantingués entre els seus més alts representats. No obstant això, la destitució del popularment conegut com a *cunyatísim* era el protagonista de diversos rumors que apuntaven a la seva destitució i la substitució del govern per un amb més presència militar.

El 16 d'agost de 1942 es va produir l'atemptat de Begonya, un acte que va convèncer Franco de la conveniència de retirar-lo del Ministeri. A la sortida d'un acte religiós a Bilbao a la qual hi assistia el ministre de Defensa, el general José Enrique Varela, un grup de falangistes va llançar bombes provocant el pànic entre els assistents i la posterior revolta contra els autors dels fets. Va ser la gota que va fer vessar el got de la paciència de Varela davant la impunitat amb què, deia, actuava la Falange. El general es va posar en contacte telefònic amb Franco exigint les màximes penes pels culpables i amenaçant amb dimitir si les seves demandes no s'acomplien. A més, va enviar una circular a la resta de capitans generals exposant-los la seva versió

---

¹⁰³⁸ VV.AA. Historia general de España y América. 19,2. La época de Franco, Volumen 2; Volumen 19. Madrid: Ediciones RIALP, 1987.

dels fets.¹⁰³⁹ L'atemptat, que s'havia silenciada a la premsa, va ser estès entre els militars. El ministre de Governació, Valentín Galarza, va enviar-ne notificació als governadors civils, i els carlistes van escriure *El crimen de la Falange en Begoña, un régimen al descubierto*, que va arribar a les mans de Mussolini.¹⁰⁴⁰

Arran d'aquest incident, van afusellar Juan Domínguez, el falangista que va llançar les bombes, i Franco va decidir prescindir de tres ministres molt significats amb aquell enfrontament. Varela i Galarza van presentar la seva dimissió, que va ser acceptada, i va retirar Serrano Suñer de la cartera d'Exteriors, on hi va posar el militar i diplomàtic Francisco Gómez-Jordana. Al capdavant del ministeri de Defensa hi hauria a partir d'aleshores el també militar Carlos Asensio, i Governació passava a ser responsabilitat de Blas Pérez.¹⁰⁴¹

Aquest fet, sumat a les opinions antifalangistes expressades per un bon nombre de militars, –entre les quals s'hi comptarien les de Carrero Blanco, que esdevindria un dels homes de confiança de Franco– i als canvis internacionals ja apuntats van anar dissolent la potència de la Falange dels primers anys del franquisme. Una mostra d'aquest poder va tenir lloc el mes de maig de 1941 quan –saltant-se la censura– el diari *Arriba* va publicar un article en contra del ministre de Governació, Valentín Galarza. Arran d'aquest article es van produir una sèrie de dimissions a les files de Falange que van alarmar Franco. El dia 16, el Generalísimo nomenava quatre nous ministres falangistes.

5.5.2. Monàrquics: don Joan de Borbó reclama el tron

Com ja hem apuntat, després de la marxa d'Alfons XIII, els monàrquics confiaven que l'Aixecament militar era una porta oberta a la tornada de la Corona a Espanya. Franco ho havia esmentat en algunes de les seves allocucions durant i després de la guerra i tant l'adhesió d'Alfons XIII al nou govern com la voluntat de don Joan de Borbó de participar amb els sublevats havien subratllat aquesta significació monàrquica amb el nou règim. No obstant això, la mort d'Alfons XIII

---

¹⁰³⁹ MARQUINA, A. «La etapa de Ramón Serrano Suñer en el ministerio de Asuntos Exteriores.» A: *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, 2 (1989). Pàg. 145-167.

¹⁰⁴⁰ MARQUINA, A. «El Atentado de Begoña.» A: *Unisci Discussion Papers*, 36 (2014). Pàg. 123-131.

¹⁰⁴¹ FERNÁNDEZ-LONGORIA, M. *La diplomacia británica y la caída de Serrano Suñer*. “Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea” Espanya: (2014). Pàg. 253-268.

el 28 de febrer de 1941 –que va deixar com a hereu Joan de Borbó– va donar lloc, inicialment, a un buit de comunicació i després a un seguit de contactes tensos entre Franco i el que havia de ser el nou monarca.¹⁰⁴² El mes de maig de 1942, el Generalísimo escrivia una carta a don Joan explicant-li com havia de ser la nova monarquia, un regnat que deixaria enrere la decadència que havien conegut fins aleshores i que tindria un esperit revolucionari. Franco hi afegiria, a més, un punt dau: seria ell qui decidiria qui seria el successor d'Alfons XIII.¹⁰⁴³

A partir d'aquell moment, els estira-i-arronses van ser constants entre les dues parts. Joan de Borbó l'havia amenaçat advertint-lo dels perills que suposava no restaurar la monarquia. El juny de 1943, 27 procuradors de les Corts també li van demanar. I el mes de setembre d'aquell any, ho tornarien a sol·licitar en un escrit signat per set dels dotze tinents generals. En aquest escrit, a més, s'apuntava la desaparició del sistema totalitari de govern, plantejat com l'abandonament de la imitació de «*modas extranjeras*».¹⁰⁴⁴ Els militars ja veien els canvis que havia suposat la guerra amb les victòries aliades. Segons explica l'historiador Javier Tusell, Franco va dir que no tenia constància de la carta i es va negar a rebre tots els militars alhora al seu despatx. Els va anar rebent, però, després, d'un en un, per evitar la força de grup que podien tenir tots plegats. Els monàrquics es plantejaven en aquells temps si enfrontar-se directament contra el règim. I entre els militars que es conjuraven a favor de don Joan hi havia noms de generals destacats com Orgaz, Tella, Aranda, García Valiño o Kindelán.¹⁰⁴⁵

L'any 1945, seguien els contactes entre don Joan i Franco a través d'un seguit d'emissaris que es movien entre Suïssa i Espanya. Però les diferències eren encara massa importants com per poder arribar a un acord.¹⁰⁴⁶ El 19 de març, Joan de Borbó publicava el manifest de Lausana, en què s'oferia als espanyols com a rei i en què advocava per una transició pacífica, un règim constitucional amb respecte als drets humans i certes llibertats regionals, i una voluntat d'entesa entre les dues parts que s'havien enfrontat a la Guerra Civil, paper que li havia redamat el general Mola

---

¹⁰⁴² PEÑA, J. La Monarquía en España de 1939 a 1975. [En línia]: Cofradía Internacional de Investigadores <<http://cofradia.ec-innova.es/wp-content/uploads/2014/06/CAP-7-5.pdf>>

¹⁰⁴³ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰⁴⁴ THOMÁS I ANDREU, J.M. *La configuración del franquismo. El partido y las instituciones*. "Ayer" Espanya: (1999). Pàg. 41-63.

¹⁰⁴⁵ PEÑA, J. La Monarquía en España de 1939 a 1975. [En línia]: Cofradía Internacional de Investigadores <<http://cofradia.ec-innova.es/wp-content/uploads/2014/06/CAP-7-5.pdf>>

¹⁰⁴⁶ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

quan havia volgut participar amb els sublevats a Somosierra i motiu pel qual li havia impedit prendre les armes. Franco va respondre aquesta proposta amb una mesura d'una certa obertura com va ser el Fur dels Espanyols, en què s'hi apuntaven una sèrie de drets i llibertats. Joan de Borbó va respondre-hi amb les Bases d'Estoril el febrer de 1946 i des d'aleshores, Franco mantindria sempre aquesta tensió amb don Joan i amb els monàrquics. L'any 1947, però, es va sotmetre a referèndum la Llei de Successió, que establia un nudi d'autoritats polítiques, militars i religioses que dirigirien el país en cas de mort del cap de l'Estat. Mentrestant don Joan negociava amb Gil-Robles i Prieto a Londres un nou model de règim que restablia les llibertats, dedarava l'amnistia i apostava per la integració a Europa. Les pressions no van desaparèixer fins l'aparició de Joan Carles de Borbó, fill de don Joan. Començava aleshores un principi d'entesa que no duria a terme el relleu a la corona fins després de la mort de Franco.

5.5.3. Més poder per als catòlics

La victòria aliada va ser una complicació inesperada per a un règim que no només havia pres partit a favor d'Itàlia i d'Alemanya sinó que s'havia enfrontat – mitjançant dedaracions d'alguns dels seus dirigents– amb els Estats Units. A partir de l'any 1943, però sobretot un cop acabada la guerra, Espanya necessitava fer un rentat d'imatge per poder mantenir les relacions internacionals. Aquest rentat va passar per subratllar l'església catòlica i les bones relacions amb el Vaticà en la carta de presentació d'un franquisme que era conscient que els temps del totalitarisme havien passat a millor vida.

Franco –aconsellat per Carrero Blanco– ja havia fet alguns gestos per adaptar-se a les noves demandes d'obertura que li exigien els nous aires de la guerra. El 31 de desembre de 1943 demanava al ministre de Justícia, Eduardo Aunós, que preparés un esborrany d'una llei que fixés els drets humans fonamentals. El mes d'octubre següent es van fer eleccions sindicals i es van anunciar unes eleccions municipals de les quals no se'n va concretar la data.¹⁰⁴⁷ El 17 de juliol de 1945 es presentava el Fur

---

¹⁰⁴⁷ THOMÀS I ANDREU, J.M. *La configuración del franquismo. El partido y las instituciones*. “Ayer” Espanya: (1999). Pàg. 41-63.

dels espanyols, que reconeixia en el seu articulat la Religió Catòlica –així, en majúscules, en text original– com la confessió de l'Estat, que garantiria protecció social de la seva professió i pràctica, de la mateixa manera que s'apuntava també aquesta protecció per al matrimoni i per a les famílies nombroses.¹⁰⁴⁸

Franco no va recórrer a la Democràcia Cristiana –dau per a l'estabilització de la democràcia a Europa– però sí a cerdes d'associacionisme catòlic que no havien rebut gaire atenció durant els primers anys del franquisme, ja que eren molts els membres d'aquesta branca cristiana que redamaven l'obertura d'un règim, que en els primers anys de la dècada dels 40 Franco no estava disposat a oferir. L'augment del poder de les files catòliques a la dictadura de Franco es va concretar amb el nomenament d'Alberto Martín-Artajo –fins aleshores president d'Acción Católica– com a nou ministre d'Exteriors substituint Lequerica –recordem que en els inicis del franquisme aquesta parcel·la l'havia ocupada Serrano Suñer– i, sobretot, l'any 1953 amb la signatura dels acords amb els Estats Units i amb la Santa Seu.¹⁰⁴⁹ Des de 1945, havien canviat les tornes i la democràcia orgànica començava a fer-se un lloc. Eren temps de «orden, unidad y aguantar»,¹⁰⁵⁰ com li deia aleshores Carrero Blanco a Franco; i la millor manera de fer-ho davant la mirada internacional era cèdir una part del poder als catòlics i accedir a algunes de les seves demandes, com la promulgació de la Llei de Referèndum Nacional de 1945 o una parcel·la més àmplia en el control de la censura, anteriorment en poder dels falangistes.¹⁰⁵¹

---

¹⁰⁴⁸ ESPANYA. Fuero de los españoles. Butlletí Oficial de l'Estat, 18 de juliol de 1945, núm. 199. Pàg 358- 360.

¹⁰⁴⁹ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010. En aquest mateix volum s'apunta també la voluntat de Martín-Artajo de retornar la monarquia i millorar els drets polítics mitjançant una legislació que els recollís.

¹⁰⁵⁰ PAYNE, S. *El régimen de Franco*. Madrid: Alianza, 1987.

¹⁰⁵¹ És important l'apunt que fa el doctor Armand Balsebre sobre la censura en aquest període quan diu: [Aunque la censura oficial era la que emanaba de los funcionarios falangistas de «prensa y propaganda», estuviera adscrita al Ministerio de Gobernación (1939-1941), a la Secretaría General del Movimiento (1941-1945) o al Ministerio de Educación (1945-1951), lo cierto es que ciertos asuntos relacionados con la «moral» y la religión en la radio siempre tuvieron que pasar por una censura complementaria, impartida por el censor religioso adscrito a la Diócesis del lugar]. A: BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 2 (1939-1985)*. Madrid: Cátedra, 2002

5.6. Vida quotidiana

5.6.1. Repressió

La repressió del franquisme és anterior a la fi de la guerra. El febrer de 1939 sortia a la llum la Llei de Responsabilitats Polítiques que perseguia:

A quienes contribuyeron con actos u omisiones graves a forjar la subversión roja, a mantenerla viva durante más de dos años y a entorpecer el triunfo, providencial e historicamente ineludible, del Movimiento Nacional.

Unes responsabilitats que es remuntaven a l'octubre de l'any 1934. El 13 de setembre de 1936, però, el decret 108 ja perseguia tots aquells que s'haguessin significat en major o menor grau per la República.¹⁰⁵²

Franco no en va tenir prou amb la *rendició incondicional* que redamava en els últims mesos de la Guerra Civil i va reprimir amb duresa els vençuts. Presons plenes, altes exigències per ocupar determinats llocs de treball i persecucions contra aquells que se seguien veient com a enemics del sistema van englobar una repressió que va ser especialment dura durant els anys 40 i en menor mesura als 50. Seguint el símil –expressat a la universitat de Salamanca, el dia de la discussió entre Millán Astray i Unamuno l'any 1936 que es referia a extirpar els tumors que afectaven Espanya–,¹⁰⁵³ podríem afegir que Franco va encarregar-se de la *teràpia* que volia evitar que es tornessin a reproduir. Per aconseguir-ho, es van fer moltíssims controls que, en els casos de dubte, havien de ser corroborats per persones de confiança del règim, com ho eren els membres de les forces pública i religiosa.

---

¹⁰⁵² JIMÉNEZ, C. «La destrucción del orden republicano (apuntes jurídicos).» A: *Hispania Nova*, 7 (2007). Pàg 1-30.

¹⁰⁵³ Les paraules van ser dites pel professor Francisco Maldonado. Se n'ofereix una reproducció que concorda força amb bona part de les reconstruccions d'aquesta conversa consultades en aquesta investigació a: VEGA, L. A. El día que Carmen Polo salvó a Unamuno. [En línia]: Farodevigo.es <<http://www.farodevigo.es/sociedad-cultura/2011/08/28/dia-carmen-polo-salvo-unamuno/575234.html>>

5.6.1.1. LES PRESONS

L'ocupació de diverses ciutats per parts dels nacionals va anar lligada a la posada en llibertat de presoners falangistes, de la mateixa manera que es van omplir de republicans un cop acabada la guerra. Els centres penitenciaris van tenir des d'un primer moment un paper essencial per a la repressió dels vençuts i molts dels presoners van ser moguts d'una presó a una altra sense menjar ni aigua en un procés que es va allargar fins l'any 1943.

El nombre de reduços des de l'inici de la guerra fins a l'any 1945 va fluctuar contínuament:¹⁰⁵⁴

Any	Nombre de presoners
1936 (abans de la guerra)	100.000
1937 (mitjans de la guerra 31/07/1937)	44.000
1939 (final d'any)	270.000
1940	210.000
1942	124.000
1945	43.000

L'any 1945 va ser, a més, quan es va anunciar el primer indult –expressat amb aquesta paraula– del 9 d'octubre, que va tenir poca aplicació però que es va utilitzar com a mesura de maquillatge internacional.¹⁰⁵⁵ Des del mes d'octubre de 1938,¹⁰⁵⁶ però, hi va haver excarceracions de presoners relacionades, sobretot, amb l'exces de reduços. S'aplicava en molts d'aquests casos la redempció de penes per treball, una fórmula que permetia commutar una jornada laboral per dos dies de condemna i que va suposar mà d'obra barata per a moltes de les construccions que es van fer en aquella època. Una obra arquitectònica de referència d'aquells temps –el Valle de los Caídos– es va aixecar amb l'esforç de molts represaliats als quals se'ls aplicava aquesta

---

¹⁰⁵⁴ Taula elaborada amb les dades obtingudes a: TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010. I a: CHAVES, J. «Franquismo: prisiones y prisioneros.» A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporanea*, 4 (2005). Pàg. 27-47. Malgrat això, el Dr. Gutmaro Gómez Bravo eleva aquesta xifra a 200.000 a mitjans de l'any 1938 i a mig milió el 1939 A: ANDERSON, P., ARCO, M.G. *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la Guerra Civil y el franquismo*. Granada: Comares, 2014.

¹⁰⁵⁵ RODRÍGUEZ, D. «Excarcelación, libertad condicional e instrumentos de control postcarcelario en la inmediata posguerra (1939-1945).» A: *Nuevos horizontes del pasado*, 120 (2011). Pàg. 120-134.

¹⁰⁵⁶ El 7 d'octubre es constituïa el Patronat Central de Redempció de Penes pel Treball.

iniciativa.¹⁰⁵⁷ Una altra manera de reduir les penes era delatar el comportament d'alguns companys. El mes de novembre de 1939, un decret anul·lava també alguns articles de la llei penitenciària republicana que, entre altres aspectes, millorava les condicions d'empresonament amb millores per a la manutenció de fills de redusos o l'ordenació de la retirada urgent de les cadenes, grillons i ferros de subjecció. Es va reestablir, doncs, el decret de 14 de novembre de 1930 que es mantindria fins l'aprovació del Reglament de presons de 1948. Era urgent, però, posar remei a les condicions higièniques dels centres d'internament –alguns d'ells espais no pensats per a tancar-hi persones, com va ser el cas de diverses places de toros– que, barrejades amb la massificació, van donar pas a diverses epidèmies entre els redusos.¹⁰⁵⁸

Eren temps en què les garanties processals eren pràcticament inexistent i en què es podien jutjar d'un mateix cop grups nombrosos de persones acusades de delictes diferents i en unes sessions que podien agrupar entre 12 i 15 casos per hora, seguint el principi aparegut en el decret 79 de 31 d'agost de 1936 de la Junta de Defensa Nacional:

*Se hace necesario en los actuales momentos, para mayor eficiencia del movimiento militar y ciudadano, que la norma en las actuaciones judiciales castrenses sean la rapidez...*¹⁰⁵⁹

El mateix passava amb els afusellaments que es van arribar a fer directament als cementiris per estalviar temps. En els anys immediatament posteriors a la guerra, al cementiri de l'Almudena s'hi van executar 2.663 persones, mil d'elles el 1939. La brutalitat d'aquests primers temps va dur el mateix govern a establir, el gener de 1940, algunes normes per a les detencions i judicis.¹⁰⁶⁰

---

¹⁰⁵⁷ REDACCIÓ. Valle de los Caídos. Orígenes. [En línia]: [Memoriahistorica.gob.es <http://www.memoriahistorica.gob.es/ValleCaidos/enlaces/HistoriaVCaidos.htm>](http://www.memoriahistorica.gob.es/ValleCaidos/enlaces/HistoriaVCaidos.htm)

¹⁰⁵⁸ CHAVES, J. «Franquismo: prisiones y prisioneros.» A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 4 (2005). Pàg. 27-47.

¹⁰⁵⁹ JIMÉNEZ, C. «La destrucción del orden republicano (apuntes jurídicos).» A: *Hispania Nova*, 7 (2007). Pàg 1-30.

¹⁰⁶⁰ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

5.6.1.2. ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ

Tal com hem apuntat en el capítol anterior, el govern de Franco va entendre la premsa com un òrgan de control de la societat. Una eina per a fer propaganda d'aquelles idees que calia escampar entre la població per tal d'homogeneïtzar-ne l'opinió. Del seu control se'n va ocupar una de les seves persones de confiança: Serrano Suñer.¹⁰⁶¹ La tasca del periodista, doncs, va ser una de les que ràpidament va quedar controlada a tot Espanya amb el nou règim. Així mateix, les primeres topades de Franco amb Joan de Borbó van tenir repercussions a la premsa, no tan en la publicació d'artides dictats pel govern sinó en reprimendes als autors d'alguns textos periodístics. A Eugenio Vegas Latapie se li va prohibir publicar a *Acción Española*, la revista *Blanco y Negro* va desaparèixer i al diari *ABC* es va imposar la direcció de José Losada de la Torre –que no es dirigia la paraula amb el propietari Juan Ignacio Luca de Tena, que va acabar sent enviat a l'ambaixada espanyola a Xile.¹⁰⁶²

Fins als anys 50, els directors de diari van ser nomenats pel govern i pel que fa als periodistes, se'n van depurar més de la meitat. Especialment els professionals dels últims reductes republicans es van haver d'enfrontar –i esquivar de la manera que van poder– les dures proves que se'ls imposaven. El 25 de maig de 1939, el Butlletí Oficial de l'Estat publicava una ordre sobre la depuració de la conducta de periodistes en relació amb el Moviment Nacional. En aquest text s'obligava els redactors que havien treballat a les zones que els sublevats van ocupar l'any 1939 a fer una declaració jurada que indoià informació sobre les publicacions en què havien treballat i l'afiliació a partits, associacions –«*incluyendo (...) el Socorro Rojo Internacional, Amigos de Rusia y entidades análogas*»¹⁰⁶³ o a una de les obsessions de Franco: la maçoneria. Tot plegat, havia d'anar acompanyat de declaracions de testimonis que certifiqnessin la validesa de les dades.

---

¹⁰⁶¹ El 3 d'abril de 1939 es funda l'agència EFE, que Serrano Suñer assegurava molts anys després que era per la inicial de Falange. En aquest mateix article s'apunten altres orígens per a aquest nom A: REDACCIÓ. *El nombre de la agencia Efe es la inicial de Falange, según Serrano Suñer*. "El País". Madrid (27 de desembre de 1982).

¹⁰⁶² PEÑA, J. La Monarquía en España de 1939 a 1975. [En línia]: Cofradía Internacional de Investigadores <<http://cofradia.ec-innova.es/wp-content/uploads/2014/06/CAP-7-5.pdf>>

¹⁰⁶³ ESPANYA. Orden de 24 de maig de 1939 sobre depuración de la conducta de periodistas en relación con el Movimiento Nacional. Butlletí Oficial de l'Estat, 25 de maig de 1939, núm 145. Pàg 2.822-2.823.

5.6.1.3. EDUCACIÓ

Pel mateix motiu de difusió ideològica amb què es va exercir un control ferri sobre els periodistes, la repressió va afectar també el professorat universitari. La depuració a tot Espanya va ser d'un 33% de mitjana –amb puntes de fins el 44%, com va ser el cas de Barcelona– i en què un de cada quatre professors va ser, a més, sancionat. Això representava uns 15.000-16.000 del total. D'aquests educadors, 6.000 van ser inhabilitats.¹⁰⁶⁴

5.6.1.4. FORCES D'ORDRE

El poder coercitiu va rebre també el correctiu del primer govern franquista. Els membres dels cossos policials que podien presentar alguna sospita de passat contrari al règim –especialment els que vivien a les últimes zones republicanes– van ser acomiadats. La reorganització de les plantilles de cossos municipals va anar lligada amb una renovació de l'Exèrcit, com va quedar resumit al decret de 24 de juliol de 1939, que dividia Espanya en vuit cossos militars i dos més que s'ocuparien de Ceuta i Melilla.¹⁰⁶⁵ El coneixement de l'Exèrcit que tenia Franco li va permetre controlar amb prou habilitat les estructures internes i debilitar-les fins a tenir-ne el control. L'any 1950, el domini que Franco tenia d'aquest cos era tal que no es plantejava l'oposició en el seu interior.¹⁰⁶⁶

La diplomàcia –que històricament havia estat vinculada a la monarquia i al pesnament més conservador– també va ser depurada en els primers anys del franquisme. Un 26% dels diplomàtics van rebre algun tipus de sanció i la meitat dels que la van rebre van quedar expulsats del cos. Durant els primers anys del franquisme, les relacions exteriors van quedar reservades als falangistes, aprofitant les

---

¹⁰⁶⁴ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰⁶⁵ ESPANYA. Decreto de 24 de julio de 1939 disponiendo la reorganización del Ejército, Butlletí Oficial de l'Estat, 25 de juliol de 1939, núm. 206. Pàg. 4.020-4.021.

¹⁰⁶⁶ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

similituds ideològiques que compartien amb els governs d'Alemanya i d'Itàlia. Amb la victòria dels aliats se'ls substituïria pels catòlics, més *presentables* per als vencedors.

5.6.1.5. VIDA LABORAL

Les traves imposades a les persones de passat republicà van suposar una diferència en les condicions econòmiques d'una dictadura que va marcar especialment la diferència entre vencedors i vençuts. No obstant això, van ser uns anys de greus dificultats econòmiques, amb baixades del 20% pel que fa a la producció agrícola i del 30% en la indústria.¹⁰⁶⁷ Amb aquest escenari, les polítiques d'autarquia franquistes van enfonsar encara més una economia molt debilitada¹⁰⁶⁸ i dirigida en els primers anys del nou règim per l'artiller Luís Alarcón de Lastra, ministre d'Indústria i Comerç, que va ocupar el càrrec entre 1939 i 1940 sense disposar de coneixements sobre la matèria, i que va perpetuar l'economia de guerra començada el 1936 en un intent per crear un model alternatiu al de l'economia liberal capitalista.¹⁰⁶⁹

La falta de matèries primeres va ser una constant durant els primers anys del franquisme. Faltava llana i cotó, maquinària i recanvis, i carbó i petroli, per la baixada de les importacions de Gran Bretanya i dels Estats Units que, en aquest últim cas, no van igualar les importacions d'hidrocarburs d'abans de la guerra fins l'any 1948. Fins aleshores va caldre recórrer a l'ús de recursos propis en molts casos, i al racionament d'aquest combustible i de bona part dels productes de primera necessitat.

5.6.2. Gana, malalties i alta mortalitat

La famosa cartilla de racionament havia entrat en funcionament el 8 de febrer de 1937 tot i que Madrid ja havia establert unes targetes d'aprovisionament a finals

---

¹⁰⁶⁷ *Ibid.*

¹⁰⁶⁸ En l'apartat dedicat a la no-intervenció d'Espanya a la Segona Guerra Mundial ja hem comparat el creixement de l'economia espanyola respecte l'Europea quan deïem: De resultes d'això, la producció industrial l'any 1945 era d'un 10% inferior a la de 1935 i la taxa de creixement va rondar el 0,6% anual entre 1935-1950, moment en què es van assolir els nivells industrials de 1930. A la resta d'Europa, el creixement anual durant aquest període va ser del 2,7%.

¹⁰⁶⁹ DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.

de 1936. Després de la guerra, el Butlletí Oficial de l'Estat anunciava aquest sistema per a tot Espanya¹⁰⁷⁰ el 17 maig de 1939 i el mantindria fins l'any 1952, moment en què s'anunciava el seu final.¹⁰⁷¹

El desenvolupament de la guerra, però, havia suposat l'empitjorament de les condicions alimentàries pels ciutadans madrilenys. La Junta de Defensa de Madrid ho havia resumit en un informe que apuntava que arribaven diàriament 158 tones d'abastiments diaris quan se'n necessitaven 2.000. A aquestes dificultat calia sumar-hi els nombrosos paquets de provisions que es perdien en el mercat negre.¹⁰⁷² Fins i tot, arribat ja el 1950, el consum respecte els moments anteriors a la guerra era: la meitat del pa, una quarta part d'oli, una cinquena part de les patates i una sisena part de l'arròs. Van desaparèixer també del consum habitual la carn i el peix.¹⁰⁷³ Dos elements s'havien barrejat en un enorme desequilibri. D'una banda, l'increment del cost de la vida durant la dècada dels 40, que va arribar al 550% (725% en els productes alimentaris) mentre que els salaris només van augmentar d'un 350%. És a dir, a la pràctica, els ingressos s'havien reduït a la meitat. El mercat negre era encara més costós –els preus es multiplicaven des del doble fins a vuit vegades els oficials– i era el lloc on es recorria –qui podia– en moments de manca de vitualles. Grans ciutats com Madrid, Barcelona, Bilbao o València van passar en algunes ocasions per períodes de tres o quatre dies seguits sense pa o franges de dos mesos sense oli o patates.¹⁰⁷⁴

La mala alimentació des d'aleshores i durant els primers anys de la guerra va donar pas a diverses malalties derivades de la falta de nutrients o del consum de productes no aptes per als humans. Apareixien la pel lagra, el latirisme¹⁰⁷⁵ i un bon nombre de neuropaties carencials. La tuberculosi, una altra de les malalties esteses

---

¹⁰⁷⁰ ESPANYA. Orden estableciendo el régimen de racionamiento en todo el territorio nacional para los productos alimenticios que se designen por este Ministerio. Butlletí Oficial de l'Estat, 17 de maig de 1939, núm 137. Pàg 2.691-2.692.

¹⁰⁷¹ GAGO, J.M. «El pequeño comercio en la posguerra castellana. De la cartilla de racionamiento a los supermercados.» A: *Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, 16 (2007). Pàg 279- 284.

¹⁰⁷² VV.AA. Alimentación y enfermedad en tiempos de hambre: España, 1937-1947. Madrid: Editorial CSIC-CSIC Press, 2007.

¹⁰⁷³ El consum de carn es duplicaria durant la dècada dels 50 respecte els 40. A: MORENO, R. «Movimientos interiores y racionamiento alimenticio en la posguerra española.» A: *Investigaciones geográficas*, 11 (1993). Pàg. 309-316.

¹⁰⁷⁴ DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010. Respecte a això, és important tenir en compte les importants sequeres que va viure Espanya entre 1939 i 1941.

¹⁰⁷⁵ Els malalts latírics tenien afectada la mobilitat de les cames pel consum continuat de farina d'almorta. La seva imatge amb crosses, carrets o cadires per desplaçar-se se sumava a la imatge força present dels mutilats de guerra. Crosses, carrets i cadires que apareixerien en nombroses vinyetes de Gila.

entre la població mal alimentada i que vivia en condicions insalubres, va ser la causa de 25.000 morts anuals entre 1939 i 1944 (aquell any gairebé la meitat de les morts per malaltia infecciosa eren a causa d'aquesta patologia). L'historiador Borja de Riquer recull algunes dades d'aquells primers anys de postguerra que evidencien la gana i la misèria del moment. Detalla que la subalimentació va afectar especialment els obrers fent-los més vulnerables a les malalties. El sociòleg Díez Nicolás hi afegeix que entre 1940 i 1942 van morir 214.000 persones que haguessin pogut sobreviure en condicions normals. Una xifra que el govern de l'època va rebaixar a 30.000 entre 1940 i 1945.

En aquesta situació la diferència entre els naixements i les morts era negativa (-0,9‰ l'any 1941) i no va ser fins l'any 1950 que es va estabilitzar el 12‰. En aquestes xifres cal tenir en compte l'alt índex de suïcidis¹⁰⁷⁶ que es van produir en aquesta època, xifra que l'any 1940 doblava els que hi havia hagut el 1935. L'any 1941 va ser el pitjor pel que fa a les dades de mortalitat amb una taxa del 18,7‰, que en el cas dels infants s'incrementava fins al 143‰. Arran d'això, l'esperança de vida entre 1940-1945 va reduir-se als 47 anys en els homes i als 53 en les dones. L'any 1950 tornava a pujar fins els 60 anys en els homes i els 64 en les dones.

5.6.3. Reformes laborals i serveis socials

Si des dels primers anys del segle s'havia produït un èxode del camp a la ciutat, després de la guerra la situació es va revertir. El nombre de persones dedicades a l'agricultura va passar del 45% al 50%. Un fet que l'historiador Javier Tusell justificava com una marxa cap on hi havia els aliments.¹⁰⁷⁷

L'augment del cost de vida va deixar moltes persones en una situació delicada, que el nou govern va haver d'afrontar. Ja des dels inicis de la Guerra Civil, el bàndol sublevat va dur a terme tasques de beneficència pública. El 30 d'octubre de 1936 naixia a Valladolid l'Auxilio de Invierno, que després del procés d'Unificació decretat per Franco canviaria el nom per Auxilio Social, que tindria cura dels ancians,

---

¹⁰⁷⁶ El suïcidí és una constant de les vinyetes de Gila aparegudes durant la dècada dels 40. L'humorista solia representar-los amb una persona a punt de penjar-se amb una soga. En els monòlegs posteriors –menys explícits que les vinyetes– no van sovintejar els suïcidis.

¹⁰⁷⁷ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

les dones i els infants –la mortalitat infantil es va reduir a la meitat en el període 1935-1955–¹⁰⁷⁸, a més d'oferir ajudes en situacions excepcionals. Des d'aleshores van anar apareixent diverses normatives com el Servicio Social de la Mujer (1937),¹⁰⁷⁹ i el 18 de maig d'aquell mateix any es fixava una norma que lliurava els treballadors a l'atur de pagar el lloguer dels seus habitatges, llei que es va ampliar amb un decret de 17 d'octubre de 1940.¹⁰⁸⁰ Aquestes mesures de beneficència es van anar alternant amb d'altres de caire laboral, com la creació de la Magistratura de Treball (1938). D'aquesta manera, Franco intentava assentar les bases de la vida quotidiana un cop acabada la guerra. Després del conflicte, l'1 de setembre de 1939 es van canviar les condicions de jubilació substituint el Retir Obrer per una pensió fixa.¹⁰⁸¹ A partir d'aleshores es van crear altres figures com els Premis de Natalitat (1941) –modificats després per dos decrets de 1948 i 1949– i les Mesures de Protecció a les Famílies Nombroses (1944). Unes ajudes que contemplaven 15 pessetes mensuals per dos fills; 22,5 per tres; 30 per quatre i 40 pessetes al mes per a les famílies que tinguessin cinc fills.¹⁰⁸² Es va crear també l'Assegurança de Malaltia (1942), es van fer eleccions a enllaços d'empresa (1944), la Llei de Contractes de Treball (1944), i es van millorar algunes condicions laborals amb l'establiment de les pagues extraordinàries o les retribucions per dies festius.¹⁰⁸³

---

¹⁰⁷⁸ Íbid.

¹⁰⁷⁹ CERDEIRA, I. «Los servicios sociales del franquismo a la Constitución.» A: *Cuadernos de trabajo social*, 0, 1987. Pàg. 135-158.

L'any 1941 també es crearia el *Patronato de la Mujer*, entitat que l'historiador Borja de Riquer considera que se centrava bàsicament en controlar la moralitat de la dona. A DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.

¹⁰⁸⁰ ESPANYA. Decreto por el que se amplían los beneficios del Decreto número 264 de 1.º de mayo de 1937, sobre exención de pago de alquileres. Butlletí Oficial de l'Estat, 10 de novembre de 1940, núm. 315. Pàg. 7.744-7.745.

¹⁰⁸¹ ESPANYA. Ley sustituyendo el régimen de capitalización en el retiro obrero por el pensión fija aumentando la pensión actual y convirtiendo las Cajas Colaboradoras en Delegaciones del Instituto Nacional de Previsión. Butlletí Oficial de l'Estat, 9 de setembre de 1939, núm. 252. Pàg. 5.017-5.018.

¹⁰⁸² ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.

¹⁰⁸³ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

5.7. 1951: L'any del debut de Gila al teatre

El 24 d'agost de 1951, Gila treia el cap a l'escenari del teatre Fontalba per fer el seu primer monòleg vestit de militar.¹⁰⁸⁴ En plena operació de neteja d'imatge, Espanya havia rebut el 2 de març de 1950 la visita de l'ambaixador nord-americà i el 4 de novembre d'aquell mateix any va aconseguir entrar finalment a l'ONU.¹⁰⁸⁵ Els motius que van dur els estatunidencs a canviar la seva postura respecte Espanya va ser el temor a què la URSS preparés una ofensiva comunista sobre l'Europa Occidental. La posició estratègica espanyola podria ser molt important si finalment es desencadenava l'ocupació soviètica. A partir d'aleshores, els Estats Units i Espanya van començar les negociacions que van dur al pacte de setembre de 1953.¹⁰⁸⁶ Abans, però, el mes de juliol de 1951, ja havien començat les negociacions amb l'almirall Sherman per a la instal·lació de bases nord-americanes a la Península. També aquell any, a la primavera, s'havien iniciat negociacions amb el canceller alemany Konrad Adenauer, que el 1952 ja enviava de nou un embaixador a Madrid.¹⁰⁸⁷

Amb aquest escenari internacional s'arribava a 1951, any en què també canviarien alguns dirigents del règim franquista. Ruiz-Giménez –nomenat ambaixador al Vaticà l'any 1948– era nomenat ministre d'Educació i Carrero Blanco es va convertir en el ministre de la Presidència. Dues persones que van indinar el règim cap a una imatge de país catòlic i ben avingut amb la Santa Seu, que es reforçaria amb el Concordat de 1953.

L'augment de poder dels catòlics i la implantació de mesures econòmiques – que tot seguit explicarem– que distaven de les de Falange va fer que els falangistes – que comptaven amb quotes importants de poder dins del govern– es fessin sentir especialment entre 1951 i 1954. Franco, ja acostumat a mantenir els equilibris entre les diverses famílies del govern, va deixar-los fer mentre els reduïa el poder real. Al

---

¹⁰⁸⁴ Gila va entrar a l'escenari a través del coverol de l'apuntador, com explicarem en el següent apartat en què resumirem la vida de l'humorista.

¹⁰⁸⁵ GARCÍA, R.; RIVAYA, B. «Cronología comparada de la filosofía del derecho española durante el franquismo.» A: *Anuario de Filosofía del derecho*, (1998). Pàg. 305-334.

¹⁰⁸⁶ JARQUE, A. «Estados Unidos ante el caso español en la ONU, 1945-1950.» A: *REDEN. Revista Española de Estudios Norteamericanos*, 5 (1994). Pàg. 157-174.

¹⁰⁸⁷ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

mateix temps, el Generalísimo veia que ja tenia ben encaminada la restauració de la vida pública i que l'oposició política al règim vivia un dels seus pitjors moments.¹⁰⁸⁸

L'economia espanyola arribava a l'any 1951 amb una renda per càpita com la d'abans de la guerra i triplicava la de 1945. Hi havia 600.000 treballadors més que al començament de la dictadura.¹⁰⁸⁹ Va millorar també l'eficiència al camp –la producció agrícola va assolir per primera vegada els nivells anteriors a 1935–¹⁰⁹⁰ i es va triplicar en un any el nombre de llicències d'importació. I, sobretot, va ser la dècada en què es va començar a posar fre a la gana. L'any 52 acabarien les cartilles de racionament i l'any 60 el consum de carn per càpita s'hauria duplicat i triplicat el de sucre i llum.¹⁰⁹¹

L'any 1951, quan Gila debutava al teatre Fontalba començaven a arribar els turistes, Madrid tornava a tenir ambaixadors, es descobrien els fosfats del Sàhara i –tot ajuda– feia un any que Espanya havia guanyat a Anglaterra 1-0 en l'últim partit de la fase de grups de la Copa del Món de futbol que es va celebrar al Brasil.¹⁰⁹²

5.8. Ciutat de Madrid

Madrid va ser víctima dels diversos bombardejos sublevats que, en col·laboració dels governs feixistes d'Itàlia i Alemanya, van destruir diverses zones urbanes de les ciutats republicanes durant la guerra. Quan les tropes nacionals van entrar a Madrid van veure que seria necessària la reconstrucció de la històrica capital i aquell mateix any es va crear la Junta de Reconstrucció que, a través d'una Oficina Tècnica dirigida per l'urbanista Pedro Bidagor,¹⁰⁹³ va acabar engegant el Pla d'Ordenació de Madrid l'any 1941. Malgrat això, fins l'any següent no es va presentar

---

¹⁰⁸⁸ Íbid. Tusell afegeix en aquest punt que Franco ja no donava tant d'interès a aquestes polítiques perquè havia aconseguit el seu objectiu principal, que era mantenir-se al poder.

¹⁰⁸⁹ DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.

¹⁰⁹⁰ GARCÍA, R.; RIVAYA, B. «Cronología comparada de la filosofía del derecho española durante el franquismo.» A: *Anuario de Filosofía del derecho* (1998). Pàg. 305-334.

¹⁰⁹¹ Malgrat apuntem aquests aspectes positius, no oblidem que l'any 1951 també va ser el de la vaga de tramvies de Barcelona, que seria el preludi de les vaga general que, a banda de celebrar-se a la capital catalana, també va tenir lloc al País Basc i a Pamplona.

¹⁰⁹² MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980

¹⁰⁹³ Aquest projecte també va ser conegut com a *Plan Bidagor*. A: MOLLÁ, M «El nou Madrid: infraestructures contra natura.» A: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75 (2013). Pàg. 165-184.

un projecte a Franco, no s'aprovarien les Bases per a la Ordenació fins al 1944 i fins a l'any 1946 no es desenvoluparia la llei que aprovaria aquest pla.¹⁰⁹⁴

Durant els primers anys de la dictadura, Madrid va ser una ciutat molt marcada pels desequilibris socials amb una rodalia que concentrava la massa obrera, en males condicions de salubritat. L'Ajuntament va treballar per controlar aquestes epidèmies a través de projectes de sanejament com el Plan de aprovechamiento integral de mejora del río Manzanares.¹⁰⁹⁵ A banda d'aquestes operacions necessàries per a la recuperació de la ciutat, el Pla d'Ordenació de Madrid volia dotar la ciutat de la imatge de gran urbs, d'aquell «*Sueño arquitectónico para una exaltación Nacional*» amb què l'arquitecte Luis Moya titulava un article a la revista *Vértice*.¹⁰⁹⁶ La imatge de Madrid havia de ser la representació de la força d'un nou règim d'arrel tradicional cristiana i d'això se n'encarregaria Pedro Muguruza, nomenat director general d'Arquitectura.¹⁰⁹⁷ Ben aviat, l'any 1940, als afores de Madrid s'hi aixecava un monument projectat per inspiració directa de Franco –que, fins i tot, n'arribà a fer alguns dibuixos– i que recorda, per les dimensions, els enormes monuments de l'Alemanya nazi. Seguint aquesta tendència, es va construir el Ministeri de l'Aire, una de les poques mostres d'inspiració clarament germànica. La resta de construccions van seguir fórmules més inspirades en les tradicions espanyoles¹⁰⁹⁸ tot i que també es van fer grans edificacions com l'Edificio España (1948-1953)¹⁰⁹⁹ –famós gratacels madrileny situat a la plaça d'Espanya– o, més tard, la Torre de Madrid (1954-1960), totes dues obres dels germans Otamendi.¹¹⁰⁰ Tot i que aquests edificis no corresponen als anys immediatament posteriors a la Guerra Civil sí que són una mostra de la modernitat del moment, que solia bastir-se d'història per fer-ho

---

¹⁰⁹⁴ AZURMENDI, L. «Orden y desorden en el plan de Madrid del 41.» A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 121 (1977). Pàg. 14-20.

¹⁰⁹⁵ CAPITEL, A. «Madrid, los años 40: Ante una moderna arquitectura.» A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 121 (1977). Pàg. 9-13.

¹⁰⁹⁶ MOYA, L. «Sueño arquitectónico para una exaltación Nacional.» A: *Vértice*, 36 (1940). Pàg. 7-11.

¹⁰⁹⁷ CAPITEL, A. «Madrid, los años 40: Ante una moderna arquitectura.» A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 121 (1977). Pàg. 9-13.

¹⁰⁹⁸ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹⁰⁹⁹ El més alt d'Europa aleshores amb 103 metres d'alçària i el primer gratacels multiusos de Madrid. A: CABEZA, J.M. «Teatro Cerezo.» A: *Carel, Revista de estudios locales*, 6 (2008). Pàg. 2.719-2.726.

¹¹⁰⁰ AZURMENDI, L. «Orden y desorden en el plan de Madrid del 41.» A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 121 (1977). Pàg. 14-20.

acceptable als interessos de la classe dominant i alhora als principis de Propaganda que demanava el règim.¹¹⁰¹

El canvi de Madrid no passava només per la construcció d'edificis sinó per un nou urbanisme que dividia la ciutat en dos grans blocs: el centre, que havia de complir una funció política, administrativa i simbòlica; i la perifèria, destinada a ser una potència industrial. Entre els anys 1944-1948, el cinturó de suburbis al voltant de Madrid –que marcaven els cinturons verds– va créixer de manera exponencial, fet que va dur a la construcció d'habitatges com els que el mateix Bigador va projectar l'any 1946 a l'anomenat nudí satèl·lit de Villaverde.¹¹⁰²

Per a moure's tant a l'interior de la ciutat, com per accedir-hi –ja fos des d'aquests nudis satèl·lits o des d'altres zones– es va establir un sistema radial basat en tres vies. La Vía Victoria que sortiria de la carretera de la Corunya; la Vía Imperio, des de les antigues rutes de Portugal, Toledo i Cadis fins a la plaça d'Atocha; i la Vía Europa, al nord de la ciutat, com una prolongació de la Castellana.¹¹⁰³

També va caldre millorar els transports, que havien quedat malmesos amb la guerra. Molts dels tramvies que funcionaven a principis de l'any 1936 van haver de ser reemplaçats per noves màquines, com les PCC Fiat de vuit rodes que l'any 1945 canviaven l'habitual color groc d'aquests vehicles pel blau i el blanc. Un mitjà de transport que va acabar desapareixent a partir de l'any 1948 per cèdir més espai als autobusos. El metro també va tornar a posar en marxa les línies 1 i 3 i va cobrir els nous trams entre Sol-Argüelles (1941), Argüelles-Goya (1944), Embajadores-Delicias (1949) i Embajadores-Legazpi (1951). El tren també va ampliar la seva cobertura per tal que les zones industrials dels voltants de Madrid estiguessin connectades amb la resta de la ciutat.¹¹⁰⁴

---

¹¹⁰¹ SAMBRICIO, C. «A propósito de la arquitectura del franquismo, Carlos Sambricio responde a Tomás Llorens y Helio Piñón.» A: *Arquitecturas bis*, 27 (1979). Pàg. 25-27.

¹¹⁰² SAMBRICIO, C. *La vivienda en Madrid en la década de los cincuenta: el Plan de Urgencia Social*. Madrid: Electa, 1999.

¹¹⁰³ AZURMENDI, L. «Orden y desorden en el plan de Madrid del 41.» A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 121 (1977). Pàg. 14-20.

¹¹⁰⁴ LÓPEZ, A. *Los transportes urbanos de Madrid*. Madrid: CSIC, 1983.

5.9. Cultura

5.9.1. Els intel·lectuals i la censura

La implantació de la dictadura franquista va anar acompanyada d'una emigració massiva que alguns autors com Tusell xifren pels volts del mig milió de persones. Entre tots aquests emigrants, alguns dels noms més destacats del món de la cultura com: Joaquim Xirau, Josep Ferrater, María Zambrano, Américo Castro, Pompeu Fabra, Joan Coromines, Alberto Jiménez Fraud, Pere Bosch Gimpera, Antonio Machado, Juan Ramón Jiménez, Pedro Salinas, Jorge Guillén, Luis Cernuda, Manuel Altolaguirre,¹¹⁰⁵ Max Aub, Rafael Alberti, Alejandro Casona, Felipe Camino (“León Felipe”), Pedro Salinas, José Bergamín, José Herrera Aguilera (“José Herrera Petere”) o Cipriano Rivas Cherif¹¹⁰⁶ en una marxa que va tallar de soca-rel l'anomenada edat de plata de la cultura espanyola i substituint-la per persones de l'entorn de Falange.¹¹⁰⁷ Una mostra d'aquest canvi va ser la prohibició de les obres completes d'autors com Baroja durant els anys posteriors a la guerra.

Els intel·lectuals que van seguir vivint a Espanya van patir la censura fins a uns extrems en què els elements culturals –sobretot dels primers anys– van cenyir-se a uns elements dictats pel govern. Sortir d'aquestes línies fixades per la direcció del país era trobar-se de cara amb els censors que o retallaven o directament prohibien el que es podia publicar.¹¹⁰⁸ Un d'aquests casos el va viure Camilo José Cela amb *La familia de Pascual Duarte* i amb *La Colmena*. La primera de les obres, escrita el 1942, va ser prohibida¹¹⁰⁹ –malgrat que es va poder publicar–¹¹¹⁰ i la segona va suposar-li l'expulsió de l'Asociación de Prensa. De fet, *La Colmena*, escrita l'any 1946, no va ser publicada fins cinc anys més tard i a l'estranger. I això que l'obra s'havia escrit després de la Segona Guerra Mundial perquè els anys anteriors la censura era tan

---

¹¹⁰⁵ DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.

¹¹⁰⁶ MUÑOZ, B. *El teatro crítico español durante el franquismo, visto por sus censores*. Ángel Berenguer Castellary (dir.) Madrid: Universidad de Alcalá. Facultad de Filosofía y Letras. 2004: Editorial de la Universidad de Alcalá, 2004. (Tesi doctoral).

¹¹⁰⁷ A tots ells cal sumar-hi les morts de García Lorca, Antonio Machado, Unamuno i Valle-Inclán.

¹¹⁰⁸ Durant els primers anys de la dictadura, Falange va tenir una presència important en els mecanismes de censura que compartia amb algunes institucions catòliques que s'encarregaven d'editar revistes com *El Perpetuo Socorro* amb qualificacions de les pel·lícules i obres de teatre en funció de la seva moralitat.

¹¹⁰⁹ *La familia de Pascual Duarte* narra l'assassinat d'una mare a mans del seu fill. L'escenari presentat era un poble de Badajoz que no es corresponia amb la imatge quasi idíl·lica del món camperol que volia estendre l'Espanya oficial. A: FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

¹¹¹⁰ CELA, C.J. *La familia de Pascual Duarte*. Madrid: Aldecoa, 1942.

estricta que afectava fins i tot, els textos de reconeguts falangistes. No obstant això, la censura era més estricta quan es feia sobre produccions que arribaven a un nombre més gran de públic. Per això, el cinema, la premsa i la ràdio es van mirar amb lupa mentre que la literatura i el teatre –especialment si sortien de les files dels vençedors– eren subjectes a una revisió més laxa. Per aquest motiu Dámaso Alonso va poder publicar l'any 1944 *Los hijos de la ira*¹¹¹¹ i Buero Vallejo va estrenar el 1949 *Historia de una escalera*.¹¹¹²

També la Universitat va quedar afectada amb la retallada d'una tercera part del nombre de professors que hi havia abans de la guerra¹¹¹³ i amb la marxa a l'exili d'alguns dels savis de més prestigi –es calcula que van marxar un centenar de catedràtics, entre ells set rectors. Un mostra d'això és que els dos únics premis Nobel que es van concedir a espanyols durant l'època franquista van recaure en Juan Ramón Jiménez –Literatura 1956– i Severo Ochoa –Medicina 1959–, tots dos a l'exili.¹¹¹⁴

5.9.2. Ràdio

Poc després de l'ocupació de Madrid per part de les tropes franquistes el 28 de març de 1939, la veu d'Ignacio Mateo arribava als transistors de la ciutat amb aquell: «*Radio Nacional de España saluda des de Madrid a todos los españoles.*»¹¹¹⁵

La guerra havia acabat –ho faria oficialment tres dies després– i la ràdio deixava de ser un instrument de batalla per convertir-se en una eina per alleujar el dolor, acabar de *demostrar* que els rojos havien estat els culpables dels mals dels anys anteriors i per adoctrinar les masses sobre el que el nou govern considerava moral per al país. No obstant això, la Guerra Civil havia interromput el creixement d'un mitjà que ara necessitava seguir endavant i oblidar la poca qualitat –amb algunes excepcions– dels darrers anys. L'arrencada va ser difícil. Els militars no confiaven en deixar pas a la cultura i a l'entreteniment en una eina que havia estat tant útil per a les

---

¹¹¹¹ L'obra comença amb l'esfereïdora frase *Madrid es una ciudad de un millón de cadáveres*. Afirmació que si bé es podia entendre com una mostra de repressió als republicans, no jugava gaire a favor de la imatge exterior del règim.

¹¹¹² MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

¹¹¹³ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹¹¹⁴ DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.

¹¹¹⁵ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

finalitats propagandístiques del nou règim. Aquesta recança va fer que durant els primers moments de la dictadura, la ràdio fos excessivament uniforme, amb emissions de música –òpera, sarsuela, simfònica i regional; retornant, en certa manera, als inicis de la ràdio de masses–, els *Diarios hablados* i les veus de destacats representants del falangisme i el nacional-catolicisme destacant les virtuts del passat i el present de les institucions i membres del nou govern. Entre aquestes persones hi havia noms destacats de la intel·lectualitat de dretes com José María Pemán, Agustín de Foxá, Tomás Borrás, Ernesto Giménez Caballero, Alfredo Marquerie, Félix Centeno, Enrique Giménez Arnau, Xavier de Echarri, Federico García Sanchiz, Víctor de la Serna i Víctor Tovar, cap del departament de ràdio del Servicio Nacional de Propaganda.¹¹¹⁶ També Franco i Carrero Blanco van participar en diversos programes fins a la dècada dels 60, tot i que ho van fer per escrit i amb pseudònims.¹¹¹⁷

El control de les emissores de ràdio passava també per l'expansió de RNE, especialment a les grans ciutats del bàndol republicà, com Madrid i Barcelona, on les seues de Unión Radio Madrid i Radio Barcelona van canviar els noms pels de Radio España de Madrid núm. 1 i Radio España de Barcelona, núm. 1 –el número s'afegia en aquelles ciutats que comptaven amb més d'una emissora, com en aquests dos casos. Aquest canvi va venir acompanyat en algunes ocasions, com a Madrid, de l'ocupació de les seues per part dels professionals de RNE, que van compartir les instal·lacions amb la plantilla d'Unión Radio Madrid fins l'any 1942.¹¹¹⁸ El 25 de setembre de 1940 es creava la Sociedad Española de Radiodifusión –relleu d'Unión Radio– que a mitjans de la dècada ja sumava setze emissores a Espanya: Barcelona, València –Radio Valencia i Radio Mediterráneo–, Sevilla, Bilbao, Sant Sebastià, Santiago de Compostela, Alacant, Alzira, Reus, Castelló, Badajoz, Granada, Mallorca i Tànger.¹¹¹⁹ L'any 1941 va ser el torn de la madrilenya Radio SEU –Sindicato Español Universitario–, inaugurada el 9 de febrer de 1941 i sorgida de les tertúlies

---

¹¹¹⁶ MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

¹¹¹⁷ Lorenzo Díaz apunta *Hispanus* com el pseudònim que feia servir Carrero Blanco. A: DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995. Sobre els àlies de Franco no en diu res, tot i que en coneixem un parell: *Jaime de Andrade*, amb el qual va signar la novel·la *Raza* i *Jakim Boor*, amb què solia signar els articles dedicats a la Maçoneria.

¹¹¹⁸ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 2 (1939-1985)*. Madrid: Cátedra, 2002.

¹¹¹⁹ MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

del Café Negresco;¹¹²⁰ i el 1942 apareixia la Red Española de Radiodifusión (REDERA) que va suposar el disseny i l'expansió de les emissions de RNE.¹¹²¹

Tots aquests moviments a les ràdios van anar acompanyats de la pertinent censura prèvia i la depuració d'aquells periodistes que tinguessin un passat relacionat amb interessos republicans, com ja hem explicat en l'apartat anterior d'aquest capítol, dedicat a la repressió. En aquells primers anys, la ràdio en castellà va estar plenament controlada, malgrat algunes emissions d'ona curta com, per exemple, *La Intuición*, espai de La Voz de Londres –des del Servei Espanyol de la BBC– en què l'exdelegat d'Assumptes Econòmics de la Generalitat, Josep Manyé (“Jorge Marín”), i Rafael Martínez (“Antonio Torres”) van fer un radiodiari humorístic de contrapropaganda acompanyats d'un actor alemany que interpretava a Hitler. L'espai es va començar a emetre el 16 de desembre de 1942. Malgrat això, i amb la voluntat d'obrir-se a la comunitat internacional, cinc anys després, la ràdio espanyola va coproduir amb la BBC espais com la radionovela *Don Quijote*.¹¹²²

Si bé és cert que fins a mitjans dels anys 40 la ràdio no va viure el seu *boom*, els primers temps del franquisme van deixar també algunes grans obres radiofòniques, com les representacions de *Los dos habladores*, atribuïda a Cervantes, *La vida es sueño*, de Calderón de la Barca, i altres peces de l'alta cultura espanyola. Conscients que calia millorar el nivell de la radiofonia del país, durant la segona part de la dècada van sorgir projectes per renovar els programes i recridar els professionals que els feien. Robert Steiner Kieve va encarregar-se des del mes de març de 1946 del programa *Tu carrera es la radio* que volia captar nous talents per al mitjà. Kieve, un nord-americà que havia estudiat Ràdio a Harvard va ser contractat per Manuel Aznar¹¹²³ perquè ensenyés als treballadors de la ràdio espanyola alguns mecanismes que permetessin fer un pas endavant en una mitjà que no acabava d'arrençar. Els canvis van ser tan sonats i el públic es va mostrar tan bolcat amb aquelles novetats que fins i tot la censura es va relaxar una mica més del que era habitual.¹¹²⁴ Aquesta iniciativa va

---

¹¹²⁰ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

¹¹²¹ MURELAGA, J. «Historia contextualizada de la radio española del franquismo (1940-1960).» A: *Historia y Comunicación Social*, 14 (2009). Pàg. 367-386.

¹¹²² *Ibid.*

¹¹²³ REDACCIÓN.

Robert Kieve ingresa en la Academia como miembro honorífico. [En línia:] [Academiadelaradio.es](http://www.academiadelaradio.es) <<http://www.academiadelaradio.es/noticias.html>>

¹¹²⁴ Molt probablement també va contribuir a aquesta laxitud de la censura el fet que Kieve treballava a l'ambaixada nord-americana.

donar grans professionals de la radiodifusió com Pedro Pablo Ayuso, Guillermo Sautier Casaseca, Luisa Alberca, Vicente Marco,¹¹²⁵ Juana Ginzo, Julio Varela o Javier Dastis.¹¹²⁶

L'any 1947 es creava l'Academia Radio Juventud, nom amb què es van fer famoses les Estaciones Escuela del Frente de Juventudes, que tenien el seu origen a Radio SEU. Va ser el primer pas per a molts dels futurs grans professionals de la ràdio com Pecker, Paniagua, Cantalejo o Del Olmo.¹¹²⁷ Al davant del projecte d'aquests centres de formació radiofònica hi havia Aníbal Arias –autor del llibre *Radiofonismo* (1955)– considerat per alguns experts com el primer teòric de la radiodifusió espanyola.¹¹²⁸

En la millora de la qualitat dels programes hi va tenir molt a veure també la introducció de noves tecnologies que van permetre oferir nous recursos a l'oient. L'any 1948, la SER va utilitzar per primera vegada la cinta magnetofònica,¹¹²⁹ que permetia enregistrar dedaracions i sons d'un moment i reproduir-los a posteriori. A partir d'aleshores ja no era necessari explicar què deien els protagonistes de la informació sinó que només calia captar les seves veus i oferir-les després al públic.

5.9.2.1. PROGRAMES I PROFESSIONALS

Cap a mitjans dels anys 40, la ràdio va viure un canvi enorme. El 1945 hi havia 6 emissores de RNE, 9 del Movimiento i 63 privades.¹¹³⁰ Les emissions s'havien modernitzat i la creativitat aflorava en cada nou espai que apareixia. Una de les màximes expressions d'això va ser *Fiesta en el aire* (1946), una idea de Federico Aznar i Federico Contreras, presentada per Carlos Alcaraz, que havia arribat a grans cotes imaginatives com ara la recreació de viatges de la Terra a la Lluna. Eren també els temps de *Carrusel* (1946) presentat com una «rueda sonora de entretenimientos para la sobremesa», amb espais populars com els *Romances de la Plaza Mayor* en que explicaven històries com les que ja abans de la guerra es narraven a les places dels pobles i les

---

¹¹²⁵ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 2 (1939-1985)*. Madrid: Cátedra, 2002.

¹¹²⁶ CHECA, A. «Los concursos en la Radio Española, la Época Dorada.» A: II Congreso Internacional Ae-IC Málaga 2010 "Comunicación y Desarrollo en la Era Digital".

¹¹²⁷ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

¹¹²⁸ TENORIO, I. *La nueva radio: manual completo del radiofonista 2.0*. Barcelona: Marcombo, 2012.

¹¹²⁹ MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

¹¹³⁰ DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.

ciutats.¹¹³¹ *Carrusel* va fer escola i es van crear aleshores altres espais similars com *Radio-Club*, *Café de la tarde*, *El mundo rueda* o *La nueva frontera*.¹¹³²

També es van fer propostes en què en lloc d'explicar històries als oients, eren els oients els que havien d'explicar-les. L'any 1948 va néixer *El consultorio de Elena Francis*, obra d'Àngela Castells que en faria els guions durant els primers cinc anys – l'any 1941, Castells era la responsable de l'emissió de la Secció Femenina de Falange a Radio Barcelona.¹¹³³ En la línia d'oferir una part del protagonisme al públic es van crear també els concursos, un format que va aparèixer ben d'hora, quan RNE i Radio España de Barcelona en convocaven ja l'any 1942 per premiar contes, poemes o obres de teatre. No obstant això, encara hauria de passar un temps perquè es fes el salt qualitatiu amb propostes com *Doble o nada* (1944) –que va aparèixer amb aquest nom a Madrid mentre que a Barcelona, Sevilla i València el titulaven *Lo toma o lo deja* i a Sant Sebastià *¿Se lo lleva o lo deja?*–, *Piense y acierte* (1945), *¿Es usted un buen detective?* (1948) –que va popularitzar el personatge de *Taxi Key*–, *El automóvil misterioso* (1948), *Primer Aplauso* –que s'emetia els dissabtes dins el magazín *Fantasia* (1949) o *La melodía misteriosa* –concurs del programa *Cabalgata fin de semana* (1951) que presentava Bobby Deglané.¹¹³⁴ El van acompanyar en l'Olimp dels presentadors famosos José Fernández Manzano (“Ferman”) i Ángel de Echenique.¹¹³⁵

Hereu d'un espectacle conegut pel públic, el radioteatre va ser també un dels grans atractius de la ràdio durant tota la dècada dels 40, quan encara no havia arribat la televisió a les llars espanyoles, malgrat que no era un gènere nou. L'any 1926, Unión Radio ja havia estrenat *Las aventuras de un parisien en Madrid* i des d'aleshores havien anat programant alguns espais similars.¹¹³⁶ No obstant això, els primers anys del franquisme van ser les èpoques daurades del radioteatre. En aquesta categoria hi podíem trobar espais com *Teatro del aire* (1942)¹¹³⁷ o *Teatro invisible* (1944).¹¹³⁸ El

---

¹¹³¹ Miguel Gila explicava que de petit anava a escoltar algunes d'aquestes històries –lúgubres i sàdiques– que narraven els *Cuentacrímenes*. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹¹³² MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.

¹¹³³ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 2 (1939-1985)*. Madrid: Cátedra, 2002.

¹¹³⁴ CHECA, A. «Los concursos en la Radio Española, la Época Dorada.» A: II Congreso Internacional Ae-IC Málaga 2010 "Comunicación y Desarrollo en la Era Digital".

¹¹³⁵ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

¹¹³⁶ REDACCIÓN. «Animación historia de la radio.» [En línia]: Cadenaser.com <http://www.cadenaser.com/static/especiales/historiaradio/Secciones/4_la_radio_de_ocio/comolavidamis_ma2.swf>

¹¹³⁷ REDACCIÓN. *Teatro del aire*. [En línia]: Cadenaser.com <http://cadenaser.com/programa/2013/11/12/audios/1384217473_660215.html>

radioteatre també es va beneficiar de la censura cinematogràfica per fer versions de pel·lícules com *Casablanca*, estrenada a Barcelona el 21 de desembre de 1946, o *Lo que el viento se llevó*, doblada l'any 1947 però retinguda per la censura, que no en va permetre l'estrena fins el 17 de novembre de 1950.¹¹³⁹

La moral va ser present a la ràdio en el triatge de les informacions que es podien emetre però també en forma de programes religiosos. A partir de 1945, moltes emissores van sol·licitar els serveis d'un sacerdot que els assessorés moralment pel que fa als continguts –figura que s'acabaria de definir amb els acords amb la Santa Seu de 1953. Aquests capellans van fer, a més, serveis espirituals per als treballadors de la cadena i per a l'audiència i, fins i tot, se'ls va sol·licitar la seva participació en la retransmissió d'alguns actes religiosos. Entre els sacerdots que es van fer famosos a través de la ràdio d'aquests temps destacaven Emiliano del Campo, Elorriaga, José Antonio Sobrino, Federico Sopena, Joaquín Masdexart, Ángel Villalba, Ángel Huidobro, Jesús García Jiménez, Valentín Herrera i, en especial, Venancio Marcos. També es va sol·licitar la presència dels religiosos per als programes destinat a aconseguir fons per a les persones pobres o malaltes. Aquests espais contenien altes dosis de pedagogia de la fe catòlica però alhora alternats amb continguts còmics¹¹⁴⁰ per tal d'atraure l'atenció del públic. Aquesta comicitat també era present en els programes infantils que ja en els anys 1941 i 1942 tenien una bona representació amb la retransmissió dels festivals que organitzava la secció infantil falangista Flechas y Pelayos i que presentava Bobby Deglané. Més endavant van tenir espais reconeguts com *Pototo y Boliche* (1944), amb l'humorista Luis Sánchez Polack (“Tip”) com a Don Poeto Primavera de la Quintilla, o *La Tomasica y el mago*, programa radiofònic que l'any 1952 es va convertir, amb el mateix nom, en una obra teatral d'èxit.¹¹⁴¹

Tot i l'aparició de nous formats, la música no va abandonar mai la ràdio. Els nous artistes van aprofitar aquest mitjà per donar a conèixer la seva obra i per aconseguir certa fama. Van aparèixer aleshores programes com *Casino fin de semana*

---

¹¹³⁸ REVERÓN, J.M. *Vida y obra de Claudio de la Torre*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2007.

¹¹³⁹ BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 2 (1939-1985)*. Madrid: Cátedra, 2002.

¹¹⁴⁰ *Ibid.*

¹¹⁴¹ REDACCIÓ. *Informaciones y noticias teatrales y cinematográficas*. “ABC”. Madrid (1 de gener de 1952). Pàg. 71.

d'Eduardo Ruiz de Velasco o els *Discos solicitados* de Mariano Méndez Vigo, que oferia als oients aquelles cançons que li demanaven.¹¹⁴²

A banda dels músics, també els locutors de la cadena es van convertir en estrelles. Noms com els de Matías Prats, Adolfo Parra (“Parrita”), Leandro Navarro, Josita Hernán, Luisa Fernanda Martí, Ángel de Andrés,¹¹⁴³ Ana María Saízar, Julita Calleja, Sara Delgado, Maruja Benet, Maruja Molina, Joaquín Soler Serrano, Ricard Palmerola, Juan Manuel Soriano, Luis Gossé de Blain juntament als professionals ja citats, entre molts altres radiofonistes. La ràdio va generar en aquells primers dotze anys de postguerra una quantitat d'estrelles i de programes que no citem en detall per la seva gran extensió.

No volem acabar, però, aquest apartat sense esmentar alguns dels humoristes radiofònics d'aquell període que després compartirien les ones amb Miguel Gila. Manolo Bermúdez, i Eduardo Ruiz de Velasco van escriure uns quants programes d'humor per a la ràdio com *Sopas de letras*, *Sin saber qué hacer*, *Lo grande y lo pequeño* o *Sala de torturas*; però el fenomen humorístic a les ones dels últims anys 40 van ser “Tip y Top”—que més endavant passarien a ser “Tip y Coll” amb la marxa de Joaquín Portillo¹¹⁴⁴ i l'entrada de José Luís Coll, fins aleshores guionista del duet. Les actuacions de Portillo i Sánchez Pollack a la ràdio es van començar a emetre els dissabtes de 1947 a un quart d'onze de la nit. Des d'aleshores, aquests humoristes van crear espais com *La vida zaragateral*, *Apunta nene*, *Fustigaciones anhidricas*, *Ha perdido usted el juicio*, *Escuela de mujeres* o *¡Ay qué risa!*, que arrencava el 21 de juliol de 1951 presentat per Bobby Deglané.¹¹⁴⁵ Més endavant van aparèixer altres fenòmens humorístics de la ràdio com l'argentí Pepe Iglesias (“El zorro”), hàbil xiulador i creador de conceptes com *El finado Martínez* o l'*Hotel La sola cama*¹¹⁴⁶ i, evidentment, Miguel Gila.

---

¹¹⁴² DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

¹¹⁴³ Ángel de Andrés era el 24 d'agost de 1951 al teatre Fontalba durant el debut de Gila a l'escenari.

¹¹⁴⁴ Joaquín Portillo cantava sarsueles radiofòniques com a tenor còmic quan va conèixer Luis Sánchez Polack a *Radio Madrid* i li va proposar muntar el duet *Tip y Top*. A: DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

¹¹⁴⁵ MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980

¹¹⁴⁶ DÍAZ, L. *La radio en España 1923-1995*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.

5.9.3. Cinema

Amb el final de la guerra, les *majors* nord-americanes es van fregar les mans. L'acabament del conflicte suposava el retorn a la normalitat en l'exhibició de pel·lícules, malgrat se n'haguessin projectat entre els anys 1936-1939. Una normalitat que arribava ja el mes de juliol de 1939 gràcies a dos factors clau: d'una banda les habilitats negociadores dels empresaris estatunidencs i de l'altra l'admiració de les pel·lícules de Hollywood per part de les classes populars espanyoles.¹¹⁴⁷ Entre 1939 i 1961 es van exhibir a Madrid 879 pel·lícules espanyoles i 4.277 d'estrangeres, la meitat de les quals eren nord-americanes,¹¹⁴⁸ totes elles parlades o doblades al castellà tal com marcava la llei a partir de 1941.¹¹⁴⁹ La passió pel cinema es reflectia en l'ocupació de les sales espanyoles –per cada mil habitants– que només s'assemblava a la que hi havia als Estats Units.¹¹⁵⁰ Amb l'arribada de la televisió a mitjans dels cinquanta, però, l'assistència al cinema es va reduir.

Segons el Dr. Viuda-Serrano, Franco va mantenir-se en el poder, entre altres raons, per la seva capacitat per barrejar la repressió i la distracció,¹¹⁵¹ i això mateix va fer davant l'èxit d'acollida del cinema. Malgrat que el govern era conscient de la força que tenia el cinema com a eina per a difondre idees –que evidentment podien no ser les seves– els mitjans oficials van deixar fer un espectacle en què el que més s'hi anava a veure eren comèdies. Més tard, van fer servir la potència del mitjà per a la creació de peces de caràcter històric dedicades a la formació de l'esperit nacional.

---

¹¹⁴⁷ CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la Guerra Civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.

¹¹⁴⁸ FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

¹¹⁴⁹ El 23 d'abril de 1941 s'aprova una Ordre Ministerial que prohibeix la projecció *en otro idioma que no sea el español*. A: POZO, S. *La industria del cine en España: legislación y aspectos económicos, 1896-1970*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 1984

¹¹⁵⁰ Observació de l'historiador Gerald Brenan recollida a: TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹¹⁵¹ VIUDA-SERRANO, A. «España en los Juegos Olímpicos del primer franquismo: lo importante fue participar.» A: *Materiales para la historia del Deporte* (2015). Pàg. 257-262

5.9.4. Teatre

El teatre també va ser objecte de la censura franquista. A les ja apuntades obres prohibides de Baroja s'hi havien d'afegir totes aquelles altres que van presentar-se retallades o amb fragments reescrits –que es consideraven inapropiats per a la moral del moment– i el 10% del total de peces presentades a les quals es va denegar la representació.

Durant els primers anys del franquisme, les obres representades als teatres espanyols eren de persones properes al règim com José María Pemán, Juan Ignacio Luca de Tena, Joaquín Álvarez Quintero, Luis Fernández Ardavín, Joaquín Calvo Sotelo, Leandro Navarro, Agustín de Foxá, Adolfo Torrado, Tomás Borrás, Serrano Anguita, José de la Cueva, Mariano Tomás, Pérez Fernández, Pilar Millán Astray, Samuel Ros, Jacinto Benavente o Jardiel Poncela¹¹⁵².

És en aquests anys quan Falange intervé teatres tan representatius de Madrid com el María Guerrero o el Teatro Español i el març de 1940 funda la Junta Nacional de Teatros y Conciertos. Paral·lelament a això, el Sindicato Español Universitario també va treballar, amb els seus teatres universitaris, en el que en aquells temps es presentava com un renaixement de l'escena espanyola que, al seu entendre, havia anat a la baixa per culpa de l'herència republicana¹¹⁵³.

Paral·lelament a això, els anys 40 i els primers 50 van estar protagonitzats pel teatre farit d'elements còmics que buscava el riure fàcil del públic i en què, de tant en tant s'hi afegia algun punt de crítica social¹¹⁵⁴.

---

¹¹⁵² Sobre aquests dos darrers autors, hem d'apuntar algunes reserves pel que fa a una corrent de pensament amb la línia purament franquista. Algunes de les seves obres com *Rosas de Otoño* (Benavente) i *Carlo Monte en Montecarlo, Margarita, Armando y su padre i Usted tiene ojos de mujer fatal* (Jardiel Poncela) van ser considerades greument perilloses per a la moral de l'època. A: MUÑOZ, B. *El teatro crítico español durante el franquismo, visto por sus censores*. Ángel Berenguer Castellary (dir.) Madrid: Universidad de Alcalá. Facultad de Filosofía y Letras. 2004: Editorial de la Universidad de Alcalá, 2004. (Tesi doctoral).

¹¹⁵³ Íbid.

¹¹⁵⁴ TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

5.9.5. Esports

L'esdat de la Guerra Civil l'any 1936 i la Segona Guerra Mundial van fer que Espanya no participés d'uns Jocs Olímpics des dels que s'havien celebrat a Los Angeles l'any 1932. Tres anys després del final de la guerra que havia enfrontat l'Eix i els Aliats se celebraven les Olimpíades de Londres 1948, una cita importantíssima per a un règim que volia mostrar una nova cara a la comunitat internacional. Espanya no va enviar en aquesta ocasió ni la selecció de futbol ni cap representant del món del ciclisme, disciplines en què havia excel·lit anteriorment. No obstant això, hi va anar una nodrida representació formada per 73 esportistes i els delegats i tècnics corresponents d'esports com l'hoquei, l'equitació, la boxa, el pentatló modern, l'atletisme, el tir, la vela, el rem, el waterpolo, la natació i la gimnàstica.¹¹⁵⁵ No obstant això, els resultats no van ser especialment satisfactoris –des d'un punt de vista esportiu– i els preus dels desplaçaments i les estades eren una ruina per a les arquitectes espanyoles. Quatre anys després, en els Jocs Olímpics de Helsinki 1952, l'equip espanyol va enviar només 27 atletes en les categories de rem, vela, tir, waterpolo, natació, gimnàstica i equitació.¹¹⁵⁶ Tampoc en aquesta ocasió es van aconseguir bons resultats esportius. Espanya, però, s'anava situant en la comunitat internacional.

Pel que fa a la resta de competicions esportives, mica en mica es va anar recuperant la normalitat dels tornejos. Al futbol, –que seguia sent l'esport rei– alguns atletes que havien jugat durant la guerra en formacions relacionades amb els estaments militars tornaven ara a incorporar-se a les files d'equips civils. No va ser però fins als anys 50 que Barça i Madrid van començar a sumar títols tan nacionals com internacionals, malgrat n'havien aconseguit alguns durant els anys 40.¹¹⁵⁷

Fer esport lligava amb alguns principis del culte al cos representatius de règims totalitaris com el nazisme i els qui en practicaven rebien una bona consideració social i se n'enorgullien. Miguel Gila, en moltes de les primeres

---

¹¹⁵⁵ VIUDA-SERRANO, A. «España en los Juegos Olímpicos del primer franquismo: lo importante fue participar.» A: *Materiales para la historia del Deporte*, (2015). Pàg. 257-262

¹¹⁵⁶ *Ibid.*

¹¹⁵⁷ *Palmarès*. [En línia]: fcbarcelona.cat <<http://www.fcbarcelona.cat/futbol/detall/fitxa/palmares-futbol>> *Palmarès de Fútbol*. [En línia]: Realmadrid.com <<http://www.realmadrid.com/sobre-el-realmadrid/palmares/futbol>>

entrevistes que va fer després del debut al teatre Fontalba de Madrid, apuntava alguns dels seus èxits esportius en disciplines de moda com el futbol, la boxa, el cidisme i, fins i tot, en el salt de trampolí. També a Franco, més interessat en ser espectador als toros o al futbol, se'l podia veure sovint caçant o pescant i, en privat, practicava també el golf i el tennis.¹¹⁵⁸

5.9.6. Toros

La gana va tenir una traslació directa en un dels espectacles espanyols de més tradició com eren els toros. Alguns experts en tauromaquia apunten que aquest període és el moment de la història en què el toreig va estar més a prop de desaparèixer.¹¹⁵⁹ De fet, els anys 1943 i 1949 es van haver d'aprovar mesures que permetessin fer corrides amb animals de menor pes de l'habitual.¹¹⁶⁰

No obstant això, a mesura que van anar passant els anys, es va anar normalitzant la situació i es va recuperar l'estil de les corrides d'abans de la guerra. Van ser els anys de fama de Manuel Díaz ("El Cordobés") i Manuel Rodríguez Sánchez ("Manolete"), que la tarda del 28 d'agost de 1947 rebia el cop de banya del toro Islero a la plaça de toros de Linares. Els metges no van poder aturar l'hemorràgia a l'interior de la cama dreta i "Manolete" va morir l'endemà.¹¹⁶¹

Un dels capítols curiosos del toreig dels primers anys del franquisme va ser la visita del Reichsführer, Heinrich Himmler, l'octubre de l'any 1940 en el marc d'unes converses amb Franco sobre la possible entrada d'Espanya a la guerra. Himmler va ser convidat a la llotja de la plaça de toros de Las Ventas que, preguntat pels matadors de toros al final de l'espectacle, va reconèixer que no havia pogut suportar durant tota la tarda la crueltat de *la fiesta*.¹¹⁶²

---

¹¹⁵⁸ Íbid.

¹¹⁵⁹ URRUTIA, J. *Los toros en la Guerra Española*. Madrid: Editora Nacional, 1974.

¹¹⁶⁰ BENASSAR, B. *Historia de la Tauromaquia. Una sociedad del espectáculo*. Valencia: Pre-Textos, 2000.

¹¹⁶¹ RIVERA, J. «Manolete y la prensa. Cronología de una crítica relación.» A: *Revista de Estudios Taurinos*, 24 (2008). Pàg. 281- 321.

¹¹⁶² REVERTE, J.M. *La lista de Franco para el Holocausto*. "El País" Madrid: (20 de juny de 2010).

5.9.7. Revistes amb elements còmics

La victòria sublevada va tenir un impacte important en les revistes que treballaven amb elements còmics. Moltes de les publicacions que no havien desaparegut durant els anys de la guerra ho van fer amb la immediata postguerra. La censura s'aplicava amb força sobre tot el que es publicava i la major part de les revistes humorístiques de l'època es van destinar a les criatures. Un exemple del bon moment d'aquestes publicacions el va viure la capçalera *Chicos*, que va multiplicar les seves revistes i suplementos –sobretot en l'impàs entre les dècades dels 40 i 50– amb *Chiquitito* (suplement l'any 1942¹¹⁶³ i revista el 1949),¹¹⁶⁴ la versió esportiva de *Chicos* (1950) i *Chicas* (suplement 1941 i revista 1950) i *El gran Chicos* (1945),¹¹⁶⁵ publicació que va anar incorporant historietes internacionals com les estatunidenques *Flash Gordon* o *Rip Kirby*. Entre els guionistes i il·lustradors d'aquestes pàgines, noms populars de l'època com els de Soravilla, “Gabi”, Castanys, “Mena”, Puigmiquel o Opisso. Un fet similar es va produir a partir de l'any 1944 amb les revistes *Diamante Verde*, *Diamante Negro* i *Diamante amarillo*.¹¹⁶⁶

L'objectiu de dirigir-se a un públic infantil va dur a indoure el concepte d'aventura en moltes de les publicacions d'aquells temps. Així apareixien *Aventuras de Camiseta* (1943),¹¹⁶⁷ *Cuentos y aventuras* (1945) –amb “Moro”, “Gabi”, “Titos” i textos de la poetessa Gloria Fuertes–,¹¹⁶⁸ *Cocolín y Calvorota* (1945) –amb el subtítol «*Tremendas aventuras por mar, tierra y aire*»–,¹¹⁶⁹ *Aventuras de Barrabás y Tarugo* (1947)¹¹⁷⁰ o *Historias y aventuras* (1949) en què Aróztegui i Tapia barrejaven l'humor amb les historietes de l'oest americà.¹¹⁷¹ En moltes d'aquestes aventures hi tenien un pes

---

¹¹⁶³ VV.AA. *Suplemento Chiquitito de Chicos y Mis Chicas*. Primera edició: Madrid, 1942.

¹¹⁶⁴ BARRERO, M. «El lento incremento de la actividad editorial.» A: *Espacio, Tiempo y Forma*, 26 (2014). Pàg. 15.

¹¹⁶⁵ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 123.

¹¹⁶⁶ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 120.

¹¹⁶⁷ *Aventuras de Camiseta* [En línia]: Tebeosfera.com

< http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/camiseta_aventuras_de_espana_1943.html >

¹¹⁶⁸ *Cuentos y Aventuras* [En línia]: Tebeosfera.com
< http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/cuentos_y_aventuras_senda_1945.html >

¹¹⁶⁹ *Cocolín y Calvorota* [En línia]: Tebeosfera.com
< http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/cocolin_y_calvorota_losada_1945.html >

¹¹⁷⁰ REDACCIÓ. *Noticias de libros*. “ABC”. Madrid: (9 d'octubre de 1947). Pàg. 18.

¹¹⁷¹ *Historias y Aventuras* [En línia]: Tebeosfera.com
< http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/historias_y_aventuras_maravillas_1949.html >

important les trames poliçaques, com evidenciava el títol de revistes com *Pirulo, Mantecón y el detective Jack-Moón* (1942),¹¹⁷² *El inspector Chomi* apareguda l'any 1945 amb Usátegui com a autor principal¹¹⁷³ o *Roberto Alcázar y Pedrín* (1941) –editada a València– que s'acompanyava del subtítol «*El intrépido aventurero español*».¹¹⁷⁴

Com ja hem comentat, tot i que una bona part de la censura va correspondre durant els primers anys del franquisme als falangistes, van ser els catòlics els que van acabar encarregant-se'n. Paral·lelament a aquestes tasques censors, Falange va editar unes quantes revistes amb el seu segell¹¹⁷⁵ –en el capítol anterior hem citat *Maravillas*, de la biblioteca de *Flechas y Pelayos*, que veia la llum el 17 d'agost de 1939. A banda de les revistes que es van mantenir, en destaquem un parell més: *Bazar* (1947), que barrejava l'humor amb la docència i que signaven autors destacats com Goñi o “Chumy Chúmez”,¹¹⁷⁶ un dels autors destacats de *La Codorniz*, i *Clarín* (1949), un suplement de la revista *Juventud*, amb les firmes de “Chuchi”, “Moro”, Federico Blanco, Huete o “Álvarez Prieto”, pseudònim de Luis Vigil.

L'augment de força de l'Església a partir de la victòria aliada a la Segona Guerra Mundial va córrer paral·lel a l'augment de publicacions còmiques infantils que buscaven l'adoctrinament alhora que la diversió de les criatures. L'any 1945 sortia *Zas*,¹¹⁷⁷ una revista de la secció dels aspirants d'Acción Católica que comptava amb les firmes d'autors com Madorell, Ángel Pardo, Vicente Roso o “Gabi”. Amb el mateix títol que l'àlies amb què signava un dels autors de l'època, l'any 1949 apareixia *Trampolín*, pseudònim alhora d'Escudero, un dels dibuixants d'aquesta publicació. L'acompanyaven Martín Mena, “Karpa”, Edmundo Marqueta, Manuel Vázquez, Palop o Guillermo Bestard. L'any 1951, va aparèixer *Tin Tan*, una revista més

---

¹¹⁷² Los grandes viajes científicos [En línia]: Tebeosbajosospecha.blogspot.com.es/<<http://tebeosbajosospecha.blogspot.com.es/2013/01/los-grandes-viajes-cientificos-marisal.html>>

¹¹⁷³ El inspector Chomi. [En línia]: Whakoom.com

<[whakoom.com http://www.whakoom.com/ediciones/287328/el_inspector_chomi_1945-grapa](http://www.whakoom.com/ediciones/287328/el_inspector_chomi_1945-grapa)>

¹¹⁷⁴ RODRÍGUEZ, J.J. «*El Temerario*: un ejemplo del reflejo de la sociedad española de posguerra en las viñetas.» A: *Historietas: Revista de estudios sobre la Historieta*, 3 (2013). Pàg. 83-108.

¹¹⁷⁵ A les revistes falangistes hi van treballar molts autors que amb el temps s'acabarien donant a conèixer com a fervents antifranquistes. A: TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2010.

¹¹⁷⁶ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 124.

¹¹⁷⁷ *Ibid.* Pàg. 123.

centrada en la didáctica religiosa i els passatemps que en l'humor gràfic i creada, en aquest cas, pel Consell Superior dels Joves d'Acción Católica.¹¹⁷⁸

Altres revistes destacades d'aquells anys són *Chorlito*¹¹⁷⁹ i *Dos en uno*,¹¹⁸⁰ ambdues de l'any 1944, un any abans de l'aparició de tres revistes com: *Animalandia*, amb Soravilla o Carl Banks com a dibuixants i amb els guions de Gloria Fuertes;¹¹⁸¹ *El monigote azul* amb obres de "Gabi"¹¹⁸² o *Películas de dibujos*, una curiosa proposta d'Ambrós i Terio que mostrava caricatures sobre fons fotogràfics.¹¹⁸³ L'any 1948 arribava *El caimán*, una revista elaborada per Vallarino que intentava congraciarse amb la canalla gràcies al subtítol «*Revista no apta para empollones*».¹¹⁸⁴

Malgrat, com dèiem, que, en aquella època, les revistes amb elements còmics es van centrar gairebé en exclusiva en el públic infantil, també hi va haver alguns casos en què es va tenir en compte el públic adult. El 16 d'abril de 1944¹¹⁸⁵ apareixia la revista *Cucú*,¹¹⁸⁶ en la qual hi va participar Gila amb alguns dibuixos¹¹⁸⁷ –no gaires perquè, segons assegurava l'humorista, no n'hi publicaven gairebé mai– i que comptava amb les firmes habituals de Soravilla –que n'era el director–, "Gabi", Garrido, Tamayo, Juan Ernesto Villardell ("Ardel"), "Moro", Aróztegui, "Tilu", Méndez, Marquerie o Orbegozo entre d'altres.

El cas més emblemàtic d'aquells temps va ser el de *La Codorniz*, revista dau en la història de l'humor espanyol i una de les publicacions on treballava Gila i que li va permetre barrejar-se amb alguns dels millors humoristes de l'època abans de fer el salt al teatre. El naixement d'aquesta revista no va ser un camí de roses per a Mihura,

---

¹¹⁷⁸ VV.AA. «Tardes de enseñanza y parroquia: el adoctrinamiento de las niñas en la España franquista a través de las revistas Bazar y Tin Tan (1947-1957).» A: *El futuro del Pasado*, 4 (2013). Pàg. 233.

¹¹⁷⁹ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 106.

¹¹⁸⁰ Dos en uno [En línia]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/dos_en_uno_proa_1944.html>

¹¹⁸¹ Animalandia. [En línia]: Botigapereantoni.com

<http://botigapereantoni.com/ficha_titulo.php?id=155&p=7&c=25>

¹¹⁸² El monigote azul [En línia]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/monigote_azul_el_losada_1945.html>

¹¹⁸³ MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951.» A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 120.

¹¹⁸⁴ REDACCIÓ. «Hace 65 años, Revista.» A: *Revista de aeronáutica y astronáutica*, 821 (2013). Pàg. 219.

¹¹⁸⁵ MOREIRO, J. *Miguel Mihura: humor y melancholia*. Madrid: Algaba, 2004.

¹¹⁸⁶ TORRES, G. «Las memorias teatrales de José Gordón: "Arte Nuevo" y "La Carátula".» A: *Don Galán, Revista de investigación Teatral*, 3 (2013). Pàg. 4.

¹¹⁸⁷ Gila també va col·laborar durant els seus anys de Servei Militar amb la revista *¡Hola!* on hi enviava algunes vinyetes. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

el seu creador. Com ell mateix explica en un article en motiu dels 25 anys de la publicació, els responsables dels mitjans de comunicació del govern franquista li denegaven una vegada i una altra que pogués tirar endavant una revista d'humor com la que ell proposava fins que en un dels seus intents va topar amb Jesús Erçilla, que havia estat redactor en cap de *La ametralladora* durant una breu temporada que Erçilla va passar a Sant Sebastià. Aquest antic col·lega va concedir-li finalment l'autorització per tirar endavant una revista que a banda del famós subtítol de «*La revista más audaz para el lector más inteligente*» duia un altre destacat «*Decana de la prensa humorística*».¹¹⁸⁸ El 8 juny de 1941 va aparèixer el primer número de la revista malgrat les reticències d'alguns dels sectors més conservadors i poc amics de l'humor. Mihura va tenir clar des d'un començament els límits que marcaven aquells temps i va establir alguns manaments per al bon funcionament de la publicació com aquell que deia «*No nos burlaremos del caído ni halagaremos al que está en las alturas*».¹¹⁸⁹ No obstant això, mica en mica –a mesura que va considerar que ho podia anar fent– va anar deixant pas a una lleu crítica que, amb el temps seria habitual a la revista. El mèrit que va tenir *La Codorniz* va ser, precisament, la manera en què va anar incorporant aquest humor crític, gràcies a l'estil *codornicesco* de què es parlava en l'època; que trencava els esquemes verbals, es qüestionava sobre els tòpics i els convencionalismes i buscava el somriure còmplice del lector. L'*Anuario de la prensa española* descriu l'any 1943 *La Codorniz* com una «*revista de humor y optimismo*».¹¹⁹⁰ Per les seves pàgines hi van desfil·lar les arts de Mihura, Summers, Álvaro de La Iglesia, “Mena”, Máximo, “Chumy Chúmez”, Mingote, “Kalikatres”, Serafín, “Tono”, Herreros, Perdiguero i un llarg etcètera entre els que s'hi va sumar també Miguel Gila.

---

¹¹⁸⁸ MIHURA, M. «Cómo nació LA CODORNIZ.» A: *La Codorniz*, 1.283, 19 de juny de 1966.

¹¹⁸⁹ MIHURA, M. *Mis memorias*. Madrid. Temas de hoy: 1998

¹¹⁹⁰ VV.AA. *La Codorniz: Antología, 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.

**PART III. BREU BIOGRAFIA DE
MIGUEL GILA**

1. PREHISTÒRIA DE GILA

Una de les frases més recordades dels monòlegs de Miguel Gila és aquella que apunta *Y nació. Y no estaba mi mamá en casa.*¹¹⁹¹ És una paradoxa que apareix a les primeres línies del monòleg *La historia de mi vida*. Menys popular és aquell altre gag que diu:

*Recuerdo a mi papá como si lo estuviera viendo: tenía dos brazos, dos piernas, dos ojos, dos orejas y una sola nariz.*¹¹⁹²

Una frase que amaga un fons tràgic. El pare –que també es deia Miguel Gila– va morir en un accident a Barcelona, uns mesos després d’anar-hi a viure amb Jesusa Cuesta, la seva dona, embarassada del primer i únic fill que tindria la parella; un fill que, per tant, naixeria orfe. La imatge més recurrent que Gila va tenir del seu pare es va limitar a una fotografia descolorida d’un soldat d’enginyers –una instantània del servei militar, feta poc abans del seu decés– que penjava d’una de les parets de la casa de Madrid on va néixer el còmic i on viuria fins el començament de la Guerra Civil¹¹⁹³. La mort del pare apareixeria després en molts dels monòlegs de Gila. Com en aquesta altra versió de *La historia de mi vida*:

*Mi padre estaba en la guerra de Marruecos, matando moros como loco, así que le tuvimos que dar la noticia por carta. Cuando la recibió se puso tan contento que sacó la cabeza para contárselo a los moros y estos, que son unos aguafiestas, le dieron un tiro en la frente.*¹¹⁹⁴

Hi ha també aquesta altra versió del mateix monòleg:

Total, que el señor de luto se murió y a mi papá lo metieron preso por cuernicidio. Se escapó un domingo por la tarde que estaba lloviendo y no había taxis y empezó a gritar:

---

¹¹⁹¹ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

¹¹⁹² GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972.

¹¹⁹³ GILA, M. *Un poco de nada*. Barcelona: Planeta, 1976.

¹¹⁹⁴ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

*“¡Estoy libre! ¡Estoy libre!” ¡En qué hora se le ocurrió gritar que estaba libre! Se le subieron ocho encima. Ahí murió, en el tumulto.*¹¹⁹⁵

O, fins i tot, aquesta última:

*A mi papá, como era militar, le gustaba mucho tocar la trompeta subido en un caballo. (...) Mi papá se encontró de pronto delante de un soldado enemigo, su cara tenía un gesto feroz, venía dispuesto a disparar su fusil. Mi papá sintió deseos de abrazarle y le esperó con una sonrisa. (...) Sonó un disparo y mi papá cayó al suelo fulminado.*¹¹⁹⁶

Històries que varien segons cada actuació de Gila i que deixen de banda un moment en què, de petit, el seu pare va estar realment ben proper a la mort. Va ser després de beure d'un pot de sosa càustica que l'avi de Miguel Gila feia servir per treballar. En aquesta ocasió, el pare va patir tals cremades que no podia menjar res i es va témer seriosament per la seva supervivència. Probablement la proximitat emocional amb una vivència real del seu pare va fer que Gila no considerés oportú unir aquesta anècdota en les versions fantasioses de la mort del seu pare.

1.1. Embaràs, casament i trasllat

Jesusa Cuesta va quedar embarassada a mitjans de 1918, sense estar casada, fet que –en aquells temps– va precipitar l'enllaç als dos mesos de gestació, i l'oposició dels pares del marit. Una setmanes després, la parella es va traslladar a Barcelona i, en un primer moment, es van allotjar a casa de Clotilde Cuesta, germana de la mare, que regentava una perruqueria de senyores, al número 18 de la ronda Sant Antoni. Un espai que apareix en aquesta versió menys coneguda del monòleg sobre la vida de Gila:

Mi mamá, como todos los jueves, había ido a la peluquería para hacerse la permanente, que es lo que se hacían en aquella época todas las señoras los jueves. Y estaba con

---

¹¹⁹⁵ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹¹⁹⁶ GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972

la cabeza metida en el secador cuando se me ocurrió nacer. Mi mamá, con el ruido del secador, no se dio cuenta de que había dado a luz, pero una señora que estaba en el sillón de enfrente dijo: «¿Es de usted este niño?». Y dijo mi mamá: «¡Ay, sí, qué tonta! Pues si no llega a ser por usted... vamos, que ni me entero».

Amb el temps, però, aquest escenari –i aquest acudit– van desaparèixer i se substituïa per la paradoxa que apuntàvem unes línies més amunt:

Yo tenía que haber nacido en diciembre, pero no me habían terminado el abrigo y me estuve esperando para nacer en agosto, con todo el calor.

Y nació. Y no estaba mi mamá en casa, porque había salido a pedir perejil a una vecina, así que nació solo. Y bajé a decírselo a la portera.

Quan Jesusa estava ja de cinc mesos, els pares van mudar-se a un pis per a ells sols al barri de la Barceloneta de la capital catalana. Prop d'allà, va tenir lloc l'incident que acabaria amb la vida del progenitor de l'encara nonat Miguel Gila. Els diumenges, el pare passejava amb els seus amics per l'escullera i, amb un filferro de coure, passaven la tarda pescant crancs procurant mantenir l'equilibri sobre les roques relliscoses. Un d'aquests diumenges, una ona més forta i més alta del que era habitual va impactar en el cos de Miguel Gila Reyes i el va llançar contra les roques. Hi va picar amb força una mica més amunt del maluc. En principi va semblar que la cosa no passava d'aquí. Al cap d'uns dies, però, en aquesta mateixa zona, hi van començar a aparèixer uns punts vermells. Tampoc no hi van donar importància en aquell moment; eren temps en què les puces abundaven a la ciutat i les marques que deixaven aquells insectes es podien confondre amb les que li van aparèixer en un dels costats al pare del futur humorista. En pocs dies, però, la taca es va anar estenent i quan van veure que havien errat el diagnòstic ja era massa tard per posar-hi remei. Amb només 22 anys, Gila Reyes moria assegut en una cadira mentre esperava un lliure a les portes de l'Hospital Clínic de Barcelona. Dos mesos més tard naixia Miguel Gila que, unes dècades després, en un dels seus escrits no humorístics recordava el capítol de l'escullera:

Hoy he estado en el rompeolas, padre. Me he asomado al mar, en el mismo lugar donde tu juventud quedó dormida para siempre en los brazos de una muerte vieja como el

misimo mundo. Me he sentado a contemplar las olas que golpean las rocas minuto a minuto en el gigantesco reloj de los siglos.

El mismo mar que te vio morir azota y devora la piedra que causó tu muerte, la va debilitando, castigándola a una agonía lenta, y un musgo verdinegro ha borrado su belleza.¹¹⁹⁷

1.2. La viduïtat de la mare

Després de la mort del marit, Jesusa Cuesta, embarassada de 7 mesos, va tornar a Madrid amb un bitllet de Caritat per instal·lar-se a casa dels pares del seu difunt espòs mentre buscava feines per tirar endavant la seva vida i la de la criatura que ben aviat naixeria. També aquesta situació serviria a Gila per crear una fantasia basada en fets reals en un altre dels seus primers monòlegs:

Mi mamá, al quedarse viuda, se tuvo que colocar de marina mercante en un barco noruego. Yo viajaba siempre con ella, porque me tenía que dar la teta y cambiarme los pañales. Hacíamos viajes que duraban meses. Llevamos melones desde Villaconejos a Turquía. En Turquía cargábamos cangrejos para Australia Y en Australia alcachofas para Panamá. Y así pasaban meses y meses.¹¹⁹⁸

Els primers mesos de la vida de Gila no indouen vaixells noruecs ni viatges transoceànics, però sí la necessitat de la mare de dur-lo sempre amb ella mentre feia tasques de neteja de la llar allà on li oferien feina:

Mi mamá trabajaba mucho, porque, como era la única mujer de la tripulación, tenía que fregar el barco con un jabón y un cepillo de raíces, hacer la comida, limpiar el polvo con un plumero, coserle los botones al capitán, y cuando llegábamos a un puerto ella iba a la compra. Como en el barco no había cunita, yo dormía en un cajón.¹¹⁹⁹

Aquesta darrera frase entronca amb un detall que seria dau per a la futura infantesa de Gila. En algunes de la cases on Jesusa Cuesta netejava, els amos li

---

¹¹⁹⁷ GILA, M. *La Jaleo, el Bizco y los demás*. Barcelona: Dima, 1966.

¹¹⁹⁸ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹¹⁹⁹ *Ibid.*

cedien una habitació perquè el petit Miguel descansés mentre la mare es guanyava el jornal. Altres propietaris eren menys amables i no li permetien aquestes comoditats. Com que la mare no volia perdre cap feina, en aquests casos es lligava el seu fill al cos amb uns draps i feia la feina que li manaven. Amb els mesos, Miguel Gila va anar creixent i, per tant, pesant cada cop més; i al voltant de l'any va començar a fer les primeres passes. Segons explica Gila, arribats a aquest punt, la mare va optar per deixar el seu fill amb els avis paterns mentre se seguia ocupant de la neteja de les cases. Aquests mateixos avis van convèncer la jove per a què refés la seva vida amb un altre home i, malgrat les reticències inicials, al cap d'un any, la mare de Gila començava una relació amb Ramón Sanmartín, amb qui tindria cinc fills. Entre el nou amor, la feina i –més tard– els primers fills d'aquesta nova relació, els avis paterns van anar substituint mica en mica el paper dels pares del petit Miguel. De fet, va arribar un moment en què Gila es referia als seus avis com a pares –fins i tot molts anys després en algunes entrevistes– i, en canvi, es dirigia a la seva mare pel nom de pila.¹²⁰⁰ Amb els anys, el lligam amb els avis era tant fort que Jesusa Cuesta ja no va poder convèncer el seu fill que tornés a viure amb ella, malgrat els esforços que feia –en forma de regals– en bona part de les visites que feia a casa dels sogres. La mala sort barrejada amb la baixa esperança de vida d'aquells temps –al voltant dels 50 anys– va fer que la mare de Gila tornés a quedar vídua quinze anys després d'iniciar la relació amb el seu segon marit.

---

¹²⁰⁰ Malgrat l'humorista va fer aparèixer la seva mare en l'última biografia que va fer (*Y entonces nació yo* – 1995), la figura materna no era present en cap de les pàgines del seu primer llibre (*La Jaleo, el Bizco y los demás* – 1967) i l'esmentava de resquitllada i en un relat fantasiós d'un llibre que va publicar durant la seva estada a l'Argentina (*Gila y su gente* – 1972). El pare, en canvi, apareix al principi de tots tres llibres. Tot plegat ens fa pensar que les relacions entre Gila i la seva mare van ser tenses per motius que no hem aconseguit esbrinar encara. Com a hipòtesis podem plantejar la desatenció de la infantesa de Miguel Gila –que l'humorista trigués a perdonar-li–, alguna mala acció de la mare que se sumés a això, o la creació d'un imaginari contra Jesusa Cuesta elaborat pels avis paterns de Gila que, recordem, s'havien oposat al casament de Miguel i Jesusa quan es van assabentar que ella estava embarassada.

2. ELS AVIS

2.1. L'àvia Manuela

Manuela Reyes era la mare del pare de Miguel Gila. Una dona baixa, menuda i d'ulls blaus. Dedicada a les tasques de la seva llar al carrer Zurbano 68, al barri de Chamberí de Madrid,¹²⁰¹ dividia la jornada cosint, planxant, cuinant i netejant, i ho feia acompanyada de “Miguelito” –com li deia al seu nét–, que l'ajudava en les compres i a fer alguns encàrrecs; i d'un aparell de ràdio de galena on hi sintonitzaven notícies, sarsueles i anuncis. Com a família humil, la seva ràdio era de les que s'escoltaven a través d'auriculars i calia fer torns per gaudir d'aquelles emissions. Així doncs, Manuela era oient de les informacions i les peces musicals –per les quals sentia debilitat, especialment, algunes sarsueles–, i li cedia l'escolta a Gila quan apareixia la publicitat:

Los anuncios tenían algo que no encontraba en los programas, que normalmente estaban hechos por señores aburridos que decían cosas incomprensibles para mí. Pero aquella publicidad tenía algo de creativo, de festivo, algo que yo relacionaba con la alegría.¹²⁰²

Anys més tard, l'humorista reconeixia que l'eficència publicitària –la necessitat de transmetre un missatge que impactés en el menor temps possible– l'havia ajudat, probablement, a desenvolupar la seva professió.

Creo que lo llaman «suspensión del juicio», aunque no estoy muy seguro. Hacer creer cualquier cosa a cualquier persona. (...) Tal vez aquellos anuncios antiguos que ahora nos parecen ridículos me enseñaron sin que yo lo supiera cómo se hacen esas cosas.

A banda de posar-lo en contacte amb la ràdio, Manuela Reyes portava en Miguelito al cinema *Proyecciones*,¹²⁰³ i li donava un cop de mà sempre que ho necessitava.

---

¹²⁰¹ La distribució numèrica dels carrers de Madrid ha canviat des d'aquells anys 20 del segle passat i els portals ja no corresponen als de la infantesa de Gila.

¹²⁰² GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

Al cap d'uns anys, Miguel Gila assegurava que va voler agrair l'estima i la dedicació, i cada mes enviava alguns diners a casa els avis; detall que Manuela Reyes responia amb unes paraules d'agraïment. Mentre Gila era a Zamora, un cop acabada la Guerra Civil, les respostes de l'àvia van deixar d'arribar. Dos enviaments després, Miguel Gila, preocupat, va demanar permís als seus superiors per anar a Madrid a visitar la seva àvia. Un cop a la capital espanyola es va dirigir a Chamberí on una veïna del barri, la senyora Edelmira, va donar-li la mala notícia. La seva àvia havia mort feia tres setmanes.¹²⁰⁴

2.2. L'avi Antonio

Antonio Gila també treballava a casa. Era fuster i havia instal·lat el seu taller a la cuina on ben aviat va comptar amb la col·laboració del seu nét que, amb el temps, acabaria heretant la passió per la professió de l'avi.¹²⁰⁵ Quan Miguel sortia de l'escola, l'acompanyava a fer els encàrrecs a domicili que li sol·licitaven i arrossegava una pesada maleta de fusta amb les eines. A més, l'encara petit Gila feia les compres que li demanava l'avi Antonio i s'encarregava de repartir els sofàs arreglats i endur-se cap a casa els que necessitaven alguna reparació. Tot això ho feia col·locant el mobiliari sobre el seu cap i travessant els carrers del barri sense gairebé poder-hi veure.

El taller-cuina de casa els avis, com dèiem, era ple de pots de pintura, coles i fustes diverses que deixaven pols pertot arreu. I en aquestes taules, precisament, va ser on Gila va fer els seus primers dibuixos, els seus primers *monos* –com n'han dit des de fa molts anys els dibuixants als personatges de les seves vinyetes–, homes i dones, nens i nenes de nas desproporcionat i, habitualment, amb un somriure a la cara que van acabar fent fortuna en un bon grapat de revistes i diaris d'arreu d'Espanya:

---

¹²⁰³ Donarem més detalls de les pel·lícules i els actors que hi anava a l'apartat dedicat al cinema d'aquesta biografia.

¹²⁰⁴ Gila explica a les seves memòries que el tiet Mariano –amb qui no mantenien una bona relació– no havia volgut que l'avisessin. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²⁰⁵ Malena Gila, filla de l'humorista, explica que el seu pare escrivia els monòlegs en una habitació de casa seva, a Barcelona, que anomenava *mi búnker*, decorada amb mobles de fusta fets per ell. A: LOBATO M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

*Mi abuelo me dejaba pintar sobre esas tablas. Nunca me lo impidió y yo siempre le estaré agradecido por ello. Eso sí, me decía que luego las borrara rascando con una lija. Estoy seguro de que a él le hubiera gustado no borrarlas nunca, porque le gustaban esos dibujos y era un buen hombre, pero no estaban las cosas como para ir desperdiciando las tablas.*¹²⁰⁶

Mica en mica, Miguel Gila es va anar aficionant al dibuix i va anar buscant altres espais on plasmar la seva creativitat. Aprofitava les cintes sobrants del bitlletatge del Metro de Madrid –que demanava a les taquilleres–,¹²⁰⁷ les parets de l'escala de veïns i els llibres, especialment els d'història, que ja duïen incorporades algunes il·lustracions. Gila es va definir durant molt temps com a dibuixant, fins i tot en els primers anys de gran èxit als escenaris madrilenys. Uns taulons que trepitjaria a principis dels anys cinquanta arrossegant la maleta de fusta on l'avi guardava les eines i que li va regalar, com a record, quan Gila va marxar de casa.

Quan Antonio va morir, el seu nét rondava la vintena i estava fent *la mili*. Poc abans, li havien fet arribar un telegrama a la caserna on l'informaven del greu estat de salut de l'avi. Als 87 anys, Antonio Gila moria arran d'unes complicacions respiratòries vinculades més o menys directament amb el vici de fumar.

2.3. La resta de la família

Abdón i Isidora eren els altres avis, els pares de la mare. Gila també mantenia contacte amb ells, però no hi tenia el mateix tracte que amb els paterns. En el cas de l'avi hi havia un fet que incomodava el petit Miguel; la seva professió:

Mi abuelo recorría las calles gritando: «El traperooooooooo!». (...) Mi abuelo Abdón era muy cariñoso conmigo, pero cuando pasaba por la calle de Zurbano (...) yo me hacía el distraído y me escondía, porque los chicos del barrio, cuando mi abuelo decía lo de traperero, gritaban: «¡Haber nacido ministro!» y luego echaban a correr. Otras veces esperaban y, cuando se llevaba la mano a la boca y estaba a punto de lanzar su pregón, decían: «¿Quién es un

---

¹²⁰⁶ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²⁰⁷ REDACCIÓN. *El caricaturista Gila, ante el público de los teatros*. “Dígame” (23 de octubre de 1951)

gilipollas?», y mi abuelo decía: «*El traperooooo*». Y los chicos se desternillaban de la risa. Por eso nunca les dije que aquel era mi abuelo.¹²⁰⁸

A banda d'aquestes cinc persones, Miguel Gila tenia relació amb molts altres familiars: tiets, nebots o cosines, entres les quals destacava la cosina Sagrario, un dels primers referents sexuals que Gila recorda. A mesura que es feia més gran assegura que esperava amb delit la seva visita i que després es quedava amb el record de les seves corbes.¹²⁰⁹ Un altre primer referent –en aquest cas, més de caire professional– va ser el tiet Pepe, un agent de la Guàrdia Civil aficionat als acudits i de qui Gila va sentir moltes de les primeres narracions còmiques.

També en el monòleg sobre la història de la seva vida, Gila fa referència a una família rica que l'acull.

*Como seguíamos siendo pobres, mi mamá me abandonó en la puerta de unos marqueses que eran ricos y tenían corbatas, y sopa, y de todo.*¹²¹⁰

Segurament per a escriure aquestes línies pensaria en algun moment en la tieta Capilla, germana de l'avi Antonio, que era rica –comparada amb els ingressos de la resta de la família– i que vivia a París on treballava en les tasques de la llar d'uns prínceps russos fugits del comunisme. Quan la tieta Capilla anava a Madrid, tots feien un esforç per causar bona impressió. Eren dies que la família Gila-Reyes allargava una mica més el braç que la màniga.

Amb molta més freqüència, visitava el pis dels avis el tiet Manolo. Ell era l'encarregat d'arreglar la ràdio de galena de l'àvia que Manuela Reyes arrencava sovint quan s'aixecava per fer alguna cosa i no recordava que portava els auriculars posats. Una altra persona que també li portava sovint regals al seu nebot. Tot i això, la imaginació de "Miguelito" feia que al cap de poc temps avorrís aquelles joguines que Manolo li portava de El rastro i s'entretigués imaginant noves possibilitats per a un munt d'objectes quotidians, com les batalles que muntava amb agulles d'estendre. Si anaven soles eren soldats i si n'unia un parell eren la cavalleria. I si no jugava a casa

---

¹²⁰⁸ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²⁰⁹ GILA, M. *La Jaleo, el Bizco y los demás*. Barcelona: Dima, 1966.

¹²¹⁰ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

ho feia a la d'en Gustavo, un nen ric que tenia un Meccano i que li permetia disposar-ne a canvi de caps de llumins buides, taps d'ampolles de cervesa o pinyols d'albercoc. Tot i això, eren uns anys en què els nens passaven bona part del seu temps lliure al carrer. En el cas de Miguel Gila o bé a peu o bé amb la seva bicideta d'un sol pedal. Tres dècades més tard, amb una situació econòmica molt més folgada, l'humorista li guanyava una batalla a alguns d'aquells records de pobresa de la seva infància:

*A los treinta y un años me he comprado un Meccano, que no pude tener de niño, dos trenes eléctricos y una bicicleta que pesa poco.*¹²¹¹

3. DETALLS D'INFANTESA

3.1. L'escola

Gila no es va considerar mai un bon estudiant.¹²¹² Preferia dibuixar que escoltar el que li deien els professors. Uns anys després feia la mateixa broma en unes quantes entrevistes quan assegurava que el que ensenyaven aleshores a l'escola – rius, muntanyes, capitals, etc.– servia per fer mots encreuats.¹²¹³ Des que Gila va ingressar a la seva primera escola a la glorieta de Chamberí –amb el professor a qui els nens anomenaven “Juan Chistera”–, a l'edifici on hi havia el ja desaparegut parc de bombers, fins que va abandonar els estudis per anar a treballar, la seva relació amb el professorat va ser tibant i eren nombroses les ocasions en què s'havia de quedar castigat després de dasse per haver-ne fet alguna de les seves.¹²¹⁴

---

¹²¹¹ DEL ARCO, M. *Mano a Mano: Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (11 de juliol de 1962).

¹²¹² SOLER, J. A fondo. [DVD] Imperio Argentina, María Casares, Miguel Gila. TVE. Barcelona: Editrama, 2005.

¹²¹³ Una broma recurrent que va fer servir durant tota la seva vida. A Annex 11, aquest text apareix en una vinyeta d'*Encontres en la tercera edat* d'*El Periódico de Catalunya*.

¹²¹⁴ Archivo sonoro – Gila [En línia:] Radio Nacional de España.

<<http://www.rtve.es/alcarta/audios/archivo-sonoro/archivo-sonoro-gila-24-06-12/1444696/>>.

3.2. La gana

El punt de reunió de la colla de Gila era en un solar que actualment no existeix com explica i lamenta Gila en un dels seus poemes.¹²¹⁵ A banda dels jocs amb què poguessin entretenir-se els nens d'aquella època, al solar s'hi anava a buscar alguna cosa per endur-se a la boca. Els nens d'aleshores coneixien quines plantes podien consumir per entretenir la gana. Hi havia unes flors blanques que anomenaven *pan y quesillo* pel regust a formatge que deixaven a la boca, una altra planta tenia una part comestible que havien batejat com a *panecillos* i no cal dir que recollien, sempre que podien: garrofes, ametlles, mores o cireres de pastor, el fruit de l'arç blanc que havien de prendre amb molta cura de no confondre amb una planta d'aspecte similar que anomenaven *tapaculos* i que feia que el seu consumidor anés restret i amb mal de panxa uns quants dies.

Però no només es dedicaven a collir allò que la natura els donava, en algunes ocasions calia anar a buscar-ho. I ho feien de moltes diverses maneres. Recollien, per exemple, les restes de xufles premsades d'una parada d'orxata que hi havia a la cruïlla dels carrers Miguel Ángel amb Martínez Campos o s'acostaven a un convent de clausura proper i pidolaven caritat. Altres vegades, robaven tot el menjar que podien de les més diverses maneres: passaven corrents i s'enduien les restes de pasta d'una xurreria, li buidaven la carmanyola al revisor del tramvia o enginyaven un fil amb un dau a la punta amb què s'enduien croquetes o trossets de pernil d'un restaurant o d'una carnisseria. Per no comptar les nombroses vegades que arrambaven amb els tomàquets i els enciams d'un hort del barri al qual van batejar amb el nom de *la huerta del tío coge y vete*. Gila va exercir aquesta tradició del furt alimentari quan treballava a *El cafeto*, una empresa on empaquetava xocolata. Un jove Miguel amagava algunes taules als mitjons per tal d'esquivar el registre que els feien a la sortida i les repartia amb als amics que no en feien escarafalls malgrat l'escalfor dels turmells de Gila hagués deformat el cacau.

La gana tornaria a aparèixer durant els anys de la guerra. Gila recordava haver menjat cigonyes o veure un company seu treient-li la pell a un gat del carrer per menjar-se'l. També com la fam havia dut alguns soldats –ell també s'hi comptava–

---

¹²¹⁵ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011. El podeu llegir a Annex 7.

a menjar-se la Margarita,¹²¹⁶ una cabra que van trobar en un poble i que durant un temps havia estat la seva mascota però que després d'una forta nevada el mes de desembre, que els va deixar incomunicats, es va convertir en un àpat. La situació del moment els duia a prendre decisions com aquestes, però el futur humorista no recordava un espectacle tan desagradable amb un animal des que, de ben petit, va assistir a la matança del porc i els veïns l'animaven a donar-li voltes a la cua del garrí perquè la sang brollés amb més força.¹²¹⁷

3.3. Crueltat

Un altre aspecte present en l'obra de Gila és el maltractament animal o, més ben dit, el refús a la crueltat que se'n derivava d'aquestes accions. Prenent com a força motor aquest tema i el rebuig que li generava, Gila va dibuixar algunes vinyetes relacionades. Com aquella que assegura que va fer per a *La codorniz* en què un soldat duu un cap de cavall sota el braç i diu «*capitán se me ha roto el caballo*».¹²¹⁸ Les reflexions sobre la brutalitat amb altres éssers –humans o no– van ser una constant en els seus treballs.

Tot i això, de ben petit ell i els seus amics van ser botxins d'un bon grapat d'animals diversos als quals mataven o feien patir com a entreteniment. Era habitual tombar ocells a cops de pedra –rocs que també llançaven contra els gossos–, arrencar-los les ales a les mosques o bé substituir el fibló de les vespes per una ploma amb què els pobres insectes volaven sense rumb mentre morien.¹²¹⁹

No era un sadisme propi d'una colla de criatures puntual. Era una activitat que es transmetia de generació en generació. El tiet Manolo ensenyava a Gila les mil i una maneres de capturar grills i l'avi Antonio era el seu mestre en l'art de caçar

---

¹²¹⁶ Margarita és també el nom amb què Gila bateja la vaca que, segons el monòleg de la seva vida, guanya en una tómbola. El nom de Margarita canviaria amb el temps i la vaca passaria a dir-se Matilde.

¹²¹⁷ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²¹⁸ Adjuntem aquesta imatge a Annex 12. Gila assegura que aquesta és la primera vinyeta que va enviar a *La Codorniz*, motiu pel qual el van incloure a la nòmina de col·laboradors A: GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972. No obstant això, aquesta no apareix en les primeres edicions de *La Codorniz* en què Gila hi inclou els seus dibuixos. Més endavant explicarem quines van ser les primeres vinyetes incloses per Gila en aquest setmanari.

¹²¹⁹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

mosques amb una goma elàstica.¹²²⁰ Aquelles pràctiques passaven doncs de pares –o tiets o avis– a fills –o nebots o néts– sense plantejar-se si això era gaire moral o educatiu. Anys més tard, havia madurat el seu criteri i es posava les mans al cap quan assistia a les festes locals d’arreu de la península, fàrcides d’actuacions d’aquesta mena amb l’acord tàct de la major part del poble i emparant-se en la tradició:

*Ahora, a mi edad, sigo sin entender el grado de crueldad al que puede llegar el ser humano. Y no me estoy refiriendo a aquellos años donde la ignorancia era lo cotidiano; aún hoy, cuando está a punto de finalizar el siglo XX, se celebran fiestas en nuestro país en las que mozos del pueblo arrojan una cabra desde un campanario o pasan con sus caballos al galope y arrancan las cabezas de unas gallinas o gallos vivos, que están atados a una cuerda por las patas, o se corre detrás de un lechón untado en manteca, a ver quién es capaz de cogerlo. A veces se hace con un conejo sin untarle grasa. En el año 1953, mientras rodaba una película en un pueblo cercano a Madrid, fui testigo de cómo soltaban un conejo, todos los mozos del pueblo corrían persiguiendo al conejo, se abalanzaban sobre él y al finalizar se levantaban muertos de risa, llevando cada uno en la mano un trozo del animal.*¹²²¹

En un dels seus treballs, Gila canvia la víctima animal per persones. És el cas del monòleg sobre les festes del poble que arriba al seu apogeu amb aquella frase que diu «*Bueno, me habéis matado al hijo, ¡pero lo que me he reído!*».¹²²² En la línia de la defensa dels drets dels animals, Gila carregaria contra la tauromàquia, tot i que a casa els avis hi tenien fotografies de matadors de toros de l’època –i d’èpoques anteriors al naixement de Gila– com Guerra, “Frascuero” o “Lagartijo” i, per raons diverses, havia toreat alguns animals. De petit va intentar-ho amb una cabra que el va envestir i el va fer caure a terra¹²²³ i, en una altra ocasió –durant una gira a Mèxic– Gila assegura que l’actor Mario Moreno “Cantinfas” el va convèncer que fes unes quantes

---

¹²²⁰ SOLER, J. *A fondo*. [DVD] *Imperio Argentina, María Casares, Miguel Gila*. TVE. Barcelona: Editrama, 2005.

¹²²¹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²²² Adjuntem aquest monòleg a Annex 13.

¹²²³ Algunes explicacions de Gila sobre aquest capítol difereixen en alguns detalls. A: GILA, M. *La Jaleo, el Bizco y los demás*. Barcelona: Dima, 1966. diu que es va treure la bata que duia –un *guardapolvos*, segons l’original– i en una entrevista de l’any 1964 a RNE diu que va agafar un drap de cuina i que després del cop, la cabra li va deixar el cap ple de bonys donant-li cops amb les banyes. A: Archivo sonoro – Gila [En línia:]

Radio Nacional de España. <<http://www.rtve.es/alacarta/audios/archivo-sonoro/archivo-sonoro-gila-24-06-12/1444696/>>.

passades en la celebració del *Día del Soldado* davant 50.000 militars.¹²²⁴ No ens consta aquesta actuació, però sí una del 14 de juny de 1959 en què va acompanyar els toreros Lorenzo Garza, Luis Castro “El Soldado”, Raúl Acha Sáenz “Rovira”, Jorge “El Ranchero” Aguilar, Guillermo Carvajal i Fernando de los Reyes “El Callao”. Tampoc consta que Gila agafés el capot sinó que es va limitar a fer una trucada al president de l'acte perquè li donés la dau del toril i unes altres cada vegada que havia d'entrar a la plaça cadascun dels toros.¹²²⁵ Aprofitant, com sempre, les seves vivències i allò que formava part de l'imaginari col·lectiu, Gila va representar alguns monòlegs vestit de matador de toros.¹²²⁶

A partir d'aquí, la relació de Miguel Gila amb els animals seria, principalment, amb les seves mascotes. Des dels ocells que va tenir de ben petit a la gosseta que passejava pel barri de Les Corts de Barcelona poc abans de morir. Bé, també li va resultar força útil comptar amb la presència de Cinco, un gos que va trobar abandonat al quilòmetre cinc d'una carretera que anava a Andalusia i que li va servir per trencar el gel amb la que seria la seva última muller, la ballarina María Dolores Cabo, que tenia dues gossetes Pinscher.¹²²⁷

3.4. La mort

La convivència de Gila amb la mort és constant i sovintejada al llarg de la vida de Gila i també apareix sovint en els seus monòlegs el concepte *de luto* que, en aquells moments, fins i tot suposava un canvi en la vestimenta de la persona a la qual se li havia mort un familiar directe.

Fragment del monòleg *La historia de mi vida*:

---

¹²²⁴ No tenim constància que Gila toregés cap 19 de febrer a Mèxic (data en què des de 1951 se celebra el *Día del Ejército Mexicano*). No obstant això sí que tenim una fulletó d'una de les seves actuacions a una plaça de toros de Mèxic, que incloem a Annex 14.

¹²²⁵ MEDINA, D. *Plaza México: historia de una cincuentona monumental*. Ciutat de Mèxic: Bibliófilos Taurinos de México, 1995.

¹²²⁶ Gila explicava que el primer monòleg que va fer vestit d'aquesta manera va ser després d'una cursa de braus en què li van fer torear un vedell. Després d'aquesta actuació, tenia una funció de teatre a Madrid i les presses el van fer creuar la ciutat sense temps per a canviar-se de roba. Un cop al teatre, apuntava l'humorista, va improvisar un relat sobre la tauromàquia. Afegim aquest monòleg a Annex 15.

¹²²⁷ Fragment de l'entrevista amb Malena Gila –filla de l'humorista– que després va quedar resumida a: LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

*Sacamos a la vaca Matilde al balcón, para que tuviera fresca la leche. Se conoce que tenía un cuerno flojo, porque se le cayó a la calle y le dio a un señor de luto.*¹²²⁸

Fragment d'una altra versió del mateix monòleg, en aquest cas, dit en una entrevista:

*Me hubiera gustado nacer en Segovia para ver el acueducto, pero me dijo un señor de luto que lo correcto era nacer donde estaba mi mamá. Por eso fui a nacer a Madrid.*¹²²⁹

Fragment del monòleg que va explicar Gila el dia del seu debut al teatre Fontalba (24 d'agost de 1951):

*Entonces me senté en un banco con un soldado que no mataba porque estaba de luto.*¹²³⁰

Una de les ocasions en què la família de Gila va vestir de dol va ser amb la mort del tiet Pepe, l'agent de la Guàrdia Civil que vivia a Jerez de la Frontera i que va ser una de les primeres referències humorístiques del futur còmic amb els seus acudits sobre gitanos. Pepe –segons la versió de Gila– va morir a la guerra defensant el santuari de Santa María de la Cabeza a Andújar.¹²³¹

La presència de la mort en la vida de Gila és fins i tot anterior al seu naixement, amb el decés, com comentàvem, del seu pare, un parell de mesos abans del seu naixement. A banda d'ell, diversos familiars també van anar desapareixent.

---

¹²²⁸ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

¹²²⁹ IRUROZQUI. Ventana de la prensa. (24 de octubre de 1951). Incloem el retall a Annex . Gairebé vint anys més tard encara conservava aquest concepte en una altra entrevista a La Vanguardia: Le llamo disparate cómico a “Abierto por defunción” porque en verdad es un disparate cómico. Es como si dijéramos una especie de cosa que no llega a humor negro, sino que se queda en un humor como de alivio de luto. A: GILA, M. *Autocrítica de ‘Contamos contigo’ de Miguel Gila* “La Vanguardia” (13 d'octubre de 1968).

¹²³⁰ Fragment del monòleg de debut de Gila al Teatro Fontalba de Madrid el 24 d'agost de 1951.

¹²³¹ L'assalt a Santa María de la Cabeza és un dels actes de resistència de la Guàrdia Civil contra les tropes republicanes. L'1 de maig de 1937, els rojos ocupaven aquest santuario causant un centenar de baixes entre els atrinxerats, un d'ells el tiet de Gila. A: MARÍN, A. *Asedio al Santuario de Santa María de la Cabeza de Andújar. Años (1936-1937)*. Jaen: Lopera, 2008.

Eren temps en què a una baixa esperança de vida se li sumava un alt índex de mortalitat infantil. Aleshores era molt habitual que les mares perdessin alguna criatura en el moment de donar a llum. La mateixa Manuela Reyes va perdre una nena. Gila també va veure com se n'anaven alguns dels seus amics quan encara eren criatures, com Felipe, l'enllustrador de sabates amb qui es penjava de la part del darrera dels tramvies per viatjar sense pagar bitllet. Explica Miguel Gila, que la Guàrdia Civil li va disparar dos trets a la panxa quan intentava escapar-se després que l'ensampessin viatjant al sostre d'un tren. O l'"Angelín", un nen que va morir probablement de pneumònia o de tuberculosi i a qui visitava, de petit, per fer-li passar una bona estona. Ell mateix explicava que li dibuixava escenes de guerra i que hi feia aparèixer avions, granades i soldats amb globus en els quals hi escrivia expressions com «¡Ay, madre, qué tiro!, ¿Yo qué te he hecho para que me mates?» o «¡Ten cuidado, imbécil, que me has dado un tiro en la pierna». Escenes que divertien un "Angelín" a qui li quedava poc temps de vida i amb qui va compartir les primeres idees dels textos de les vinyetes que després dibuixaria per a diverses publicacions. Com aquella altra escena d'un dels monòlegs més moderns sobre la guerra que diu:

- ¡Oye que me has dado!
- ¡Pues no seas enemigo!¹²³²

No obstant això, la mort de joventut que més va marcar Miguel Gila va ser la de Teresa, la seva primera parella sentimental, la primera noia a qui li va fer un petó. En aquell moment, ell tenia catorze anys i ella dotze i es veien sempre que podien, quan ell sortia de la feina. Duien amb prou feines alguns mesos junts, en una relació gairebé secreta, fruit de la vergonya. Fins al punt que si algun desconegut els enxampava agafats de la mà feien veure que eren germans i parlaven sobre els pares.¹²³³ En una entrevista per a *La Vanguardia Española* l'any 1966, Gila assegura que va quedar vidu als 14 anys.¹²³⁴ L'humorista incorporava, doncs, aquesta vivència als seus records i més tard, qui sap si li va donar la volta en un dels monòlegs més

---

¹²³² GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

¹²³³ GILA, M. *La Jaleo, el Bizco y los demás*. Barcelona: Dima, 1966.

¹²³⁴ REDACCIÓ. *Gila se pasa a la canción protesta*. "La Vanguardia". Barcelona (4 de novembre de 1966)

desconeguts de l'autor, un titulat *Me morí* en què recomanava a les persones del públic que no morissin mai:¹²³⁵

La segunda vez que me morí fue durante la Guerra Civil. Tenía yo veinte años recién cumplidos y una novia que se llamaba Inés. Esta vez no me morí. En realidad me mataron.

*Estaba yo en las trincheras, tan contento, silbando flojito para que no me oyera el enemigo, cuando de pronto escuché el estruendo de un cañonazo (...) Les digo la verdad: esta vez sí que me molestó morirme, porque no fue como la primera vez, que era un crío. Esta segunda vez que me morí estaba en la mejor edad para disfrutar de la vida, pero así son las cosas. La muerte nos llega cuando menos lo esperamos.*¹²³⁶

Un text que queda en un segon pla de popularitat dins la vida i l'obra de Gila i que ho fa rere una de les anècdotes que no va indoure mai en cap dels seus espectades humorístics. Una situació que ell resumia amb la frase *a mí me fusilaron mal* i en què narrava la supervivència a un afusellament durant la Guerra Civil.

4. LA GUERRA

*En el fondo, Gila es triste o lo parece. Posiblemente le haya marcado muy profundamente la guerra y otros muchos sufrimientos que no comenta. Pero ese afán y ese deseo de luchar contra ese drama interior y contra el drama exterior que todo lo aboga, es lo que transforma a Gila en el escritor ingenioso y en el humorista original y regocijante.*¹²³⁷

Herminio Pérez Fernández

Director de Radio Zamora l'any 1951

---

¹²³⁵ Apuntem també, que les guerres van acabar amb la vida d'uns quants familiars i amics de Gila com: Gustavo, el nen amb qui jugava a *Meccano*, que va morir a l'Alemanya nazi, o Luis Cerezo, "Pepe el de la Carola" o els germans César i Carlos Bello –amb qui Gila s'escrivia cartes– i que van deixar la vida a la guerra civil espanyola. Els dos últims, afusellats al final del conflicte.

¹²³⁶ A Annex 17 hi trobareu el text complet del monòleg *Me morí*

¹²³⁷ Fragment de la carta que escriu el director de Radio Zamora quan Gila marxa a treballar a Madrid. A: PÉREZ, H. *Miguel Gila se ha ido*. "El correo de Zamora". Zamora (19 de març de 1951). L'article sencer el trobareu a Annex 18.

Miguel Gila va néixer el 1919 –només un any després del final del que llavors s’anomenava la Gran Guerra– i un mes després de fer els 17 esdatava la Guerra Civil. Així doncs, la seva infantesa i adolescència van estar marcades per un ambient en què el conflicte armat era present a les converses dels adults i als jocs dels menuts. En el cas de Gila, també en els seus dibuixos.

Aquesta etapa de la seva vida és una de les que sempre ha generat més controvèrsia. Són molts els qui dubten d’alguns detalls d’aquesta època, que ell va explicar després de la guerra i que són difícilment contrastables.¹²³⁸ Des del seu alistament al Cinquè Regiment de Líster (que després l’hauria situat al Regiment Batalló “Pasionaria” –el 13è), a algunes de les experiències viscudes a diverses presons espanyoles durant els primers anys de la postguerra passant pel dàssic episodi de l’afusellament fallit a El Viso de los Pedroches, a la província de Còrdova. En aquest breu resum de la biografia de l’humorista apuntarem alguns d’aquests capítols tenint en compte que la seva divulgació en les moltes entrevistes que Miguel Gila va donar al llarg de la seva vida han fet que s’hagi creat una imatge determinada de l’humorista en base a la informació donada. Moltes persones, doncs, hauran escoltat els monòlegs de Gila a partir d’una construcció que podria ser intencionadament artificial. Apuntem a continuació alguns d’aquestes narracions de l’humorista.

Per explicar la relació de Gila amb la Guerra Civil arrenquem el 17 de juliol de l’any 1936, quan el conflicte ja era pràcticament un fet. Segons la versió de l’humorista, Miguel Gila i el seu amic Pedro Tabares van decidir fer-se militants de les Juventudes Socialistas i, un cop començada la guerra, es van presentar també com a voluntaris. El seu company aniria a parar al Batalló Alpí i a ell l’assignarien al Cinquè Regiment de Líster, tot i que després aniria a parar al Regiment “Pasionaria”, de forta inspiració comunista. Abans, però, tots dos passarien per la caserna on els donarien un fusell, cent cinquanta bales i dues granades de mà.¹²³⁹

La primera imatge que Gila diu recordar de la guerra és una que assegura que li marcava després la seva postura antibel·licista: dos companys venien somrients

---

¹²³⁸ L’escriptor Ángel Palomino –prologuista del llibre *Gila y sus gentes* (1957) i col·lega de Gila a *La Codorniz*– rebut algunes d’aquestes informacions. Assegura que Gila mai va ser afusellat i que no va ser tancat en cap presó. A: PALOMINO, A. *Gila*. “ABC”. Madrid (28 de juliol de 2001). Pàg. 58.

¹²³⁹ La versió biogràfica de Gila contrasta amb la recerca de Palomino quan diu que l’humorista no consta entre els membres d’aquest regiment.

amb l'escopeta a la mà; un d'ells vestia la jaqueta d'un guàrdia civil que acabava de matar. Ho celebraven mentre al terra un toll de sang s'escampava sota uns cadàvers envoltats de dones que cridaven amb els fills espantats i agafant-se a les cames de la mare.

Independentment de la veracitat d'aquestes afirmacions, el que sembla molt probable és que, durant els tres anys de la guerra, la gana que Gila havia patit durant la seva infantesa es multiplicés degut a la falta de provisions que va afectar especialment al bàndol republicà. Ja hem explicat els moments en què es l'humorista assegura haver-se menjat la Margarita, la cabra que els servia com a mascota –primer nom que tindria també la vaca del monòleg sobre la seva vida, que després passaria a dir-se Matilde– o com un company va escorxar un gat amb l'ajuda de la barnilla d'un paraigua. Eren potser un parell de mostres de les moltes coses que feien els soldats per aconseguir aliments al front. Gila explicava també una altra anècdota, un pèl més humorística d'entrada. Deia que en un dels combats van descobrir que prop de la trinxera hi creixien maduixots i que alguns dels qui estaven amb ell feien escapades fugaces per recollir-ne. El problema no era només que s'exposaven a l'enemic sinó que ho feien amb el casc a la mà, on després anirien deixant-hi els fruits.

Gila apunta que no va patir ferides greus durant la guerra. Només una vegada diu que el van ferir al front i no va ser res greu i en una altra ocasió que va salvar de mirade la seva dentadura després que el retrocés d'una escopeta acabés amb un cop de culata a la mandíbula. No hauria estat culpa seva sinó d'un company que seia al costat del camió que ell solia conduir. El soldat s'entretenia de tant en tant disparant algun ocell. En aquella ocasió va voler fer punteria i com que era dins el camió no va tenir prou espai per recolzar l'escopeta. Després de prémer el gallet, l'escopeta va fer marxar enrere fins que va topar amb la cara del conductor. Per sort, la cosa no va passar d'aquí. Tot i això, la més increïble de totes les anècdotes, era aquella que explicava sempre a les entrevistes i que ja ha quedat com una de les seves frases més clàssiques: «*A mí me fusilaron mah*».

4.1. 'A mí me fusilaron mal'

El moment més popular i més debatut de la biografia del protagonista d'aquesta investigació és el de la supervivència a un afusellament durant els últims mesos de la Guerra Civil. Explicava Gila que el moment en què més a prop va sentir la mort va ser a El viso de los pedroches, a la província de Còrdova. Era el 7 de desembre del 1938. Segons relatava el mateix humorista, unes hores abans ell mateix conduïa un camió quan les rodes del darrera van rebentar deixant-los desprotegits al mig del camp. Al cap de pocs minuts, uns soldats van envoltar-los, els van fer presoners i els van tancar en un corral d'una casa propera on els van tenir unes hores. Arribada la nit, els soldats els van anar a buscar, els van treure les robes d'abric i els van dur fins un descampat als afores del poble. Allà, entre riures i mentre bevien i plomaven les gallines que més tard rostirien a la foguera, els captors –que segons el testimoni de Gila eren membres dels aleshores anomenats *moros de Yagüe*, que tenien atemorits tots dos bàndols¹²⁴⁰– van fer formar els presoners i els van disparar unes quantes vegades fins que els van donar per morts. Amb aquest panorama van seguir la festa encara unes hores. De les deu persones que formaven el grup de presoners, vuit van morir arran de l'afusellament i només dos van sobreviure; i ho van fer restant en el silenci més absolut entre els cossos dels seus companys morts. Van haver d'aguantar durant les llargues hores en què els captors van seguir amb la festa. A Miguel Gila no el va tocar cap bala, però el caporal Villegas, tot i sobreviure, va perdre una cama. Fos com fos, calia evitar que les ferides comprometessin la seva vida, i el soldat va acompanyar el seu superior fins a Hinojosa del Duque, on li va demanar al mossèn que l'atengués. Espantat i en territori enemic, Gila va pensar escapar a Portugal, però sabia que els lusos tornaven a Espanya els soldats republicans que intentaven creuar la frontera. Aquest cúmulo de circumstàncies i la gana que arrossegava el van fer lliurar-se a l'enemic i unir-se a una columna de presoners.

---

¹²⁴⁰ Les tropes africanes del general Yagüe eren temudes tan per les dones del bàndol nacional –que temien les seves violacions– com per tot el bàndol republicà –que les veien sanguinàries i mercenàries.

4.2. Gila presoner

Un dels primers llocs on assegura Gila que va anar a parar un cop es va sumar a la columna de presoners va ser Valsequillo, un poble proper on el van obligar a fer treballs de pic i pala mentre l'alimentaven amb només una unça de xocolata, dues sardines en escabetx i dues figues seques. Un nou capítol de gana que se sumava a una història personal que començava a ser plagada d'aquests episodis. Aquesta situació, per sort, no va durar gaire temps. El comandant que s'encarregava de la columna va ser sol·licitat per a una altra missió i en el seu lloc hi van posar el tinent Alcorta Menchaca, un militar del terç requeté Virgen de los Reyes.¹²⁴¹ El nou responsable no combregava amb les directrius que havia aplicat el comandant i va suspendre els treballs forçats alhora que millorava les condicions alimentàries dels presoners. Aquesta esdetxa de llum va fer que Gila busqués la manera de fer-se proper al tinent amb un mètode que explicarem unes línies més endavant.

Un altre punt àmpliament discutit és el pas de Miguel Gila per diverses presons durant aquells mesos i els primers del franquisme, entre les que s'hi compten: Yserías, Carabanchel i Torrijos, i en què el tracte humiliant que es dispensava als desafectes al nou règim es resumia en els caps afaitats, desinfeccions amb *Zotal* i un altre cop la gana; tot plegat barrejat amb les més variades burles. Les vexacions estaven a l'ordre del dia. Els comandaments militars hi recorrien sovint a l'hora de tractar amb els presoners; i, com Gila va advertir, ho feien amb més freqüència com més baixa era la seva graduació. Com en una cadena de favors inversa, els alts comandaments descarregaven l'ira sobre els seus subordinats i aquests l'aplicaven a l'escalafó més baix, especialment els sergents.¹²⁴²

La situació s'allargaria fins tres mesos després del final de la guerra, quan Franco ordenava alliberar tots aquells presoners als quals encara no s'havia jutjat.¹²⁴³

---

¹²⁴¹ No ens consta la pertinença de cap tinent Alcorta Menchaca als terços requetés.

¹²⁴² Les apreciacions de Gila si bé potser no les va viure l'humorista en primera persona concorden en molts punts amb els relats que n'han fet altres presoners de guerra d'aquells temps.

¹²⁴³ Com hem explicat en el capítol anterior, la sobreocupació de les presons va dur el règim franquista a mobilitzar presoners d'un centre a un altre des del mes d'octubre de l'any 1938. També va ser habitual aplicar la redempció de penes per treball en què es commutava cadascuna d'aquestes jornades laborals per una de presó. Malgrat això, Àngel Palomino –que assegura que Gila no va ser mai presoner– apunta que els nois – Gila tenia aleshores 20 anys i, per tant, era menor d'edat– que havien estat a la zona republicana i no eren presoners van ser mobilitzats però no encarcerats. A: PALOMINO, A. *Gila*. “ABC”. Madrid (28 de juliol de 2001). Pàg. 58 Una altra hipòtesi –poc probable– és que Gila hagués

Explica Gila que va poder tornar a casa, però, que hi va poder ser poc temps. Ben aviat el tornarien a redamar, primer per fer sis mesos de serveis a la pàtria¹²⁴⁴ i tot seguit per al servei militar.

5. POSTGUERRA

5.1. El servei militar

Durant els primers mesos després de l'ocupació de Madrid per part de les tropes sublevades, Gila comentava que va rebre una citació en què li ordenaven que anés a la Caja de redutas del paseo del Pacífico on havia d'assistir a un sorteig per veure quina destinació li tocava. El van col·locar al Regiment d'Infanteria de Toledo que, curiositats de les denominacions militars, estava situat a Zamora. Com si es tractés d'un *dejavú*, altra vegada narra l'humorista les vicissituds que apuntava a la presó: el cap afaitat, les tasques esgotadores; i de nou les humiliacions –en aquesta ocasió dels comandaments cap als qui feien *la mili*– però també novatades entre ells. Males passades iniciàtiques que ja havia viscut en algunes de les seves primeres feines, però que ara agafaven un caire força dur i que anaven lligades a l'escatologia, el dolor i el sexe, com aquella en què s'acostaven a un soldat adormit i li lligaven els genitals amb una corda que nuaven al llit. Aleshores l'espantaven perquè fes un bot amb el dolor conseqüent. Situacions, en definitiva, que Gila podria haver indòs al monòleg de *El paleta y las bromas del pueblo*:

Bueno, ya dije que en fiestas lo pasamos muy bien porque somos muy amigos de las bromas. Me acuerdo yo hace años, cuando pusieron los hilos de la luz de «alta traición», que le

---

demanat l'allistament voluntari –que era superior en durada segons la nova llei de Reclutament però en què es podia escollir la destinació– per congraciar-se amb els poders franquistes ja fos a través o no d'algun conegut a la zona.

ESpanya. Ley de 8 de agosto de 1940 por la que se modifica la Legislación Vigente sobre Reclutamiento. Butlletí Oficial de l'Estat, 8 d'agost de 1940, núm. 235. Pàg. 5.810-5.814

¹²⁴⁴ Durant aquest mig any, Gila va haver d'anar a la caserna que hi havia al xamfrà dels carrers de Sant Engracia i Ríos Rosas i treballar en el Servei de recuperació. Això consistia en conduir un camió grua per les carreteres i remolcar els cotxes que hi trobés abandonats.

*dijimos al Indalecio que eran pa' tender la ropa, subió p'arriba, se enganbó... (riu sorollosament) cuando cayó al suelo parecía la ceniza un puro (riu sorollosament).*¹²⁴⁵

És el fragment d'aquest monòleg que acabava amb la frase anteriorment citada de «*me habéis dejao sin hijo, pero lo que me he reído...*». Una vegada més, els records de Miguel Gila tenien una traslació directa als seus treballs.

5.2. Mà esquerra amb la Dreta

Miguel Gila sempre va ser hàbil a l'hora de guanyar-se la confiança de les persones del seu entorn i ho feia utilitzant totes les tècniques que tenia al seu abast. Prenguem com a exemple –sigui certa o no– la seva relació amb el tinent Alcorta Mendhaca ja que independentment de la seva veracitat ens apunta alguns dels recursos de què gaudia l'humorista.

Com ja hem comentat, les maneres del nou tinent Alcorta Mendhaca eren força diferents de les que els proferia el comandant a qui va substituir. Aprofitant aquesta situació i la novetat, va aconseguir informació sobre el passat d'aquell militar a través d'un soldat que, tot i no explicar-li gran cosa, li va deixar anar que, abans de la guerra, el tinent havia estat subdirector del Banco Bilbao Vizcaya. Amb això, Gila en va tenir prou per jugar-se-la. En un moment en què es van creuar, com aquell que no vol la cosa, el presoner li va deixar anar: que si el seu nom em sona, que si jo treballava en una sucursal del banc a Madrid, que si allà es parlava tota l'estona de vostè... La funció li va sortir rodona, perquè Alcorta Mendhaca va agafar-li certa estima i li va concedir alguns privilegis, com ara ser l'encarregat de recollir la taula dels comandaments –que li permetia endur-se les restes de menjar que deixaven i també accedir al magatzem, d'on agafava algunes garrofes que guardaven per als cavalls de la Guàrdia Civil. Aquesta narració l'arrodonia Gila afegint-hi que no només es va guanyar la gràcia del tinent sinó també la dels seus companys repartint algunes de les provisions.

---

¹²⁴⁵ La transcripció és literal del vídeo malgrat els errors ortogràfics i semàntics que conté pel fet que Gila interpreta un personatge amb un baix nivell cultural. A: *Cómo nos reímos*. Dir. Daniel Villasante. Televisió Espanyola, emès el 22 de desembre de 2012.

No és l'única anècdota que Gila narra al voltant de la seva relació amb els militars. Una altra mostra d'això està ambientada durant el servei militar, quan es va convertir en el xofer del coronel Ferrero, un privilegi que, a més, li permetia vestir uniforme blau marí, gorra de plat, conduir un Plymouth Quatre Caravel·les i, sobretot, no haver de rapar-se els cabells o dormir en un edifici amb dutxa i lavabo.¹²⁴⁶ I encara més. La bona relació amb els militars li va permetre debutar a Radio Zamora:¹²⁴⁷

*Teniendo en cuenta que yo estaba cumpliendo el servicio militar, la cosa no era tan sencilla, pero como ocurre en todas esas pequeñas capitales de provincia, existía eso del tráfico de influencias. El director de la emisora habló con el propietario, el propietario habló con el presidente de la Diputación, éste habló con el gobernador militar y el resultado fue que el coronel me autorizó a que dispusiera de las tardes libres, a dormir fuera del cuartel y a vestir con ropa de paisano fuera de las horas de servicio.*¹²⁴⁸

*Me instalé en una pensión en la calle de los Herreros; de esta manera, por las mañanas podía cumplir con mis obligaciones en el cuartel y dedicar las tardes y las noches a la radio.*¹²⁴⁹

6. LA RÀDIO

Ja des d'aquelles escoltes compartides amb la seva àvia que hem explicat al principi d'aquest capítol, Gila sentia una autèntica devoció per la ràdio. Primer, atret per la musicalitat i la posada en escena de moltes falques radiofòniques –espais

---

¹²⁴⁶ És molt probable que Gila recorrés a la pertinença del seu tiet Manolo a la Guàrdia Civil –incloent-hi el capítol de la defensa i mort del santurari de Santa Maria de la Cabeza– i a la vinculació amb l'Església a través de Sor Patrocinio de San José –germana de l'avi que era organista al convent de clausura d'Alcalá de Henares– per congraciarse amb les forces militars i eclesiàstiques del moment. A: GILA, M. *La Jaleo, el Bizco y los demás*. Barcelona: Dima, 1966.

¹²⁴⁷ Més endavant explicarem les relacions de Gila amb Franco i amb altres autoritats a la postguerra.

¹²⁴⁸ Només una molt bona relació amb autoritats d'un cert nivell hauria dut un combatent republicà a aconseguir tots aquests favors dels comandaments nacionals. En aquells temps, alguns poders civils i eclesiàstics eren els encarregats de certificar l'adhesió al règim de les persones de passat republicà. Reconeixement que no era fàcil d'obtenir, especialment durant els primers anys de la dictadura. Aquests informes eren imprescindibles per moure's –buscar feina, demanar permisos– a l'Espanya de Franco. Tampoc hauria estat possible la seva entrada com a treballador al Sindicato Nacional del Trigo, empresa estatal que ja era de difícil accés per a les persones que acreditaven un historial lligat a la ideologia del règim. Tampoc hauria estat fàcil la seva entrada a l'anomenada *Prensa del Movimiento* com el diari *Imperio* a Zamora.

¹²⁴⁹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid, 1995: Ediciones Temas de Hoy.

publicitaris que després representaria en aquest mitjà i també a televisió— i en altres gèneres com ara la narració de partits de futbol,¹²⁵⁰ tasca de la qual també en trauria profit en els seus monòlegs com aquell en què, amb la retòrica i la cantarella típica dels partits de l'època narrava una operació de ronyó:

*Señoras, señores, muy buenas tardes. Les hablamos a ustedes desde nuestros micrófonos deportivos, instalados esta mañana muy temprano en el quirófano del doctor Menéndez para ofrecerles en directo la retransmisión de la operación de riñón que se va a celebrar dentro de breves instantes.*¹²⁵¹

Gila va arribar a treballar en emissores estrangeres, com quan va estar col·laborant amb la cadena XEW de Mèxic. Però la participació de Gila a les ones va fer-se especialment popular en un parell d'espais radiofònics patrocinats per la marca d'higiene dental *Profidén*¹²⁵² als anys 50 i posteriorment amb la seva participació a *El debate sobre el estado de la nación*, un espai d'humor del programa *Protagonistas* que dirigia Luis del Olmo i en què, a partir del novembre de l'any 1985,¹²⁵³ va compartir antena amb “Tip y Coll” (Luis Sanchez Polack i José Luis Coll), “Chumy Chúmez”, Antonio Ozores, Manuel Summers o Alfonso Ussía entre d'altres.

Molts anys abans, però, va trepitjar molts estudis de ràdio d'arreu d'Espanya. I no sempre li va anar bé. L'humorista recordava, per exemple, com Manuel Aznar—avi de l'expresident del govern espanyol José María Aznar i director aleshores de Radio Madrid— havia refusat en més d'una ocasió els seus projectes.¹²⁵⁴ També ho havia fet Matías Prats Cañete, aleshores locutor de Radio Nacional de España. El pare de l'actual presentador dels informatius d'Antena 3 va acceptar fer-li una prova

---

¹²⁵⁰ Una de les cròniques de l'època reconeixia la gran labor de Gila com a narrador esportiu «*Esta vez hubo puntualidad en la cita. A las cuatro de la tarde la voz de Miguel Gila (que después haría una excelente retransmisión) comienza a darnos las incidencias del encuentro Langreano – Atlético de Zamora. (...) Enhorabuena Miguel Gila. Buen trabajo. Sólo te faltó... ¡Qué hubiese ganado el Atlético! (...) Repetimos que la labor de Gila puede calificarse de excelente. Lástima que a su trabajo no se uniera un nuevo triunfo del conjunto zamorano*». A: TIM. Planells, Mariñas y Gila, informan. “Balón. Suplemento deportivo de Imperio”. Zamora (14 de noviembre de 1950). Article sencer a Annex 19.

¹²⁵¹ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011. Monòleg sencer a Annex 20.

¹²⁵² Gila va participar al programa *Escuche y sonría* l'any 1956 i repetia l'experiència cinc anys després a l'espai *Profidén y ¡Yo!*. Podeu veure un parell d'anuncis d'aquests programes Annex 21

¹²⁵³ http://www.premiosondas.com/historia_1999-1990-03.php

¹²⁵⁴ Al cap de pocs anys, Gila col·labora en un programa de Radio Madrid presentat per José Luis Pécker. La marca d'higiene dental *Profidén* volia anunciar els seus productes amb el reclam de l'humorista.

per a *El parte* però no li va donar el vist-i-plau. Li notava un accent de províncies que no l'acabava de convèncer.¹²⁵⁵ Aquells fracassos també van acabar tenint una empremta en el seu monòleg *A duro la pregunta* en què simula un concurs de ràdio amb un concursant que tartamudeja i diu:

PRESENTADOR: ¿Tú trabajas o estudias?

CONCURSANT: Yo tra... trabajaba de encua... dernador y... pero a mí me gustaría haber sid...ido loc...utor de radio. Y ya lo tenía tooo...do arreglao per... pero se metió por m...edio un gachó con rec...omendaciones y le die...eron la pla...aza a él. Un tal Mat...atías Prats.¹²⁵⁶

Tot i això, la insistència va acabar donant els seus fruits. El dibuixant Antonio Fraguas Forges, recordava al pròleg del llibre *Miguel Gila. Vida y obra de un genio* que, de jovenet escoltava les intervencions a Gila a la ràdio:

Allá por 1954, todos los jueves,¹²⁵⁷ hacia las diez de la noche, sonaba en la radio una música muy alegre, titulada Sueños de Brooklyn. Era la sintonía del programa que, en directo, presentaba José Luis Pécker diciendo: «Con ustedes (pausa larga) ¡Miguel Gila! (chunda, chunda, chunda) Gracias a la gentileza de (otros tres chundas) ¡Profidén! Sonría sin temor con ¡Profidén!».

(...)

Era el único día de la semana en que a los niños de la casa se nos permitía estar despiertos a esa hora tan tardía para los escolares de la época. El programa duraba hasta las once, pero sus consecuencias eran mucho más dilatadas. En el colegio, el viernes y el sábado (entonces los sábados había cole) nos los pasábamos comentando, imitando e incluso representando los sketches de Gila.¹²⁵⁸

---

¹²⁵⁵ Si bé Gila havia viscut la major part de la seva vida a Madrid i, per tant, era difícil atribuir-li un accent de províncies; també és cert que la seva vocalització no era suficientment curosa, com es requeria aleshores per fer antena.

¹²⁵⁶ Matías Prats era considerat aleshores com un dels millors locutors de l'època i formava part de les estrelles de la ràdio i de la televisió. Monòleg sencer a Annex 23.

¹²⁵⁷ Gila apunta que els dies en què ell apareixia a la ràdio eren els dimecres i els divendres (tot i que els anuncis dels diaris de l'època apunten que eren els dimarts i els dimecres). Tot i això, aquesta dada no resta força a els efectes que produïen en l'audiència de totes les edats les intervencions de Gila: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid, 1995: Ediciones Temas de Hoy.

¹²⁵⁸ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

Eren temps en què la televisió encara no estava estesa i les famílies es reunien al voltant de la ràdio. A més, de la mateixa manera que es fa ara amb els partits de futbol, aquelles nits en alguns bars penjaven un cartell que hi deia «*No se vayan que hoy hay Gila*». El públic que no disposava d'un bon aparell de ràdio¹²⁵⁹ o que preferia quedar amb els companys per escoltar alguns programes es reunia en aquests establiments.

Però per explicar l'origen de tots aquests èxits a les ones, hem de remuntar-nos als anys 40 en una planta baixa d'un edifici de Zamora. Un dia, la curiositat el va dur a treure el cap per aquelles instal·lacions i a parlar amb algunes de les persones que hi treballaven, entre elles Vicente Planells,¹²⁶⁰ qui es convertiria en un company de Gila i en una de les principals figures radiofòniques dels anys 40 i 50 a Zamora. Planells va ser l'enllaç del futur radiofonista de la casa i li va anar presentant la resta dels membres de l'emissora. Com a primera tasca, li van encarregar que escrigués quatre programes i que els dugués a la redacció. Les peces van agradar i Gila es va incorporar d'aquesta manera a la família de Radio Zamora com a locutor i com a guionista. Amb el temps, seccions com *La vieja chismosa*, *En el infierno*, *Lo que soñamos anoche*,¹²⁶¹ *Emissiones de mentira*,¹²⁶² *Don Calceta*, *El mejicano Alonso* o *Radio Cocoliche*¹²⁶³ acabarien fent fortuna a través dels receptors zamorans.

Com a moltes de les persones que han començat a fer ràdio en petites emissores, a Gila també li va tocar encarregar-se d'algunes qüestions tècniques. Unes tasques que va assumir alhora que presentava els famosos *Discos dedicados* que feien furor en aquells temps.

Les feines que Gila feia a l'època no li donaven per a gaire, fet pel qual el director de l'emissora el va animar a que, aprofitant els coneixements tècnics que havia adquirit es dedicués també a la venda d'aparells de ràdio.¹²⁶⁴ Amb això aconseguiria un sobresou. Gila va acceptar el repte comercial i, més tard, fins i tot, ampliaria el servei a la reparació de transistors. Amb alguns d'aquells diners, Gila

---

¹²⁵⁹ Sobre el nombre d'aparells de ràdio hi ha hagut sempre una forta controvèrsia. Al final de la guerra n'hi havia 300.000 de registrats, però es calcula que n'hi deuria haver molts més que els seus propietaris no havien declarat ja que aquest reconeixement suposava el pagament d'un cànon que una bona part d'oients s'estalviaven. A: DÍAZ, L. *La radio en España, 1923-1997*. Madrid: Alianza editorial, 1997.

¹²⁶⁰ Podeu veure unes quantes instantànies de Planells i Gila a Annex 24.

¹²⁶¹ REDACCIÓN. *¡Aquí, Radio Zamora...!* "Imperio" (13 de febrer de 1948). Pàg. 3.

¹²⁶² PÉREZ, H. *Miguel Gila se ha ido*. "El correo de Zamora". Zamora (19 de març de 1951).

¹²⁶³ FIGUEROA. *El 'caso' Gila continua alborotando los círculos teatrales y literarios*. "El Alcázar" (1951). Article sencer a Annex 25.

¹²⁶⁴ Verdad o mentira. Dir. Alberto Oliveras. TVE, Televisió Espanyola, emès el 23 d'octubre de 1982

s'apuntaria més tard a un curs de ràdio de l'escola Maymò de Barcelona i a partir d'aleshores, ja va anar col·laborant habitualment en aquest mitjà, sent mereixedor l'any 1993 del premi *Ondas Especial* per la seva trajectòria.¹²⁶⁵

7. EL DIBUIX

El dibuix era també una de les passions de Gila que es remuntava als temps en què, de ben petit, guixava els tiquets sobrers del bitlletatge del metro, complementava les il·lustracions dels llibres de l'escola o pintava els taulons de fusta del seu avi, que orgullós de les habilitats del seu nét duia sempre a sobre alguns dels dibuixos per ensenyar-los a dients i amics. Segons Gila, a l'escola –més enllà de renyar-lo per guixar els llibres– també reconeixien la seva gràcia com a dibuixant publicant-li algunes de les seves il·lustracions a la revista que feia el centre quan el petit Miguel tenia set anys.

Al contrari de l'incipient humor que apareixia en les escenes que ell dibuixava, les publicacions infantils d'aquells anys vint no eren especialment còmiques. Cada setmana, avi i nét llegien un nou capítol de la novel·la per entregues *Los gorriones sin nido* protagonitzades per Carabonita i Perragorda, dos orfes que dormien al carrer i vivien de la caritat. Unes històries amb il·lustracions i textos d'una cruïsa que feia vessar les llàgrimes a la parella de lectors. Alhora, una de les imatges que Gila encara recordava amb nitidesa durant els darrers anys de la seva vida.

Veient l'interès del seu nebot pel dibuix, el tiet Manolo va voler fer d'aquesta afició de Gila una professió de futur. No va pensar que Miguel acabaria derivant aquestes habilitats a treballar com a ninotaire sinó que el va animar a què s'inscrigués a l'Escola d'Arts i Oficis on li ensenyarien dibuix lineal, uns coneixements que li serien molt útils –deia el tiet– quan entrés a treballar a l'empresa on ell es guanyava el sou: Boetticher y Navarro. Per acabar-lo d'animar li va comprar una caixa de dibuix tècnic força completa. Miguel Gila va acceptar la proposta, fet que el va dur a compaginar, durant un temps, les classes a l'escola amb les lliçons de dibuix tècnic. Però aquell mateix curs va acabar deixant els estudis a un lloc i a l'altre. A Gila el que

---

¹²⁶⁵ *Premios Ondas 1999-1990* [En línia:] Premios Ondas <http://www.premiosondas.com/historia_1999-1990-03.php>

li agradava era el dibuix artístic i s'hi va esforçar durant molts anys fins a fer-se un espai entre els professionals del ram.

Poc després del final de la Guerra Civil, Gila va buscar col·laboracions amb algunes revistes que li volguessin publicar les seves vinyetes mentre treballa a *Imperio* per tal d'aconseguir el meritoriatge com a periodista.¹²⁶⁶ Al cap de poc temps, els seus treballs van anar apareixent a *Domingo*, *Cucú*, *Flechas y Pelayos*,¹²⁶⁷ *Maravillas* – també de la *Biblioteca Flechas y Pelayos*– i a l'ara encara existent revista *¡Hola!* Tot i això, les vinyetes que li van donar més prestigi en aquells temps van ser les que va publicar a *La Codorniz*.

7.1. Primers brots de fama

Per a Radio Zamora, comptar amb un dibuixant de La Codorniz entre les seves files era un motiu d'orgull i prestigi, i sempre que en tenien ocasió aprofitaven per fer notar aquesta distinció com apunta aquest guió de Radio Zamora (EAJ-72) del 6 de novembre de l'any 1949 sobre una exposició en què hi participava Gila:

*Miguel Gila ha hecho de su pequeño arte de dibujante de monos humorístico un arte mayor dándole a sus obras una nueva intención, una ironía, un valor y una calidad indiscutibles. Miguel Gila se revela en todos sus cuadros como un gran observador y, además, en esa manera de ver el tema, de plasmarlo y de ofrecérselo lleno de sugerencias y de sutilezas.*¹²⁶⁸

Exposició que en algunes ocasions –com és aquest el cas– suposava rebre les visites d'algunes personalitats de l'època:

---

¹²⁶⁶ *Pensé que no era mal camino el ser periodista, pero me dijeron que solamente había dos posibilidades de entrar en la Escuela de Periodismo: tener el bachillerato terminado o trabajar cinco años en un periódico como meritorio, sin sueldo. Esta última condición era la única que estaba a mi alcance y fue la que elegí.* A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados.* Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²⁶⁷ *Flechas y Pelayos* i la resta de revistes de la *Biblioteca Flechas y Pelayos* eren publicacions editades per *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (F.E.T. y de las J.O.N.S.)*.

¹²⁶⁸ La resta del guió a Annex 26

*La exposición (35 obras a color) se hizo del 5 al 20 de noviembre en los salones de la organización "Educación y Descanso" en Zamora y fue visitada por el Gobernador Civil y su esposa, por el presidente de la Diputación y por diversas personalidades.*¹²⁶⁹

Gila va participar en diverses exposicions mentre va viure a Zamora i, en unes quantes ocasions se'l va premiar per les seves vinyetes, fet que ell va compensar aconseguint que altres dibuixants de *La Codorniz* també presentessin les seves obres en aquestes mostres¹²⁷⁰ en una mena de *quid pro quo*.

7.2. 'La Codorniz'

El 8 de juny de 1941 va aparèixer el primer número de *La Codorniz*,¹²⁷¹ un setmanari d'humor absurd i amb dosis de sàtira que encaixava força amb la feina de Gila. Una revista d'humor i optimisme, com la va definir l'anuari de la premsa espanyola un parell d'anys més tard¹²⁷² i que defugia, en aquells moments el posicionament polític.¹²⁷³ L'origen de la revista va estar molt lligat a la figura del seu fundador, el dibuixant i escriptor Miguel Mihura, que ja havia fet un pas de gegant posant-se al capdavant de *La ametralladora*, una revista dedicada als soldats del front a la Guerra Civil. La que havia estat pensada per ser una revista de combat va anar agafant mica en mica un toc d'humor a les mans de Mihura. En els dos anys de vida d'aquesta publicació, hi ha l'origen del que un temps més tard seria *La Codorniz*.

Gila assegura que el dia que li va caure a les mans un exemplar d'aquella revista va poder observar que l'estil de la publicació s'assemblava a allò que ell dibuixava i als textos que escrivia. Si fem cas del que assegura Gila en un dels seus llibres,¹²⁷⁴ la seva entrada a *La Codorniz* no va ser immediata. La primera vinyeta que

---

¹²⁶⁹ Còpia de l'article sencer a Annex 28.

¹²⁷⁰ REY F. ALVITE, J. *Zamora (ciudad) participa en la LUCHA CONTRA LA TRISTEZA*. "La noche". (1945). Article sencer a Annex 29.

¹²⁷¹ MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz. Antología 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.

¹²⁷² VV.AA. *Anuario de la prensa española. Año I. 1943-44*. Madrid: Ministerio de Información y Turismo. Dirección general de prensa, 1944.

¹²⁷³ El poeta, activista del règim franquista i autor d'una versió amb lletra de l'himne d'Espanya, José María Pemán, va dir de *La Codorniz*, l'any 1951: *Creo que La Codorniz es la cantidad de humor que cabe en España sin meterse en política*. A: ASTORGA, A. *El largo vuelo de 'La Codorniz'*. "ABC". Madrid (22 de novembre de 1998).

¹²⁷⁴ GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972.

L'humorista va enviar a la revista és de l'any 1942 i no va publicar-hi fins el 9 de setembre de 1945 acompanyant un article de Ramon Gómez de la Serna, i des d'aleshores aniria tenint una col·laboració regular.¹²⁷⁵

Els treballs de Gila a *La Codorniz* es van allargar durant una dècada, temps en què va coincidir amb els dibuixants Mihura, “Tono”, Nacher –que també hi escrivien–, Herreros, Mingote, Jaén, “Tilu”, “Arno”, Virgil Partch, Richter, Thurber, Peynet, Munoa o “Chummy Chúmez” i amb escriptors com Jardiel Poncela, Wenceslao Fernández Flórez, Álvaro de Laiglesia, Edgar Neville, Conchita Montes, Rafael Castellanos, Evaristo Acevedo, Ángel Palomino, Pitigrilli, Monzoni, Nacher o Fernando Perdiguero, que signava amb diversos pseudònims, entre els quals “Hache”, “Tiner”, “Cero”, “Sun” o “Moon”.¹²⁷⁶ Amb Perdiguero, Gila va treballar-hi als inicis de la seva col·laboració ajudant-lo a buscar i retallar fotografies per il·lustrar els articles d'altres col·laboradors de la revista. Gila reconeix que els coneixements adquirits durant el seu meritoriatge a *Imperio* li van servir de molt en aquesta ocasió. L'humorista afegeix que Perdiguero¹²⁷⁷ –persona amb cert poder de decisió a *La Codorniz* i coneixedor de la situació econòmica de Gila– li publicava també més dibuixos que a la resta de col·laboradors.¹²⁷⁸

Vinyeta a vinyeta, Gila es va anar fent un lloc entre els artistes més respectats de la publicació i, molts anys després, va col·laborar en projectes a altres països, entre els quals destaca *La gallina*,¹²⁷⁹ a Mèxic, entre els anys 1959 i 1960. La distància que en un principi havia mostrat –per respecte i admiració– amb alguns dels altres autors de *La Codorniz* es va anar convertint en un relació més directa, més de tu a tu, amb els avantatges i inconvenients que això suposa. I en el capítol de les desavinences, hi

---

¹²⁷⁵ GILA, M. «Crimen.» A: *La Codorniz*, 214 (9 de novembre de 1945). Pàg. 3. Vinyeta a Annex 30.

¹²⁷⁶ MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz. Antología 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.

Cal no confondre Fernando Perdiguero pare (mort l'any 1970) i Fernando Perdiguero fill (mort l'any 2014), col·laborador també de *La Codorniz*, on signava amb els pseudònims *Don Fernando* o *Óscar Pin* A: REDACCIÓ. *Necrológicas y esquelas*. “ABC”. Madrid (14 d'abril de 2014). Pàg. 99.

¹²⁷⁷ Gila apunta que sentia una proximitat ideològica amb Fernando Perdiguero, que va ser empresonat al final de la guerra, i condemnat a mort, pena que després li va ser commutada per trenta anys de presó que no va acabar complint. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²⁷⁸ L'humorista aprofitava les diverses oportunitats que se li presentaven per tal de guanyar alguns diners. A la publicació dels dibuixos a *La Codorniz* cal afegir-hi els ingressos que rebia de *Radio Zamora*, de la venda de transistors i d'altres feines poc relacionades amb la comunicació: *Don Teodoro, encargado de los almacenes Siro Gay, me dio una recomendación para trabajar en el Servicio Nacional del Trigo, donde él tenía influencia*. A: GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹²⁷⁹ Ens estendrem sobre aquesta publicació en el subapartat dedicat als viatges de Gila a l'Amèrica Llatina.

destaca un intercanvi de dedaracions –via premsa escrita– entre Gila i el director de la publicació, Álvaro de Laiglesia, que va fer que Gila abandonés la revista. Era 1951, l'any del debut de Gila al teatre, amb una primera actuació que el va disparar a la fama. En aquell moment, eren freqüents les entrevistes a la nova figura de l'humor i una de les preguntes que solien fer-li era en què s'inspirava per crear les històries i els personatges que apareixien als seus treballs. En una ocasió, aquesta mateixa pregunta sobre els referents de Gila l'hi van fer al director de *La Codorniz* i De Laiglesia va respondre que l'humor del col·laborador era *codornicesco*.¹²⁸⁰ Gila va sortir al pas d'aquestes dedaracions afirmant:

¿Cómo definiría su estilo de dibujo?

Gilista.¹²⁸¹

O aquesta altra:

¿La Codorniz ha influido en usted?

Absolutamente nada.¹²⁸²

I una de les primeres dedaracions on apareixeria aquesta polèmica i que molestaria més el director de *La Codorniz*, Álvaro de Laiglesia.

¿Tu trabajo era del agrado del público?

Siempre lo fue. Y le estoy muy reconocido, porque ha sabido comprender el tipo de humor que yo he llevado al escenario.

¿Codornicesco?

Gilesco. La Codorniz no hace a los escritores y dibujantes; son estos los que hacen a La Codorniz.¹²⁸³

---

¹²⁸⁰ SOLER, J. *A fondo*. [DVD] Imperio Argentina, María Casares, Miguel Gila. TVE. Barcelona: Editrama, 2005.

¹²⁸¹ COQ. *El caricaturista y su "mono"*. Miguel Gila. "Momento". (31 de gener de 1952). Article sencer a Annex 31.

¹²⁸² REDACCIÓN. *Mi meta: escribir para el teatro*. "Alerta". Santander (15 de desembre de 1951). Article sencer a Annex 32.

¹²⁸³ GARCÍA, V. *El humorista Gila dice: Rescinde el contrato con Virginia de Matos porque me encontraba a disgusto*. Adjuntem a Annex 33 aquest article, del qual no disposem ni de la capçalera ni de la data de publicació. Calculem que sortiria al carrer pels volts de gener de 1952, quan Gila marxa de la companyia de teatre de Virginia Matos.

Malgrat, totes aquestes dedaracions, el mateix Gila s'havia referit en alguna ocasió al seu estil com a *codornicesco*.¹²⁸⁴ En tot cas, l'embolic creat amb aquesta guerra de dedaracions va tensar les relacions entre Álvaro de Laiglesia que finalment donaria de baixa Gila com a col·laborador de *La Codorniz* l'any 1953.¹²⁸⁵

Els malentesos i els conflictes entre Delaiglesia i els seus col·laboradors eren habituals a la redacció de la revista. Hi havia hagut tensions similars abans entre De Laiglesia i l'exresponsable de la revista Miguel Mihura,¹²⁸⁶ amb Edgar Neville¹²⁸⁷ o amb Enrique Herreros,¹²⁸⁸ entre d'altres. Alguns d'aquests enfrontaments van prendre forma de carta al director –d'un marcat to humorístic– en diversos números de la mateixa revista. Temps després, alguns d'aquests estira-i-arronses es van tornar a repetir coincidint amb el de Gila i uns quants col·laboradors de *La Codorniz* van decidir marxar per fundar *Don José*, una revista en què hi col·laborarien “Tono”, Mingote, Puig Rosado, Abelenda i Alfonso Paso, entre d'altres.¹²⁸⁹

Ara bé, rera les dedaracions d'Álvaro de Laiglesia sobre l'estil *codornicesco* de Gila hi havia més veritat de la que va voler acceptar l'aplaudidíssim humorista l'any 1951. Si bé és cert que Gila va aportar –sobretot al teatre– un aire nou a l'humor, també va tenir molts referents en els quals es va inspirar i, fins i tot copiar, en algunes ocasions. Els grans nassos que va portar fins a l'extrem en les seves vinyetes recordaven les nàpies que ja dibuixaven altres humoristes de l'època –com Herreros o “Tono”– i que Gila va ampliar donant-los forma d'albergínia.¹²⁹⁰ De fet, les inspiracions en les obres dels companys –conscients o no– eren tant habituals que la direcció de *La Codorniz* va decidir publicar aquesta dedaració:

“Hemos prohibido terminantemente a nuestros dibujantes publicar chistes sobre los siguientes temas:

---

¹²⁸⁴ DEL VALL, A. *No es negocio el ser dibujante de humor*. “Hiero”. Bilbao (8 de diciembre de 1951). Article sencer a Annex 34.

¹²⁸⁵ MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz. Antología 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.

¹²⁸⁶ MIHURA, M. «Carta a Álvaro de Laiglesia.» A: *La Codorniz*, 267 (22 de desembre de 1946) / DE LAIGLESIA, A. «Contestación de Álvaro de Laiglesia.» A: *La Codorniz*, 268 (29 de desembre de 1946). / MIHURA, M. «Segunda carta a Álvaro de Laiglesia.» A: *La Codorniz*, 269 (5 de gener de 1947).

¹²⁸⁷ NEVILLE, E. «Carta de Edgar Neville al director.» A: *La Codorniz*, 271 (19 de gener de 1947).

¹²⁸⁸ HERREROS, E. «Carta de Enrique Herreros al director.» A: *La Codorniz*, 273 (2 de febrer de 1947).

¹²⁸⁹ GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972.

¹²⁹⁰ En algun moment de la seva carrera va provar de fer dibuixos amb un altre estil, però ràpidament va tornar als *monos* amb què s'identificava. A: Dues mostres del canvi d'estil dels dibuixos de Gila a Annex 35.

*sobre el náufrago que está en la isla desierta,
sobre el conferenciante con un solo auditor en el público,
sobre el jefe de negociado que sienta en sus rodillas a la mecanógrafa,
sobre la Isla de Malta y el café que es malta,
sobre el pescador que no pesca,
sobre la fuerza de la costumbre,
sobre el caníbal que se va a merendar un explorador,
sobre el sabio distraído.*

Sabemos que a la larga nos lo agradecerán nuestros lectores.

Manifest que Gila contradeia en un joc de suposada rebel·lia amb una vinyeta on un senyor sucava toda la barba a la sopa mentre amb la mà dreta ensenyava un dels pèls al cambrer en senyal de protesta. El dibuix s'acompanyava del text:

¡Desobediencia, desobediencia! Nuestro colaborador XIII –pseudònim de Gila durant els primers anys de col·laborador a La Codorniz– haciendo caso omiso de las incesantes prohibiciones dictadas por el Director de la «Codorniz» en este sentido, nos remite una chispa de pelos en la sopa. Escarnio y cachecito para el dibujante rebelde.¹²⁹¹

Més enllà dels acudits d'assics i les inspiracions més o menys inevitables, Gila va importar alguns dels textos d'autors de *La Codorniz* als seus monòlegs. L'inici d'un dels seus treballs més ben acollits pel públic –*La historia de mi vida*– comença de la mateixa manera que ho feia una artide escrit a quatre mans per Mihura i Tono l'any 1942:

Gary Cooper nació en casa de sus padres un día que sus padres habían salido y estaban en el teatro.¹²⁹²

---

¹²⁹¹ GILA, M. «Camarero, camarero. Esta sopa está llena de pelos.» A: *La Codorniz*, 226 (9 de desembre de 1945). Vinyeta a Annex 36.

Realment aquesta vinyeta era usada habitualment per altres vinyetistes de la casa com Herreros que en va fer una a principis d'aquell mateix any. HERREROS, E. «Este restaurante se está echando a perder.» A: *La Codorniz*, 182 (28 de gener de 1945). Vinyeta a Annex 36.

¹²⁹² LARA, A.; MIHURA, M. «Falsas biografías. Gary Cooper.» A: *La Codorniz*, 56 (28 de juny de 1942) citat a: MIHURA, M. *Prosa y obra gráfica*. Madrid: Cátedra, 2004.

El mateix Mihura, però, havia copiat moltes vinyetes estrangeres durant la seva etapa com a director de *La ametralladora*.

També en una de les versions d'aquest monòleg Gila explicava que el seu pare havia mort després de sortir de la presó va cridar «¡Libre!», el van confondre amb un taxi i el van aixafar. Una idea que ja havia aparegut en una vinyeta de Nacher en què apareix un home al damunt de l'esquena d'un altre:

- ¡Al fin estoy libre!
- Pues lléveme usted a la calle Sagasta¹²⁹³

I si mirem una mica més enrere, Gila recuperava un acudit aparegut l'any 1937 en una de les vinyetes de Mihura a *La ametralladora*:

*Ya te he dicho cincuenta veces que no quiero que vayas a la guerra. Luego vuelves con todo el traje lleno de manchas.*¹²⁹⁴

Malgrat aquestes mostres, Gila insistia:

¿En qué consiste su originalidad?

He creado un estilo y comienzan a salirme imitadores.

¿No ha copiado usted a nadie?

*En absoluto. No olvide que si de algo puedo emvanecerme es de ser distinto a todos los que juegan con el humor.*¹²⁹⁵

I en algunes ocasions treia ferro a aquells que copiaven el seu art.

*“Lo mío es un don natural, una facilidad que ha nacido conmigo”. Esto es verdad, pero falta agregar que este don natural lo sabe cultivar Gila a maravilla. De ahí el fracaso de algunos imitadores y hasta plagiadores.*¹²⁹⁶

---

¹²⁹³ NACHER, V. «¡Al fin estoy libre!» A: *La Codorniz*, 225 (2 de diciembre de 1945). Contraportada. Adjuntem la vinyeta a Annex 37.

¹²⁹⁴ MIHURA, M. *Prosa y obra gráfica*. Madrid: Cátedra, 2004. Gila mantenia la idea però canviava el redactat: *Lo que más me cabrea de la guerra son las broncas que tengo con mi mujer cuando vuelvo. Empieza: «Mira cómo vienes de guarro, que te has ido hecho un pincel y hay que ver como vuelves....»* A: GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011. Adjuntem la vinyeta original de Mihura a Annex 38.

¹²⁹⁵ DEL VALL, A. *No es negocio el ser dibujante de humor*. “Hierro”. Bilbao (8 de diciembre de 1951).

¹²⁹⁶ KATAGORRI. *De Zamora a la fama*. “Dígame”. Madrid (12 de febrero de 1952). Article sencer a Annex 39.

*No me importan los imitadores, pero sí los que plagian. En Barcelona me plagiaron el monólogo del recién nacido y me “destrozaron” la cosa para varias plazas más.*¹²⁹⁷

Me cuenta Gila qué allí encontró a un hombre al que llamaban “Don Pelele” y que era una joya de criatura. Antes de que el humorista asomara a Buenos Aires, el tal “Don Pelele” se había encargado de imitarle, de todas, todas...

*Claro que no era suya la culpa, sino del empresario del teatro Nacional de Buenos Aires que le había enseñado a hacerlo al pobre hombre...*¹²⁹⁸

Especialment sonat va ser el seu enfrontament amb el dibuixant Guillem Cifré que va adjudicar-se algunes de les vinyetes de l'humorista madrileny.

- *La mayoría de los autores de chistes de hoy, copian descaradamente a los otros, a los pocos que tienen originalidad.*

- ***Más concreto.***

- *El dibujante Cifré lleva una sección en “Pulgarcito”, que titula “El humor visto por Cifré”, y yo titularía “El plagio hecho por Cifré”.*

- ***¿A quién crees que plagia?***

- *A todos, americanos, italianos y españoles. Y lo que es peor, a mí.*

- ***¿Cómo...?***

- *Lo que oyes. Yo creo que guarda la colección de “La Codorniz” y va publicando los chistes que publicamos hace un año, sin tener la picardía de cambiar el pie o la posición de los monos. No hay más diferencia que el estilo que da a sus dibujos.*

- ***Ejemplo y demostración.***

- *En el último número de “Pulgarcito” viene este chiste mío, firmado por Cifré: un hombre con una carretilla cargada sobre su cabeza dice a otro: “No comprendo por qué dicen que con una carretilla se hace más llevadera la carga...”.*¹²⁹⁹

---

¹²⁹⁷ VARA, O. 5 minutos de charla: Miguel Gila. “La voz de Galicia” (deseembre de 1951). Article sencer a Annex 40.

¹²⁹⁸ MEDINA, E. Gila espera dos leones “buenas personas” que llegarán de un momento a otro desde Lisboa para su próxima película, en la que hará de domador. “Imperio”. Zamora (25 d'octubre de 1957). Pàg. 7. (Referència d'un article original publicat a Pueblo).

¹²⁹⁹ E.R. Cifré me plagia todos los chistes. Article de Gila i rèplica de Cifrés a Annex 41.

Malgrat aquestes ensopegades, Gila va elaborar moltes vinyetes amb aportacions d'una gran originalitat i amb una destacada presència de l'humor negre, que es va anar adarint amb el temps i, sobretot, en els seus monòlegs teatrals. Escenes protagonitzades per persones amputades, suïdes, pobres famèlics i militars que perdien el control de la situació van ser el centre d'un bon nombre de les seves il·lustracions. Algunes d'aquestes obres –moltes d'elles de les més suaus– van passar més tard a formar part dels seus monòlegs, com aquella conversa entre dos militars davant d'un tanc amb una bala lligada per un cordill: «*Le felicito por lo del hilo, recluta: vamos a aborrrar mucha munición*».¹³⁰⁰

Gila seguiria bona part de la seva vida fent vinyetes humorístiques en publicacions com *Hermano Lobo*, capitanejada per “Chumy Chúmez”, o a *Encontres en la tercera edat* un espai diari que va publicar a *El Periódico de Catalunya* i que va seguir fent fins pràcticament el final de la seva vida. De fet, fins el dia abans de morir, va estar dibuixant al llit de l'hospital.¹³⁰¹

8. TEATRE

L'humorista havia pres els primers contactes amb el món de l'actuació en l'entorn familiar, quan es vestia com la portera i, imitant-la, entretenia els seus germans. Aquestes primeres funcions consistien, bàsicament, en aparèixer amb una bata i un davantal de la mare, un mocador al cap i, mentre escombrava, simulava les crítiques que la caricaturitzada portera feia dels veïns del barri.¹³⁰²

També durant la guerra, alguns soldats feien petites obres de teatre i, després, a Radio Zamora, aquest contacte amb els escenaris va anar-se fent més habitual. La seva feina a les ones li va permetre conèixer alguns dels actors i actrius reconeguts de

---

¹³⁰⁰ GILA, M. *Gila y sus gentes*. Madrid: Taurus, 1957.

¹³⁰¹ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011. No obstant això, les col·laboracions amb *El Periódico* van acabar abans. El 17 de maig de 2001 hi publicava l'última vinyeta d'*Encontres en la tercera edat*, que podeu veure a Annex 42. A l'Annex 43, hi podeu veure la primera vinyeta de la sèrie, publicada el 6 de desembre de 1995.

¹³⁰² GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995

l'època; des de José Bódalo i Eugenia Zúfoli a la família Ozores, passant per Valeriano León i Aurora Redondo. A tots ells els entrevistava davant dels micròfons dels estudis o en els entreactes de les obres de teatre que representaven a Zamora.¹³⁰³

El 21 de gener de 1950, va ser el primer pas del que després seria una sòlida carrera al damunt dels escenaris i, més tard, davant de les càmeres de cinema i de televisió. Un monòleg absurd en motiu de la campanya d'hivern que volia recollir mantes i roba d'abric per a la gent pobre de la zona.

8.1. De Zamora a Madrid

Uns dies després de la campanya d'hivern, els companys de Radio Zamora celebraven l'aniversari de Pedro Ladoire, el tècnic de so de l'emissora. Aquella nit, com ja havia fet en d'altres ocasions, Gila va atrevir-se amb un altre monòleg dels seus. El resultat, també com sempre, van ser sonores riallades a l'estudi, copets a l'esquena i recomanacions d'alguns dels seus amics perquè fes el pas definitiu i provés sort a Madrid. Li havien dit en diverses ocasions Edgar Neville i Conchita Montes,¹³⁰⁴ però aquella nit, aquest mateix consell li va fer el llavors governador civil de Zamora, Luis Serrano de Pablo, amb qui mantenia molt bona relació. Aquesta darrera empenta va ser la que el va fer decidir-se a provar sort. A Radio Zamora no van trigar a enyorar-lo. El 19 de març de 1951, el director de l'emissora, Herminio Pérez Fernández signava –com a H. de Herminio– el següent text a *El correo de Zamora*:

Gila es un temperamento completo de humorista. Posee chispa, ingenio rápido, dotes extraordinarias de observador, facultad para ver el lado cómico de todas las cosas hasta de las más trágicas. Y para que nada le falte es además un sentimental, un hiperestético. Se conmueve ante un pequeño drama de la vida vulgar. Se emociona ante el muchacho que pide

---

¹³⁰³ Íbid.

¹³⁰⁴ FIGUEROA. *El 'caso' Gila continua alborotando los círculos teatrales y literarios*. "El Alcázar" (1951)

Edgar Neville i Conchita Montes eren parella i col·laboradors de *La Codorniz*, on ell hi escrivia textos i ella hi feia uns mots encreuats anomenats *El damero maldito*.

*helado de frío o descalzo por las calles. Recoge al perro solitario y abandonado y goza haciendo bien.*¹³⁰⁵

El mateix dia que Herminio Pérez publicava aquest article, Gila arribava a Madrid. Ho feia acompanyat de la seva dona i de la maleta de fusta que li va regalar el seu avi, disposat a menjar-se el món. Però passaven els mesos sense que aquell somni es materialitzés; fins que li van aparèixer algunes bones oportunitats:

*Si como dibujante gozaba ya de cierta notoriedad, su vida privada se desenvolvía por cauces grises. Locutor en «Radio Zamora», redactor de periódicos de provincias, Gila, en cuya imaginación bullían sueños de gloria, veía pasar los años y no realizarse ninguno de sus sueños. Impaciente, un día decidieron con su mujer cerrar la casa de Zamora y marcharse a Madrid a lo que fuera. Lo que fuere, en su caso fueron seis meses de intentos fallidos de colocar comedias, guiones de cine, artículos de colaboración... Medio año de vida difícil y de cosechar decepciones.*¹³⁰⁶

Gila començava a convertir en teatre el seu humor de l'absurd, però els seus textos, de moment, eren interpretats per altres. En aquells temps, era habitual celebrar que un espectacle es mantenia un temps important a la cartellera i quan s'assolia un nombre important de representacions es feia una funció especial amb continguts nous i algunes altres sorpreses. Aquestes novetats eren, sovint, nous textos escrits a mida per als actors que els havien d'interpretar i, en algunes ocasions, havien encarregat a Gila que els redactés. L'humorista s'havia queixat¹³⁰⁷ –un temps després– que tota la glòria se l'enduien sempre els intèrprets i que poques vegades s'adjuntava una línia al cartell amb el nom de l'autor dels textos.¹³⁰⁸ Fins i tot en els casos en què treballava per a persones que reconeixien la seva vàlua i amb qui l'unia, fins i tot, una certa amistat, com és el cas de Conchita Montes.

---

¹³⁰⁵ PÉREZ, H. *Miguel Gila se ha ido*. "El correo de Zamora". Zamora (19 de març de 1951).

¹³⁰⁶ SEMPRONIO. *El dibujante metido a intermediario*. "Destino". Barcelona (3 de noviembre de 1951). Article sencer a Annex 44.

¹³⁰⁷ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹³⁰⁸ Gila apunta que abans del seu debut al Teatre Fontalba va escriure un text per a un final de festa d'una obra en què hi coincidien Conchita Montes i Ismael Merlo. L'humorista, però, no apunta el nom d'aquesta obra, que és *Marea baja* i que es va representar al teatre Benavente de Madrid l'any 1950. El guió original d'aquesta obra és de l'anglès Peter Blackmore, i Conchita Montes en va fer l'adaptació al castellà. A: REDACCIÓ. *Cartelera*. "ABC" Madrid (7 de juny de 1950). Pàg. 32.

8.2. El gran debut

Una d'aquestes funcions especials va ser la que va donar a Gila l'oportunitat de convertir-se en el gran monologuista que tots hem conegut. L'humorista sempre va explicar que el seu inici professional al damunt d'un escenari va ser fruit de la casualitat durant la festa de celebració de les cinc-cèntes¹³⁰⁹ representacions de l'obra *Las cuatro copas*¹³¹⁰ al teatre Fontalba de Madrid.¹³¹¹ Apuntava Gila, que un dels actors de renom de l'època, Antonio Casal, el va traure de la llotja perquè improvisés alguna cosa i que ell no va gosar negar-s'hi. Després d'unes quantes consultes, hem descobert que els fets van anar per una altra banda i, per tant cal rectificar alguns punts i concretar altres matisos. D'entrada, el que se celebrava aquell 24 d'agost de 1951 no eren les cinc-cèntes representacions de l'obra *Las cuatro copas*, sinó que el que s'hi feia era una funció d'homenatge al mateix Antonio Casal.¹³¹² Tampoc és cert que el debut de Gila fos fruit de la sorpresa i la improvisació, ja que el seu cognom ja figurava en un dels anuncis d'aquella funció.¹³¹³ A més, el mateix Antonio Casal assegurava en una entrevista que ell mateix havia adquirit un uniforme militar i una escopeta per tal que l'inminent nou monologuista pogués representar el seu espai.¹³¹⁴ Però abans d'explicar com va anar l'actuació, fem un petit pas enrere per esbossar els motius que van dur a aquest desenllaç. Per a aquesta celebració, el propietari del teatre Fontalba, Tirso Escudero, va encarregar a Gila que escrigués un monòleg per a Casal, seguint l'estil amb què s'havia donat a conèixer a *La Codorniz*. Gila no n'hi va enviar un sinó quatre, per tal que ell i l'actor poguessin escollir el que més els fes el pes. Al cap d'uns dies, Tirso Escudero li tornava els textos dient-li que Casal els considerava d'un estil massa personal per poder-los representar. A partir

---

¹³⁰⁹ En un diari publicat el dijous 31 d'agost de 1951 hi diu: Hoy jueves, 11 noche 200 representación de *Las cuatro copas*. Función extraordinaria con un maravilloso fin de fiesta. (Adjuntem el document a Annex 45). Per tant, una setmana després del debut de Gila se celebren les dues-cèntes representacions de l'obra, no té sentit que hi hagués cap funció anterior per un motiu similar i menys encara que se celebressin les cinc-cèntes representacions.

¹³¹⁰ L'obra estava protagonitzada per Antonio Casal, juntament a Àngel de Andrés i Marujita Díaz.

¹³¹¹ Tampoc existeix ja el teatre *Fontalba*, que va tancar l'any 1954 amb el nom de teatre *Álvarez Quintero*. A: FERRER, O.; ESCRIBANO, F.S. «El año literario en España: 1954.» A: *The Modern Language Journal*, 39 (1955). Pàg. 228-231.

¹³¹² Adjuntem un article on s'explicita aquest punt a Annex 46.

¹³¹³ Adjuntem l'anunci a l'Annex 47.

¹³¹⁴ REDACCIÓN. *Yo descubrí al gran intérprete del humor, Gila*. "El correo de Zamora". Adjuntem l'entrevista a Annex 48.

d'aquí hi ha diverses versions que apunten que Gila va decidir emprendre aquesta iniciativa en solitari, d'altres que apunten que Antonio Casal va ser qui va animar-lo a què fos ell qui interpretés els seus propis textos i, fins i tot, l'altre protagonista masculí de l'obra, Ángel de Andrés, apuntava això en un programa d'homenatge a Gila el dia següent de la mort del l'humorista:

*Tengo el orgullo de haberlo sacado yo al escenario del Teatro Fontalba, a ese señor.
Y él se lanzó solo, pero salió de mi mano al escenario del Teatro Fontalba.*¹³¹⁵

Versió que ja hem demostrat falsa a no ser que sigui un recurs literari per dir que el va animar a que fes el pas i representés ell mateix els seus textos.

Fos com fos, el divendres 24 d'agost de 1951, la vida de Gila feia un gir de 180 graus. Explicava l'humorista que vestit de militar –amb un uniforme antic– i un fusell de fusta, va plantar-se al mig de l'escenari a través del coverol de l'apuntador i, davant la sorpresa dels presents, va intercanviar unes quantes paraules amb el presentador de l'acte, Fernando Sancho:

GILA - *Por favor, ¿la calle Serrano?*
SANCHO – *Perdón, ¿cómo dice?*
GILA - *¿Esto no es la salida del metro de Goya?*
SANCHO – *No. Esto es el teatro Fontalba.*¹³¹⁶

I amb aquesta sobtada introducció, Gila va començar a explicar com havia arribat fins allà, en un monòleg que el duria a l'estrellat i en què barrejaria elements que després apareixerien en alguns dels seus famosos textos sobre la guerra –dels quals també n'hi ha unes quantes variants¹³¹⁷ i també en una altra de les seves obres més famoses *La historia de mi vida*, ja ampliament comentat. Ho va fer amb un posat que també el faria famós: aquella imatge innocent i naïf que tant bé li

---

¹³¹⁵ Homenaje a Gila. Dir. Manuel Parada. TVE, Televisió Espanyola, emès el 14 de juliol de 2001.

¹³¹⁶ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹³¹⁷ Unes quantes d'elles recollides a: GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

funcionaria per a posteriors actuacions. A l'aleshores novell monologuista teatral, la por escènica va exagerir-li aquest tret, que va despertar les simpaties del públic.¹³¹⁸

Aquella actuació va arrencar els aplaudiments d'un teatre que celebrava l'originalitat d'aquell nou còmic,¹³¹⁹ fet que va acabar de convèncer Paco Bermúdez – representant d'Antonio Casal– i l'empresari Ricardo García “El gasolina”,¹³²⁰ – propietari de la sala de festes Pavillon–, de fer-li les primeres propostes de contracte.¹³²¹ A partir d'aleshores, la fama i la fortuna de Gila van anar augmentant dia rere dia.

8.3. Els diners

La suma que li van oferir en el primer dels contractes era tan lluny de les xifres que solia moure Gila, que la confusió va estar a punt de costar-li car. Li van proposar una suma important per cada actuació i l'humorista va a estar a punt de desestimar l'oferta –que, de fet, no considerava dolenta– perquè pensava que es tractava d'una quantitat mensual i preferia cobrar menys però tenir més llibertat de moviments amb les seves altres feines. L'estupefacció d'algunes de les persones que estaven presents en aquella conversa va permetre que Gila entengués aleshores la dimensió de l'oferta i acabés acceptant aquell contracte que l'elevava de cop a un nivell adquisitiu que no imaginava. Sobre la quantitat, els diaris de l'època apunten xifres lleugerament diferents. Si bé la majoria asseguren que es tractava de 700 pessetes per actuació, n'hi ha que parlen de 750¹³²² i pocs baixen a xifres com les 500 o 600

---

¹³¹⁸ REDACCIÓN. *El caricaturista Gila, ante el público de los teatros*. “Digame” (23 de octubre de 1951). Entrevista sincera a Annex 50.

¹³¹⁹ Gila apuntava en una entrevista que va utilitzar aquelles reaccions per crear el seu primer personatge: - En un homenaje a Antonio Casal, en Madrid. El teatro, lleno. Y para el fin de fiesta, Antonio – buen amigo mio –, me invitó a hacer un monólogo cinco minutos antes del momento en que yo debía de salir a escena... si aceptaba. (...) Salí con timidez, dije ¡hola! y oí las primeras carcajadas. (...) Me decidí a convertir en “tipo” lo de la timidez y lo del ¡hola! A: VARA, Orestes. *5 minutos de charla: Miguel Gila*. “La voz de galicia” (deseembre de 1951)

¹³²⁰ El sobrenom de *gasolina* li van posar a Ricardo García després d'haver-se enriquit amb el contraban d'aquest combustible. A: URIBARRI, J.L. *Adiós a mi Lady España*. [En línia:] Canarias 7 <<http://www.canarias7.es/articulo.cfm?id=28158>>

¹³²¹ Un malentès va estar a punt de deixar a Gila sense el contracte. Ho expliquem al següent apartat titulat *Els diners*.

¹³²² FIGUEROA. *El ‘caso’ Gila continua alborotando los círculos teatrales y literarios*. “El Alcázar” (1951). El subtítol d'aquest article és: *750 pesetas diarias, contratos, felicitaciones... la bomba atómica de la risa*.

pessetes;¹³²³ malgrat alguns encara la reduïen més. De la mateixa manera també varia la contraprestació que es demana a aquest pagament. Hi havia periodistes que parlaven d'actuacions de deu minuts i d'altres que ho ampliaven a mitja hora¹³²⁴.

Gila havia fet ja un pas important en la seva carrera com a humorista quan es va convertir en un dels dibuixants de *La Codorniz*. Col·laborava en la publicació de referència del ram¹³²⁵ i començava a rebre les consideracions de les persones del seu entorn. Però la fama que anava aconseguint no s'adeïa amb la quantitat econòmica que ell considerava que havia de rebre. Un problema que va suavitzar-se –si no resoldre's del tot– amb el seu debut als escenaris i posteriorment a la televisió.

Durant la seva infantesa i adolescència, Miguel Gila no havia comptat amb gaires estalvis i els primers treballs amb prou feines li permetien ajudar la família i concedir-se alguns capricis. Fins i tot després de la guerra, durant una època en que Gila se'n va anar a viure a Barcelona, la seva germana Luisa li donava diners perquè pogués tirar endavant, malgrat la incomoditat que això suposava per a l'orgull del germà gran, sobretot en aquella època. Ella li deia: «*Es un préstamo. En cuanto se te arreglen las cosas me lo pagas*».¹³²⁶

Els èxits econòmics de Gila no eren només un aspecte que interessés a l'humorista, sinó que eren motiu de conversa i es reflectien en un bon grapat d'escrits periodístics d'aquells anys. Fins i tot alguns companys de professió destacaven la nova situació econòmica del monologuista. Antonio Casal –el protagonista de l'acte d'homenatge en què va debutar Gila – apuntava: «*Gila puede hacerse rico en tres años*»¹³²⁷ I en una altra entrevista, l'any següent, aquest mateix actor – una de les figures destacades del panorama actoral de principis dels cinquanta– afegia: «*Ha empezado ganando dos mil quinientas pesetas cada día, que no se las salta un gitano*».¹³²⁸ També Gila, en més d'una ocasió, parlava dels seus ingressos amb un cert orgull:

---

¹³²³ GARCÍA, Valentín. *El humorista Gila dice: Rescindi el contrato con Virginia de Matos porque me encontraba a disgusto*.

¹³²⁴ CISTUÉ DE CASTRO, Pablo. *El humorista Gila es redactor radiofónico, escritor, dibujante, pintor y autor teatral*. “Heraldo de Aragón”. Zaragoza (21 de octubre de 1951). A Annex 50. / REDACCIÓN. *Gila un nombre a la fama*. “7 fechas”. Madrid. (30 de octubre de 1951)

¹³²⁵ La revista duïa un subtítol on hi deia «Decana de la prensa humorística».

¹³²⁶ GILA, M. *Un poco de nada*. Barcelona: Planeta, 1976.

¹³²⁷ FIGUEROA. *El 'caso' Gila continua alborotando los círculos teatrales y literarios*. “El Alcázar” (1951).

¹³²⁸ REDACCIÓN. *Yo descubrí al gran intérprete del humor, Gila*. “El correo de Zamora”

¿Te ha dado mucho dinero el teatro?

No puedo quejarme.

¿Cómo cuánto?(...)

Por medio millón, cinco céntimos arriba o abajo.

¿Tiempo?

Nueve meses.¹³²⁹

I després d'això, apuntava en una altra entrevista uns mesos després:

Ya tengo firmado un contrato ventajoso para una revista de Bonavía y Mestres en la que figuraré en la cabecera del cartel y con un sueldo superior al doble de lo que gano ahora. He firmado por dos meses y medio, prorrogables, y nos presentaremos el Sábado de Gloria en el Poliorama. Después a Madrid y tal vez al extranjero, porque ofertas no me faltan.¹³³⁰

Al principi d'aquest apartat apuntàvem que els diners que guanyava Gila com a dibuixant no anaven en consonància amb la fama i el reconeixement professional que rebia. Aquesta diferència es va fer més acusada en el moment en què l'humorista va començar a rebre grans quantitats per les seves actuacions teatrals. Tot i això, les queixes per les baixes compensacions com a dibuixant seguien apareixent constantment en les dedaracions que Gila feia a la premsa:

Tengo curiosidad por saber, concretamente, cuando percibe usted por cada chiste codornicesco.

Me avergüenza decirlo.

¿Cuánto, Gila?

Pues... treinta y cinco pesetas, cuando son a todo color.¹³³¹

I, una setmana després, utilitzava aquest fet com a argument per defensar-se d'una pregunta incòmoda:

¿Por qué dibuja tan mal?

---

¹³²⁹ ROBLES, S. *Miguel Gila actuará el día 18 ante el Caudillo*. "Imperio" (juliol 1952). Adjuntem l'article a Annex 51.

¹³³⁰ PASTOR, M. *Gila habla para los zamoranos*. "Imperio". Zamora (12 de diciembre de 1951). Adjuntem l'article a Annex 52.

¹³³¹ DEL VALL, A. *No es negocio el ser dibujante de humor*. "Hiero". Bilbao (8 de desembre de 1951).

*Porque en España no podemos entretenernos, como los americanos, en acabar bien las cosas. En Inglaterra un dibujo vale mil pesetas. Aquí, ni el costo de un lápiz.*¹³³²

Queixes de situacions passades –o a punt de convertir-se en passades– i ostentació de les noves, en uns moments de penúries econòmiques per a la major part dels ciutadans d’arreu d’Espanya, la situació de Gila era una excepció que feia que moltes persones que havien viscut una infantesa similar a la de l’humorista s’emmirallessin en ell i somniessin desperts. Com ja hem apuntat en el capítol anterior, l’any 1951 el PIB aconseguia arribar al nivell del de 1935, un any abans de l’inici de la guerra.¹³³³ Aquest context econòmic, va permetre que l’artista se sincerés d’aquesta manera en una entrevista feta durant els primers mesos d’èxit:

¿Te gusta realmente el teatro?

En absoluto. Prefiero escribirlo.

Pero estás en el teatro. ..

*Da dinero. Por eso. Se gana más que en la radio.*¹³³⁴

Malgrat tots aquests balls de xifres, un cop convertit en nou ric, els somnis de Gila delataven la seva condició de persona poc avesada a grans fortunes. L’entrevista que Robles li va fer per al diari *Imperio*, en què l’humorista apuntava que havia acumulat mig milió de pessetes en nou mesos, indou un fragment que subratlla aquesta situació:

¿Y qué piensas hacer con el dinero?

*Comprar una casa y un coche, de forma que pueda sostener la primera y no escatimar la gasolina para el segundo.*¹³³⁵

Una casa i un cotxe –que el mateix humorista calculava que li havia costat seixanta monòlegs–¹³³⁶ eren l’objectiu a què aspirava l’home que havia protagonitzat aquest fenomen teatral i de l’humor de principis dels anys 50.

---

¹³³² REDACCIÓN. *Mi meta: escribir para el teatro*. “Alerta”. (15 de diciembre de 1951).

¹³³³ TOWNSON, N. (dir.) *Historia virtual de España (1970-2004) ¿Qué hubiera pasado si...* Madrid: Taurus, 2004.

¹³³⁴ VARA, O. *5 minutos de charla: Miguel Gila*. “La voz de Galicia”. (diciembre de 1951)

¹³³⁵ ROBLES, S. *Miguel Gila actuará el día 18 ante el Caudillo*. “Imperio”. (julio 1952).

8.4. Altres aventures teatrals

El teatre era ja un ambient habitual en la vida de Miguel Gila i l'èxit del primers mesos va fer que li oferissin col·laborar en diverses obres com *Bailando nace una estrella*,¹³³⁷ els espectacles de la sala de festes Rio o *Pitusa*, una de les primeres obres de pes en què participava. Una proposta que li va donar algunes satisfaccions però també molts maldecaps. Les satisfaccions se centraven en el que la crítica deia d'ell:

*Párrafo aparte merece el humorista Gila, que nos sorprende con una faceta originalísima, con una gracia extraordinaria. Sus dos actuaciones fueron seguidas entre estruendosas carcajadas y aplausos. Es un artista que va a hacerse aquí popular.*¹³³⁸

En la mateixa línia, la premsa recollia frases com aquesta:

*El humorista Gila se apuntó un extraordinario triunfo personal, que se ha traducido inmediatamente en tentadoras ofertas para efectuar “doblete” en otras salas.*¹³³⁹

O declaracions com les d'aquest altre article:

*Gila fue, sin lugar a dudas, el que recibió los mejores aplausos. Y es justo porque es el que más divierte y agrada al público. Él representa más de la mitad del éxito que obtiene el espectáculo.*¹³⁴⁰

L'èxit de Gila contrastava amb un gran nombre de crítiques que subratllaven les poques habilitats de la protagonista de l'obra, Virginia Matos. Algunes especialment punyents.

---

¹³³⁶ DEL ARCO, M. *Mano a Mano: Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (3 de juliol de 1953).

¹³³⁷ GONZÁLEZ, J. M. *Coge, agarra, se va y cuenta un lío*. “El pueblo gallego”. (8 de gener de 1952).

¹³³⁸ CISTUÉ DE CASTRO, P. *Los teatros*. “Heraldo de Aragón”. Zaragoza (13 d'octubre de 1951).

Adjuntem aquesta crítica a Annex 53.

¹³³⁹ REDACCIÓ. *Pitusa*. “Dígame”. Madrid (30 d'octubre de 1951). Adjuntem l'article a Annex 54.

¹³⁴⁰ MARSILLACH, L. *Teatro por Luis Marsillach*. “Fotogramas”. (2 de novembre de 1951). Adjuntem la crítica a Annex 55.

*En resumen, toda la gracia contenida en el libreto cabe en el lomo de un microbio y sobra espacio (...) El humorista Gila, con dos nuevos monólogos, como no tenía nada que ver con la obra, fue el que salió mejor librado. Se le aplaudió en abundancia.*¹³⁴¹

Les decepcions de Matos i la seva mare –amb poder a la companyia– i els xocs d’egos amb Gila, van acabar desembocant en la marxa de Miguel. Així ho explicava Virginia Matos.

¿Puede decirme la razón de que el humorista Gila dejase de pertenecer a su Compañía?

Muy sencillo. Me pidió que le dejase coger un contrato mejor y yo me presté a ello porque no me interesaba tenerle en la Compañía. Era un artista indisciplinado, y que no encajaba en el reparto de ninguna obra.

Él dice que fue por incompatibilidad artística.

Lo siento por él.

Es que Gila dice...

*Yo digo la verdad. Y nada más.*¹³⁴²

Gila responia a aquestes dedaracions en una altra entrevista:

*¿Indisciplinado porque como no soy actor me haya negado a representar papeles de actor? (...) Llegaron a cortar con tijeras mi nombre de los carteles. Posiblemente en esto se basa Virginia para llamarme indisciplinado: pretendieron hacerme salir a entretener al público durante los apagones de luz, muy frecuentes en La Coruña, y me negué rotundamente. Yo tenía deseos de abandonar la Compañía, pero más tenía ella. Llegó a decirme que me pagaría el contrato, pero que yo no debutaría en Madrid.*¹³⁴³

---

¹³⁴¹ REDACCIÓN. *La señorita bombón*. “El comercio”. Gijón (23 de diciembre de 1951). Adjuntem l’article a Annex 56.

¹³⁴² VIESCA, P. *Virginia Matos cree que el teatro debe contar con la protección del Estado*. “Proa”. León (1952). El nom de *Paulino Viesca* és un pseudònim de Ulpiano Vigil-Escalera, escriptor nascut a Gijón (Astúries), que també solia signar com a *Asterisco*. Incloem l’entrevista a Annex 57.

¹³⁴³ GAMAZO, R. *El 8 de Enero del próximo año celebraré el primer aniversario de mi liberación*. “El correo de Zamora”. Zamora (1952). Adjuntem l’article a Annex 58.

8.5. La genialitat

Amb diners i fama, Gila afegiria un element més a la seva figura pública. Lluny de la cultura de l'esforç, l'humorista volia donar a entendre que els dibuixos, els monòlegs i qualssevol dels projectes que empenia li sorgien sense necessitat d'invertir-hi gaire estona. Volia promocionar la seva genialitat:

¿Y le llevan a usted estos “monos” mucho tiempo?

*Pensarlos y dibujarlos, alrededor de seis horas y media, los ocho que hago todas las semanas.*¹³⁴⁴

O aquí, referint-se als seus famosos monòlegs:

¿Temes el encasillamiento?

*No; los monólogos me los escribo yo y con facilidad extraordinaria.*¹³⁴⁵

Aquesta actitud no es va cenyir només a les entrevistes posteriors al seu debut al teatre Fontalba, sinó que tornaria a aparèixer en dedaracions posteriors. En aquesta ocasió, com a dramaturg:

*Se me ocurrió una idea que me pareció sensacional. Formar una compañía de revista con Tony Leblanc. Se lo comenté y le gustó la idea. Tony por sí solo era capaz de llenar un teatro. Yo también, de manera que si nos juntábamos los dos, la fuerza sería mucho mayor. En su chalet y en muy pocos días escribimos un libro.*¹³⁴⁶

El mateix diria de la preparació d'una altra de les seves obres *Tengo momia formal*:

Algueró se sentó al piano y fue tocando varias melodías, Manzanos y yo elegimos las que nos parecían las mejores (...) para después (...) escribir las letras definitivas. Las

---

¹³⁴⁴ DEL VALL, A. *No es negocio el ser dibujante de humor*. “Hiero”. Bilbao (8 de diciembre de 1951)

¹³⁴⁵ DEL ARCO, M. *Vd. Dirá... GILA*. “Diario de Barcelona”. Barcelona (6 de noviembre de 1951). Inclouem l'entrevista a Annex 59.

¹³⁴⁶ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid, 1995: Ediciones Temas de Hoy

*hicimos en un par de horas. (...) Conrado (...) nos dio (...) la enborabuena porque habíamos hecho algo fuera de la común y del estilo trillado de todas las revistas escritas hasta ese momento.*¹³⁴⁷

Sense entrar a discutir si va ser beneït amb el do de l'humor o no, sembla ser que com a bon nét de fuster, Miguel Gila reescribia els seus textos, els polia segons les demanades del públic i els vernissava de tant en tant amb alguns detalls d'actualitat. Llavors els memoritzava. A més, anotava en una llibreta com anaven cadascuna de les seves actuacions i les puntuava. Es posava nota a ell mateix i també al públic. Si bé ell en alguna ocasió se suspenia, el públic aprovava sempre, encara que fos pels pèls.¹³⁴⁸

8.6. Els fracassos teatrals de Gila

Després d'haver-se dedicat a explicar situacions mitjançant el dibuix, d'haver-se posat davant dels micròfons a la ràdio i d'haver recollit molts aplaudiments amb els seus números teatrals en solitari, Miguel Gila va provar sort de nou en la redacció de textos per a terceres persones. En aquells moments, se'n va adonar dels guanys escènics que reportava la pluralitat de personatges i es va sentir atret pel plaer del teatre més clàssic

*Volví a las salas de fiestas, donde ganaba bastante dinero y el trabajo era cómodo, sin las palizas de los viajes con la compañía de revista, pero el teatro para mí tenía, y sigue teniendo, una magia y un encanto que no poseen ni el cine ni la televisión.*¹³⁴⁹

Tot i això, al públic i a la premsa els costava veure els textos de Gila interpretats per altres actors:

---

¹³⁴⁷ Íbid.

¹³⁴⁸ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

¹³⁴⁹ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid, 1995: Ediciones Temas de Hoy

*Bien están las historietas graciosísimas que todos hemos celebrado en este humorista, pero es evidente que, ausente él de la escena, pierde intención y gracia aquello que Gila ha concebido como cosa hecha a su medida. (...) Gila se ha equivocado al ensanchar los límites de su habitual contorno.*¹³⁵⁰

La incursió de Gila al teatre va tenir molts èxits en solitari però sonats fracassos en companyia,¹³⁵¹ ja fos en una empresa amb uns quants treballadors o en forma de duet, entre els quals destaquen els que va fer amb Tony Leblanc¹³⁵² –que van batejar amb el nom *Éste y yo*–¹³⁵³ o amb Mary Santpere –presentats com a *La nena y yo*–, amb algunes escenes censurades en ser considerades excessivament sexuals;¹³⁵⁴ i amb José Luís Ozores,¹³⁵⁵ amb qui l'aventura va durar només uns dies ja que Ozores va deixar el projecte per treballar en l'obra teatral *El amor de los cuatro coroneles* que va estrenar al teatre María Guerrero de Madrid. Això tenia lloc el mes de setembre de 1953, moment en què Gila comença a incorporar un element amb què s'acabaran associant les seves actuacions, un company que li faria costat els següents cinquanta anys: el telèfon.

8.7. El telèfon

Se sol presentar Miguel Gila com un dels primers monologuistes moderns, tot i que cal fer una puntualització. Si bé tècnicament Gila no espera resposta de ningú en els seus espectades més enllà del *feedback* del públic, l'estructura de les seves funcions incorporava l'elipsi d'una segona persona que escoltava i responia un diàleg

---

¹³⁵⁰ REDACCIÓ. *'Abierto por defunción' de Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (6 d'octubre 1968). Pàg. 59

¹³⁵¹ N'apuntem alguns dels més destacats de l'època, tot i que Gila va treballar també amb Mihura com a guionista, dalt dels escenaris amb Lina Morgan o, a la darrera part de la seva vida, en nous sketches humorístics per a televisió amb l'actor Gonzalo Berzosa.

¹³⁵² Tony Leblanc va carregar amb duresa contra Gila després de separar-se com a duet. Incloem l'entrevista a Annex 60.

¹³⁵³ Aquest mateix nom el van utilitzar dos bons coneixedors de Gila, els humoristes Juan Carlos Ortega i Antonio Fraguas (“Forges”) per al seu espai de vinyetes sonoritzades al programa *No es un día cualquiera* de Radio Nacional de España (dir. Pepa Fernández) durant la temporada 2013-14. La temporada 2014-15, la secció va passar a dir-se *El yo y el ello*. Inicialment aquest espai es va donar a conèixer amb el nom de *Las orteguñetas*.

¹³⁵⁴ Destaca una escena en què els dos s'estan preparant per a un combat de judo i utilitzen un vocabulari amb doble lectura.

¹³⁵⁵ Adjuntem a Annex 61 alguns articles i fotografies del duet format per Gila i José Luis Ozores.

imaginari; un comunicant que estava simbòlicament representat pel telèfon i que ja suposava en sí un element d'absurditat còmica: algú que parlava per telèfon sense ningú a l'altra banda, si bé es tractava d'un codi que els espectadors dels espectades de Gila van acceptar des del primer moment. És diferent, per tant, del que estem acostumats a veure darrerament, en la majoria dels casos, sota l'etiqueta de monòleg, el que dins del gremi anomenen *Stand-up comedy*.¹³⁵⁶ Aquest aspecte és important perquè Gila seguia, d'aquesta manera, la ja comentada tradicional estructura ternària en què es basen un gran nombre de peces còmiques. La indució del telèfon va suposar per a Gila un ventall de noves opcions per als seus espectades:

*El invento del teléfono me abrió muchas más posibilidades creativas y gracias a él fui aumentando el número de mis monólogos hasta una cantidad insospechada.*¹³⁵⁷

D'aquí van sortir números com el del bomber que treballa per compte propi i atén el telèfon:¹³⁵⁸

Ab... ¿Ese que hay una zapatería en la esquina, que la dueña se llama Isabel? ¡Pues no le he apagado yo fuegos a esa!

La conversa amb el director de l'escola:

¿Desgaste de patio? ¿Qué pasa, que lleva lija el niño y raspa el patio? (...) ¿Y eso por qué no lo pagamos a medias? Hombre, lo digo porque también a mí se me desgastará el niño.

I, evidentment, va conservar i ampliar els seus monòlegs sobre la guerra:

Señor Emilio, que le llamo para un asunto de reclamaciones, que de los seis cañones que me mandaron ayer vienen dos sin agujero.

---

¹³⁵⁶ Trad.: Comèdia de peu.

¹³⁵⁷ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹³⁵⁸ El grup d'alimentació Campofrío Food Group va recuperar aquest imaginari en la seva campanya de principis de l'any 2015, en què Chus Lampreave, "Chiquito de la Calzada" o "Fofito" recomanaven els productes d'aquesta empresa mentre atendien el telèfon d'un local amb el cartell de 'Bombería'. Campofrío és la mateixa empresa que l'any 2011 va recordar el desè aniversari de la mort de Gila amb un anunci en què un nodrit grup de còmics espanyols es reunien per retre un homenatge davant la tomba de Miguel Gila.

Espectades que es van poder enriquir amb la incorporació del telèfon. Una excusa per controlar el ritme de l'obra i per fer aquelles pauses necessàries perquè el públic rigui després de cada gag:

¿Y ustedes piensan atacar mañana?

...

¿El domingo a qué hora?

...

Pero a las siete estamos todos acostados... ¿Y no pueden avanzar por la tarde, después del fútbol?

...

¿Y van a venir muchos?

...

*Pues yo no sé si habrá balas para tantos... Bueno, nosotros las disparamos y ustedes se las reparten.*¹³⁵⁹

Sens dubte, la incorporació del telèfon va ser la idea que va acabar d'afiançar Gila com un dels humoristes més destacats de l'època. Un relleu que, a més, li permetia ajustar la seva agenda a conveniència i no haver de repartir els guanys de les actuacions. El treball de Gila amb el telèfon li va merèixer, als anys 90, el reconeixement de Telefónica, que va lliurar-li un rèplica de plata del seu aparell de baquelita per agrair-li els quaranta anys de relació professional amb aquest aparell.

Tot i que Miguel Gila va utilitzar diversos models de telèfon –des del més arrodonit, de baquelita negra, a un de blanc de formes més quadrades– l'humorista no va voler canviar mai el seu aparell fix per un dispositiu mòbil, tal com l'empenyien a fer-ho tan les empreses de telecomunicacions i d'espectades com alguns dels seus amics i coneguts. De fet, si bé Gila comptava amb un telèfon mòbil personal va trigar a tenir-ne i no l'utilitzava pràcticament mai. Només quan marxava de gira i aterrava, per tranquil·litzar la seva dona, a qui li feien molta por els avions.¹³⁶⁰

---

¹³⁵⁹ GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.

¹³⁶⁰ LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

9. EL CINEMA

L'èxit als teatres i la fama van portar Gila a debutar al cinema, on actuaria en una trentena de pel·lícules. Una experiència que no li deixaria bones sensacions.

Gila havia estat un espectador voraç de cinema durant la seva infantesa i joventut. Quan rondava els vuitanta anys, encara recordava detalls de les pel·lícules que anava a veure amb la seva àvia a la sala *Proyecciones*, on s'hi feien passis de Tom Mix, Cayena, Tom Tyler, Chispita y Vivales, Charlot, Tomasín, Ben Turpin, Sandalio o Stan Laurel i Oliver Hardy, però també *El cuirassat Potemkin* o *Els mariners de Krostand*.¹³⁶¹ Pel·lícules mudes que comptaven amb un *explicador*, que avançava al públic com es desenvolupava la història. Gila també recorda com, els dissabtes a la tarda, comprava pa i fruits secs després de sortir de la feina i es tancava al cinema Chueca, on s'hi feien passis de cinc pel·lícules seguides, que el tenien assegut davant la pantalla des de les tres de la tarda i fins a les deu de la nit.¹³⁶²

Amb tot plegat, no és d'estranyar que després de l'èxit als teatres, Gila se sentís temptat per les propostes de cinema, que no van trigar a arribar-li:

¿Es cierto que te dedicarás al cine?

*Ya me han hablado de ello para hacer un papel bueno en la versión cinematográfica de la novela "Bubardilla" de Nacher.*¹³⁶³

Si bé no en aquesta producció, al cap de poc temps, ja vam poder veure Gila a *El diablo toca la flauta*, *Tres huchas para Oriente* o a *Las aventuras del barbero de Sevilla*. Fins aleshores, eren només petits papers en què els directors aconseguien l'atenció del públic fent-hi aparèixer una cara coneguda. A partir d'aquí la seva presència aniria agafant més volada i algun que altre paper protagonista com a *El ceniciento* o, més tard a *¿Dónde pongo este muerto?*, on va treballar amb l'actor Fernando Fernán Gómez.

El fet de venir del món de l'humor no va posar les coses fàcils a Gila, a qui sovint se l'encasellava en papers dotats d'un cert absurd còmic. Per aquest motiu,

---

¹³⁶¹ GILA, M. Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995

¹³⁶² Íbid.

¹³⁶³ IRUROZQUI. *Ventana de la prensa*. "La prensa". (24 de octubre de 1951).

L'artista assegurava que no havia aconseguit un paper protagonista a la pel·lícula *Mi tío Jacinto*. Segons Gila, els productors creien que l'etiqueta còmica de Gila predisposaria el públic d'una manera que restaria dolçor a l'altre protagonista de l'obra, el nen Pablito Calvo, que feia poc havia aconseguit grans èxits de crítica amb *Marcelino pan y vino*.

Gila va assegurar en alguna ocasió, que l'única cosa positiva que en va treure de la participació en el món del cinema va ser el contacte amb els actors que admirava i es queixava –als anys 90– de la utilització que de la seva figura en van fer el govern de Franco:

*Debo reconocer que después de haber padecido la guerra y las prisiones, inconscientemente caí en la trampa de la vanidad, sumándome con mis películas al juego de pan y circo impuesto por el franquismo.*¹³⁶⁴

La seva figura apareixia a *El presidio*, una pel·lícula rodada a la presó Model de Barcelona on es volien mostrar les bones condicions en què vivien els presoners gràcies a la redempció pel treball. O a *Botón de ancla*, una pel·lícula rodada amb el *Dúo Dinámico* que enaltia l'exèrcit espanyol.¹³⁶⁵

Tot i això, una de les pel·lícules de Gila va voler defensar una visió alternativa d'aquesta imatge d'Espanya. Dirigida per Joaquín Romero Marchent i escrita per Gila, Fernando Sánchez Cobos i el mateix director, *El hombre que viajaba despacito* explicava la història d'un soldat que volia saltar-se unes maniobres militars perquè aquell dia havia de casar-se amb la seva xicota. Una crítica a la misèria dels marginats que, si bé va contentar Gila, no va rebre la mateixa opinió dels especialistes en cinema de la premsa de l'època:

Gila es un magnífico animador para un espectáculo de variedades. Sabe hacer que el público ría divertido con sus invenciones. Además hay en Gila un actor cinematográfico de dilatado porvenir, pero a condición de que no se pretenda trasplantarle simplemente de la sala de fiestas a la pantalla. En la presente ocasión, con la película "El hombre que viajaba despacito", que ofrece el Palacio de la Prensa se ha logrado algo verdaderamente difícil: que

---

¹³⁶⁴ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹³⁶⁵ El mateix havia passat anteriorment amb *Aventuras del barbero de Sevilla*, on un desestructurat exèrcit espanyol format per bandits espavilats aconseguia vèncer les tropes britàniques.

*Gila no tenga gracia, que su actuación se pierda, se diluya, en un relato muy poco afortunado, que reitera las situaciones y los dichos y que, por tanto, fatiga. En efecto, viaja despacio, demasiado despacio, nuestro hombre y su recorrido nos parece interminable.*¹³⁶⁶

Després d'aquesta intervenció, Gila encara actuaria en unes quantes pel·lícules més, tot i que no amb la mateixa freqüència amb què ho havia fet fins aleshores. D'una banda perquè els horaris i les maneres del cinema ja no l'atreien com abans, i de l'altra, perquè l'any 1962 marxaria d'Espanya per anar a viure a l'Argentina.

10. CONTACTES I ACTUACIONS PER AL RÈGIM

Com a artista d'èxit, Gila va ser cridat en diverses ocasions a actuar per al règim. El 12 de juliol de 1952, quan Gila assajava per a l'estrena de *Tengo momia formal* li va arribar una carta signada per Fernando Fuertes de Villavicencio cap de la Casa Civil del Generalíssim. Era una *invitación* per actuar el dia de l'aniversari de l'Alçament al palau de La Granja. El dia abans de l'actuació es va fer l'assaig general i la corresponent censura del text –que no va patir canvis importants– i el dia següent representaria un parell dels seus monòlegs davant Franco i diverses personalitats del règim.¹³⁶⁷ Gila va assistir uns quants anys més, segons apunten Alfonso Ussía¹³⁶⁸ i “Forges”¹³⁶⁹ per petició expressa de Carmen Polo que el trobava «ocurrentes». Jaime Campany hi afegia que «*dicen los que lo vieron actuar allí que Franco se desternillaba de risa con sus chistes del teléfono*».¹³⁷⁰

De la mateixa manera, el règim va recórrer a ell en altres moments tan per a fer algunes funcions en espectades infantils¹³⁷¹ com per animar les tropes espanyoles a Sidi Ifni juntament amb la cantant Carmen Sevilla l'any 1957¹³⁷². El banquer Juan

---

¹³⁶⁶ DONALD. *Hoy, diez estrenos de películas en los 'cines' madrileños*. “ABC”. Madrid (21 d'abril de 1957).

¹³⁶⁷ Adjuntem el programa de mà de l'acte a Annex 62. Fem constar que els títols de les actuacions de Gila van ser alguns dels petits canvis que va fer-hi la Censura. A Annex 63 hi incloem un reportatge sobre aquesta celebració.

¹³⁶⁸ LOBATO M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.

¹³⁶⁹ No es un verano cualquiera. Dir. Carles Mesa. Ràdio Nacional d'Espanya, emès el 24 de juliol de 2011.

¹³⁷⁰ CAMPANY, J. *Los currícula*. “ABC”. Madrid (24 d'agosto de 2001).

¹³⁷¹ Adjuntem una fotografia d'una d'aquestes actuacions a Annex 64.

¹³⁷² Fotografies l'actuació de Gila a Sidi Ifni a Annex 65.

March també va contactar amb Gila en una ocasió en què l'humorista es trobava a Itàlia. Una avioneta el va portar des Rimini fins a l'aeroport de Florència on li va agafar un bitllet per a un vol regular a Palma de Mallorca, on la seva néta celebrava una festa— i un cop acabada l'actuació i previ pagament de trenta mil pessetes el va tornar a portar de nou a Rimini.

Malgrat que fins ara haguem apuntat només requeriments per a actuar — gratuïts o de pagament—, Miguel Gila també va obtenir alguns beneficis del règim. Com aquella ocasió en què li va demanar al ministre de Comerç Manuel Arburúa si li regalava un cotxe d'aquells que el Ministeri importava a principis dels anys 50. El ministre no li va respondre en aquell moment, però vint dies després Gila va rebre una trucada del Ministeri en què li deien que podia anar a buscar un Ford Zephir.¹³⁷³

11. GILA I AMÈRICA

Miguel Gila aterrava l'any 1968 a l'Argentina on començava una nova vida amb la seva dona Maria Dolores Cabo (“Mari Loli”) i on el 24 d'abril de 1979 hi va néixer la seva filla Malena. Des d'allà, però, va seguir mantenint contacte amb la seva terra. Gràcies al publicitari Lluís Bassat, encara donaria una altra volta a la seva fama amb l'exitosa campanya de les fulles d'afaitar *Filomatic*,¹³⁷⁴ que el mantindrien connectat amb Europa i una de les raons que Gila va donar per justificar la seva marxa a Buenos Aires. La llei de l'època prohibia compaginar la publicitat amb l'aparició en altres espais televisius i això, segons l'humorista, l'hauria empès a fer aquest viatge; altres vegades apuntava que fart de la censura franquista volia viure lluny d'Espanya; i algunes veus apunten que la seva marxa va ser motivada, sobretot, pels problemes legals amb la seva exdona, que li redamava una suma important de diners.

---

¹³⁷³ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹³⁷⁴ Gila protagonitzava diverses escenes en què repetia moltes vegades el nom de la marca i que tancava amb el famós *Da un gustirrinín*.

11.1. Humor no internacional

Abans d'aquesta llarga estada a cavall entre Buenos Aires i Mar del Plata, Miguel Gila ja havia viatjat per Amèrica. Als anys 50, havia rebut ofertes per anar a treballar a països com Mèxic, Cuba i l'Argentina.

L'humorista estava convençut que els seus monòlegs no tenien fronteres i va decidir eixamplar les seves possibilitats d'èxit aprofitant una oferta que li va fer el seu representant l'any 1956. No va tenir en compte, però, dos entrebancs que va haver de corregir sobre la marxa. D'una banda, les diferències culturals i de l'altra, les dialectals. El primer dels contractes el va signar amb una sala de festes argentina, i l'actuació amb què es va estrenar va ser un dels fracassos més estrepitosos de la seva carrera. Una de les primeres persones amb qui es va trobar abans d'actuar Buenos Aires ja apuntava maneres:

- ¿Señor Gila? Soy el encargado de la risa. - Creí no haber entendido. Y me mostró un tablero luminoso en el que se podía leer: "Aplausos, Risas, Silencio". Y añadió:

- Usted me dice cuando quiera que se ría la gente, yo aprieto este botón, se enciende el luminoso de risas y la gente se ríe. (...)

- Mire señor – dije –, es que si usted aprieta el botón yo no voy a saber si la gente se ríe porque les hace gracia lo que yo cuento o porque usted aprieta un botón. Es mejor que no apriete ninguno y así yo sabré si lo mío funciona o no funciona.¹³⁷⁵

I no va funcionar. La platea no va riure amb les seves explicacions en aquell primer dia de les tres setmanes de contracte i Gila es va haver d'anar adaptant ràpidament a les demandes del públic. A banda d'això, va tenir problemes de comunicació a l'hora d'utilitzar algunes paraules que a Espanya tenien un significat i a l'Argentina un altra com: *botón* (policia) o *damasco* (albercoc). Alhora va haver d'ampliar el seu vocabulari amb mots desconeguts per ell com: *arvejas* (pèsols), *durazno* (préssec) o *porotos* (mongetes).

Una nit del mes de novembre de 1958, després d'una actuació de Gila al local madrileny Pasapoga li van presentar dos senyors que havien seguit l'espectacle des

---

¹³⁷⁵ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

d'una llotja al costat de l'escenari. Eren Goar Mestre –propietari del canal de televisió CQM de l'Havana– i Emilio Azcárraga –propietari de Televisa i de l'emissora de ràdio XEW de Mèxic. Li van proposar que creués l'Atlàntic per treballar amb ells i van fixar la data en què començaria la col·laboració. Una mica més preparat per a aquestes situacions, el mes maig de 1959 tornava a enfrontar-se al repte de l'Amèrica Llatina i tornava a repetir els xocs culturals pel que fa al gust pel seu humor –amb places que no li van riure les gràcies– i conflictes amb paraules amb un nou sentit a Mèxic com *chaqueta* (acte masturbatori) o *madre*, paraula que sol utilitzar-se com a mostra d'enuig (els mexicans solen referir-se a les mares com a *mamá*s).¹³⁷⁶

Malgrat aquests primers entrebancs, Gila va acabar aconseguint un gran èxit a l'Amèrica Llatina, on van sortir al mercat discos amb els seus monòlegs –amb el gran èxit d'*África y sus leopoldes*, una obra considerada menor a Espanya– i amb actuacions a les ràdios i a les televisions de diversos països.

12. EL RETORN

Gila va tornar a Barcelona l'any 1985, quatre anys després que s'aprovés la Llei del Divorci, canvi que va aprofitar per casar-se amb Maria Dolores Cabo¹³⁷⁷ en una cerimònia que va comptar amb la presència de la seva filla Malena.

De nou instal·lat a Barcelona, Gila va seguir fent monòlegs a la televisió, participant en programes de ràdio –d'entre els quals destaca la tertúlia d'humoristes *El debate sobre el estado de la Nación* del programa *Protagonistas* de Luís del Olmo a *Onda Cero*– fent vinyetes i escrivint llibres. Uns treballs que va poder fer fins el 13 de juliol de 2001 quan un càncer de pulmó –la mateixa malaltia que es va endur el seu avi durant els primers anys de la postguerra– se'l va endur també a ell.

---

¹³⁷⁶ GILA, M. *Y entonces nació yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.

¹³⁷⁷ El publicitari Lluís Bassat –amic íntim de Gila– explica que l'humorista, molest amb la legislació espanyola que li impedia casar-se amb Maria Dolores Cabo va decidir casar-se amb ella en uns quants llocs del món com a Las Vegas o al consolat del Paraguai a l'Argentina. Còmics: Gila. Dir. Jordi Roca. Televisió de Catalunya, emès el 9 de juliol de 2015.

¿Tú cómo piensas morirte?

*De alguna manera tonta, que es más gracioso; porque tener un tifus muy gordo, o morir de uremia, así muere cualquiera.*¹³⁷⁸

---

¹³⁷⁸ DEL ARCO, M. *Mano a Mano: Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (3 de juliol de 1953). Pàg. 12.

PART IV. CONCLUSIONS

En les pàgines següents veurem si podem donar per vàlides les hipòtesis plantejades al principi d'aquesta investigació, fet que ens permetrà fer-nos una idea més aproximada dels motius que van fer possible que Miguel Gila aconseguís debutar amb èxit el 24 d'agost de 1951 amb el seu primer monòleg sobre la guerra – amb alguns fragments del futur text titulat *La historia de mi vida*– a l'escenari del teatre Fontalba de Madrid. Una actuació que va ser ben rebuda per la crítica i el públic i que va fer que tot seguit li oferissin fer actuacions diàries, que fos redamat pels empresaris teatrals d'arreu d'Espanya, i que en poc temps es convertís en una de les estrelles destacades del panorama artístic espanyol.

Hipòtesi 1. L'originalitat i qualitat de les seves actuacions

Parcialment confirmada.

Gila va saber captar aquells elements teatrals que agradaven al públic, aplicant la quotidianitat a situacions excepcionals i dominant el ritme escènic. Eren coneixements que havia començat a adquirir des de ben petit escoltant els anuncis de la ràdio –que, com l'humor, volen narrar, sorprendre, destacar-se i deixar un bon record en un espai de temps limitat–, que va desenvolupar com a vinyetista al costat d'alguns dels millors humoristes de l'Espanya del segle XX –molts d'ells membres de l'anomenada *la otra generación del 27*, com Mihura, “Tono”, Neville, etc., que col·laboraven a *La Codorniz*– i escrivint guions teatrals per a tercers –especialment comèdies, que era el gènere teatral més consumit durant els primers anys de la dictadura. En aquest sentit, el debut de Gila al teatre es produeix després que li encarreguessin escriure uns guions per al cotitzat actor Antonio Casal que, finalment, va acabar interpretant ell.

Després de la guerra, Gila va ser capaç d'utilitzar el conflicte armat com un element tràgic comú que va esdevenir la base d'alguns dels seus monòlegs de més èxit. Si va aconseguir que aquest record dolorós fos risible és perquè va combinar correctament alguns elements humorístics: havia aconseguit una certa distància –

aquests discursos els feia quan ja havia passat més d'una dècada de postguerra, punt que ja desenvoluparem en la cinquena hipòtesi— i, sobretot, va oferir a un públic sotmès per la dictadura franquista d'una sensació de superioritat i seguretat en els seus espectades. Ho va fer a través de referents comuns, als quals buscava la incongruència pròpia de tot discurs humorístic, expressats per uns personatges arquetípics (soldat, noi de poble, etc.) amb una imatge despistada i innocent, propera a una actitud infantil. Des d'aquesta posició, el públic sentia empatia per un pobre home que no semblava prou espavilat per afrontar les situacions amb què es trobava i que era capaç de llegir la realitat de maneres diferents de les que indica el sentit comú, talment com ho fa la canalla. Fins i tot les criatures van arribar a riure amb els seus monòlegs. I com més insegur es mostrava Gila als escenaris, més gràcia feia al públic, especialment en la que va ser la primera de les seves actuacions —el dia del seu debut—, en què el mateix humorista reconeixia un temps després que la por escènica va ajudar a reforçar el seu personatge.

Els ingredients amb què Gila completava els marcs comuns que utilitzava en els seus treballs —com el de la guerra— eren referències de major o menor duresa conegudes pel públic. Així doncs, al monòleg *La historia de mi vida* hi feia aparèixer una portera que *no tenía leche ni pa' un "cortao"* —un dels drames de la postguerra, en què les dones mal alimentades no produïen llet per als seus nadons, un fet que s'havia convertit en un referent dramàtic i, per tant, humorístic, com ho van ser també els mutilats de guerra—, passant pel complement *de luto* —omnipresent en els seus primers treballs—, o la representació de la curtesa intel·lectual en el noi de poble de *las fiestas de mi pueblo* —que remetia a les grans masses de gent analfabeta que havien arribat del camp pels volts dels anys 20—, fins a comentaris més suaus com la vinculació entre allò *americà* i la *bona qualitat* —que apareixeria més tard en el monòleg *Gafas americanas* i que s'ubicava en un període de relacions entre els governs espanyol i estatunidenc en què la dictadura intentava millorar la imatge exterior després de la derrota de l'Eix a la Segona Guerra Mundial. I és que més enllà d'algunes imatges completament fantasioses dels discursos de Gila, n'hi havia d'altres que sota aquesta aparença tenien un fons completament real. Com aquell fragment d'un dels monòlegs de la guerra en què pregunta: «¿Ustedes podrían parar la guerra un momento?», que ha disparat tants riures però que amaga una realitat sorprenent al darrere: la dels altos al foc constants que es van fer en molts fronts durant la Guerra Civil i que

permetien que els soldats dels dos bàndols s'intercanviessin tabac i retalls de diari o es repartissin el camp per fer la verema. De la mateixa manera –tot i que desconegudes pel gran públic–, hi havia algunes referències reals sobre la seva família, que Gila va incorporar en alguns dels seus monòlegs, especialment referències al seu pare, mort dos mesos abans del naixement de l'humorista, com aquella en què diu: «*Creo que era de Jaén*». Són detalls que va complementar amb molts d'altres fruit de la seva imaginació humorística.

La innocència dels personatges que interpretava al damunt de l'escenari quedava encara més reforçada –per contrast– amb la imatge que Miguel Gila mostrava en les moltes entrevistes que va oferir a la premsa de l'època. En aquestes converses se subratllava –ho feien tant el mateix entrevistat com l'entrevistador– la seva galanteria, la seva fama, els seus diners, les seves pràctiques esportives i la seva genialitat –entesa com la facilitat amb què aconseguia fer els seus treballs, que l'humorista insistia que aconseguia realitzar gairebé sense cap esforç. Amb tot plegat es va anar creant un personatge atractiu, famós, ric, amb un físic treballat i amb un cervell privilegiat. Aquesta diferència entre persona i personatge va fer que el públic admirés Gila, volgués veure com treballava i estigués interessat a participar del joc dels seus monòlegs, de l'abstracció momentània de les seves vides per entrar en l'univers de l'humorista. Un endavament separat de la realitat primordial que, com els somnis o els jocs, fa que l'humor acostumi a ser un espai de desconnexió i confort de la quotidianitat.

Si hem apuntat que aquesta hipòtesi es confirma *parcialment* és perquè en l'aspecte de l'originalitat hem de fer algunes puntualitzacions. Gila va portar al teatre un tipus d'actuació que trencava amb la comèdia que s'hi feia en aquells moments. Encara que sí que es representaven peces còmiques entre els actes d'algunes obres i que alguns autors indoïen l'absurd en els seus textos, Gila va ser capaç de reunir-ho tot alhora. Per fer-ho, va traslladar alguns dels millors acudits que ja havien aparegut a les seves vinyetes, en va crear de nous i els va relacionar els uns amb els altres en uns nous discursos que, en alguns casos, s'inspiraven en actors que havia admirat de petit, com Roberto Font –que barrejava el riure amb la tristesa en les seves actuacions al Circo Price de Madrid–, o en personatges de revistes com *Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto*. De la mateixa manera, va estar darament influït per molts dels seus companys de *La Codorniz*, dels quals va copiar alguns dels acudits

més celebrats en els monòlegs de Gila: «*Cuando yo nací, mi madre no estaba en casa*» (idea original d'un artide de Mihura i "Tono"), «*También estaba un señor marrón*» (idea original d'un artide "Tono"), «*Se escapó de la cárcel, gritó "libre" y se le subió un señor*» (idea original d'una vinyeta de Nacher), o aquelles reprimendes que explicava que rebia de la seva dona cada vegada que arribava a casa brut de la guerra (idea original d'una vinyeta de Mihura).

Hipòtesi 2. Evolució de les obres

Confirmada

L'evolució de la percepció social de la figura pública de Gila va anar lligada a l'evolució del fons i la forma de les seves obres. És clar que hi ha referents d'alguns dels seus monòlegs que són posteriors a 1951 i que, per tant, no podien ser presents en l'actuació del 24 d'agost. Noms com els de Kissinger, Saddam Hussein o Bush, als quals va telefonar temps després. En altres casos, cal fer una anàlisi d'aquestes posades en escena per percebre que alguns elements indissociables de Gila en les darreres actuacions no existien durant les primeres representacions. El vestuari és un d'aquests elements que van anar canviant al llarg de les actuacions de Gila. El seu debut el va fer vestit de militar i amb una escopeta de fusta. Deixant de banda que el vestuari de molts dels contendents de la Guerra Civil va estar format per granotes, boines i espadenyes, l'aparença de Gila remetia a batalles molt anteriors, d'altres països o simplement inexistents. Arran de l'èxit d'aquesta primera actuació, Gila es va fer fer un esmòquing gris acompanyat d'un barret verd, que encara duria en una representació de l'any 1957 acompanyant una jaqueta clara amb corbata fosca i una americana de quadres. Res a veure, en tot cas, amb la simbòlica camisa vermella sota d'una americana negra amb què sempre el van relacionar les generacions més joves que van veure els seus monòlegs o les seves entrevistes a la televisió.

De la mateixa manera que el vestuari militar de Gila remetia a èpoques anteriors, també el text feia referència a conflictes passats o inexistents. El dia del

debut, l'humorista preguntava per les guerres del 14 i el 22 –durant aquell any van tenir lloc les guerres civils d'Irlanda i el Paraguai, referències que no creiem que Gila hagués escollit per als seus espectacles adreçats al gran públic. Després de la seva tornada de Buenos Aires, l'any 1985, l'humorista analitzava la seva obra dient que en el monòleg de la guerra parlava d'una senyora velleta com una metàfora de les víctimes civils del conflicte i no d'una senyora grassa simplement per fer riure. Si bé és cert que elements com l'obesitat van anar desapareixent de les seves actuacions, també és cert que la primera actuació de Gila comptava amb una primera versió del monòleg *La historia de mi vida* en què explicava que el van fer fora d'uns grans magatzems on treballava d'ascensorista perquè un dia es va equivocar i en lloc de prémer el botó va prémer el melic d'una senyora grassa. Més enllà dels anys que faci que l'obesitat s'utilitza com a recurs humorístic, hem de situar aquestes paraules en el seu context, després d'una guerra i en un moment en què, després de molts anys de passar gana, l'alimentació començava a deixar de ser un problema. De la mateixa manera que en aquells primers moments el complement *de luto* apareixia constantment en les obres de Gila: «*Le cayó un cuerno a la vaca y le dio a un señor de luto*» o «*Entonces me senté en un banco con un soldado que no mataba porque estaba de luto*», fragment del primer monòleg de Gila al teatre Fontalba. Tots aquests exemples són mostres d'elements que van anar desapareixent de les actuacions de Gila o bé perquè havien perdut la força que tenien en els primers moments, o bé perquè l'evolució intel·lectual de Gila els veia sobrats en el nou subtext que volia indoure en els seus discursos, en què encaixava molt més la imatge d'una velleta que representa la indefensa societat civil enmig d'una guerra.

Per a la reconstrucció d'aquestes primeres obres ens hem hagut de basar en diversos textos que apuntaven alguns dels elements que hi van aparèixer, tenint en compte que la televisió no existia i que, pel que fa a la ràdio, no es conserva pràcticament cap material anterior a l'any 1955 –i a això hi hauríem de sumar que algú hagués pensat a enregistrar les primeres actuacions de Gila. En canvi, sí que es conserven moltes de les seves primeres vinyetes, que mostren un humor molt negre (suïcidis, execucions, amputacions, mutilats, etc.) i que contrasten amb els textos de les seves actuacions, redactats amb un humor pràcticament blanc del tot. Gila va traslladar a l'escenari l'humor més suau de les seves vinyetes. L'exportació d'elements del seu humor gràfic al teatre s'havia de fer suaument, de manera que fos

sorprenent per a l'espectador, però no tan trencador que li generés rebuig. La percepció que el públic tenia de les revistes –espai on des de feia temps es permetien algunes d'aquestes llicències, camuflades entre les obres d'altres artistes– no era la mateixa que es tenia del teatre. Sense la televisió, que començaria les seves emissions regulars a Espanya l'any 1956, el teatre era una de les poques maneres de veure en directe els artistes de més èxit. Les primeres actuacions de Gila sobre l'escenari van dur a les sales gent molt diversa i d'arreu del país.

Un darrer punt que cal tenir en compte sobre l'evolució de la figura pública de Gila és el major o menor grau de caricatura dels seus personatges. La innocència dels primers soldats i les formes primitives del personatge que Gila interpretava quan narrava el monòleg *Las fiestas de mi pueblo* es van anar suavitzant amb el temps –i, en aquest segon cas, van anar desapareixent també la majoria de les ganyotes que hi feia per subratllar la curtedat del personatge. Podríem dir que va polir alguns trets còmics perquè deixessin pas a d'altres de càrrega humorística.

Hipòtesi 3: Les bones relacions amb els poderosos

Confirmada.

A l'inici d'aquest volum, explicàvem que un dels primers dubtes que ens va portar a començar aquesta investigació va ser l'estranyesa que ens produïa que una persona tan vinculada amb les esquerres –segons deduïem de les seves paraules– i amb un discurs tan contrari a les dictadures hagués aconseguit ser una de les estrelles mediàtiques del franquisme. Dubte que se'ns feia encara més rar quan pensàvem en la forta repressió del règim contra els republicans de les últimes zones conquerides l'any 1939, amb les fortes *depuracions* que es van fer de les forces armades, els professors i els periodistes –el meritoriatge de Gila al diari *Imperio* de Zamora va ser precisament de periodisme, feina que va exercir també a *El Alcázar* de Toledo. No ens encaixava tampoc que algú que s'havia tret el carnet de les Juventudes Socialistas i que assegurava haver passat per tantes presons durant els darrers temps de la guerra i

principis de la dictadura hagués aconseguit no només el perdó dels representants del bàndol guanyador, sinó que se li concedís un permís de *mitja jornada* de servei militar per poder fer ràdio a Zamora –indoent-hi passar la nit fora del quarter–, que se li donés la feina de xofer del coronel Ferrero –ocupació acomodada respecte de la de la resta de redutes i que no només anava buscada durant el servei militar, sinó també entre els homes cridats a files durant la Guerra Civil– o que se li facilités feina al Sindicato Nacional del Trigo, entitat pública i, per tant, de difícil accés per a tothom, especialment per a les persones significades d’alguna manera amb la República. En paraules de Miguel Gila, a Zamora es va beneficiar del tràfic d’influències. Així que mentre assegura que va accedir al Servicio Nacional del Trigo per recomanació del responsable dels magatzems Siro Gay, per al permís militar que li hauria permès treballar a la ràdio enumera les intervencions del director de l’emissora, del president de la diputació, del governador militar i del coronel.

Els seus amics han dit d’ell que era una persona de tracte agradable. Tímid, apunten alguns. També és cert que hem consultat testimonis que van coincidir amb ell, especialment als mitjans de comunicació, que ens l’han descrit com algú arrogant. No obstant això, ens indinem a pensar que amb les persones que van tenir algun poder va mantenir, en general, una relació cordial, ja fos per educació, admiració o interès. Les bones maneres amb els responsables dels mitjans de comunicació les va conservar al llarg de la seva carrera i una mostra d’això és la vinyeta que l’any 1999 va enviar al programa *Una altra cosa*, que dirigia Andreu Buenafuente a TV3, per agrair-los que l’haguessin convidat. Amb els poders militars –malgrat les reticències inicials d’alguns dels seus membres, que recelaven d’un humorista que ambientava els seus espectacles en la guerra i es vestia de soldat– també hi va mantenir sempre que va poder unes bones relacions, cosa que li va suposar els beneficis ja apuntats, als quals podem afegir els derivats de les bones relacions amb un tal tinent Alcora Menchaca –que Miguel Gila explica– durant el seu presidi, i que li haurien permès un tracte preferent respecte de la resta de reduïts. Durant la seva estada a Zamora va anar aconseguint, amb els anys, un cert reconeixement personal i professional, i va fer amistat amb el governador civil, Luis Serrano de Pablo, una de les persones que l’empenyeria a fer el salt a Madrid.

També el van animar a provar sort als escenaris de la seva ciutat natal el matrimoni format per Edgar Neville i Conchita Montes –Edgar Neville havia

treballat al departament de propaganda de l'exèrcit de Franco i Conchita Montes seria després la dona de José Luis Ozores "Peliche", una de les parelles teatrals de Gila en els intents de duet que va provar al teatre abans de crear els seus monòlegs amb el telèfon. A Neville i Montes els va conèixer a la revista *La Codorniz*, on va començar a publicar el 9 de setembre de 1945. La participació en aquesta revista, prestigiosa publicació humorística, li va permetre augmentar la seva fama a Zamora i alhora conèixer alguns dels autors de *la otra generación del 27*, molts d'ells vinculats a publicacions del bàndol nacional durant la Guerra Civil: Miguel Mihura (director de la revista per als combatents *La Ametralladora*, pas previ imprescindible per a la creació de *La Codorniz*), Wenceslao Fernández Flórez (articulista a la versió sevillana del diari *ABC*; la madrilenya va estar fins al final de la guerra sota control republicà) o el ja esmentat Edgar Neville (col·laborador de la revista falangista *Vértice*). La vinculació a una publicació amb reconeguts autors relacionats d'una manera o altra amb el règim va facilitar les noves coneixences i els següents passos en la carrera de Gila.

L'èxit i la popularitat de Gila al teatre van dur Carmen Polo, la muller de Franco, a dir d'ell que era «ocurrente», fet que va donar pas a la seva actuació a La Granja el 18 de juliol de 1952 amb motiu del tretzè aniversari de l'Alçament Militar – la primera d'aquestes celebracions que es va fer després del seu debut al teatre Fontalba. Un poder, el de Carmen Polo, que ja havien tingut en compte les autoritats militars quan l'havia exercit, per evitar mals majors, enduent-se d'una aula de la Universitat de Salamanca el rector Miguel de Unamuno després d'una agra discussió amb el fundador de la Legión, José Millán Astray. En tot cas, Franco va convidar Gila a actuar en aquella celebració, ja fos perquè l'hi havia recomanat la seva dona, perquè a ell mateix li resultés graciós –com apuntava el periodista Jaime Campany que li havien dit algunes persones que eren presents durant aquestes festes– o com a estratègia. El Generalísimo va haver de mantenir durant tot el seu govern, però especialment durant la primera meitat, un equilibri entre les diferents famílies ideològiques que conformaven el règim i, a partir de la derrota de l'Eix a la Segona Guerra Mundial, una imatge de certa obertura política. En aquest sentit, una figura com Gila podia donar molt joc –aspecte que comentarem més endavant, en la cinquena i última hipòtesi d'aquestes conclusions. Gila, doncs, va actuar per al règim en aquestes celebracions, va actuar en altres festes, va viatjar a Sidi Ifni per animar les

tropes i va mantenir certs contactes amb persones poderoses d'aleshores com el banquer Juan March, que el va localitzar, contractar i portar expressament des de Rimini, a Itàlia, perquè actués per a la seva néta. També amb el ministre de Comerç Manuel Arburúa, que li va regalar un cotxe d'importació.

A banda dels seus recursos per congraciarse amb la gent influent, una de les habilitats de Gila va ser fer humor sense atacar cap de les grans famílies de la dictadura: ni als falangistes, ni als monàrquics, ni als catòlics –responsables de la censura i de la imatge exterior del règim l'any del debut de Gila. No ens consta cap monòleg en què aparegui cap rei ni cap bisbe, i sobre temàtica religiosa recordem algun esquetx suau, com aquell en què Gila truca a una parròquia per organitzar un casament i li pregunta al rector si la núvia la posen ells, o alguna vinyeta *light* com aquella en què hi havia dibuixat un confessorari amb un cartell de «tancat per vacances», il·lustració que, a més, pertany als seus últims anys de vida. En aquesta mateixa línia, en els monòlegs tampoc no feia al·lusions a la sexualitat, com sí que faria molts anys després. No obstant això, en alguns casos la censura havia actuat contra la *immoralitat* d'algun dels seus altres treballs: fent allargar la roba de les ballarines de la seva companyia, prohibint un guió d'una escena en què ell i Mary Santpere –quan formaven el duet *La nena y yo*– jugaven amb l'equívoc sexual amb l'excusa d'una classe de judo, o censurant en un text radiofònic aquell acudit heretat de Nacher que hem comentat en la resolució de la primera hipòtesi, perquè la censura veia una al·lusió homosexual en el fragment que deia que després que el seu pare sortís de la presó i cridés «¡Libre!» un home li havia pujat a l'esquena.

Per tal de guanyar-se la benvolença dels poderosos d'aleshores, Gila disposava també d'alguns arguments per maquillar un passat republicà. D'una banda, el seu tiet Pepe, membre de la Guàrdia Civil, que l'humorista assegura que va morir a l'assalt del santuari de Santa Maria de la Cabeza d'Andújar –un dels actes de resistència del cos davant dels republicans, que va suposar la mort d'un centenar d'agents fidels al bàndol insurrecte i que els va convertir en herois per al nou règim–, i de l'altra, la tieta Sor Patrocinio de San José, monja de clausura. Més tard va fer valdre altres circumstàncies personals més favorables a les esquerres i dotades d'una certa èpica, entre les quals destaquen la seva inscripció al cinquè regiment de Líster un cop va esdatar la guerra –malgrat que després passaria al Pasionaria– i la supervivència a l'afusellament a què el van sotmetre les tropes africanes del general

Yagüe, a Còrdova –unes tropes conegudes com els *moros de Yagüe* que atemorien tant els republicans com les dones del bàndol nacional per les barbaritats que d'ells s'explicaven. L'autobiografia de Gila reporta altres moments en què Gila assegurava que havia aconseguit sobreviure de mirade, com ara el canvi a última hora dels bitllets d'avió que l'havien de dur a les Canàries per un viatge de feina l'any 1959. Relata l'humorista que va accedir a canviar el vol amb el gimnasta Joaquín Blume, que preferia arribar abans a les illes. L'avió en què viatjava l'esportista va perdre el control i va caure. Certes o no, aquestes anècdotes van dotar el discurs mediàtic de la biografia de Gila d'una gran èpica.

En una línia crítica amb el franquisme, Gila assegurava en algunes entrevistes després de marxar a l'Argentina que en aquell viatge hi havia un exili que s'havia imposat a ell mateix, cansat de la dictadura. No obstant això, el temps ha anat fent sortir a la llum dades que fan de contrapès a aquesta explicació. D'una banda, la llei que prohibia que les persones que apareguessin en anuncis publicitaris participessin també a la programació dels mitjans de comunicació. Amb ofertes de televisió i ràdio a l'Amèrica Llatina, Gila va poder compaginar totes aquestes feines. I d'altra banda –i una mostra que malgrat que Gila va tenir bona relació amb molts poderosos, hi havia alguns estaments que se li resistien–, la seva esposa l'havia denunciat per haver-se'n anat amb una altra dona –María Dolores Cabo, amb qui va acabar marxant a Buenos Aires– i la justícia li havia donat la raó. Arran d'aquesta sentència, Gila estava obligat a pagar uns diners a la seva dona, i per assegurar-se que així seria li van embargar els pagaments dels contractes des d'aleshores. Sense poder-se divorciar per tornar-se a casar –perquè s'havia anul·lat la Llei del divorci– i amb una mala relació amb la seva cònjuge, Gila va decidir marxar.

Al seu retorn, Gila es va implicar políticament amb les esquerres i va prendre part d'alguns actes del Partit Socialista. Se significava políticament, cosa que no havia fet fins llavors. Fins i tot va publicar un text autobiogràfic que indoïa el següent credo polític

No vender la libertad por un plato de comida. Soñar, crear. Ver en el fracaso la obligación de triunfar. Mirar al mundo cara a cara y decir: «¡Lo hice yo!» ¡Esto significa ser hombre!

Hipòtesi 4: Humor gestàltic

Confirmada.

L'escriptor Joan Munsó deia que, durant la Guerra Civil, a les ràdios de tots dos bàndols s'escoltaven els mateixos pasdobles. Una bona metàfora que representa els in comptables elements comuns que compartien les dues Espanyes dividides pel conflicte. Sense mostrar-se a favor de cap dels dos bàndols, Gila incorporava en els seus espectacles uns personatges que parlaven d'escenaris i no d'actors, de situacions incòmodes, però no dels seus responsables. I si n'apuntava, eren responsabilitats tan generals que cadascú els podia posar la cara i la ideologia que convingués.

Quan vam plantejar el concepte d'*humor gestàltic* al principi d'aquesta investigació ho vam fer pensant en aquella imatge en blanc i negre que, segons com es mira, mostra dues cares o una copa. Creiem que Gila treballava un humor que no buscava atacar ningú, però que no podia evitar que per la seva poca concreció es pogués interpretar a conveniència, en funció dels coneixements previs o de l'educació rebuda. És a dir –fent una certa abstracció–, algú que no sabés què és una copa, només seria capaç de veure les dues cares, i, de la mateixa manera, algú que no hagués vist mai una cara no podria veure res més que una copa. Els primers monòlegs de Gila no van assenyalar mai ningú amb el dit, no van ser mai satírics. Simplement, perquè un poder com la dictadura no hauria tolerat que se subratlessin públicament els errors d'alguna de les seves institucions centrals. Des de temps molt antics, els poders absolutistes no han permès mai la sàtira perquè, malgrat que sol funcionar entre les persones que comparteixen una ideologia similar a la del satiritzador, és també una eina de persuasió especialment eficaç, un instrument que pot iniciar una revolta –i, de fet, així s'ha demostrat amb les vinyetes satíriques referides a elements sagrats de l'Islam. Gila hauria estat censurat i castigat si hagués fet servir la sàtira contra els elements centrals del règim. I diem els centrals perquè, en canvi, Gila sí que es va permetre certes llicències amb els poders municipals, com feien tants diaris de l'època. Quan l'humorista va debutar al teatre Fontalba, el règim impedia que es fessin crítiques a les altes institucions de l'Estat, però permetia una

mica més de llibertat per apuntar algunes possibles millores a la gestió, per exemple, dels ajuntaments. Durant el seu període al diari *Imperio*, Gila hi va fer una vinyeta diària i hi publicava uns artides titulats *Cartas a mamá*, unes missives que una suposada criatura escrivia a la seva mare per queixar-se de les coses que no anaven bé a Zamora, com el mal estat dels parcs, de les places, de les escoles, etc.

Més enllà d'aquests petits detalls de rebel·lia, les representacions de Gila eren poc explícites. Comptaven amb un gran nombre de símbols –i com a tals, idees buides de contingut– que cadascú omplia segons el seu pensament. Amb això no volem dir que no hi hagués cap mena de crítica en els primers discursos de Gila. N'hi havia en alguns casos –tot i que no gaire–, i, en tot cas, si pensem en els monòlegs de la guerra, es podien entreveure algunes reflexions sobre la inconveniència dels conflictes en general sense fer-ne responsable, però, cap de les parts. No obstant això, com apuntàvem, un soldat que no vestia unes robes que l'identifiquessin amb cap bàndol, que no parlava de cap batalló en concret ni de cap front específic, i que no atacava cap enemic conegut, podia ser ràpidament completat amb els uniformes, divisions, campanyes i rivals que l'espectador volgués. Cada persona del públic podia sentir-se reconeguda en alguns passatges o potser veure-hi una certa burla a l'enemic, quan Gila representava situacions tan mal resoltes que feien riure. El mateix passaria més tard amb la conversa telefònica en què Gila detallava els imports que l'escola li volia cobrar per dur-hi el seu fill: un monòleg que es descodificava de manera diferent si qui l'escoltava era el pare d'un alumne o el director d'una escola.

Malgrat tot el que hem detallat –i probablement per la imatge mediàtica dels seus últims anys–, hi ha moltes persones que van percebre un Gila combatiu. I algunes d'elles han intentat buscar elements que demostrin aquesta actitud també en temps del franquisme. Si bé és cert que l'humorista va anar introduint elements que haurien estat vetats en temps anteriors –especialment algunes referències d'una certa picardia sexual–, veure això com un compromís antifranquista seria el mateix que titllar tota la trajectòria del duet Tip y Coll de fortament oposada a la dictadura perquè als anys 70 acomiadaven els seus números dient: «*Y la próxima semana... hablaremos del gobierno*».

A la construcció de les significacions polítiques d'aquests personatges també s'hi va unir l'atribució de fets i paraules. Es tractava d'acudits que circulaven dandestinament i que, a partir d'un moment, es posaven en boca d'un fals autor.

Aquests rumors van afectar diversos humoristes, com Ramón Álvarez “Ramper”, a qui s’atribuïa haver anat llançant serradures al crit de «*Serrín de Madrid*» (joc de paraules amb «*Se rinde Madrid*»), frase que també es va imputar a Gila i de la qual no s’ha pogut certificar encara l’autor. En aquesta mateixa línia, *La Codorniz* va ser la suposada autora de nombroses portades combatives amb els límits imposats pel règim, com aquelles que deien: «*Bombín es a bombón como cojín es a x*» –seguida de «*Nos importa tres x que nos cierren la edición*»–, «*El huevo de Colón. La semana que viene publicaremos el otro*», o aquella previsió meteorològica que apuntava «*Reina un fresco general procedente de Galicia*», entre d’altres.

Moltes de les persones que repetien aquestes frases, més que una voluntat d’escampar conscientment una mentida, tenien l’esperança que finalment algú s’hagués atrevit a plantar cara al règim. S’il·lusionaven amb la possibilitat que això s’hagués pogut fer pacíficament a través de l’humor. Un combat que alguns van voler llegir també entre línies en els monòlegs de Gila.

Hipòtesi 5: Un context històricidoni

Confirmada.

L’any 1951, la població espanyola vivia un moment de cert relaxament en comparació amb les nombroses tensions polítiques, socials i culturals que s’havien viscut durant el primer terç de la dictadura. El debut de Gila al teatre va tenir lloc en un bon moment perquè una proposta de renovació i modernitat com la seva tingués èxit.

La victòria dels aliats a la Segona Guerra Mundial va dur el govern de Franco a reduir la visibilitat dels falangistes i cèdir bona part de la seva presència i de la seva quota de poder als catòlics, que, com hem apuntat, eren una millor carta de presentació per a un nou món que havia vençut els principals règims feixistes. El 18 de juliol de 1951 –un mes abans del debut de Gila al teatre– el Generalísimo havia fet canvis importants en el govern. Només mantenia una tercera part dels ministres

de l'etapa anterior, creava nous ministeris i algunes funcions que abans agrupava una sola cartera ara quedaven dividides en dos. Alguns d'aquests canvis, com el que es va produir a Economia amb l'entrada de Ruiz-Giménez, van suposar importants millores per a la població. Per altra banda, els falangistes, disconformes amb aquest nou repartiment de funcions, van fer sentir les seves queixes especialment durant el període 1951-1954, fent que Franco hagués d'estar pendent de mantenir-los sota control. D'altra banda, el dictador veia com l'oposició política al règim vivia un dels moments més dèbils de la seva existència i que, per altra banda, algunes de les modificacions importants que s'havia proposat establir per a la restauració del país des del principi del seu govern ja havien pres forma i avançaven per bon camí. Aquesta situació va dur el Generalísimo a permetre certes llibertats als seus ministres –tot i que sempre n'havien tingut força– en les àrees d'actuació que els corresponien. Aquesta mateixa permissivitat controlada la va aplicar als mitjans de comunicació: des del gener de 1952, els directors dels diaris deixaven de ser escollits directament pel govern, que els nomenaria –si no hi havia cap inconvenient que ho impedis– a proposta d'aquestes empreses.

En el camp social hi havia també canvis dau per al benestar de la gent. Finalment, es començava a posar fi a la gana atroç que havia afectat tantes famílies durant els anys 40, ja fos per una mala gestió o arran de les sequeres. La millora de l'alimentació va suposar la retirada de les cartilles de racionament l'any 1952. Va augmentar el consum general, tant de productes com la carn o el sucre, com de serveis de primera necessitat, entre els quals destacava la llum. L'any 1960, el consum de carn s'havia duplicat respecte al que hi havia a l'arrencada dels 50; el de sucre i llum s'havia triplicat. Amb algunes d'aquestes necessitats bàsiques cobertes, la població encarava aquells temps d'una manera diferent a com ho havia fet fins aleshores. Aquests avenços van tenir una translació directa en l'augment de l'esperança de vida, que si durant el període 1940-1945 era de 47 anys per als homes i de 53 per a les dones, l'any 1951 era, respectivament, de 60 i 64 anys. Aquestes xifres s'havien aconseguit amb la millora de les condicions de vida, que havien reduït ostensiblement la mortalitat infantil i l'índex de suïcidis dels primers anys de la postguerra –suïcidis que eren una constant en les primeres vinyetes que va publicar Gila.

Si durant els primers anys de la dictadura allò que es considerava d'*abans de la guerra* era sinònim de qualitat, però no es podia dur a terme perquè faltaven recursos, a partir dels anys 50 la millora de l'economia va suposar una gran empenta. Malgrat que hem de tenir en compte que l'economia va millorar una mica sense que es pugui parlar de l'Espanya d'aleshores com un país ric, sí que es van poder fer algunes reformes d'urbanisme que s'havien programat però no s'havien engegat. Ja l'any 1946 s'havia aprovat el pla d'ordenació de Madrid, que tiraria endavant al llarg dels anys següents i que, a banda dels accessos i la connexió amb les ciutats de la perifèria madrilenya, havia permès la construcció de gratacels com l'Edificio España, que substituïa el de Telefónica com l'edifici més alt de Madrid i d'Europa –que s'acabaria de construir l'any 1953. Es respirava un aire d'un cert canvi, una certa modernitat i una certa obertura; sempre, però, en el marc del que suposava una dictadura com la franquista.

La cultura de masses també va viure aquest gust per la modernitat. En aquells moments, els empresaris teatrals incorporaven el que es va anomenar *joguina còmica*, una peça teatral sense relació amb l'obra principal que, alhora que entretenia el públic, permetia als actors agafar aire abans d'encarar la següent escena i a la resta de la companyia preparar els elements d'escenografia que fossin necessaris. L'invent no era nou, ja s'havia provat anteriorment al teatre, però es va tornar a posar de moda en aquells anys. El que va fer Gila va ser precisament això, una joguina còmica en una representació especial d'homenatge a Antonio Casal. Ho va fer, però, aportant una manera de fer i uns textos innovadors que no es veien sobre els escenaris. Això va fer que els empresaris teatrals d'arreu d'Espanya s'interessessin per contractar-lo per aquestes peces breus. D'altra banda, el pas del temps i el canvi de control de la censura, ara en mans de catòlics i no de falangistes, va permetre estrenar obres que fins aquell moment no s'havien considerat adequades. Així doncs, el mes de novembre de 1950 es permetia l'estrena de la pel·lícula *Lo que el viento se llevó*, doblada tres anys abans però retinguda per la censura, o *Tres sombreros de copa* de Mihura, obra de teatre escrita abans de la Guerra Civil però que cap empresari teatral va considerar adequat posar a la cartellera en aquell moment –el muntatge es va estrenar finalment l'any 1952.

Un element clau per al bateig teatral de Gila va ser que el règim no considerava la comèdia com una amenaça –sempre que no s'arribés a la sàtira de les

seves institucions centrals, tal com ja hem explicat. Conscient que havia de mantenir els equilibris polítics i socials, Franco permetia aquestes distraccions a la població. Per això mateix, tot i la força que va demostrar una eina com el cinema, es va permetre – malgrat la censura– perquè les pel·lícules que anaven a veure les masses no solien ser més que comèdies lleugeres. De la mateixa manera, durant aquests anys, els elements còmics van anar esquitxant els mitjans de comunicació i l'entreteniment –com l'estrena del programa *¡Ay, qué risa!*, que, un mes abans del debut de Gila, començava a la ràdio el locutor Bobby Deglané acompanyat de dos dels grans humoristes del moment, Tip y Top. En aquest marc polític, social i cultural, Miguel Gila va poder traslladar les seves vinyetes al teatre, aportar una nova manera de fer humor sobre l'escenari i aconseguir l'aplaudiment i l'admiració del públic.

Consideracions finals

Fet aquest aprofundiment en la figura de Gila, queden encara molts interrogants per resoldre. Alguns de difícil solució, com aquells que fan referència a alguns passatges discutits de la seva biografia. Qualsevol nova informació que aparegui sobre aquests anys ajudarà a entendre millor la figura privada i pública d'aquest humorista. Sobretot en el cas de la imatge pública, que va ser, com dèiem, una construcció subjectiva i en molts casos intencionada i interessada feta mitjançant els relats del mateix Gila i d'altres professionals dels mitjans de comunicació, amb les seves preguntes i la selecció d'alguns fragments o titulars.

No hem pretès amb aquesta investigació jutjar ningú. Entenem que Gila va intentar sobreviure en els temps del primer franquisme i que va aprofitar les seves habilitats per aconseguir unes millors condicions de vida i la possibilitat de treballar en aquelles feines que més l'atreien. També entenem que, descontent amb algunes de les decisions preses durant una època de la seva vida, considerés pertinent refer els seus discursos i dotar-los d'un missatge antifranquista.

Simplement hem volgut apuntar els mecanismes que li van permetre triomfar l'any 1951 i posar en relleu la força que tenen els mitjans de comunicació a l'hora d'influir en la imatge de les persones conegudes pel gran públic, convertint-les en herois o malvats.

PART V. FONTS DOCUMENTALS

1. LLIBRES I REVISTES

- ABELLA, R. *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España nacional*. Barcelona: Planeta, 2004.
- AGIRREAZKUENAGA, J. «Resiliencia de las Haciendas Forales durante la Revolución Liberal en el marco homogeneizador del Estado Español» A: *Haciendas forales: 30 años de concierto económico y perspectivas de futuro*, 97 (2011). Pàg. 75-96.
- AGUILAR, F. *El humor como muleta*. Alcalá la Real: Alcalá Grupo Editorial, 2008.
- ALBENDEA, J.M. «Joselito, paradigma del Clasicismo». A: *Revista de estudios taurinos*, 2 (1995). Pàg. 13-26.
- ALCAIDE, J. *Evolución de la población española en el siglo XX por provincias y comunidades autónomas. Volumen I*. Bilbao: Fundación BBVA, 2007.
- ALCOCER, S. *Y Madrid dejó de reír*. Madrid: G. del Toro, 1974.
- ALGUACIL, P. «España: de la sociedad de naciones a Naciones Unidas». A: *Anales de Derecho*, 24 (2006). Pàg. 303-318.
- ALONSO, C. «El Cuento Semanal en la continuidad literaria y periodística de su tiempo». A: *Monteagudo: Revista de literatura española, hispanoamericana y teoría de la literatura*, 12 (2007). Pàg. 27-56.
- ALONSO, M.J. «La valoración de las monarquías hasta Carlos V en una revista de la Segunda República Española: "Cruz y raya (1933-1936)"». A: *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 23 (2005). Pàg. 19-44.
- ALPERT, M. «Una reforma inocente: Azaña y el ejército». A: *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 1 [15] (2014). Pàg. 31-40.
- ÁLVAREZ, L. *Bajo el fuero militar: la dictadura de Primo de Rivera en sus documentos, 1923-1930*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2006.
- ÁLVAREZ, S. *Negrín personalidad Histórica, Volum 1*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2009.
- AMORÓS, A.; DíEZ, J.M. *Historia de los espectáculos en España*. Madrid: Castalia, 1999.
- ANDERSON, P., ARCO, M.G. *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la guerra civil y el franquismo*. Granada: Comares, 2014.
- ANDRÉS-GALLEGO, J. *Historia General de España y América: Revolución y Restauración: (1868-1931)* Vol. XVI-2. Madrid: RIALP, 1981.
- ANDRÉS, J. «Génesis de la acción católica española 1868-1926». A: *Ius Canonicum*, 26 (1973). Pàg. 369-404.
- ARBELOA, V.M. «Iglesia y República: diálogo imposible». A: *Memoria digital vasca*, 60 (1981). Pàg. 70-77.
- ARCE, J. «Del kinetófono a ‘el misterio de la Puerta del Sol’. Los comienzos del cine sonoro en España». A: *Revista de Musicología*, 332 (2009). Pàg. 623-643.
- ARÓSTEGUI, J. *Largo Caballero: el tesón y la quimera*. Barcelona: Penguin Random House, 2013.
- ARQUILLIÈRE, H.-X. *L'augustinisme politique. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen-Age*. Paris: J. Vrin, 1972.
- ARRARÁS, J. *Historia de la cruzada española*. Madrid: Ediciones Españolas, 1939.
- AZAÑA, M. *Estudios de política francesa contemporánea; la política militar*. Madrid : Saturnino Calleja, 1918.
- AZAÑA, M. *Memorias políticas y de guerra*. Barcelona: Crítica, 1981.
- AZNAR, M. «Mª Teresa León y el teatro español durante la guerra civil». A: *Anthropos. Revista de documentación científica de la cultura*, 148 (1993). Pàg., 25-34.
- AZNAR, M. *Escritores, editoriales y revistas del exilio republicano de 1939*. Sevilla: Renacimiento, 2006.
- AZURMENDI, L. «Orden y desorden en el plan de Madrid del 41». A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo* 121 (1977). Pàg. 14-20.

- BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.
- BAKER, E. «La Cinelandia de la Gran Vía madrileña, 1926-1936». A: *Ayer*, 72 (2008). Pàg. 157-181.
- BALLESTEROS, A.; PASCALE, C. *Cuatro lecciones sobre el cómic*. Ciudad Real: Universidad de Castilla La Mancha, 2000.
- BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 1 (1874-1939)*. Madrid: Cátedra, 2001.
- BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España. Vol. 2 (1939-1985)*. Madrid: Cátedra, 2002.
- BARNILS, R.; MONZÓ, Q.; VENDRELL, J. *El lloro, el moro, el mico i el senyor de Puerto Rico*. 1a. ed. Barcelona: Empúries, 1987.
- BARRERO, M. «El lento incremento de la actividad editorial». A: *Espacio, Tiempo y Forma*, 26 (2014). Pàg. 15.
- BASSAS, A.; CAPDEVILA, C. *Alguna pregunta més?: Antologia de 10 anys de disbarats*. 2a. ed. Barcelona: Edicions La Campana, 2004.
- BENASSAR, B. *Historia de la Tauromaquia. Una sociedad del espectáculo*. Valencia: Pre-Textos, 2000.
- BERGER, P. L.: *La rialla que salva – la dimensió còmica de l'experiència humana*, Barcelona: La campana, 1997.
- BERGSON, H.: *La risa. Ensayo sobre la significación de lo còmico*, Madrid: Alianza Editorial, 2008.
- BERIAIN, J.; FERNÁNDEZ, R. *La cuestión vasca: claves de un conflicto cultural y político*. Barcelona: Anthropos Editorial, 1999.
- BERMEOSOLO, F. «La opinión pública norteamericana y la guerra de Estados Unidos contra España» A: *Revista de estudios políticos*, 123 (1962). Pàg. 219-234.
- BERNECKER, W. L. «Entre la historia y la memoria: Segunda República, Guerra Civil española y primer franquismo». A: *Iberoamericana*, 11 (2003). Pàg. 227-238.
- BERNECKER, W. L. *España entre tradición y modernidad: política, economía, sociedad (siglos XIX y XX)*. Madrid: Siglo XXI, 2009.
- BLANCHON, J.L. «El bombardeig de Puigcerdá el 23 de gener de 1938». A: *Revista de Girona*, 147 (1991). Pàg. 34-43.
- BLASCO, J.S. *Los inicios del erotismo en la escena teatral lírica madrileña*. Tenerife: Sociedad Latina de Comunicación Social, 2014.
- BONET, J.M. *Diccionario de las vanguardias en España, 1907- 1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2007
- BOTREL, J.F.; 'Clarín' y el 'Madrid Cómico': Historia de una colaboración (1883-1901). Alicante : Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2003.
- BOX, Z. «Pasión, muerte y glorificación de José Antonio Primo de Rivera». A: *Historia del Presente*, 6 (2005). Pàg. 191-218.
- BOZAL, V. *La ilustración gráfica del siglo XIX en España*. Madrid: Alberto Corazón, 1979.
- BRAVO, J.L.; «La aguja del pajar: el origen del futbol en Madrid». A: *Revista de CIHEFE*, 47 (2013).
- BRENAN, G. *El laberinto español, antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*, Barcelona: Plaza & Janés, 1984.
- BREY, G. «Retorno a Casas Viejas». A: *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, 1/2007 (2012).
- BRICMONT, J.; SOKAL, A. *Impostures intel·lectuals*. Barcelona: Empúries, 1999.
- BRIHUEGA, J. *Las vanguardias artísticas en España, 1909-1936*. Madrid: Akal, 1981.
- BURGUET, F. *Protagonistas*. Barcelona: Ultramar Editores, 1989.
- BUSQUETS, J. «Conservadurismo, republicanismo y antirrepublicanismo en las Fuerzas Armadas». A: *Anales de Història Contemporànea*, 7 (1989). Pàg. 73-92.
- CABAÑAS, M.; DE HARO, N.; MURGA, I. «Augusto Fernández, un dibujante de nueva onda» A: *Goya – revista de arte*, 341 (2012). Pàg. 324-345.

- CABEZA, J. *El descanso del guerrero: cine en Madrid durante la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Rialp, 2005.
- CABEZA, J.M. «Teatro Cerezo». A: *Carel, Revista de estudios locales*, 6 (2008). Pàg. 2.719-2.726.
- CABEZAS, O. *Indalecio Prieto, socialista y español*. Madrid: Edaf, 2005.
- CAIXAL, À.; MATA, V. «Memòries d'Antoni Mata i Martí, un vilafranquí d'adopció a la guerra d'Àfrica. Diari de les campanyes de 1921 i 1922» A: *Miscel·lània penedesenca*, 22 (1997). Pàg. 213-236.
- CALVO, A. «El teléfono en España antes de Telefónica (1877-1924)». A: *Revista de historia industrial*, 13 (1998). Pàg. 59-81.
- CALVO, R. *España sin problema*. Madrid: Rialp, 1949.
- CAMPO, M.: *¿Por qué los españoles comunicamos tan mal?* Barcelona: Random House Mondadori, 2008.
- CANCIO, R.C. «Mariano Granados de Aguirre y la cobertura legal del traslado del «Oro de Moscú»». A: *Espacio, Tiempo y Forma*, 23 (2011). Pàg. 267-288.
- CANO, J.L. «Dos cartas de Unamuno sobre la Guerra Civil». A: *Los Cuadernos del Norte*, 40 (2014). Pàg. 46-51.
- CAPITEL, A. «Madrid, los años 40: Ante una moderna arquitectura». A: *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 121 (1977). Pàg. 9-13.
- CÁRCEL, V. *La persecución religiosa en España durante la Segunda República, 1931-1939*. Madrid: Ediciones RIALP, 1990.
- CARDENAL, M. «Una propuesta sobre el concepto de deportista profesional». A: *Revista del Ministerio de Trabajo e Inmigración*, 83 (2009). Pàg. 125-140.
- CARO, D. «¿Por qué perdieron las derechas las elecciones de 1936?». A: *Revista contemporánea*. 9-10 (1999-2000). Pàg. 329-344.
- CASALDUERO, J. *Vida y obra de Galdós*. Madrid: Gredos, 1974.
- CASANOVA, J.; GIL, C. *Historia de España en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, 2009.
- CASASSAS, J. *La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930): textos*. Barcelona: Anthropos, 1983.
- CASTÁN, J.L. «La batalla de Teruel». A: *Trébede. Mensual aragonés de análisis, opinión y cultura*, 61 (2002). Pàg. 37-43.
- CASTELLS, M. *La era de la información: economía, sociedad y cultura*. Madrid: Alianza, 1997.
- CATHCART, T.; KLEIN, D. *Plató i un ornitorinc entren en un bar...: entendre la filosofia amb acudits*. Barcelona: La Campana, 2008.
- CAZAMIAN, L.: *The Development of English Humour*. Durham: Duke University Press, 1952.
- CEBOLLADA, P.; SANTA EULALIA, M.G. *Madrid y el cine : panorama filmográfico de cien años de historia*. Madrid: Comunidad de Madrid, Consejería de Educación, 2000.
- CELA, C.J. *La familia de Pascual Duarte*. Madrid: Aldecoa, 1942.
- CERDEIRA, I. «Los servicios sociales del franquismo a la Constitución». A: *Cuadernos de trabajo social*, 0 (1987). Pàg. 135-158.
- CHAMFORT, N. *Maximes et pensées. Caractères et anecdotes*. París: Flammarion, 1982.
- CHAMOCHO, M.A. *Introducción jurídica a la historia de las relaciones de trabajo*. Madrid: Editorial Dykinson, 2014.
- CHAVES, J. «Franquismo: prisiones y prisioneros». A: *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 4 (2005). Pàg. 27-47.
- CHECA, A. *Prensa y partidos políticos durante la II República*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1989.
- *CHIRIBITAS*. Madrid, 1925, edició del 7 d'octubre de 1925.
- CINCA, D.; CASTELLS, M. *Las mil y una noches: según el manuscrito más antiguo conocido*. Barcelona: Destino: 2008.
- CLAPÉS, T.; NOLLA, J.; BATISTA, J.M. *Versió original*. 2a. ed. Barcelona: Planeta, 2001.
- CLARA, J. «Els Fets de Maig de 1937 a la regió de Girona». A: *Revista de Girona*, 116 (1986). Pàg. 33-37.

- CLARK, C. *Sonámbulos. Cómo Europa fue a la guerra en 1914*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2014.
- COLL, J.L.; *El diccionario de Coll*. Barcelona: Planeta, 1975.
- COLLIER, S. *The Life, Music and Times of Carlos Gardel*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1986.
- COLLINS SWABEY, M. *Comic Laughter: A Philosophical Essay*. New Haven: Yale University Press, 1961.
- COMELLAS, J.L. *Historia de España contemporánea*. Madrid: Rialp, 2002.
- CONDE, L. «El humorismo gráfico en la prensa española». A: *Cuadernos de periodistas*, (abril 2005). Pàg. 113-123.
- CONSTANTINIDOU-SÉMOGLOU, N. *Comics, Niño y broma*. Atenas: Exantas, 2001.
- *Constitución de La República española*. Madrid, 9 de desembre de 1931.
- CORTÉS, N.A. 'Clarín' y el Madrid Cómico'. Oviedo: Archivum, 1952.
- CORTÉS.E. «Mundo Galante, Revista popular de arte. Una aproximación». A: *Oceánide*, 1 (2009).
- COSSÍO, I. *Cossío y los toros*. Madrid: Espasa-Calpe, 1999.
- COSTA, J. *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España: urgencia y modo de cambiarla*. Madrid: Selección de Ciencias Históricas del Ateneo, 1902.
- CRUSELLS, M. «El papel de las Brigadas Internacionales en el cine documental extranjero (1936-1939)» A: *Ayer*, 56 (2004). Pàg. 143-163.
- CRUSELLS, M. *Las Brigadas Internacionales en la pantalla*. Conca: Universidad de Castilla La Mancha, 2001.
- CRUZ, J.R. «Francisco Franco: verdades y mentiras de un mito». A: *Bilduma*, 14 (2000). Pàg. 335- 358.
- CUADRADO, J. *Diccionario de uso de la historieta española (1873-1996)*. Madrid: Compañía Literaria, 1997.
- CUSSÓ, X. «El estado nutritivo de la población española, 1900-1970: análisis de las necesidades y disponibilidades de nutrientes.» A: *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 36 (2005). Pàg. 329-358.
- DAZA, J. «La Ley de Divorcio de 1932: presupuestos ideológicos y significación política». A: *Cuadernos de Trabajo*, 1(1992). Pàg. 163-175.
- DE FRANCISCO, J.M. «El estampillado de billetes de banco. Alteración de un documento económico como medio de propaganda política». A: *Revista General de Información y Documentación*, 14 (2004). Pàg. 59-96.
- DE GÓNGORA, L. *Romances*. Barcelona: Quaderns Crema, 1998.
- DE LA TORRE, H. «El destino de la "Regeneración" internacional de España (1898-1918).» A: *Proserpina: revista de la Universidad Nacional de Educación a Distancia*, 1 (1984). Pàg. 9-22.
- DE LAIGLESIA, A. «Contestación de Álvaro de Laiglesia». A: *La Codorniz*, 268 (29 de desembre de 1946).
- DE LEGARDA, A. «Navarra en la obra de Eduardo Marquina». A: *Príncipe de Viana*, 40 (1979). Pàg. 231-266.
- DE MADARIAGA, R. «El Protectorado Español en Marruecos: algunos rasgos distintivos y su proyección en el presente». A: *Anales de Historia Contemporánea*, 23 (2007). Pàg. 171-182.
- DE MIGUEL, A. *La sociedad española, 1995-1996*. Madrid: Editorial Complutense, 1996.
- DE RIQUER, B. *Historia de España. La dictadura de Franco*. Madrid: Crítica/ Marcial Pons, 2010.
- DE SANTA CRUZ, M. «El juego entre el amor a la patria y el amor a una cosmovisión, en la España contemporánea». A: *Verbo*, 383-384 (2000). Pàg. 255-275.
- DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando nacional*. Madrid: Fundamentos: 2010.
- DENNIS, N.; PERAL, E. (eds.) *Teatro de la Guerra Civil: el bando republicano*. Madrid: Fundamentos: 2009.

- DESVOIS, J-M. «La prensa frente al desastre de Marruecos, de Annual a Monte Arruit 23 de julio a 13 de agosto de 1921» A: *Metodología de la historia de la prensa española*, Madrid, Siglo XXI de España (1982), Pàg. 233-244.
- DÍAZ, L. *La radio en España, 1923-1997*. Madrid: Alianza editorial, 1997.
- DIEZ, E. *Historia social del cine en España*. Madrid: Fundamentos, 2003.
- DOUGHERTY, D. «Deconstructing the patriarch. Eduardo Marquina's "Las hijas del Cid"». A: *España contemporánea: Revista de literature y Cultura*, 1 (2004). Pàg. 67-80.
- DOUGHERTY, D.; VILCHES DE FRUTOS, M. F. *Los estrenos teatrales de Federico García Lorca*. Madrid: Tabapress-Fundación Federico García Lorca, 1992.
- DOUGLAS, M., *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge & Kegan Paul: Londres, 1966.
- DUHAMEL, G. *Défense des lettres*. Paris: Mercure de France , 1937
- EGEA, P.M. «Cultura de resistencia y guerra civil en la base naval principal de la República. Cartagena (1936-1939)». A: *Diacronie, Studi di Storia Contemporanea*, 7 (2011). Pàg. 1-21.
- EIROA, M. *Capítulo VII, La embajada en Praga y el servicio de información de Jiménez de Asúa*. Universidad Carlos III de Madrid. Madrid: (2010).
- *El Corán*. Barcelona: Plaza & Janés, 1980.
- *EL JUEVES*. Barcelona, 2002, edició del 17 al 23 d'abril de 2002.
- ESPUNY, M.J. «La jornada laboral: perspectiva histórica y valoración jurídica» A: *Trabajo*, 13 (2004). Pàg. 115-144.
- *ESTAMPA*. Madrid, 1928, edició del 3 de gener de 1928.
- ESTEBAN, J. *El Madrid de la República*. Madrid: Silex Ediciones, 2000.
- FERNÁNDEZ-LONGORIA, M. «La diplomacia británica y la caída de Serrano Suñer». A: *Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea*, 16 (2004). Pàg. 253-268.
- FERNÁNDEZ, J. «Los alzamientos revolucionarios del 24 de febrero de 1895 en el Occidente de Cuba» A: *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura*, 4 (1991), Pàg. 111-129.
- FERNÁNDEZ, M.; MAURA, G. *Por qué cayó Alfonso XIII*. Madrid: Ambos Mundos, 1948.
- FERRER, O.; ESCRIBANO, F.S. «El año literario en España: 1954». A: *The Modern Language Journal*, 39 (1955). Pàg. 228-231.
- FIGUEROA, Á. *Notas de una vida*. Madrid: Marcial Pons, 1999.
- FLORES, P. *Humor gráfico en el aula de matemáticas*. Granada: Arial, 2003.
- FONCK, B. «Ortega y el poder bajo la dictadura de Primo de Rivera a la luz de los inéditos del tomo VII de las Obras completas». A: *Revista de Estudios Orteguianos*, 20 (2010). Pàg. 7-19.
- FONTÁN, A. «Casi un siglo de la aparición de 'El Sol'». A: *Cuadernos de Periodistas*, 13 (2008). Pàg. 123-130.
- FONTANA, J. *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2000.
- FORTUÑO, S. *Vanguardia y humorismo: la otra generación del 27*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 1998.
- FRANCO, J.L. «El 'Real Madrid Club de Fútbol' pudo constituirse en el siglo XIX.» A: *Revista de CIHEFE*, 49 (2013).
- FRANCO, P. *Nosotros los Franco*. Barcelona: Planeta, 1980.
- FREUD, S. *El chiste y su relación con lo inconsciente*. Madrid: Alianza editorial, 1970.
- FUENTES, M. *España en la Primera Guerra Mundial. Una movilización cultural*. Madrid: Akal, 2014.
- FUSI, J. P. *Un Siglo de España. La cultura*. Madrid: Marcial Pons, 1999.

- FUSI, J.P. *Franco. Autoritarismo y poder personal*. Espanya: Penguin Random House Grupo Editorial España, 2011.
- FUSI, J.P.; GÓMEZ-FERRER, G.; JOVER, J.M. *España: sociedad, política y civilización (siglos XIX-XX)*. Madrid: Debate, 2001.
- GAGO, J.M. «El pequeño comercio en la posguerra castellana. De la cartilla de racionamiento a los supermercados». A: *Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, 16 (2007). Pàg 279- 284.
- GANES, F. «Las misiones pedagógicas, educación y tiempo libre en la Segunda República». A: *Revista complutense de educación*, 4 (1993). Pàg. 147- 168.
- GAOS, V. *Antología del grupo poético de 1927*. Madrid: Cátedra, 2005.
- GARCÍA-OSUNA, C. «Generación del 14». A: *El Cultural* (revista del diari “*El Mundo*”), (22 de maig de 2002).
- GARCIA-RIPOLL, M., NIQUI, C. *La radio en català a l'estranger*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.
- GARCÍA, F. *España en la Gran Guerra. Espías, diplomáticos y traficantes*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2014.
- GARCÍA, G. *La bendita manía de contar*. Barcelona: DeBolsillo, 2003.
- GARCÍA, J. *El deporte en la guerra civil*. Pozuelo de Alarcón: Espasa, 2007.
- GARCÍA, J.M. «El final de la monarquía liberal: Primo de Rivera y Alfonso XIII». A: *Arbor* (1953). Pàg. 653-681.
- GARCÍA, M.C. «Entrevista a Fermín Cabal» A: *Tabanque: Revista pedagógica*, 2 (1986). Pàg. 221-236.
- GARCÍA, R. *Diccionario para un macuto*. Madrid: Edit. Nacional, 1964.
- GARCÍA, R.M. «Política y caricatura: el desastre colonial español a los ojos de los humoristas gráficos» A: *Liño: Revista anual de historia del arte*, 5 (1985). Pàg. 115-132.
- GARITAONANDIA, C. «El bombardeo de Guernica». A: *Presses Universitaires de Rennes*, 4 (1989). Pàg. 169-177.
- GIL, J. *Segunda República Española (1931-1936)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006.
- GILA, M. «Camarero, camarero. Esta sopa está llena de pelos». A: *La Codorniz*, 226 (9 de desembre de 1945).
- GILA, M. «Crimen». A: *La Codorniz*, 214 (9 de novembre de 1945). Pàg. 3.
- GILA, M. *Gila y su gente*. Buenos Aires: Nueva Senda, 1972.
- GILA, M. *Gila y sus gentes*. Madrid: Taurus, 1957.
- GILA, M. *La Jaleo, el Bizco y los demás*. Barcelona: Dima, 1966.
- GILA, M. *Lo mejor de Gila. Los mejores monólogos de humor*. Barcelona: Espasa, 2011.
- GILA, M. *Un borrico en la guerra*. Barcelona: Dima, 1967.
- GILA, M. *Un poco de nada*. Barcelona: Planeta, 1976.
- GILA, M. *Y entonces nací yo, Memorias para desmemoriados*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1995.
- GIRONELLA, J.M. *100 españoles y Dios*. Barcelona: Ediciones Nauta, 1971.
- GOLEMAN, D. *Inteligència emocional*. Barcelona: Salvat: 2005.
- GÓMEZ DE LAS HERAS, S. «Portugal ante la Guerra Civil Española». A: *Espacio, Tiempo y Forma*, 2 (1992). Pàg. 273-292.
- GÓMEZ, A. *Berlanga: Contra el poder y la gloria*. Barcelona: Ediciones B, 1997.
- GÓMEZ, R. *Cinelandia*. Madrid: Valdemar, 1995.
- GÓMEZ, R. *El franquismo y la Iglesia*. Madrid: Ediciones Rialp, 1986.
- GÓMEZ, R. *Greguerías*. Buenos Aires: Colhiue, 1992.
- GÓMEZ, R.; LANZA, S. *Prólogo a la obra de Silverio Lanza*. Madrid: Hispamérica, 1987.

- GONZÁLEZ, J.A.; *Intelectuales y ciencias sociales en la crisis de fin de siglo*. Barcelona: Anthropos, 2000.
- GONZÁLEZ, J.J. «El proceso Berenguer: Sus efectos en Melilla». A: *Aldaba*, 5 (1985). Pàg. 97-106.
- GONZÁLEZ, L. «Biografía de D. Práxedes Mateo Sagasta» A: *Revista de Obras Públicas* (2006). Pàg. 311-314.
- GONZÁLEZ, M. *Hay que evitar ser tan bruto como el soldado canuto*. Primera edició: Madrid, 1937.
- GONZÁLEZ, T. *La dictadura de Primo de Rivera: El directorio militar*. Madrid: Cátedra, 1987.
- GRASET, X. *El món s'acaba: Com superar el 2000*. 5a. ed. Barcelona: Columna Edicions, 1999.
- GREGORI, J (coord.) *¡Esto es imposible! Científicos visionarios a quienes nadie creyó pero que cambiaron el mundo!* Madrid: Santillana, 2000.
- GUERRERO, E. «El Socialismo en la dictadura de Primo de Rivera». A: *Revista de derecho político*, 1 (1978). Pàg. 59-85.
- GUTIÉRREZ, F. *Movimientos y épocas literarias*. Madrid: UNED, 2013.
- GUTIÉRREZ. Madrid, 1927, edició del 7 de maig de 1927.
- HENN, D. «La gran ciudad falsa. 'Cinelandia' de Ramón Gómez de la Serna». A: *Cuadernos hispanoamericanos*, 350 (1979). Pàg. 377-386.
- HERRERA, F. *Gracia y Justicia*. Primera edició: Madrid, 1931.
- HERREROS, E. «Carta de Enrique Herreros al director». A: *La Codorniz*, 273 (2 de febrer de 1947).
- HERREROS, E. «Este restaurante se está echando a perder». A: *La Codorniz*, 182 (28 de gener de 1945).
- HIERRO, C.; SHAW, D.L. *La generación del 98*. Madrid: Cátedra, 1977.
- HILLERS, S. *España: Régimen jurídico-político de Franco (1936-1975) versus Régimen político actual de Juan Carlos I/Felipe VI (partitocracia coronada)*. Bloomington: Palibrio, 2015.
- HITLER, A. *Mi lucha*. Berlin-Munich: Editora Central del Partido nacionalsocialista, 1937.
- HOBBS, T. *Léviathan*. Madrid: Alianza, 1999.
- HUIZINGA, J. *Homo Ludens*. Madrid: Alianza, 2000.
- INSAUSTI, X. «Unas pinceladas sobre la obra y la figura de Unamuno» A: *Revista internacional de los estudios vascos*, 41[1] (1996), Pàg. 35-52.
- JACKSON, G. *La República española y la guerra civil (1931-1939)*. Barcelona: Crítica, 1976." (PASTOR, R. «Una página del movimiento obrero riojano: sucesos de Arnedo, 5 de enero de 1932». A: *Cuadernos de investigación: Historia*, 10, 1984. Pàg. 194.
- JARQUE, A. «Estados Unidos ante el caso español en la ONU, 1945-1950». A: *REDEN. Revista Española de Estudios Norteamericanos*, 5 (1994). Pàg. 157-174.
- JIMÉNEZ, C. «La destrucción del orden republicano (apuntes jurídicos)». A: *Hispania Nova*, 7 (2007). Pàg. 1-30.
- JONSON, B. *Chaque homme à son humeur*. París: J.Hetznel, 1863.
- JULIÁ, S. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2007.
- KATZ, D; KATZ, D. *Psicología de las edades*. Madrid: Ediciones Morata, 1998.
- KERSHAV, I. *Hitler. 1889-1936*. Barcelona: Ediciones Península, 1999.
- LABAJO, T. *Lecturas. Colección Literatura Breve-11*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2003.
- LACOMBA, J.A. «La crisis militar de 1917, Maura y las Juntas de Defensa» A: *Saitabi*, 15 (1965). Pàg. 73-101.

- LAFARGUE, P. *El dret a la peresa*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2014.
- LAGUNA, A.; REIG, J. *El humor en la historia de la comunicación entre Europa y América*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2015.
- LAIGLESIA, A. "La Codorniz" sin jaula: datos para la historia de una revista. Barcelona: Planeta, 1981.
- LAÍN, P. *La generación del 98*. Buenos Aires: Espasa-Calpe, 1947.
- LEVI, C. *Atlético de Madrid: cien años de historia*. Madrid: Silex Ediciones, 2003.
- LLERA, J.A.; «Una historia abreviada de la prensa satírica en España: desde El Duende Crítico de Madrid hasta Gedeón» A: *Estudios sobre el mensaje periodístico*, 9 (2003). Pàg. 203-2014.
- LLORENS, C. «La relació Lorca-Dalí en la trama de «El Público»». A: *Revista de Girona*, 129 (1988). Pàg. 71-76.
- LLORENTE, M.E. «El traje vacío. Origen, pervivencia y evolución de un motivo en la poesía española de vanguardia: Ultraísmo, Creacionismo y Surrealismo.» A: *Revista de Literatura*, 146 (2011). Pàg. 513-538.
- LOBATO, M.; ORTEGA, J.C. *Miguel Gila. Vida y obra de un genio*. Barcelona: Libros del silencio, 2011.
- LÓPEZ-HERMOSO, E. «De la Declaración y Convenio hispano-franceses relativos a Marruecos (1904) al Acuerdo hispano-francés sobre Marruecos (1912)» A: *Ab initio*, 1 (2010). Pàg. 123-148.
- LÓPEZ, A. «Catálogo de revistas cinematográficas españolas (1907-1989)». A: *Revista General de Información y Documentación*, 2[1] (1992). Pàg. 121-182.
- LÓPEZ, A. *Los transportes urbanos de Madrid*. Madrid: CSIC, 1983.
- LOSADA, M. «El movimiento de Jaca y Cuatro Vientos: historia, memoria y movilización». A: *Memoria Libertaria*, (2006). Pàg. 1-19.
- LOZANO, A. *Mussolini y el fascismo italiano*. Madrid: Marcial Pons, 2013.
- LUCAS, M.; NOVELL, Q.; SOLER, T. *Minoría Absoluta: Al País del Tripartit*. Barcelona: Columna edicions. 2005.
- LUNA, G. «La población urbana en España, 1860-1930.» A: *Revista de Demografía Histórica*, 6 (1988). Pàg. 25-68.
- MADRID, S. «Análisis semiótico de la publicidad española de brandy en la década de los cincuenta». A: *Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales*, 8 (2004). Pàg. 183-210.
- MALLO, J. «La producción teatral de Jacinto Benavente desde 1920». A: *Hispania*, 34 (1951). Pàg. 21-29.
- MARCILHACY, D. «La Santa María del aire: El vuelo trasatlántico del Plus Ultra (Palos-Buenos Aires, 1926), preludeo a una reconquista espiritual de América». A: *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28 (2006). Pàg. 213-241.
- MARCO, A. «Eduardo Marquina, traductor de Chénier y de Prévost». A: *Los clásicos franceses en la España del Siglo XX: estudios de traducción y recepción*, (2001). Pàg. 229-236.
- MARÍN, A. *Asedio al Santuario de Santa María de la Cabeza de Andújar. Años (1936-1937)*. Jaen: Lopera, 2008.
- MARÍN, A., MOLLINEDO, J. «La Veterinaria Jiennense en el desastre de Annual». A: *Anales. Real Academia de Ciencias Veterinarias de Andalucía Oriental*, 23 (2010). Pàg. 223-230.
- MÁRQUEZ, M. *La Agrupación al Servicio de la República, la acción de los intelectuales en la génesis de un nuevo estado*. Madrid : Biblioteca Nueva, 2003.
- MARQUINA, A. «El Atentado de Begoña». A: *Unisci Discussion Papers*, 36 (2014). Pàg. 123-131.
- MARQUINA, A. «El reconocimiento diplomático pleno del bando nacional tras la reunion de Munich». A: *Unisci Discussion Papers*, 11 (2006). Pàg. 263-271.
- MARQUINA, A. «La etapa de Ramón Serrano Súñer en el ministerio de Asuntos Exteriores». A: *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, 2 (1989). Pàg. 145-167.
- MARTÍ, G. *Cremeu Barcelona!*. Barcelona: Grup62, 2015.

- MARTÍ, J.; *Manifiesto de Montecristi*. Buenos Aires: Editorial del cardo, 2003.
- MARTIALAY, F.; TUBAU, I. *Crítica cinematográfica española*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983.
- MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951». A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011). Pàg. 63-128.
- MARTÍN, A. «La historieta española de 1900 a 1951». A: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (2011).
- MARTÍN, R.A. *La Psicología del Humor. Un enfoque integrador*. Madrid: Orión, 2008.
- MARTÍNEZ, A. *Los amigos del toro o la parte sana de la afición*. Sevilla: Viaje a Bizancio Ediciones, 2009.
- MARTÍNEZ, C. «Ignacio Sánchez Mejías. Un hombre a la altura de su momento histórico». A: *Revista de Estudios Taurinos*, 11 (2000).
- MARTÍNEZ, J. «Cómo llegó el cine a Madrid». A: *Antigrama*, 16 (2001). Pàg. 25-38
- MARTÍNEZ, J. *Historia de la edición en España 1836-1936*. Barcelona: Marcial Pons, 2002.
- MARTÍNEZ, J. *La Batalla del Ebro*. Barcelona : RBA, 2012.
- MARTÍNEZ, R. «La Unión Patriótica». A: *Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, 1 (1992). Pàg. 67-75.
- MARTÍNEZ, R.M.; NÚÑEZ-RIVERO, J.M. «Participación de las élites económicas en los primeros intentos de institucionalización del régimen de Primo de Rivera: Somatén y Unión Patriótica». A: *Revista de Derecho Político*, 15 (1982). Pàg. 151-166.
- MARTORELL, M. *José Sánchez Guerra. Un hombre de honor (1859-1935)* Madrid: Marcial Pons, 2011.
- MATEO, M.A. *Generación del 27 para niños y jóvenes*. Madrid: Ediciones de la Torre, 2003.
- MATESANZ, J.A. *Las raíces del exilio: México ante la Guerra Civil Española, 1936-1939*. Mèxic: UNAM, 1999.
- MEDINA, D. *Plaza México: historia de una cincuentona monumental*. Ciutat de Mèxic: Bibliófilos Taurinos de México, 1995.
- MENACHO, T. «Demografía y conocimiento de la población española durante el siglo XX». A: *Mediterráneo económico*, 1 (2002). Pàg. 121-138.
- MENDEZ, M. *El Cencerro*. Primera edició: Madrid, 1931.
- MERINO, I. *Serrano Suñer: conciencia y poder*. Madrid: EDAF, 2004.
- MERTON, T. *El camino de Chuang Tzu*. Madrid: Debate, 1999.
- MIGUEL, A. *La sociedad española, 1995-1996*. Madrid: Editorial Complutense, 1996.
- MIHURA, M. «Carta a Álvaro de Laiglesia». A: *La Codorniz*, 267 (22 de desembre de 1946).
- MIHURA, M. «Cómo nació LA CODORNIZ». A: *La Codorniz*, 1.283 (19 de juny de 1966).
- MIHURA, M. «Segunda carta a Álvaro de Laiglesia». A: *La Codorniz*, 269 (5 de gener de 1947).
- MIHURA, M. *Mis memorias*. Madrid: Temas de hoy, 1998.
- MIHURA, M. *Prosa y obra gráfica*. Madrid: Cátedra, 2004.
- MOLLÁ, M «El nou Madrid: infraestructures contra natura». A: *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 75 (2013). Pàg. 165-184.
- MONLEÓN, J. «El error... ..de morirse». A: *El cultural*, (10 d'octubre de 2001).
- MONTELLÀ, A. *115 dies a l'Ebre. . El sacrifici de la Lleva del Biberó*. Barcelona: Ara Llibres, 2013.
- MORADIELLOS, E. «El gobierno británico y la guerra de España: Apaciguamiento y No Intervención». A: *História del Presente*, 7 (2006). Pàg. 71-88.

- MORADIELLOS, E. *La conferencia de Potsdam de 1945 y el problema español*. Madrid: Fundación Ortega y Gasset, 1998.
- MORADIELLOS, E. *La España de Franco (1939-1975). Política y sociedad*. Madrid: Síntesis, 2003.
- MORAL, A.M. «Auge y caída de una líder carlista en el franquismo: María Rosa Urraca Pastor». A: *Aportes. Revista de historia contemporánea*, 81 (2013). Pàg. 63-96.
- MOREIRO, J. *Miguel Mibura: humor y melancolía*. Madrid: Algaba, 2004.
- MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz: 70 aniversario (1941-2011)*. Madrid: EDAF, 2011.
- MOREIRO, J., PRIETO, M. *La Codorniz. Antología 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.
- MORENO, J. *Alfonso XIII: Un político en el trono*. Madrid: Marcial Pons, 2003.
- MORENO, R. «Movimientos interiores y racionamiento alimenticio en la posguerra española». A: *Investigaciones geográficas*, 11 (1993). Pàg. 309-316.
- MUNSÓ, J. *40 años de radio 1940-1980*. Barcelona: Picazo, 1980.
- MUÑOZ-ALONSO, A. *Ramón y el teatro: la obra dramática de Ramón Gómez de la Serna*. Conca: Universidad de Castilla-La Mancha, 1993.
- MURELAGA, J. «Historia contextualizada de la radio española del franquismo (1940-1960)». A: *Historia y Comunicación Social*, 14 (2009). Pàg. 367-386.
- NACHER, V. «Al fin estoy libre!». A: *La Codorniz*, 225 (2 de diciembre de 1945). Contraportada.
- NAVAL, M.A. *La Novela de Vértice y la Novela del sábado*, Volum 1. Madrid: Editorial CSIC, 2000.
- NAVASCUÉS, P. *El edificio de la compañía telefónica en Madrid*. Madrid: Universidad Politécnica de Madrid, 1992.
- NEVILLE, E. «Carta de Edgar Neville al director». A: *La Codorniz*, 271 (19 de gener de 1947).
- NÚÑEZ, J.M.C.; MARTÍNEZ, R.M. «Participación de las 'élites' económicas en los primeros intentos de institucionalización del régimen de Primo de Rivera: Somatén y Unión Patriótica». A: *Revista de Derecho Político*, 15 (1982). Pàg. 151-166.
- NUÑO, A. *El humor de la SER*. Madrid: Suma de Letras, 2005.
- OLIVARES, E. *Pablo Neruda, los caminos de Oriente: tras las huellas del poeta itinerante (1927-1931)* Santiago de Chile: LOM, 2000.
- OLIVER, P. «La suerte del General Goded. Cultura punitiva y cultura de guerra en la revolución española de 1936». A: *Jerónimo Zurita*, 84, 2009. Pàg. 39-64.
- OLLERO, J.L.; «De Viejo pastor a chivo expiatorio: Sagasta y el 98» A: *Berceo*, 135 (1998). Pàg. 25-38.
- ORTUÑO, P.P. «Reducción de competencias, mantenimiento del gasto (1914-1936)». A: *Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, 2 (2002). Pàg. 97-147.
- OSUNA, R. «Las revistas españolas durante la República (1931-1936)». A: *Ideologies and Literature*, 8 (1978). Pàg. 47-54.
- PABON, J. *Cambó*. Barcelona: Alfa, 1952.
- PAGÈS, P. «El Octubre catalán: una revolución multiforme». A: *Viento Sur*, 105 (2009). Pàg. 49-56.
- PANDO, J. *Historia secreta de Annual*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- PASCUAL, P. «La inexistente crisis institucional y finisecular del 98 en España» A: *Estudios de historia social y económica de América*, 14 (1997). Pàg. 151-174.
- PAYNE, S. *El régimen de Franco*. Madrid: Alianza, 1987.
- PELAZ, J.V.; SERRANO, R. «Los parlamentarios leoneses en la Restauración». A: *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 15 (1995). Pàg. 67-80.
- PENEDO, J. «El espectáculo más viejo del mundo: El Circo». A: *Larma*, 28 (1959).

- PENNAC, D. *Mal d'escola*. Barcelona: Empúries, 2008.
- PEÑA, A. *Lagartijo y Frascuelo y su tiempo*. Barcelona: Espasa, 1993.
- PÉREZ-CISNEROS, E. *El reformismo español en Cuba*. Madrid: Verbum, 2002.
- PÉREZ, G. «El nacionalismo como eje de la política musical del primer gobierno regular de Franco (30 de enero de 1938- 8 de agosto de 1939)». A: *Revista de Musicología*, 12 (1995). Pàg. 247-273.
- PERLMUTTER, D. «Tracing the Origin of Humor». A: *Humor: International Journal of Humor Research*, 13 (2000). Pàg. 457-468.
- PETTENGHI, J.A. *Detrás del silencio: el trágico destino de los gobernadores civiles de Cádiz en la II República*. Cádiz: Artepick TM, 2009.
- PICHARDO, H.; PORTUONDO, F. *Dos fechas históricas: 10 de octubre de 1868 y 24 de febrero de 1895*. La Habana: Ciencias Sociales, 1989.
- PIRANDELLO, L. «Esencia, caracteres y materia del humorismo». A: *Cuadernos de Información y Comunicación*, 7 (2002). Pàg. 95-130.
- PLA, J. *Notes per a la Sílvia*. Barcelona: Destino, 1997.
- PLATÓ. *Teetet*, Barcelona: Edicions 62, 1990.
- PLAUTE, T.M. *Anfitrión; Asinaria*. Santiago de Compostela: Galaxia, 1992.
- POLLOCK, J. *¿Qué es el humor?* Buenos Aires: Paidós, 2003.
- PONCE, J. «La neutralidad española durante la Primera Guerra Mundial: nuevas perspectivas». A: *Ayer en discusión: temas clave de Historia Contemporánea hoy*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, (2008). Pàg. 159-173.
- POZO, S. *La industria del cine en España: legislación y aspectos económicos, 1896-1970*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 1984.
- PRECIOSO, A. *Muchas Gracias*. Primera edició: Madrid, 1924.
- PRESTON, P. *Franco. 'Caudillo de España'*. Barcelona: Penguin Random House, 2011.
- PURCELL, F. *¡De película! Hollywood y su impacto en Chile 1910-1950*. Santiago de Chile: Taurus, 2013.
- RAMÍREZ, A.M. «Manifestaciones literarias a través del periódico "Nueva España" desde 1936 a 1949 (Poesía y Prosa)». A: *Argensola. Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 91 (1982). Pàg. 309-346.
- REDACCIÓ. «Hace 65 años, Revistas». A: *Revista de aeronáutica y astronáutica*, 821 (2013). Pàg. 219.
- REDACCIÓ. «La Universidad de Salamanca conmemora el 85º aniversario del regreso del exilio de Miguel de Unamuno». A: *Comunicación Universidad de Salamanca*, (2015).
- REDACCIÓ. «Naixement d'Unión Católica». A: *Revista Popular*, (1881). Pàg. 118-119.
- REDACCIÓ. «Pancho Kolate». A: *La Risa*, 48 (14 d'octubre de 1923). Pàg. 18.
- REDACCIÓ. «Veinticinco años de Unamuno». A: *Boletín Cultural y Bibliográfico*, 5[1] (1962). Pàg. 67-68.
- REDERO, M. *La U.G.T. en el primer bienio republicano 1931-33*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1990.
- REDONDO, G. *Historia de la Iglesia en España, 1931-1939: La Guerra Civil, 1936-1939*. Madrid: Ediciones Rialp, 1993.
- REDONDO, G. *Historia de la Iglesia en España, 1931-1939: La Segunda República, 1931-1936*. Madrid: Ediciones Rialp, 1993.
- REVERÓN, J.M. *Vida y obra de Claudio de la Torre*. Santa Cruz de Tenerife: Idea, 2007.
- REY, A. *La novela de Ramón Gómez de la Serna*. Madrid: Verbum, 1992.
- RINCÓN, A. *Flores de guerra*. Madrid: Ecobook, 2010.

- RINKE, S. «Alemania y México entre la Primera Guerra Mundial y la gran depresión, 1918-1933». A: *Dimensión antropológica*, 39 (2007).
- RIVERA, J. «Manolete y la prensa. Cronología de una crítica relación». A: *Revista de Estudios Taurinos*, 24 (2008). Pàg. 281- 321.
- ROBLES, C. «Europa en 1898 y la guerra de Estados Unidos con España» A: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. 195, quadern 2, 1998, pàg. 181-220.
- RODRÍGUEZ, D. «Excarcelación, libertad condicional e instrumentos de control postcarcelario en la inmediata posguerra (1939-1945)». A: *Nuevos horizontes del pasado*, 120 (2011). Pàg. 120-134.
- RODRÍGUEZ, J.J. «El Temerario: un ejemplo del reflejo de la sociedad española de posguerra en las viñetas». A: *Historietas: Revista de estudios sobre la Historieta*, 3 (2013). Pàg. 83-108.
- ROGLAN, J. «No em facis riure. L'humor a Catalunya a l'última dècada». A: *Trípodos*, (13 de desembre 2002). Pàg. 55-62.
- ROGLAN, J. *Revistes d'humor a Catalunya*. Barcelona: Col·legi de periodistes de Catalunya, 1996.
- ROJAS, P. «Luis Astrana Marín contra las vanguardias y contra Góngora» A: *RILCE*, 27 (2011). Pàg. 441-462.
- ROSAS, E. «Las 'Declaraciones de Cartagena' (1907): Significación en la política exterior de España y repercusiones internacionales» A: *Cuadernos de historia moderna y contemporánea*, 2 (1981). Pàg. 213-230.
- ROTTERDAM, Erasme de: *Elogi de la follia*. Barcelona: Edicions 62, 1982.
- ROZAS, J. M. *La generación del 27 desde dentro*. Madrid: Ediciones AKAL, 1986.
- RUBIO, J. *El final de la era de Cánovas. Los preliminares del «desastre» de 1898*. Madrid, Biblioteca Diplomática Española, 2004.
- RUIZ-VARGAS, J.M. «Dossier: generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria. Trauma y memoria de la Guerra Civil y de la dictadura franquista». A: *Hispania Nova. Revista de històrica contemporánea*, 6 (2006).
- RUIZ, F.J. «Telefotografía en Unión Radio Barcelona: 1930-1932». A: *Anàlisi: quaderns de comunicació i cultura*, 42 (2011). Pàg. 95-108.
- RUSIÑOL, S. *Màximes i mals pensaments: pensa mal i no erraràs*. Barcelona: L'Avenç, 2006.
- SALAÛN, S. *El cuplé*. Madrid: Espasa Calpe, 1990.
- SAMBRICIO, C. «A propósito de la arquitectura del franquismo, Carlos Sambricio responde a Tomás Llorens y Helio Piñón». A: *Arquitecturas bis*, 27 (1979). Pàg. 25-27.
- SAMBRICIO, C. *La vivienda en Madrid en la década de los cincuenta: el Plan de Urgencia Social*. Madrid: Electa, 1999.
- SÁNCHEZ-BIOSCA, V. *Cine y guerra civil española. Del mito a la memoria*. Madrid: Alianza editorial, 2006.
- SÁNCHEZ-OCAÑA, A.L. «Las prohibiciones históricas de la fiesta de los toros». A: *Arbor*, 763 (2013).
- SÁNCHEZ, A. «Cartas Otorgadas y Constituciones en España». A: *Péndulo: revista de ingeniería y humanidades*, 23 (2012). Pàg. 8-37.
- SÁNCHEZ, F. «Madrid, 1914-1923. Los problemas de una capital en los inicios del siglo XX». A: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 30 (1994).
- SÁNCHEZ, J.A. *Economía y finanzas en la guerra civil española, 1936-1939*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1999.
- SÁNCHEZ, M. «El humor en los autores de la «otra generación del 27». A: *European University Studies*, 12 (2007). Pàg. 242- 247.
- SÁNCHEZ, R. *Mujer española, una sombra de destino en la universal: trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934-1977)*. Murcia: Universidad de Murcia, 1990.
- SÁNCHEZ, V. «El Ausente, ¡Presente!: El carisma cinematográfico de José Antonio Primo de Rivera, entre líder y santo». A: *Archivos de la Filmoteca*, 46 (2004). Pàg. 66-87.

- SANCHIS, M.; SHUBERT, A. «En la vanguardia del ocio mercantilizado de masas: la corrida de toros en España, siglos XVIII y XIX». A: *Historia Social*, 41 (2001). Pàg. 113-126.
- SCHÜTZ, A. *On Multiple Realities*, La Haia: Collected Papers, 1962.
- SEBASTIAN, J. «Raza: la historia escrita por Franco». A: *Filmhistoria. Revista de historia y cine*, 5 (1995).
- SECO, C. «Relaciones entre la corona y el ejército» A: *Revista de estudios políticos*, 55 (1987). Pàg. 27-54.
- SERRA, M. «La sàtira al món global». A: *Trípodos*, (13 de desembre 2002). Pàg. 59-54.
- SIERRA, V. *Palabras huérfanas: Los niños y la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 2009.
- SINOVA, J. *La censura de prensa durante el franquismo*. Barcelona- Madrid: Debolsillo, 2006.
- SOLAR, L.V. «Cronología del deporte español». A: *Kronos*, 1 (2003). Pàg. 53-61.
- SOLER, T. (et al.) *El llibre mediàtic de Polònia*. Barcelona: Columna Edicions, 2007.
- SOLER, T. *Vota'm inútil*. Barcelona: Columna edicions. 2003.
- SUÁREZ, M. *Las máscaras de la libertad: El Liberalismo español 1808-1950*. Madrid: Marcial Pons, 2003.
- SUÑER, E. *Los intelectuales y la tragedia española*. San Sebastian: Editorial Española S.A., 1938.
- TAMAMES, R. *Ni Mussolini ni Franco. La dictadura de Primo de Rivera y su tiempo*. Barcelona: Planeta, 2008.
- TENORIO, I. *La nueva radio: manual completo del radiofonista 2.0*. Barcelona: Marcombo, 2012.
- THARRATS, J. «De l'humor: apunts des d'una experiència personal-professional». A: *Trípodos*, (13 de desembre 2002). Pàg. 63-83
- THARRATS, J. *El gran llibre dels acudits*. Barcelona: Ara Llibres, 2008.
- THOMAS, H. *Cuba. La lucha por la libertad*. Barcelona: Debate, 2011.
- THOMÀS, J.M. *El gran golpe: El "caso Hedilla" o cómo Franco se quedó con Falange*. Espanya: Penguin Random House Grupo Editorial España, 2014.
- TIANA, A. «Educación obligatoria, asistencia escolar y trabajo infantil en España en el primer tercio del siglo XX». A: *Revista interuniversitaria*, 6 (1987). Pàg. 43-60.
- TOGORES, L.E. «Dossier sobre la revuelta filipina de 1896-97. La revuelta tagala de 1896/97: Primo de Rivera y los acuerdos de Biac-na-Bató.» A: *Revista Española del Pacífico*, 6 (1996).
- TORRECILLA, J. *La Generación del 98 frente al nuevo fin de siglo*. Atlanta: Rodopi, 2000.
- TORRES, G. «Las memorias teatrales de José Gordón: "Arte Nuevo" y "La Carátula"». A: *Don Galán, Revista de investigación Teatral*, 3 (2013). Pàg. 4.
- TOUTAIN, F. «Del sentit de l'humor com a sentit comú». A: *Trípodos*, (13 de desembre 2002). Pàg. 9-22.
- TOWNSON, N. (dir.) *Historia virtual de España (1970-2004) ¿Qué hubiera pasado si...* Madrid: Taurus, 2004.
- TOWNSON, N. *La República que no pudo ser: La política de centro en España (1931-1936)*. Madrid: Taurus, 2002.
- TUSELL, J. *Dictadura franquista y democracia 1939-2004*. Barcelona, Crítica, 2010.
- TUSELL, J. *Historia de España en el siglo XX: 3. La dictadura de Franco*. Espanya: Penguin Random House Grupo Editorial España, 2012.
- TUSELL, J. *Historia de España en el siglo XX. La crisis de los años treinta: República y Guerra Civil*. Barcelona: Penguin Random House, 2012.
- UNAMUNO, M. *De mi país: descripciones, relatos y artículos de costumbre*. Madrid: Fernando Fe, 1903.

- URRUTIA, J. *Los toros en la Guerra Española*. Madrid: Editora Nacional, 1974.
- VALLE-INCLÁN, R.M. *Sonata de Otoño. Sonata de Invierno*. Madrid: Paradimage, 2014.
- VICENS, J. *Espanya contemporània (1814-1953)*. Barcelona: Quaderns Crema, 2012.
- VILAR, P. *Historia de España*. Barcelona: Crítica, 2009.
- VILLAHERMOSA, P.A. *Buen Humor*. Compañía General Artes Gráficas. Primera edición: Madrid, 1921.
- VILLARÍAS, J.M. *Nuestra novela: una colección católica fundamentalista*. Madrid: CSIC, 2002.
- VIUDA-SERRANO, A. «España en los Juegos Olímpicos del primer franquismo: lo importante fue participar». A: *Materiales para la historia del Deporte*, (2015). Pàg. 257-262.
- VV. AA. *Destino Madrid. Del tranvía al metro ligero, 150 años de historia*. Madrid: Consorcio de Transportes de Madrid, 2010.
- VV.AA. «Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía. Vol. XII». A: *Boletín RAMHG*, 12 (2009).
- VV.AA. «Cronología comparada de la filosofía del derecho española durante el franquismo». A: *Anuario de Filosofía del derecho*, (1998). Pàg. 305-334
- VV.AA. «Demografía y crecimiento de la población española durante el siglo XX». A: *Mediterráneo económico*, 1 (2002). . Pàg. 121-138.
- VV.AA. «La Batalla de Madrid (1936-39). Excavaciones en las defensas de la capital». A: *Complutum*, 19[2] (2008). Pàg. 47-62.
- VV.AA. «La divulgación radiofónica de la alimentación y la higiene infantil en la España de la Segunda República (1933-1935)». A: *Salud colectiva*, 7 (2011). Pàg. 49-60.
- VV.AA. «La Ley de Confesiones y Congregaciones Religiosas de 1933 y la fundación de Las Descalzas Reales de Madrid». A: *Hispania Sacra*, 64 (2012).
- VV.AA. «La obra periodística de Emilio Carrere (I): sus colaboraciones en Flirt (1922-1925) y La Gracia (1923-1924)». A: *Cuadernos para la investigación de la literatura hispánica*, 27 (2002). Pàg. 207-256.
- VV.AA. «Tardes de enseñanza y parroquia: el adoctrinamiento de las niñas en la España franquista a través de las revistas Bazar y Tin Tan (1947-1957)». A: *El futuro del Pasado*, 4 (2013). Pàg. 233.
- VV.AA. «Viviendas de alquiler para la clase media. La Ley Salmón de 1935 y el Madrid de la Segunda República». A: *Ilustración de Madrid*, 9 (2008). Pàg. 29-36.
- VV.AA. *25 años de humor español*. Madrid: Stentor, 1983.
- VV.AA. *Alimentación y enfermedad en tiempos de hambre: España, 1937-1947*. Madrid: Editorial CSIC-CSIC Press, 2007.
- VV.AA. *Anuario de la prensa española. Año I. 1943-44*. Madrid: Ministerio de Información y Turismo. Dirección general de prensa, 1944.
- VV.AA. *Historia general de España y América. 19,2. La época de Franco, Volumen 2; Volumen 19*. Madrid: Ediciones RIALP, 1987.
- VV.AA. *La Codorniz: Antología, 1941-1978*. Madrid: EDAF, 1998.
- VV.AA. *La España del siglo XX*. Madrid: Marcial Pons, 2003.
- VV.AA. *La literatura infantil y juvenil española en el exilio mexicano*. Mèxic i Espanya: Colegio de San Luis, en México, i la Universidad de Castilla-La Mancha, 2013.
- VV.AA. *Las crisis en la historia*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1995.
- VV.AA. *Le discours de la Presse*. Rennes: Presse Universitaires de Rennes, 1989.
- VV.AA. *Maravillas*. Primera edición: Madrid, 1939.
- VV.AA. *Pack Breve Historia: Historia de España*. Madrid: Nowtilus S.L., 2012.
- VV.AA. *Páginas ocultas de la historia*. Barcelona: Destino, 1999.
- VV.AA. RUTA, *órgano de la F.I.J.L. en Francia*. Toulouse: 1948.

- VV.AA. *Suplemento Chiquitito de Chicos y Mis Chicas*. Primera edición: Madrid, 1942.
- WALTER, C. «The Death of Enrique Granados: Context and Controversy». A: *Anuario Musical*, 65 (2010). Págs. 133-144.
- WILLIS, J.F. «El programa de mano Metro-Goldwyn-Mayer en los inicios del cine sonoro. Las versiones en habla castellana». A: *Revista Latina de comunicación social*, 52 (2002).
- XAUDARÓ, J. *Homenaje a la memoria de J. Xaudaró. Caricaturas publicadas en ABC y Blanco y Negro*. Madrid: Prensa Española, S.A., 1933.
- ZIJDERVELD, A. *Reality in a Looking-Glass: Rationality through an Analysis of Traditional Folly*. London: Routledge and Kegan Paul, 1982.
- ZIV, A. *Personality and Sense of Humor*. New York: Springer, 1984.

2. ARTICLES DE DIARI

- ACHURI, P. *Presentación de la Compañía de revistas de Virginia Matos*. “Hierro”. Bilbao (30 de novembre de 1951).
- ALFONS XIII. *El Rey al Ejército y la Armada*. “La época”. Madrid (18 de maig de 1902) Pàg. 1
- ASTORGA, A. *El largo vuelo de ‘La Codorniz’*. “ABC”. Madrid (22 de novembre de 1998).
- AZORÍN. *La generación de 1898 (II)*. “ABC”. Madrid (13 de febrero de 1913) pàg. 7.
- AZORÍN. *La generación de 1898 (III)*. “ABC”. Madrid (15 de febrero de 1913) pàg. 5.
- AZORÍN. *La generación de 1898 (IV y último)*. “ABC”. Madrid (15 de febrero de 1913) pàg. 5.
- AZORÍN. *La generación de 1898*. “ABC”. Madrid (10 de febrero de 1913). Pàg. 8.
- BAGARIA, L. *Pleito taurino*. “El Sol”. Madrid (15 d’abril de 1923). Pàg. 1.
- BAGUÉ, G. *Fiesta de humoristas en honor de Gila*. “El País”. Madrid (21 de febrer de 1999).
- BAÑOS, J.J. *Al Qaeda se venga por las caricaturas*. “La Vanguardia” Barcelona (3 de juny de 2008). Pàg. 3.
- BARROSO, S. *Families*. “El punt”. Girona (4 de juliol de 2006). Pàg. 13.
- BEJARANO, J. *Cambio de Humor*. “La Vanguardia”. Barcelona (21 de novembre de 2008). Pàg. 26.
- CALLEJA, T. *Leo Bassi se cae del cartel fulminado por el PP murciano*. “El País”. Madrid (25 de setembre de 2008). Pàg. 35.
- CAMPANY, J. *Los currícula*. “ABC”. Madrid (24 d’agosto de 2001).
- CAPDEVILA, C. *Metges i mestres*. “Avui”. Barcelona (17 de setembre de 2008). Contraportada.
- CAPDEVILA, C. *No fot cap gràcia*. “Avui”. Barcelona (8 de febrer de 2006). Contraportada.
- CASTRO VÁZQUEZ DE PRADA, J.L. *Antena de Madrid* “El correo de Zamora”. Zamora.
- CISTUÉ DE CASTRO, P. *El humorista Gila es redactor radiofónico, escritor, dibujante, pintor y autor teatral*. “Heraldo de Aragón”. Zaragoza (21 d’octubre de 1951).
- CISTUÉ DE CASTRO, P. *Los teatros*. “Heraldo de Aragón”. Zaragoza (13 d’octubre de 1951).
- COQ. *El caricaturista y su ‘mono’*. Miguel Gila. “Momento”. (31 de gener de 1952).
- CRITIAS. *Estreno de la revista ‘Pitusa’*. “El correo español. El pueblo vasco”. (30 de novembre de 1951).
- DALMAU, Ò. *(per)Versions (2)*. “Avui”. Barcelona (17 de juliol de 2008). Pàg. 59.
- DEL ARCO, M. *Mano a Mano: Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (11 de juliol de 1962). Pàg. 27.
- DEL ARCO, M. *Mano a Mano: Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (3 de juliol de 1953). Pàg. 12.
- DEL ARCO, M. *Vd. Dirá... GILA*. “Diario de Barcelona”. Barcelona (6 de novembre de 1951).
- DEL VALL, Alfonso. *No es negocio el ser dibujante de humor*. “Hierro”. Bilbao (8 de desembre de 1951).
- DONALD . *Hoy, diez estrenos de películas en los ‘cines’ madrileños*. “ABC”. Madrid (21 d’abril de 1957).
- DURAN, J. *Les opinions són lliures*. “La Vanguardia”. Barcelona (17 de setembre de 2008). Pàg. 18.

- FERNÁNDEZ, J. *Paulino Uzcudun es veleidoso como una cupletista*. “El escándalo” Barcelona (10 de juny de 1926).
- FIGUEROA, A. *Neutralidades que matan*. “Universal” (19 de setembre de 1914).
- FIGUEROA. *El ‘caso’ Gila continua alborotando los círculos teatrales y literarios*. “El Alcázar” (1951).
- FORÉS, L. *Barroso veu innegociable la llibertat d’expressió*. “Avui”. Barcelona (16 de febrer de 2006). Pàg. 11.
- FORN, M. *El milenario de ‘Minoria Absoluta’*. “La Vanguardia (suplement Vivir)”. Barcelona (16 de març de 2006). Pàg. 11.
- GAMAZO, R. *El 8 de Enero del próximo año celebraré el primer aniversario de mi liberación*. “El correo de Zamora”. Zamora (1952)
- GARCÍA, A. *El dibujante que desafió a Franco*. “La Opinión”. A Coruña (2 de juliol de 2012).
- GARCÍA, E. *Humor macabro sobre Giza*. “Público”. Barcelona (16 de gener de 2009). Pàg. 7.
- GILA, M. *Autocrítica de ‘Contamos contigo’ de Miguel Gila* “La Vanguardia” (13 d’octubre de 1968). Pàg. 25.
- GIRONELL, M. *Després de les vinyetes*. “El Punt”. Girona (27 de març de 2008). Pàg. 19.
- GONZÁLEZ LUENGO, J.M. *Coge, agarra, se va y cuenta un lío*. “El pueblo gallego”. (8 de gener de 1952).
- GUERRA, A. *Nací en Madrid porque estaba allí mi madre* “Amanecer”. Zaragoza (23 d’octubre de 1951).
- GUTIÉRREZ, B. *La derecha es neolítica*. “Público”. Barcelona (16 de gener de 2009). Pàg. 42.
- IRUROZQUI, J.A. *Ventana de la prensa*. “La prensa”. (24 de octubre de 1951).
- JUNYENT, J.M. *Presentación de la compañía de Virginia de Matos, con el estreno de Pitusa*. “El correo catalán”. (25 d’octubre de 1951).
- KATAGORRI. *De Zamora a la fama*. “Dígame”. Madrid (12 de febrer de 1952).
- L.M.O. *Las ocho horas, una conquista histórica*. “ABC”. Madrid (8 d’octubre de 2009).
- LIENCE, F. *Pitusa*. “El Mundo Deportivo”. Barcelona.
- MAGO MERLÍN. *Homenaje a Fernando Granada, en Barcelona, y revelación de un nuevo artista en Madrid*. “Momento”. Barcelona (6 de setembre de 1951).
- MÁRQUEZ. *Compensación*. “La correspondencia de España”. Madrid (15 de mayo de 1920). Pàg. 1.
- MARSILLACH, L. *Presentación de Virginia Matos con ‘Pitusa’*. “Solidaridad Nacional”. Barcelona (25 d’octubre de 1951)
- MARSILLACH, L. *Teatro por Luis Marsillach*. “Fotogramas”. (2 de novembre de 1951).
- MARTÍN, J. *Gore*. “El País”. Madrid (15 de gener de 2009). Pàg. 49.
- MATÉ, C. *Ríase de la crisis*. “Metro”. Madrid (7 d’octubre de 2008). Pàg. 12.
- MAURA, G. *La reforma conservadora*. “Faro”. (1 de març de 1908).
- MEDINA, E. *Gila espera dos leones “buenas personas” que llegarán de un momento a otro desde Lisboa para su próxima película, en la que hará de domador*. “Imperio”. Zamora (25 d’octubre de 1957). Pàg. 7.
- MENÉNDEZ, A. *Reformas de la deuda pública*. “La correspondencia de España”. Madrid (18 de juny de 1899). Pàg. 3
- MIRAZ, F. *Presentación de la compañía de Virginia Matos con ‘Pitusa’*. “Voluntad”. (20 de desembre de 1951).
- MONZÓ, Q. *En qué se equivocó Maria Escario*. “La Vanguardia”. Barcelona (4 de juliol de 2008). Pàg. 16.
- MÜLLER, E. *‘Mi lucha’ de Adolf Hitler, volverá a publicarse en Alemania*. “El País” (23 de enero de 2014).

- NAVARRO, F. *Burla als professors*. “La Vanguardia”. Barcelona (17 de setembre de 2008). Pàg. 18.
- NOAIN, I. *Cinc peus i una broma*. “El Periódico”. Barcelona (20 de juny de 2008) Pàg. 3.
- OBERON. *¡Hombre, ya debutó Gila!*. “El Alcázar”. Madrid (4 de setembre de 1951).
- OLIVA, M. *Zapatero i els musulmans es conjuren per la integració*. “Avui”. Barcelona (16 de febrer de 2006). Pàg. 11.
- ORTEGA Y GASSET, J. *La paz y España. Esta hora suprema nos encuentra desprevenidos*. “El Sol”. Madrid: (7 de octubre de 1918). Pàg. 1
- ORTEGA, J. *El error Berenguer*. “El Sol”. Madrid (15 de novembre de 1930).
- ORTEGA, J. *La reforma liberal*. “Faro”. Madrid (23 de febrer de 1908). Pàg. 1.
- ORTEGA, M. *Guillem Sans, director de l'Alguna Pregunta Més: No he pogut tornar a mirar la tele com abans*. “Avui”. Barcelona (22 de desembre de 2008). Pàg. 61.
- PALOMINO, A. *Gila*. “ABC”. Madrid (28 de juliol de 2001). Pàg. 58.
- PARDO, L. *La juez envía a la Policía a los bancos para recabar datos de Carlos Fabra*. “ABC”. Madrid (25 de setembre de 2008). Pàg. 20.
- PASTOR, M. *Gila habla para los zamoranos*. “Imperio”. Zamora (12 de desembre de 1951).
- PÉREZ, H. *Miguel Gila se ha ido*. “El correo de Zamora”. Zamora (19 de març de 1951).
- PONS, J. *El PP de Murcia censura a Leo Bassi*. “Público”. Barcelona (22 de setembre de 2008). Pàg. 40.
- PRIMO DE RIVERA, M. *De la Capitanía General contra la política imperante. Los militares se encargan de la dirección del Estado*. “La Vanguardia”. Barcelona (13 de setembre de 1923). Pàg. 18.
- REDACCIÓ. *¡Aquí, Radio Zamora...!* “Imperio”. (13 de febrer de 1948). Pàg. 3.
- REDACCIÓ. *‘Abierto por defunción’ de Miguel Gila*. “La Vanguardia”. Barcelona (6 d'octubre 1968). Pàg. 59.
- REDACCIÓ. *‘Pitusa’ no es ni lo uno ni lo otro*. “La nueva España”. (16 de desembre de 1951).
- REDACCIÓ. *A la guerra*. “El correo militar”. Madrid (20 d'abril de 1898).
- REDACCIÓ. *Advertencias, noticias y ofrecimientos*. “Hoja Oficial del Lunes” Madrid (21 de setembre de 1936). Pàg. 7.
- REDACCIÓ. *Alfonso XIII*. “Heraldo de Madrid”. Madrid. (17 de maig de 1902).
- REDACCIÓ. *Asesinato del Sr. Canalejas*. “El día”. Madrid. (13 de novembre de 1912). Pàg. 1
- REDACCIÓ. *Balance de situación*. “La Acción”. Madrid (8 de gener de 1917).
- REDACCIÓ. *Cartelera*. “ABC”. Madrid (7 de juny de 1950). Pàg. 32.
- REDACCIÓ. *Colon ‘Pitusa’*. “La voz de Galicia”. (26 de desembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Concurso de viñetas sobre el holocausto*. “La Vanguardia”. Barcelona (8 de febrer de 2008). Pàg. 7.
- REDACCIÓ. *Crisis resuelta. El nuevo gobierno*. “La Libertad”. Madrid: (14 d'agost de 1921). Pàg. 5-6
- REDACCIÓ. *Cuba Must Be Free*. “The New York Times”. Nova York (19 d'abril de 1898).
- REDACCIÓ. *Debut de la compañía de Virginia de Matos*. “Alerta”. Santander (12 de desembre de 1952).
- REDACCIÓ. *El caricaturista ante el público*. “La Vanguardia”. Barcelona (3 d'octubre de 1968).
- REDACCIÓ. *El caricaturista Gila, ante el público de los teatros*. “Dígame” (23 d'octubre de 1951).
- REDACCIÓ. *El General Primo de Rivera*. “La Esfera: Ilustración Mundial”. Madrid (22 de març de 1930). Pàg. 1-5.

- REDACCIÓ. *El nombre de la agencia Efe es la inicial de Falange, según Serrano Súñer*. “El País”. Madrid (27 de desembre de 1982).
- REDACCIÓ. *El nuevo Gobierno*. “El Heraldo de Madrid”. Madrid (4 de març de 1899) pàg. 1.
- REDACCIÓ. *El Rey ratifica los poderes a García Prieto*. “El Debate”. Madrid: (10 de juny de 1917). Pàg. 4
- REDACCIÓ. *El señor Sánchez Guerra ha pronunciado un discurso de marcada tendencia izquierdista*. “Levante Agrario”. Murcia (28 de febrer de 1930).
- REDACCIÓ. *El teatro de Novedades totalmente destruido por las llamas*. “La Opinión: diario independiente de la mañana” Madrid (24 de setembre de 1928). Pàg. 1-2.
- REDACCIÓ. *En la agonía*. “El día”. Madrid (7 de desembre de 1906).
- REDACCIÓ. *Escenarios y pantallas*. “El diario montañés”. (12 de desembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Esta noche se celebrará el festival a beneficio de la ‘Campana de Navidad’*. “El correo de Zamora”. Zamora. (9 de gener de 1952).
- REDACCIÓ. *Esta noche, grandioso homenaje dedicado al gracioso humorista Gila*. “El noticiero universal”. (8 de febrer de 1952).
- REDACCIÓ. *Estibaliz Gabilondo consigue entrevistar a Carlos Fabra*. “Público”. Barcelona (1 d’octubre de 2008). Pàg. 55.
- REDACCIÓ. *Falleció el actor cómico Roberto Font*. “El País”. Madrid (17 de juny de 1981).
- REDACCIÓ. *Falleció el actor Fernández de Córdoba, lector del último parte de la guerra civil*. “El País”. Madrid (2 de març de 1982).
- REDACCIÓ. *Funciones para mañana*. “El Heraldo de Madrid”. Madrid (15 de maig de 1920). Pàg. 4.
- REDACCIÓ. *Gila actuará en Zamora el día 9 en velada benéfica para la ‘Campana de Navidad’*. “Imperio”. Zamora (7 de gener 1952).
- REDACCIÓ. *Gila inauguró con un triunfo absoluto su exposición de humor*. “Imperio”. Zamora (7 de gener de 1949).
- REDACCIÓ. *Gila se pasa a la canción protesta*. “La Vanguardia”. Barcelona (4 de novembre de 1966).
- REDACCIÓ. *Gila un nombre a la fama*. “7 fechas”. Madrid. (30 d’octubre de 1951).
- REDACCIÓ. *Gila, de moda*. “El correo español-El pueblo vasco”. (31 de gener de 1952).
- REDACCIÓ. *Gila, un petardo del humor / Le empujaron -dio la cara- y ahí está! Cobra en un día lo que ganaba en siete (pero deseando alzar su vuelo... de Codorniz)*. “Triunfo”. Zamora (26 de setembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Hasta el martes no saldrá el “Plus Ultra” de Río de Janeiro*. “El Orzán”. La Corunya: (7 de febrer de 1926).
- REDACCIÓ. *Inauguración del Real Cinema*. “El imparcial”. Madrid (16 de maig de 1920). Pàg. 2.
- REDACCIÓ. *Infamia anarquista. – Los reyes, ilesos*. “La correspondencia de España”. Madrid. (1 de juny de 1906). Pàg. 1.
- REDACCIÓ. *Informaciones y noticias deportivas. Otros partidos*. “ABC”. Madrid (9 de gener de 1923). Pàg. 25. Citat a: BÁEZ, J.M. *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid 1923-1936*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.
- REDACCIÓ. *Informaciones y noticias teatrales y cinematográficas*. “ABC”. Madrid (1 de gener de 1952). Pàg. 71.
- REDACCIÓ. *Ingenio y personalidad Gila*. “¡Hola!”. (19 de gener de 1952)
- REDACCIÓ. *La BBC despide a un periodista por bromear con el 20-A*. “La Vanguardia”. Barcelona (28 d’agost de 2008). Pàg. 18.
- REDACCIÓ. *La BBC manté Jonathan Ross tot i les crítiques*. “El Periódico”. Barcelona (27 de gener de 2009) Pàg. 77.

- REDACCIÓ. *La gran función profamiliares de Emilio Martí, del próximo domingo*. “El Mundo Deportivo”. (23 de novembre de 1951).
- REDACCIÓ. *La jaleo, el bizco y los demás*. “La Vanguardia”. Barcelona (26 de gener de 1967).
- REDACCIÓ. *La procacidad monárquica. Los graves sucesos de ayer en Madrid*. “El Luchador”. Alacant (11 de maig de 1931). Pàg 2.
- REDACCIÓ. *La señorita bombón*. “El comercio”. Gijón (23 de desembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Lili Álvarez gran triunfadora del torneo de Le Touquet*. “El Mundo Deportivo”. Madrid/Barcelona (17 de setembre de 1926). Pàg 3.
- REDACCIÓ. *Lo importante es hacer reír sin hacer daño a nadie*. “La Razón”. Madrid (16 de setembre de 2008). Pàg. 59.
- REDACCIÓ. *Los Días de España. A las cuatro y veinte minutos, Franco ha puesto pie en tierra Argentina*. “El Heraldo Alavés”. Vitòria (10 de febrer de 1926).
- REDACCIÓ. *Los invasores serán derrotados como lo fueron en 1811 las huestes napoleónicas*. “La voz del combatiente”. Madrid (15 de febrer de 1939) Pàg. 1.
- REDACCIÓ. *Los que traen las ondas*. “El Imparcial”. Madrid (11 d’abril de 1924). Pàg. 4.
- REDACCIÓ. *Los sucesos del domingo en Madrid frente a la Unión Monárquica y el ‘ABC’*. “Estampa”. Madrid (maig de 1931).
- REDACCIÓ. *Mesa Revuelta. ‘La Avalancha’*. Pamplona (24 de novembre de 1923). Pàg 9.
- REDACCIÓ. *Mi meta: escribir para el teatro*. “Alerta”. Santander (15 de desembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Necrológicas y esquelas*. “ABC”. Madrid (14 d’abril de 2014). Pàg. 99.
- REDACCIÓ. *Necrológicas y esquelas*. “ABC”. Madrid (14 d’abril de 2014). Pàg. 99.
- REDACCIÓ. *Nos hacen falta más bufones*. “La Razón”. Madrid (22 de desembre de 2008) pàg. 87.
- REDACCIÓ. *Noticias de libros y revistas*. “ABC”. Madrid (21 d’octubre de 1922). Pàg. 19.
- REDACCIÓ. *Noticias de libros*. “ABC”. Madrid (9 d’octubre de 1947). Pàg 18.
- REDACCIÓ. *Nuevo domicilio de un Club*. “El Sol”. Madrid (18 d’agost de 1936). Pàg. 3.
- REDACCIÓ. *Nuevos actos de piratería. Torpedos germanófilos. Lo del «Vigo»*. “El País” Madrid (7 d’abril de 1916). Pàg. 1.
- REDACCIÓ. *Pitusa*. “Dígame”. Madrid (30 d’octubre de 1951).
- REDACCIÓ. *Premi a l’humor polític*. “Avui”. Barcelona (1 de febrer de 2006) pàg. 56.
- REDACCIÓ. *Presentación de la Compañía de Revistas de Virginia de Matos con ‘Pitusa’*. “El ideal gallego”. La Corunya (26 de desembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Publicitat: Inaguración del Real Cinema*. “Informaciones de Madrid”. Madrid (15 de maig de 1920). Pàg. 6.
- REDACCIÓ. *S.M. Informaciones de Madrid. El Rey inaugura el metropolitano*. “La Correspondencia de España”. Madrid: (18 d’octubre de 1919). Pàg. 4.
- REDACCIÓ. *Se celebró anoche el festival de la ‘Campana de Navidad’*. “El correo de Zamora”. Zamora (10 de gener de 1952).
- REDACCIÓ. *Sin voz de aliento*. “La época”. Madrid (5 de març de 1898). Pàg. 1.
- REDACCIÓ. *Supervivents de la lleva del biberó recorden la Batalla de l’Ebre*. “Nació Digital”. Barcelona (25 de juliol de 2014).
- REDACCIÓ. *Toni Soler rep el premi Ciutat de Barcelona*. “Diari de Girona”. Girona (1 de febrer de 2006).
- REDACCIÓ. *Últimas noticias*. “La union católica”. Madrid (17 de juliol de 1898).
- REDACCIÓ. *Un ‘Tenorio’ en broma y otro en serio*. “7 fechas”. Madrid (6 de novembre de 1951).
- REDACCIÓ. *Un palacio de la cinematografía. Inauguración del Real Cinema*. “El Sol”. Madrid (16 de maig de 1920). Pàg. 4.

- REDACCIÓ. *Una extraordinaria atracci3n que presenta Pavill3n en el Retiro*. “Marca”. Madrid (31 d’agost de 1951).
- REDACCIÓ. *Yo descubri al gran int3rprete del humor, Gila*. “El correo de Zamora”. Zamora.
- REDACCI3N. *La reunion de los elementos republicanos*. “El Heraldo de Madrid”. Madrid (18 d’agost de 1930).
- REVERTE, J.M. *La lista de Franco para el Holocausto*. “El Pa3s”. Madrid (20 de juny de 2010).
- REVERTE, J.M. *Paracuellos, 7 de noviembre de 1936*. “El Pa3s”. Madrid (5 de novembre de 2006).
- REY F. ALVITE, J. *Zamora (ciudad) participa en la lucha contra la tristeza*. “La noche”. (1945).
- RICO, J. *La entrevista de don Alfonso XIII y Guillermo II en la r3a de Vigo*. “ABC”. Madrid (28 de febrero de 1961).
- ROBLES, S. *Miguel Gila actuar3 el d3a 18 ante el Caudillo*. “Imperio”. (juliol de 1952).
- ROCA, X. Alfons L3pez. *Dibuixant i guionista de c3mics: L’esp3cie humana nom3s corre quan veu el lle3 davant*. “Avui”. Barcelona (11 d’abril de 2008). P3g. 26.
- RODR3GUEZ DE PAZ, A.; AVIL3S, E. “Un recorrido por el humor gr3fico espa3ol”. *La Vanguardia* [Barcelona] (14 de juny de 2002).
- RODR3GUEZ, M. *La edad de oro de la sicalipsis*. “El Pa3s”. Madrid (12 de novembre de 2014).
- SALAS, J. “Unos ‘reporteros’ impiden a ‘CQC’ acercarse a Fabra” *P3blico* [Barcelona] (16 de setembre de 2008). P3g. 56.
- SALAVERRIA, J.M. *El fascio y Espa3a*. “ABC” Madrid (7 de novembre de 1922).
- SALAVERR3A, J.M. *El pa3s m3s liberal y retrogrado*. “ABC” Madrid. (30 d’agost de 1923). P3g. 6.
- SEMPRONIO. *El dibujante metido a intermediario*. “Destino”. Barcelona (3 de novembre de 1951).
- SU3REZ, M. *Jim3nez Losantos llevar3 a ‘El Jueves’ a los tribunales*. “P3blico”. Barcelona (16 de gener de 2009). P3g. 54.
- T.S.H. *A trav3s del Atl3ntico. La capital del Brasil hace un recibimiento triunfal a los aviadores*. “La Libertad”. Madrid (5 de febrer de 1926).
- THOM3S I ANDREU, J.M. *La configuraci3n del franquismo. El partido y las instituciones*. “Ayer”. Espanya (1999). P3g. 41-63.
- TIM. *Planells, Mari3as y Gila, informan*. “Bal3n. Suplemento deportivo de Imperio”. Zamora (14 de novembre de 1950).
- TORRALBA, F. *Es pot fer broma de tot? T3 l3mits el sentit de l’humor?*. “El Punt”. Girona (4 de juliol de 2006). P3g. 13.
- UNZUETA, P. *La carta que quemaba las manos de Unamuno*. “El Pa3s”. Madrid (12 d’octubre de 2006).
- VARA, O. *5 minutos de charla: Miguel Gila*. “La voz de Galicia”. (desembre de 1951).
- VERDES, J.. *Gila, un caso curioso y un hombre simp3tico. Pronto actuar3 en Vigo*. “El pueblo gallego”. (4 de gener de 1952).
- VIESCA, P. *Virginia Matos cree que el teatro debe contar con la protecci3n del Estado*. “Proa”. Le3n (1952).
- VIGARIO, D. *Extremadura pondr3 querella criminal contra Puig y Su3e*. “El Mundo”. Madrid (7 d’octubre de 2008). P3g. 24.
- ZANNI, U.F. *Estreno de la comedia musical ‘Pitusa’*. “La Vanguardia espa3ola”. Barcelona (25 d’octubre de 1951).

3. TELETIPS

- ASSOCIATED PRESS. “Iran names winner of its Holocaust cartoon contest” (2 de setembre de 2006).
- EFE. “Absueltos los redactores acusados de injurias por publicar viñetas de Mahoma” (19 de juny de 2008)
- EFE. “Ahmadineyad: ‘Sionistas’ detrás de caricatura de Mahoma y Europa los expulsará” (28 d’agost de 2007).
- EFE. “Cansado: Siento pena, hemos perdido a un maestro para nosotros” (13 de juliol de 2001)
- EFE. “Chumy Chúmez destaca era humorista más deslumbrante posguerra” (13 de juliol de 2001)
- EFE. “Diario publica caricaturas Holocausto defensa libertad expresión” (8 de setembre de 2006).
- EFE. “Enric Sala (El Periódico): Referente humor inteligente en España” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Exposición caricaturas holocausto en Teherán indigna judíos” (16 d’agost de 2006).
- EFE. “Fallece en Barcelona el humorista Gila insuficiencia respiratoria” (13 de juliol de 2001)
- EFE. “García Sánchez: Señal de identidad de una generación” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Gitanos protestan contra negación de Holocausto y contra caricaturas” (14 de febrer de 2006).
- EFE. “Invitan daneses hacer caricaturas Holocausto para ser perdonados” (15 de febrer de 2006).
- EFE. “Joan Clos recuerda la vinculación de Gila con Barcelona” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Judíos indignados con concurso viñetas sobre Holocausto en Irán” (7 de febrer de 2006).
- EFE. “Judíos indignados con concurso viñetas sobre Holocausto en Iran” (7 de febrer de 2006).
- EFE. “La BBC quiere construir un anillo de acero en su edificio por temor a ataque” (14 de gener de 2009).
- EFE. “La BBC suspende a dos de sus presentadores estrella por insultar al actor Andrew Sachs” (30 d’octubre de 2008).
- EFE. “Lucas: Ha muerto genio tenía puesto privilegio humorismo español” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Luis del Olmo: Gila nos ha aliviado muchas amarguras” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Miguel Gila capilla ardiente se instala esta tarde en tanatorio Les Corts” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Mingote: Hacía un humor lleno de ternura dedicado a los pobres” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Nuevos carteles con caricaturas de Mahoma descubiertos en Brno” (20 de març de 2008).
- EFE. “Paco Gandía: Siempre defendió a la gente que trabajaba en el humor” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Sara Montiel: Gila era una persona muy dulce y amable” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Supo ser fiel a sí mismo, recuerda Gracia de ‘Las Veneno’” (13 de juliol de 2001).
- EFE. “Umbral: Fue hombre de ideas muy actuales, avanzadas y valientes” (13 de juliol de 2001).
- EUROPA PRESS. “Corea del Norte vuelve a encender sus altavoces de propaganda en la frontera” (17 d’agost de 2015).

- EUROPA PRESS. “La BBC compara una defensa de futbol con la tragedia de Barajas” (27 d’agost de 2008).
- EUROPA PRESS. “Unos 750 profesores denuncian que los medios ‘ridiculizan’ su profesión y aseguran sentirse ‘ignorados’ por el Gobierno” (26 de maig de 2008).
- REUTERS. “Obama se echa unas risas con Jay Leno” (20 de març de 2009).

4. PEL LÍCULES I ENREGISTRAMENTS DE VÍDEO

- BENIGNI, R. *La vida es bella*. [Cinta de vídeo VHS] Barcelona: Lauren Films, 2000.
- McCAREY, L. *Sopa de ganso*. [Cinta de vídeo VHS] Madrid: Paramount Pictures, 1989.
- SOLER, J. *A fondo*. [DVD] *Imperio Argentina, María Casares, Miguel Gila*. TVE. Barcelona: Editrama, 2005.

5. PROGRAMES DE RÀDIO O TELEVISIÓ

- A peu per Polònia. Dir. Toni Soler. TV3, Televisió de Catalunya, emès el 12 de juliol de 2007.
- Buenafuente. Dir. Andreu Buenafuente. La Sexta, emès el 12 de maig de 2009.
- Còmics. Gila. Dir. Jordi Roca. Televisió de Catalunya, emès el 9 de juliol de 2015.
- Cómo nos reímos. Dir. Daniel Villasante. Televisió Espanyola, emès el 22 de desembre de 2012.
- Documentos. España en la Primera Guerra Mundial. Dir. Mamen del Cerro. Ràdio Nacional d’Espanya, emès el 29 de juliol de 2014.
- El día a la COM. Dir. Jordi Duran. COM Ràdio, emès el 14 d’ocubre de 2008.
- El día a la COM. Dir. Jordi Duran. COM Ràdio, emès el 23 de gener de 2009.
- En días como hoy. Dir. Juan Ramón Lucas. Ràdio Nacional d’Espanya, emès el 13 de febrer de 2012.
- En guàrdia. Miguel Primo de Rivera. Dir. Enric Calpena. Catalunya Ràdio, emès el 8 de febrer de 2015.
- Homenaje a Gila. Dir. Manuel Parada. TVE, Televisió Espanyola, emès el 14 de juliol de 2001.
- Informativos Radio Zamora. E.A.J. 72 Radio Zamora, emès el 6 de novembre de 1949.
- *Joan March, els negocis de la Guerra*. Dir. M. Dolors Genovès. TV3, Televisió de Catalunya, emès el 5 de novembre de 2006.
- L’època daurada del Paral·lel. Dir. Albert Closas. TV3, emès l’1 de febrer de 2013.
- La competència. Dirs. Òscar Andreu i Òscar Dalmau. RAC1, emès el 28 d’agost de 2015.
- La generación del 27. La generación de la amistad. TV UNED, emès el 1 de març de 2011.
- La mitad invisible. Dir. Blanca Flaquer. La 2, Radio Televisión Española, emès el 20 de juny de 2015.

- La noche temática. Un siglo de la Gran Guerra. Dir. Cecilia Hernández. Televisió Espanyola, emès el 28 de juny de 2014.
- La que se avecina: Un conserje cojo, un licor de lagarto y un mayorista enamorado. Dir. Laura Caballero. Mediaset España, emès el 26 de juny de 2011.
- Minoria Absoluta, Dir. Toni Soler. RAC1, emès el 15 de març de 2006.
- Minoria Absoluta, Dir. Toni Soler. RAC1, emès el 9 de gener de 2009.
- No es un verano cualquiera. Dir. Carles Mesa. RNE, emès el 24 de juliol de 2011.
- Ondas de ayer. Greguerias onduladas: Antonio Buitrago, Radio Nacional de España (RNE), 21 de gener de 2014.
- Para todos La 2. Debate – 100 años de la primera Guerra Mundial. Dir. Joaquim Cuixart. Televisió Espanyola. Emès el 12 de febrer de 2014.
- Sé lo qué hicistéis. Dir. Juan Andrés García. La Sexta, emès el 18 de setembre de 2008.
- Una noche alegre. Miguel Gila, 50 años en el escenario. Dir. Pedro Ruiz. Televisió Espanyola, emès el 27 d'agost de 1999
- Verdad o mentira. Dir. Alberto Oliveras. TVE, Televisió Espanyola, emès el 23 d'octubre de 1982.

6. RECURSOS D'INTERNET

- AFUERA, A. Gómez de la Serna, el primer reportero de la radio española. [En línia:] Cadenaser.com
<http://cadenaser.com/ser/2013/01/11/cultura/1357863432_850215.html>
- AGÈNCIES. Murcia censura un espectáculo de Leo Bassi por coincidir con el congreso del PP regional. [En línia]: 20 Minutos.es <www.20minutos.es/noticia/412537>
- Álbum de Historietas Sevillanas de Andrés Martínez de León [En línia]: Bizancioediciones.com
<http://www.bizancioediciones.com/album_de_historietas_sevillanas_de_andres_martinez.html>
- Animalandia. [En línia]: Botigapereantoni.com
<http://botigapereantoni.com/ficha_titulo.php?id=155&p=7&c=25>
- ANÒNIM. Intereconomía TV impide a CQC entrevistar a Fabra [En línia]: Youtube.es
<<http://es.youtube.com/watch?v=61EtvNzpEX4&NR=1>>
- ANÒNIM. Rodney. [En línia]: Rodney.com <<http://www.rodney.com>>
- Archivo sonoro – Gila [En línia:] Radio Nacional de España
<<http://www.rtve.es/alacarta/audios/archivo-sonoro/archivo-sonoro-gila-24-06-12/1444696/>>
- Atlético de Madrid. Historia por décadas. [En línia]: Clubatleticodemadrid.com.
<<http://clubatleticodemadrid.com/atm/historia-por-decadas>>
- Aventuras de Camiseta [En línia]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/camiseta_aventuras_de_espana_1943.html>
- Aventuras de Fatti, Charlot y otros [En línia]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/fatti_charlot_y_otros_albero_hispano-americana_1919.html>
- AZNAL, J. “Los animales son los mejores cómicos del mundo”. [En línia]: Què!.es
<<http://www.que.es/television/en-pantalla/los-animales-son-los-mejores-comicos-del-mundo.html>>

- BLANQUERNACOM. Blanquerna Comunicació – Estudis de Periodisme. [En línia]: Youtube.es <<http://www.youtube.com/watch?v=9g-Fdzizqbo>>
- BLOGMALASLENGUAS. Carlos Fabra insulta y fascistas agreden a reporteros de CQC. [En línia]: Youtube.es <<http://es.youtube.com/watch?v=i8B6D4ZErq0>>
- Buen Humor [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/buen_humor_bruguera_1944.html>
- Canarias 7 [En línia]: <<http://www.canarias7.es/articulo.cfm?id=28158>>
- CAÑETE, F.A. Capitanes Generales del Ejército español (siglos XIX y XX). [En línia]: Asasve.es <http://www.asasve.es/portal/index.php?mod=article&cat=colabo&article=81&page_order=24>
- CAPDEVILA, J. El efecto mariposa. [En línia]: Lavanguardia.es <<http://blogs.lavanguardia.com/elultimomono/el-efecto-mariposa>>
- CARRIZO, R. “Creo que hoy el mensaje es el medio”. Entrevista a Kevin Roberts, president mundial de Saatchi & Saatchi. [En línia]: ElPaís.es <http://www.elpais.com/articulo/empresas/Creo/hoy/mensaje/medio/elpepueconeg/20080406elpnegemp_7/Tes>
- Cholin [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/numeros/cholin_albero_1929_1.html>
- Cocolin y Calvorota [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/cocolin_y_calvorota_losada_1945.html>
- Color [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/color_se_1922.html>
- CORDERO, P. Cantan a la gripe a ritmo de cumbia. [En línia]: Excelsior.com.mx <www.exonline.com.mx/diario/noticia/comunidad/pulsocapitalino/cantan_a_la_gripe_al_ritmo_de_cumbia/581000>
- Cosquillas: revista cómica satírica [En línia]: El portal del lector. Comunidad de Madrid <http://www.madrid.org/cs/Satellite?c=Page&cid=1354415172079&language=es&pageid=1343065588916&pagename=PortalLector%2FPPage%2FPLEC_contenidoFinal&vest=1343065588916>
- Cuentos y Aventuras [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/cuentos_y_aventuras_senda_1945.html>
- Diario As [En línia]: <http://www.as.com/mas-deporte/articulo/gimnasia-blume-anos-muerte-mito/20090429dasdaimas_1/Tes>
- Diccionari de l’Institut d’Estudis Catalans [En línia]: <<http://dlc.iec.cat>>
- Diccionario de la lengua española [En línia]: <<http://www.rae.es/rae.html>>
- Dos en uno [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/dos_en_uno_proa_1944.html>
- El inspector Chomi. [En línia]: Whakoom.com <http://www.whakoom.com/ediciones/287328/el_inspector_chomi_1945-grapa>
- El monigote azul [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/monigote_azul_el_losada_1945.html>
- Enciclopèdia Catalana.cat [En línia]: <<http://www.enciclopedia.cat>>
- Hamshahri Online.ir [En línia]: <<http://www.hamshahronline.ir>>
- Hay que evitar ser tan bruto como el soldado Canuto [En línia]: Tebeosfera.com <http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/hay_que_evitar_ser_tan_bruto_como_el_soldado_canuto_la_voz_del_combatiente_1937.html>
- Hemeroteca digital de la Biblioteca Nacional de España [En línia]: <<http://hemerotecadigital.bne.es>>

- Historias y Aventuras [En línea]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/historias_y_aventuras_maravillas_1949.html>
- JOZUANDORYU. Fabra alega que "hijo de puta" es "una frase bastante común" en Castellón. [En línea]: Youtube.es
<<http://www.publico.es/150842/fabra/alega/hijo/puta/una/frase/comun/castellon>>
- JOZUANDORYU. Intereconomía TV boicotea a Estíbaliz Gabilondo (CQC). [En línea]: Youtube.es
<<http://es.youtube.com/watch?v=RCEsxzBTcf8&feature=related>>
- JURADO, J.C. El primer pique entre Italia y España. [En línea:] Marca.com
<http://www.marca.com/reportajes/2010/02/italia_1934/2010/02/08/seccion_01/1265664609.html>
- Jyllands-Posten.dk [En línea]: <<http://www.jp.dk>>
- La constitución política ilustrada [En línea]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/constitucion_politica_ilustrada_la_bailly_bailliere_1931.html>
- La opinión de Zamora [En línea]:
<http://www.laopiniondezamora.es/opinion/1474/siembra-pecados/146287.html>
- La Risa [En línea]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/risa_la_prensa_de_madrid_1922.html>
- LONGHI-BRACAGLIA, I. Heineken retira su anuncio del programa 'Salvados...' de la Sexta. [En línea]: ElMundo.es
<<http://www.elmundo.es/elmundo/2008/06/06/comunicacion/1212786219.html>>
- Los grandes viajes científicos [En línea]: Tebeosbajosospecha.blogspot.com.es/
<<http://tebeosbajosospecha.blogspot.com.es/2013/01/los-grandes-viajes-cientificos-marisal.html>>
- Los Muchachos: semanario con regalos [En línea]: Hemeroteca Digital de Prensa Histórica <<http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=1029010>>
- M.P.M. 'Los videos de Caiga Quien Caiga sobre el reciclaje en Murcia estaban trucados'. [En línea]: 20 Minutos.es <<http://www.20minutos.es/noticia/395661>>
Magazinesandwar.com <http://www.magazinesandwar.com/sp_popup.html>
- Maravillas [En línea]: Tebeosfera.com
<http://www.tebeosfera.com/obras/publicaciones/maravillas_fet_y_de_las_jons_maravillas_1939.htm>
- MEDIALDEA, S. Cuando la plaza de las Ventas era una huerta. [En línea]: Abc.es.
<<http://www.abc.es/madrid/20150824/abci-plaza-toros-ventas-huerta-201508232155.html>>
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN. La primera emisora española. [En línea]: Gobierno de España. <<http://recursostic.educacion.es/comunicación/media/web/>>
- MORENO, V. Sàpiens [En línea]:
<<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2011/02/09/els-felicos-anys-vint-estats-units-i-els-anys-de-prosperitat-economica/>>
- Palmarés de Fútbol. [En línea]: realmadrid.com <<http://www.realmadrid.com/sobre-el-real-madrid/palmares/futbol>>
- Palmarès. [En línea]: fcbarcelona.cat
<<http://www.fcbarcelona.cat/futbol/detall/fitxa/palmares-futbol>>
- PEÑA, J. La Monarquía en España de 1939 a 1975. [En línea]: Cofradía Internacional de Investigadores <<http://cofradia.ec-innova.es/wp-content/uploads/2014/06/CAP-7-5.pdf>> PUYOL, J.M. Jiménez de Asúa, Luis (1889-1970). [En línea]: Universidad Carlos III de Madrid.

- <http://portal.uc3m.es/portal/page/portal/instituto_figuerola/programas/phu/diccionariodecatedraticos/lcatedraticos/jasua>
- REDACCIÓ. «Animació historia de la ràdio». [En línia]: Cadenaser.com
<http://www.cadenaser.com/static/especiales/historiaradio/Secciones/4_la_radio_de_ocio/comolavidamisma2.swf>
  - REDACCIÓ. Barcelona, capital de la República. [En línia]: Bcn.cat.
<<http://www.bcn.cat/museuhistoriaciutat/negrin/contingut5cast.htm>>
  - REDACCIÓ. El beneficio de la risa. [En línia]: El Mundo.es
<http://www.elmundo.es/elmundosalud/2002/12/11/salud_personal/1039630564.html>
  - REDACCIÓ. El Gran Wyoming le cuela un golazo a Intereconomía. [En línia]: Público.es
<<http://www.publico.es/televisionygente/196821/wyoming/cebo/intereconomia/video/becaria>>
  - REDACCIÓ. Fallece Ramón Serrano Súñer, el ministro de Interior y de Asuntos Exteriores de Franco. [En línia]: ElMundo.es
<<http://www.elmundo.es/elmundo/2003/09/01/espana/1062432517.html>>
  - REDACCIÓ. Intereconomía TV precisa que no envió a sus periodistas a Castelló a “ningún boicot”. [En línia]: Levante-emv.es
<http://www.levanteemv.com/secciones/noticia.jsp?pRef=2008091700_19_495871__Comunitat-Valenciana-Intereconomia-precisa-envio-periodistas-Castello-ningun-boicot>
  - REDACCIÓ. La BBC prohíbe cualquier broma o ironía sobre el islam en sus contenidos. [En línia]: ElMundo.es
<<http://www.elmundo.es/elmundo/2008/10/21/comunicacion/1224586641.html>>
  - REDACCIÓ. Lalola se ríe de los tartamudos. [En línia]: Diario Metro.es
<<http://www.diariometro.es/x/metro/2008/10/07/jXYyfdkfCb9es/index.xml?print=1>>
  - REDACCIÓ. Los Simpson crean polémica tras ironizar con el Islam. [En línia]: Metro.es
<<http://www.diariometro.es/x/metro/2009/01/14/VKIHwcncck0Iro/index.xml>>
  - REDACCIÓ. No diga ensaladilla rusa, diga “nacional”: Diez platos que cambiaron de nombre por motivos políticos. [En línia]: publico.es
<<http://blogs.publico.es/strambotic/2015/01/ensaladilla-nacional/>>
  - REDACCIÓ. Ríete de la crisis. [En línia]: Què.es <<http://www.que.es/madrid/noticias/riete-de-la-cribis-2.html>>
  - REDACCIÓ. Robert Kieve ingresa en la Academia como miembro honorífico. [En línia]: Academiadelaradio.es <<http://www.academiadelaradio.es/noticias.html>>
  - REDACCIÓ. Teatro del aire. [En línia]: Cadenaser.com
<http://cadenaser.com/programa/2013/11/12/audios/1384217473_660215.html>
  - REDACCIÓ. Unos reporteros de Intereconomía TV boicotean un reportaje de ‘CQC’. [En línia]: Minutos.es <<http://www.20minutos.es/noticia/412354>>
  - REDACCIÓ. Valle de los Caídos. Orígenes. [En línia]: Memoriahistorica.gob.es
<<http://www.memoriahistorica.gob.es/ValleCaidos/enlaces/HistoriaVCaidos.htm>>
  - RODRÍGUEZ, M. Mamen García: «La violencia verbal de 'Escenas de matrimonio' ha amainado». [En línia]: Diario Sur.es <<http://www.diariosur.es/20080424/gente/mamen-garcia-violencia-verbal-20080424.html>>
  - SOODIN, V. Girl laughs non-stop for 12 years. [En línia]: TheSun.co.uk
<<http://www.thesun.co.uk/sol/homepage/news/article2135157.ece>>
  - SUÁREZ, M. «Se puede ser divertida y guapa en la tele». [En línia]: Público.es
<<http://www.publico.es/televisionygente/183292/ana/morgade/berta/collado/beatriz/montanez/divertidas/guapa/tele>>
  - Tiempo. [En línia]: <<http://www.tiempodehoy.com/opinion/alfonso-ussia/estupenda>>
  - TORRES, V. Un juez ordena a La Sexta dejar de emitir imágenes de Telecinco. [En línia]: El País.es
<http://www.elpais.com/articulo/sociedad/juez/ordena/Sexta/dejar/emitir/imagenes/Telecinco/elpepusoc/20080919elpepusoc_3/Tes>
  - URIBARRI, J.L. *Adiós a mi Lady España*. [En línia]: Canarias 7
<<http://www.canarias7.es/articulo.cfm?id=28158>>

- VEGA, L. Á. El día que Carmen Polo salvó a Unamuno. [En línea]: farodevigo.es <<http://www.farodevigo.es/sociedad-cultura/2011/08/28/dia-carmen-polo-salvo-unamuno/575234.html>>
- VV.AA. Ciberniz. [En línea]: Ciberniz.com <<http://www.ciberniz.com>>
- VV.AA. Comicat. [En línea]: Comicat.cat <<http://www.comicat.cat>>
- VV.AA. Los cafés históricos [Imágenes]. El Cultural, 3 de juliol de 2012. <http://www.elcultural.com/galerias/galeria_de_imagenes/455/LETRAS/Los_cafes_historicos>
- VV.AA. Los TBOS en la Guerra Civil. Niños y propaganda 1936-1939. [En línea]: Mecd.gob.es <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/dms/mecd/cultura-mecd/areas-cultura/principal/novedades/archivos/2008/los-tebeos-de-la-guerra-civil-espanola/Tebeos_Guerra_Civil_Triptico.pdf>
- VV.AA. Relación de presidentes listados por orden alfabético. [En línea]: Congreso.es <http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Diputados/BusqForm?_piref73_1333155_73_1333154_1333154.next_page=/wc/periodosPresidentes&periodo=5>
- VV.AA. Revistas y Guerra 1936-1939: Cultura impresa durante la Guerra Civil española. [En línea]: Magazinesandwar.com <http://www.magazinesandwar.com/sp_popup.html>

7. TESIS

- CARRETERO, H. Sentido del humor: Construcción de la escala de apreciación del humor (EAHU). Cristino Pérez Meléndez i Gualberto Buena Casal (dirs.) Granada: Universidad de Granada. Facultad de Psicología. 2005: Editorial de la Universidad de Granada, 2005. (Tesi doctoral).
- CASTIELLA, P. Política religiosa de la II República española*. Dr. Amadeo De Fuenmayor (dir.) Pamplona: Universidad de Navarra, 1977 (Tesi doctoral).
- CATALÁ, J.L. Vanguardia y humorismo gráfico en crisis: la guerra civil española (1936-1939) y la revolución cubana (1959-1961). Antoni Kapcia y Adam Sharman (dirs.) Nottingham: University of Nottingham. Department of Spanish, Portuguese and Latin American Studies. 2011: University of Nottingham, 2011. (Tesi doctoral).
- IGLESIAS, L.A. Los doblajes en español de los clásicos Disney. Dr. Fernando Toda Iglesia (dir.) Salamanca: Universidad de Salamanca. Facultad de Traducción y Documentación. 2009: Editorial de la Universidad de Salamanca, 2009. (Tesi doctoral).
- MARINELLO, J. C. Sindicalismo y violencia en Catalunya. Pere Gabriel i Sirvent (dir.) Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània, 2014 (Tesi doctoral).
- MUÑOZ, B. El teatro crítico español durante el franquismo, visto por sus censores. Ángel Berenguer Castellary (dir.) Madrid: Universidad de Alcalá. Facultad de Filosofía y Letras. 2004: Editorial de la Universidad de Alcalá, 2004. (Tesi doctoral).
- POLO, J. El fútbol en Madrid: de actividad lúdica a espectáculo de masas (1898-1945). Ángel Bahamonde Magro (dir.) Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Contemporánea. 2002: Editorial de la Universidad Complutense de Madrid, 2002. (Tesi doctoral)
- RIAÑO, C. Historia del deporte y la mujer en la España de la primera mitad del siglo XX a través de la vida y obra de Elia María González Álvarez y López-Chicheri 'Lili Álvarez'. Concepción Carbajosa Menéndez (dir.) Oviedo: Universitat d'Oviedo. Facultat de Ciències de l'Educació, 2004. (Tesi doctoral).

- SUMMERS, B. Estudio global de la obra de Serny (1908-1995): dibujo, pintura, diseño y grabado. Víctor Francisco Fernández-Zarza Rodríguez (dir.) Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Bellas Artes; Departamento de Pintura, 2005. Universidad Complutense de Madrid, 2005. (Tesi doctoral)
- TERUEL, S.M. Ignacio Sánchez Mejías, torero y escritor. Su relación con la vanguardia y con la generación del 27. Mariano de Paco de Moya (dir.) Murcia: Universitat de Múrcia. Departament de Literatura espanyola, Teoria de la Literatura i Literatura comparada, 2014. (Tesi doctoral).

8. CONFERÈNCIES, PONÈNCIES I TAULES RODONES

- CUCALÓN, D. «Mesa: Historia Política de la España Contemporánea. El Partido Republicano Radical Socialista: un Estado de la Cuestión» A: *Comunicaciones del I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea de la AHC*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza: (2008).
- «La deuda pública entre 1899 y 1936: de Villaverde a Ramos», a càrrec de Juan Pan-Montojo. Universidad Autónoma de Madrid. 4/9/2014.
- «L'objectivitat dels fets i la construcció de la notícia», a càrrec de Francesc Burguet i Arcadi Espada. Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna. Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna. 5/2/2002
- CHECA, A. «Los concursos en la Radio Española, la Época Dorada». A: II Congreso Internacional Ae-IC Málaga 2010 "Comunicación y Desarrollo en la Era Digital".
- DE LAS HERAS, B. «Imágenes de una ciudad sitiada. Madrid, 1936 – 1939. Colección inédita del Archivo General de la Nación Argentina.» A: Cuartas Jornadas Archivo y Memoria. La memoria de los conflictos: legados documentales para la Historia. Madrid, 19-20 febrer de 2009. Pàg. 1-17.
- GÓMEZ, J.M. «Joaquín Costa y los idearios de la llamada generación del 98». A: Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, 13, 1998. Pàg. 219-226.
- HIDALGO, V. «La represión masónica en Asturias» A: actas del I Symposium de Metodología Aplicada a la Historia de la Masonería Española: Saragossa, 20-22 de juny de 1983. Pàg. 187-199.
- LEAL, M. Cuba 98: «Guerra y prensa. Controversias y disfunciones en torno al Maine. Especial referencia a los rotativos norteamericanos» A: XIII Coloquio de Historia Canario-Americana; VIII Congreso Internacional de Historia de America (AEA)(1998). Cabildo de Gran Canaria, 2000. Pàg. 296-322.
- MONTERO, J. «La realidad del 98: Algunas observaciones» A: Actas del XIII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas, Madrid 6-11 de julio de 1998, 13, 1998. Pàg. 309-314.

9. DOCUMENTS OFICIALS

- Arxiu General del Palau Reial. Caixa 15.252. Expedient 2. Telegrama xifrat de l'ambaixador d'Espanya a Viena, Castro, al secretari particular del Rei, Torres, de 28 de juny de 1914.
- ESPANYA. Decret por el que se amplían los beneficios del Decreto número 264 de 1.º de mayo de 1937, sobre exención de pago de alquileres. Butlletí Oficial de l'Estat, 10 de novembre de 1940, núm. 315. Pàg. 7.744-7.745
- ESPANYA. Decreto de 24 de julio de 1939 disponiendo la reorganización del Ejército, Butlletí Oficial de l'Estat, 25 de juliol de 1939, núm. 206. Pàg. 4020-4021.
- ESPANYA. Decreto de 4 de septiembre de 1939 ordenando la más estricta neutralidad en relación con el conflicto europeo. Butlletí Oficial de l'Estat, 5 de setembre de 1939, núm 248. Pàg 4.937.
- ESPANYA. Decreto nombrando Ministro de Economía Nacional a D. Luis Nicolau D'Olwer. La Gaceta de Madrid, 17 d'abril de 1931, núm. 105. Pàg. 215.
- ESPANYA. Decreto nombrando Ministro de Hacienda a D. Indalecio Prieto Tuero. La Gaceta de Madrid, 16 d'abril de 1931, núm. 106. Pàg. 198.
- ESPANYA. Fuero de los españoles. Butlletí Oficial de l'Estat, 18 de juliol de 1945, núm. 199. Pàg 358- 360.
- ESPANYA. La Gaceta de Madrid, 15 d'abril de 1931, núm. 106.
- ESPANYA. Ley de 8 de agosto de 1940 por la que se modifica la Legislación Vigente sobre Reclutamiento. Butlletí Oficial de l'Estat, 8 d'agost de 1940, núm. 235. Pàg. 5.810-5.814.
- ESPANYA. Ley Orgánica 55/2007, de 28 de diciembre, del Cine. Butlletí Oficial de l'Estat, 29 de desembre de 2007, núm. 312. Pàg. 3.568-3.588.
- ESPANYA. Ley sustituyendo el régimen de capitalización en el retiro obrero por el pensión fija aumentando la pensión actual y convirtiendo las Cajas Colaboradoras en Delegaciones del Instituto Nacional de Previsión. Butlletí Oficial de l'Estat, 9 de setembre de 1939, núm. 252. Pàg. 5.017-5.018.
- ESPANYA. Orden estableciendo el régimen de racionamiento en todo el territorio nacional para los productos alimenticios que se designen por este Ministerio. Butlletí Oficial de l'Estat, 17 de maig de 1939, núm 137. Pàg 2.691-2.692
- ESPANYA. Ordre de 24 de maig de 1939 sobre depuración de la conducta de periodistas en relación con el Movimiento Nacional. Butlletí Oficial de l'Estat, 25 de maig de 1939, núm 145. Pàg 2.822-2.823.
- ESPANYA. Parte oficial. Ministerio de Estado. Sección de Política. Gaceta de Madrid, 30 de juliol de 1912, núm. 211, pàg. 238.
- ESPANYA. Parte oficial. Ministerio de Estado. Sección de Política. La Gaceta de Madrid, 7 d'agost de 1914, núm. 219, pàg. 306.
- ESPANYA. Reial Decret de 16/09/1923, confiriendo al Teniente general D. Miguel Primo de Rivera y Orbaneja, Marqués de Estella, el cargo de Presidente del Directorio Militar; determinando la forma en que queda constituido dicho Directorio; suprimiendo los cargos de Presidente del Consejo de Ministros, Ministros de la Corona y los de Subsecretario de la Presidencia y de los demás Ministerios. La Gaceta de Madrid, 16 de setembre de 1923, núm 259. Pàg. 1.114-1.115.
- ESPANYA. Reial Decret de 17 de setembre, por el que se instituye el Somatén en todas las provincias españolas y en las ciudades de Soberanía del territorio de Marruecos. La Gaceta de Madrid, 18 de setembre de 1923, núm. 261. Pàg 1130.
- PIUS PP. XI. Carta Encíclica. Dilectissima Nobis del Santísimo Señor Nuestro Pío por divina providencia, Papa XI, a los obispos, al clero y a todo el pueblo de España, sobre la injusta situación creada a la Iglesia Católica en España. Roma: Vaticà. 3 de juny de 1933.